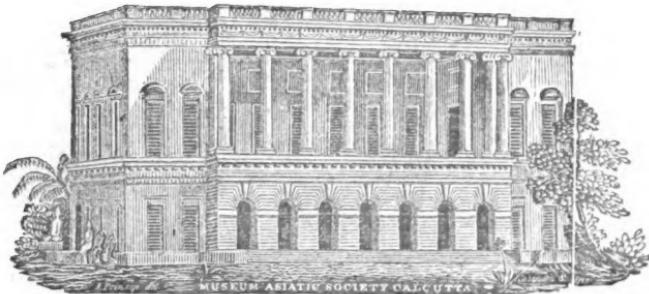

BIBLIOTHECA INDICA;
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 30.

काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
 श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश्वरतमालिन्यप्रोञ्चनीनामक-
 टीकाबहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,
 EDITED WITH A COMMENTARY BY
 PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGIS'A.
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.
 FASCICULUS I.

35

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
 1862.

**SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.**

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Narayana Tarkapanchanana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
 The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
 The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
 A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta S'íromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Arch-deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
-

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I. II. Nos. 12, and 24.
 The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. No. 17.

BIBLIOTHECA INDICA,

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABAGI'S'A.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

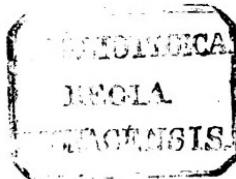
FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

A.vv. 20 / 38

6

काव्यादर्शः ।

महाकवि श्रीदण्डाचार्यविरचितः ।

आसियाटिक्सोसाइटीसमाख्यसभासमादेशेन

गवर्जनेष्ठकलिकातासंज्ञतविद्यामन्दिराशहाराधापक

श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभद्राचार्यविरचित

माणिन्द्रप्रोष्ठगीगामक्टीकालहितः ।

कलिकाता राजधान्यां

मिथुन्प्रेषयन्ते मुद्रितः ॥

शब्दाभ्दा: १७ ८५ ॥ शब्दाभ्दा: १८ ११ ॥

भूमिका ।

काव्यादर्शस्यास्य रचयिता किल कविकुलवर्यः श्रीदण्डाचार्यः
कस्मिन् देशे कस्मिन् काले वा जाते इति निष्ठेतुं न इत्यस्ते किञ्चु
प्रबन्धेऽस्मिन् वैदर्भमार्गस्य नितरां प्रशंसनेन तमार्गानुसारि-
गुणालङ्घारोदाहरणप्रदर्शनेन च दाक्षिणात्यो विदर्भदेशजोऽयमिति
सम्भाष्यते ‘जाते जगति वाल्योक्तौ कविरित्यभिधाभवत् । कवी इति
ततोथासे कवयस्त्वयि दण्डिनि’ इति प्राचीनपद्येन प्राचीनतरः कवि-
वरस्यायमिति नाच सन्देहः ।

अयस्च कलापरिच्छेदस्त्वदोविचितिप्रभृतीन् सुवर्णन् प्रबन्धान् नि-
वाचन्त, तेषु चायं काव्यादर्शे दध्नुमारचरित्यस्त्र गद्यकाशं देशे-
ऽस्मिन् परं प्रचरति ।

इह खलु दिविधमेवालङ्घारिकप्रस्थानमील्यते, तचैकं मुनिभिरुप-
दिष्टं प्राचीनं येन भोजराजप्रभृतयः समचरन्त, अन्यदभिनव-
गुप्तादिभिरुद्धावितमभिनवं येन च ममटभट्टप्रभृतयः प्रतिष्ठिरे ।

अत्र तु प्राचीनमेव प्रस्थानमास्याय यन्त्रहता गुणालङ्घारादय-
स्तथा निरुपिताः यथास्मिन्नधनीनानां नवीनपदवी कर्हमदुर्गमेव
प्रतिभाति ।

प्राचीनतरस्यास्य यन्त्रस्य सुपरिशुद्धपुस्तकं प्रायेष दुष्प्रापमा-
सीदिति कलिकातासंखृतविद्यामन्दिराथ्यक्षेष्वाथक्षोक्ततसंखृतश्चास्त्र-
कलापेन श्रीमता काञ्चोरेलसाहेबेन वाराणस्यादिदेशतः कतिचित्
पुस्तकान्यानाय से इत्तानि, मया च तानि समालोच्य सम्यग्विविच्य
च यथामति परिश्चोधितोऽयं प्रबन्धो मन्ये मुदमाधास्यति सहृदयाना-
मिति ।

श्रीप्रेमचन्द्र शर्मा ।

काव्यादर्श

प्रथमपरिच्छेदस्य निर्धन्वपत्रम् ।

	प्रष्ठांकः	चोकांकः
मङ्गलाचरवत्तम् ..	१ ..	१ ..
वाक्सामान्यस्य प्रशंसा ..	२ ..	३ ..
काव्यस्य प्रशंसा ..	३ ..	५ ..
दुष्टकाव्यस्य निष्ठा ..	४ ..	६ ..
काव्यमीमांसाच्चान्तरालस्यावश्यकत्वम् ..	५ ..	८ ..
काव्यस्य प्रजाव्युत्पत्तिः प्रयोजनम् ..	६ ..	६ ..
काव्यज्ञानम् ..	७ ..	१० ..
काव्यभेदाः ..	११ ..	११ ..
महाकाव्यज्ञानवत्तम् ..	१६ ..	१४ ..
गद्यकाव्यभेदाः ..	२२ ..	२१ ..
मिथ्यकाव्यभेदाः ..	२३ ..	११ ..
काव्यस्य संख्यातादिभेदान्तराणि ..	२० ..	१२ ..
कथात्तद्विधयेभीषणविवेकः ..	२५ ..	१८ ..
रीतिषु वैद्यभीषणविवेकः ..	३० ..	४० ..
स्नेहादिगुणाः ..	३८ ..	४१ ..
स्नेहगुणस्य लक्षणम् ..	३९ ..	४२ ..
प्रसादगुणस्य लक्षणम् ..	४२ ..	४५ ..
समतागुणस्य लक्षणम् ..	४५ ..	४७ ..
माधुर्यगुणस्य लक्षणम् ..	४८ ..	५१ ..
प्रसङ्गादनुप्राप्तिरूपयम् ..	५२ ..	५५ ..
यमकलक्षणम् ..	५६ ..	५६ ..
याम्यत्वस्य माधुर्यप्रतिबन्धकत्वम् ..	५८ ..	५८ ..

			प्रष्टाङ्कः		संकाहः
सौकुमार्यगुणस्य लक्ष्यम्	६६	..	६६
अर्थव्यक्तिगुणस्य लक्ष्यम्	६८	..	७३
उदारत्वगुणस्य लक्ष्यम्	७२	..	७५
चोजागुणस्य लक्ष्यम्	७५	..	८०
कान्तिगुणस्य लक्ष्यम्	७८	..	८५
समाधिगुणस्य लक्ष्यम्	८३	..	९३
काव्यस्य कारणानि	८९	..	१०३
प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	८४	..	—

द्वितीयपरिच्छेदस्य निर्धारपत्रम्।

द्वितीयपरिच्छेदसम्भास्यारसामान्यलक्ष्यम्	६६	..	१
अर्थालक्ष्यारविभागः	१००
खभावेत्किः	१०१
उपमासामान्यलक्ष्यम्	१०५
झर्मोपमा	१०७
बहूपमा	११०
विष्वासोपमा	११०
अन्योन्योपमा	१११
नियमोपमा	१११
अनियमोपमा	११२
समुच्चयोपमा	११३
अतिश्वयोपमा	११३
उत्केत्तितोपमा	११४
अद्वितोपमा	११४
मोहोपमा	११५
संश्वयोपमा	११५
निर्भयोपमा	११६

							पठार्दः	साकार्दः
स्वेषोपमा	११६	..
समानोपमा	११७	..
निन्देपमा	११८	..
प्रशंसोपमा	११९	..
आचिखासोपमा	१२०	..
विरोधोपमा	१२१	..
प्रतिषेधोपमा	१२२	..
चटूपमा	१२०	..
दंत्याखानोपमा	१२०	..
असाधारणोपमा	१२०	..
अभूतोपमा	१२१	..
असम्भावितोपमा	१२२	..
बहूपमा	१२२	..
विक्रियोपमा	१२२	..
मालोपमा	१२३	..
वास्त्रार्थोपमा	१२४	..
प्रक्रिवस्त्रूपमा	१२५	..
तुल्ययोगोपमा	१२६	..
ज्ञेतूपमा	१२७	..
उषमादेषविचरणः	१२८	..
उषमादेषकशब्दः	१२९	..
रूपकसामान्यलक्षणम्, समस्तरूपकारणः	१३५	..
स्वलरूपकम्	१३६	..
समस्तव्यत्तरूपकम्	१३०	..
तत्त्वरूपकम्	१३०	..
अवयवरूपकम्	१३१	..
अवयविरूपकम्	१३२	..
इकाइादिरूपकम्	१३३	..
युक्तरूपकम्	१३४	..
अवुक्तरूपकम्	१३४	..

			शुष्ठाङ्कः		स्रोकाङ्कः
विषमरूपकम्	७६
सविशेषरूपकम्	८१
विरुद्धरूपकम्	८३
इतुरूपकम्	८५
स्थितरूपकम्	८७
उपमारूपकथतिरेकरूपके	८८
आचेपरूपकम्	९१
समाधानरूपकम्	९२
रूपकारूपकम्	९३
तत्त्वापक्षवरूपकम्	९४
दीपकम्	९७
माखादीपकम्	१००
विरुद्धार्थदीपकम्	१०८
स्वार्थदीपकम्	११९
स्थितार्थदीपकम्	११९
आदतिक्षड्डेहाः	११९
आचेपलङ्गड्डेहाः	१२०
धर्माचेपः	१२७
धर्माचेपः	१२८
कारबाचेपः	१३९
कार्याचेपः	१३९
अनुशाचेपः	१३५
प्रभुत्वाचेपः	१३०
स्वगादराचेपः	१३६
आशीर्वदनाचेपः	१४१
परवाचेपः	१४६
साचिवाचेपः	१४५
यत्वाचेपः	१४७
परवश्वाचेपः	१४६
उपायाचेपः	१५३

	षट्काणः	स्त्रोकाणः
रोषाच्चेपः	१७८	... १५३
मूर्छाच्चेपः	१७९	.. १५५
अनुक्रोशाच्चेपः	१७९	.. १५७
श्विष्टाच्चेपः	१८०	.. १५८
अनुशयाच्चेपः	१८१	.. १६१
संशयाच्चेपः	१८२	.. १६२
अर्थान्तरन्यासः	१८२	.. १६५
<u>अर्थान्तरन्यासभेदाः</u>	१८५	.. १७०
व्यतिरेकः	१८८	.. १८०
एकव्यतिरेकः	१८०	.. १८१
उभयव्यतिरेकः	१८१	.. १८३
सम्प्रेषव्यतिरेकः	१८१	.. १८५
साक्षेपसहेतुव्यतिरेकौ	१८२	.. १८६
प्रतीयमानसाटश्यव्यतिरेकः	१८३	.. १८८
<u>सदृशव्यतिरेकभेदान्तराण्य</u>	१८४	.. १८२
विभावना	१८५	.. १८६
समासोक्तिः	२०३	.. २०५
समासोक्तिभेदाः	२०६	.. २०८
अपूर्वसमासोक्तिः	२०६	.. २१२
अतिशयोक्तिः	२१०	.. २१४
<u>अतिशयोक्तिप्रशंसा</u>	२१०	.. २२०
उत्तेक्ष्वा	२१४	.. २२१
<u>उत्तेक्ष्वाचल्लक्ष्यव्याप्तिः</u>	२२४	.. २२४
इतुस्तद्वेदाः	२२५	.. २२५
स्त्र॒श्यः	२३६	.. २६०
लेशः	२४२	.. २६५
क्रमः	२४६	.. २७२
प्रेयोरसवदूर्जस्विनां लक्षणानि	२४७	.. २७५

			इष्टाङ्कः		स्नोकाङ्कः
पर्यायोक्तम्	२६७	..	२६५
समाहितम्	२६६	..	२६८
उदाचम्	२७२	..	३००
अपहुतिः	२७३	..	३०४
स्वेषः	२७७	..	३१०
स्वेषभेदाः	२८२	..	३१४
विशेषोक्तिः	२८७	..	३२३
तुल्ययोगिता	२९२	..	३३०
विरोधः	२९४	..	३३३
अप्रस्तुतप्रशंसा	२९८	..	३४०
आजस्तुतिः	३००	..	३४३
निदर्शनम्	३०१	..	३४८
सहोक्तिः परिवृत्तिः	३०५	..	३४९
आश्रोः	३०६	..	३५७
सझीसंस्म	३११	..	३५८
सझीसंभेदौ	३१३	..	३६०
भाविकम्	३१५	..	३६४
भाविकभेदाः	३१५	..	३६५
द्वितीयपरिच्छेदसमाप्तिः	३१८	..	—

द्वितीयपरिच्छेदस निर्धारणचम्।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भः, यमकं, तद्वेदाः,	३२०	..	१
गोमूत्रिका	३७५	..	७८
अर्जुभमः, सर्वतोभद्रस्त्र,	..	३७७	..	८०
खरस्यानवस्त्रनियमाः	३८०	..	८३
प्रहेलिकाः	३८८	..	८६
प्रहेलिकास्थानानि	३९०	..	८७
समागता प्रहेलिका, वस्त्रिता प्रहेलिका	३९०	..	८८
युक्त्रान्ता, प्रमुषिता	३९१	..	८८

			शुष्ठाङ्कः		स्रोताङ्कः
समानरूपा, परवा	३६२	..	१००
सञ्चाता, प्रकल्पिता	३६२	..	१०१
नामान्तरिता, निभता	३६३	..	१०२
समानशब्दा, संमूढा	३६३	..	१०३
परिहारिका, एकच्छब्दा	३६४	..	१०४
<u>उभयच्छब्दा, सझीर्सा ..</u>	३६४	..	१०५
दोषविभागः	४०६	..	१२५
अपार्थत्वम्	४०६	..	१२८
व्यर्थत्वम्	४१०	..	१३१
एकार्थत्वम्	४१३	..	१३५
संसंशयत्वम्	४१६	..	१३६
अपक्रमः	४१६	..	१४४
शब्दहीनत्वम्	४२१	..	१४८
यतिभंशः	४२५	..	१५२
वृत्तभङ्गः	४२८	..	१५६
विसन्धित्वम्	४३०	..	१५८
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधाः	४३२	..	१६२
देशविरोधोदाइरण्यम्	४३४४३५	..	१६५१६६
कालविरोधोदाइरण्यम्	४३५	..	१६७१६८
कलाविरोधोदाइरण्यम्	४३७	..	१७० —
लोकविरोधोदाइरण्यम्	४३८	..	१७२ —
न्यायविरोधोदाइरण्यम्	४४०	..	१७४१७५
<u>आगमविरोधोदाइरण्यम् ..</u>	४४१	..	१७७१७८
देशविरोधस्य गुणत्वम्	४४२	..	१८० —
कालविरोधस्य गुणत्वम्	४४३	..	१८१ —
कलाविरोधस्य गुणत्वम्	४४३	..	१८२ —
लोकविरोधस्य गुणत्वम्	४४४	..	१८३ —
न्यायविरोधस्य गुणत्वम्	४४४	..	१८४ —
आगमविरोधस्य गुणत्वम्	४४५	..	१८५ —
यन्त्रसमाप्तिः	४४६	..	—

श्रीगणेशाय नमः ।

काव्यादर्शः ।

चतुर्मुखमुखामोजवनहंसबधूर्मम् ।
मानसे रमतां नित्यं सर्वद्वज्ञा सरस्तो ॥ १ ॥

(द्वयं)

सर्वानर्थान् सूते कामपि सहस्रैव निर्वतिं तनुते ।
वाग्देवो, तां सन्तः स्वादरवनः सदा भजत ॥ १ ॥
शुगुणा सालङ्कारा समादयन्ती पदे पदे धनिभिः ।
सत्कविभणितिः सरसा कस्य न वा मानसं हरति ॥ २ ॥
दिजश्रीप्रेमचन्द्रस्य व्याख्यानप्रोच्छनाच्छ्रिते ।
काव्यादर्शे सुदर्शेऽस्मिन् सन्तः सन्तु समनुस्ताः ॥ ३ ॥
निष्ठिलङ्गास्त्रपारावारपारीणः सहदयधुरोणः कविनि-
वहवर्थः श्रीदण्डाचार्यः केनापि काव्यरहस्यं बुभुत्सुना नृप-
तितनयेन भूयोभूयः सविनयमनुरुध्मानः, किमनया पर-
प्रबन्धाध्यापनया स्वरचितमेवाभिनवमलङ्कारप्रबन्धमिममधा-
पयेयमिति मन्यमानः काव्यादर्शनामकं काव्यालङ्कारादिनि-
रूपणप्रबन्धमिमं निर्णाय तमधापयामासेति किंवदन्तो ।

तत्र तावत् सदाचारपरिपालनमनुरन्धानः सरस्त्या
मननस्त्वयं भङ्गस्तमाचरति । चतुर्मुखेति । सरस्तो वाक्-

खरूपा भगवतो विष्णोर्मूर्तिर्मम मानसे चिन्ते अथ च सरो
 विशेषे नित्यं सर्वदा रमतां विहरतु, नित्यं मम मानस-
 ज्ञानविषयोभूता सती विलसलित्यर्थः । ननु सरस्त्वदोषा
 सदोषा चानुभूयते तत्र सदोषाया मानससन्निहितलप्रार्थन-
 मनुचितमिति विशेषणाभ्यां तां विशिनष्टि, चतुर्मुखो ब्रह्मा
 तस्य मुखान्येव अमोजानि तेषां वनं समूहः, वृक्षादिसमष्टा-
 वेव वनशब्दस्य रुठलात् तदवच्छन्नप्रदेशे तु लाचणिकत्वात्,
 तत्र हंसबधूर्हंसीव, ब्रह्ममुखामोजविहारिणो वेदादिरूपा
 सरस्तीयथा परिशुद्धा तादृक् सरस्ती मे मानससन्निहिता
 भवतु न तु हालिकादिमुखवस्तिः सदोषेति भावः । अतएव
 सर्वशुक्रा सर्वतः स्खरूपतोऽर्थतस्य शुक्रा निर्मला निर्देष-
 त्यर्थः पदपदांशवाक्यार्थरसगतदोषरहितेति यावत्, अथ च
 धवला, एतेन काव्यरूपा सरस्तीत्यायातं भवति सदोषाया
 विशुद्धकाव्यलाङ्गोकारात्, काव्यरूपायाः सरस्त्वा भगवन्मू-
 र्त्तिं । यथा विष्णुपुराणे, काव्यालापात्मा चे केचिद्गीतकान्य-
 खिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ इति ।
 युज्यते च तदुपासनारूपं मङ्गलाचरणं यन्यादौ, उपासना
 चात्मनः श्रवणमनननिदिष्ठासनरूपा, मानसे रमतामित्यनेन
 च तन्नितयरूपायुपासना कृतेति प्रतीयते मानसव्यापारविशेष-
 रूपत्वाचास्याः । अत्र सरस्त्वां हंसबधूलारोपां प्रति चतुर्मुख-
 मुखे अमोजवनत्वारोपस्य हेतुलात् परम्परितरूपकमस्त्रिष्ट-
 शब्दनिष्पन्नम्, अमोजवनत्वारोपेणैव तदुपपत्तौ मानसे मा-

न सारोपकरणन् न हचिरं सरः प्रतीतिस्तु अञ्जनयेति युक्त-
मुत्पश्यामः एकान्तदायहे तु स्थिष्टास्थिष्टशब्दनिबन्धनयोजयोः
सङ्करः । अन्यापि हं सबधूः सर्वशुक्ला अम्भोजवने विहरति
मानससरसि च रमते । नित्यमित्यत्र दीर्घमिति क्वचित्
पाठः दीर्घं सुचिरं प्रारिष्ठितयस्य समाप्तिं यावदिति तदर्थः ।
सरस्तो वागधिष्ठाची देवतेति केचित्, तमते तस्या ब्रह्ममुख-
सम्बन्धोऽधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदाङ्गीकारात्, सर्वशुक्लेति च सति
वाधे सङ्कोचस्यादरणीयलेन सर्वपदस्य करचरणतस्याधर-
नयनादिभिन्नाङ्गपरत्वादुपपन्नमिति ध्येयम् । मम सरस्तो
मानसे शिष्याणां हदि रमतामिति योजयन्यन्ये ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।
यथासामर्थमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥ २ ॥

ननु कीदृशीयं काव्यरूपा सरस्तो यस्या उपासनयाति-
महार्धत्वमाविकृतमित्यनुयज्यमान इव तस्त्रिणं तावत् प्रति-
जानीते । पूर्वेति । पूर्वेषां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यनिरू-
पणयन्यान् संहृत्य संचित्य अतिविकृतानामेतेषामत्यन्तानुपा-
देयांश्चपरित्यागेनोपादेयांशान् संग्रहेत्यर्थः, तथा प्रयोगान्
महाकविप्रणीतान् काव्यप्रबन्धानुपलभ्य च सम्यगास्तोच्य च,
उपस्थृत्य चेति क्वचित् पाठः, एतेन प्राचीनप्रणीतमपि शास्त्रं
प्रयोगविहद्वच्छेदनुपादेयमेवेति न केवलं पूर्वशास्त्रानुसारेण

किञ्चु प्रयोगमुखारेण चासाभिरेतत् क्रियत इति स्मचितम् ।
 असाभिर्यथासामर्थं यथाग्रक्षि, औद्धत्यवारणायैतत् । का-
 व्यस्य, सच्यते ज्ञायतेऽनेनेति, सच्चणमितरभेदानुमापकोऽ-
 साधारणो धर्म इत्यर्थः, क्रियते इष्टार्थव्यवच्छन्ना पदाव-
 स्तीति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपाद्यते । एतेनाभिधेयं दर्शितं
 काव्यं हि यन्त्रस्यास्य प्रतिपाद्यं प्रयोजनस्वानन्तरमेव वक्ष्यते
 समन्वस्तु यथायथं स्वयमूहनोयः । एतेषां यन्यादाववश्व-
 वक्तव्यलं यथा, ज्ञातार्थं ज्ञातसमन्वं ओतुं ओता प्रवर्त्तते ।
 यन्यादौ तेन वक्तव्यः समन्वः सप्रयोजन इति । निरूपयित्वा-
 माणानां गुणादीनान्तु उपोद्घातसङ्गत्युत्पापितत्वात् काव्यनि-
 रूपणप्रतिज्ञयैव प्रतिज्ञाततया न पृथक् प्रतिज्ञा कृता ॥ २ ॥

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
 वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

इत्यं प्रतिज्ञया वाग्विशेषरूपस्य काव्यस्य यन्यप्रतिपाद्यल-
 मुक्ता प्रजात्युत्पत्तिरूपं यन्यप्रयोजनं बक्तुं प्रथमं तावत् स्नाक-
 दयेन वाक्यामान्यस्योपादेयत्वमाह । इहेति । इह संसारे
 शिष्टैः स्थिरबुद्धिभिः, न पाणिपादच्चपलो न नेत्रच्चपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गच्चपल इति शिष्टस्य सच्चणमिति महाभारतोऽन-
 स्त्रज्ञवद्विर्महेश्वरेऽचक्रपाणिनिवररूचिप्रभृतिभिरनुशिष्टानां
 प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना युत्पादितानां संस्कृतानां प्राकृता-
 नाच्चेत्यर्थः, तद्वितयस्यैवानुशासनसम्भवादिति भावः । तथा

शिष्टानामपि एतद्वयावशिष्टानात्म देशीनामित्यर्थः, तासामनु-
शासनाभावादिति भावः । शिष्टानां स्तुतः शिष्टानां संज्ञा-
रूपाणामिति केचित् । इत्यं चिविधानां वाचामेव प्रसादेज
साच्चिदेन सर्वथा सर्वेण प्रकारेण सोकानां देवादिपाम-
रान्तानां याचा व्यवहारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण भवति । तत्रात्म-
मानां संख्तया मध्यानां प्राकृतया नीचानात्म देशा वाचा
व्यवहारः ॥ ३ ॥

इदमन्यं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनन्तर्यम् ।

यदि शब्दाङ्गयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

शब्दाङ्ग

अन्वयेन वाचां व्यवहारोपयोगित्वमुक्ता अतिरेकेण तदेव
इठयति । इदमिति । शब्दाङ्गयं वागाख्यं ज्योतिः, प्रकाशक-
लात्तेज इव मंसरत्यनेनेति संसारः स्थृतिरित्यर्थः आसंसारं
स्थृतिकालमारभ्य, यदा मंसरत्यस्मिन्निति मंसारो जगत् आ-
संसारं जगदभिव्याप्त यदि न दीप्यते न स्फुरेत् तदा इदं
कृत्स्नं सर्वं जगत् तद्वत्लोकजातमित्यर्थः, तमो मोहान्ध-
कारमयं सत् अन्यं चक्षुर्विकल्पित्वा ज्ञानपूर्णं जायेत, अन्यं
तमो गाढध्वान्तव्याप्तमिति वा, ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसमित्यमरः ।
यदा इदमिन्द्रियासन्निकृष्टं कृत्स्नं जगत् अन्यं तमो गाढान्ध-
कारकवलितमिवाज्ञातं जायेत, यथा ज्योतिषि स्फुर्येऽदीप्य-
माने जगदन्धकारमयं सद्भातं भवति तथा शब्दाभावे इत्य-
र्थः, वेदाप्तवाक्यैरेव सर्वेषां ज्ञात्वसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

व
आदिराजयशेविम्बमादर्शं प्राय वाञ्छयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इत्यं वाक्मामान्यस्य व्यवहारमूललेनोपादेयतं प्रदर्श्य
तस्यैव गुणालङ्घारादिभिरुपस्थृततया काव्यरूपतामापन्नस्यो-
पादेयत्वमाह । आदिराजेति । आदिकालीना ये राजान
इच्छाकुप्रभृतयस्तेषां चशोरूपं विम्बं प्रतिरूपं छायेत्यर्थः, वा-
ञ्चयं कविगणकृतकाव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राय इदानीं
तेषां राज्ञामसन्निधानेऽपि न नश्यति न विच्छिद्यते इति स्वयं
पश्य विचारय, अप्रामाण्यस्यात्यन्तपरिहारायैतत् अतएवाच
न गर्वितत्वं दोषः । अन्यस्मिन्नादर्शे हि सन्निहितानामेव विम्बं
पतति अत्र त्वसन्निहितानामपीति व्यतिरेकः । एतेनातीतानां
यशःखापनं काव्यस्य प्रयोजनमुक्तं, एतच्चोपलक्षणं काव्य-
कर्त्तुस्तद्वाहुस्य यशःप्रभृतीन्यपि प्रयोजनान्तराणि ज्ञेयानि,
यदुक्तं, प्रकाशकृता, काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतर-
कृतये । सद्यःपरनिर्दृतये कान्नासन्निततयोपदेशयुजे । इति ।
सर्वे च पुरुषार्थी एतसाज्ञायन्ते, यदुक्तं, धर्मार्थकाममोक्षेषु
वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रोतिच्छ चाधुकाव्यनि-
षेषणमिति ॥ ५ ॥

गौर्गाः कामदुधा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गौर्गात्मं प्रयोक्तुः स्वै शंसति ॥ ६ ॥

काव्यस्योपादेयत्वमुक्ता तस्य गुणालङ्घारादिभिरुपस्थृतारे

निर्देषताथाच्च यतनीयमित्याह । गौरिति । गौर्बाणी सम्बू
प्रयुक्ता दोषाभावेन गुणालङ्घारादिसङ्घावेन च कविना ज्ञाभनं
जिबङ्गा सतो कामदुचा सर्वकामप्रणूरिका गौर्धेनुरिव बुधैः
सामाजिकैः सर्व्यते सुप्रयुक्ता वाणी कामधेनुवत् सर्वकाम-
पूरिका भवतीति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः । एकः शब्दः सु-
प्रयुक्तः सम्बूङ्गातः स्वर्गे लोके च कामधुगभवतीति । वैप-
रीत्ये दोषमाह । सैव गौरः पुनर्दुश्चयुक्ता सदोषतया रचिता
सती प्रयोक्तुः कर्दग्नीलं दृष्टभलं मूर्खलनित्यर्थः, ग्रंथति स्वच-
यति, एतेन दोषाभावे गुणालङ्घारादिसङ्घावे च सर्वथा
यतनीयमित्येव प्रतिपादितं न तु सदोषस्थाकाव्यमिति धे-
ष्म ॥ ६ ॥

तदस्यमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथश्चन ।
स्थादपुः सुन्दरमपि श्विचैषेकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

^{वृश्च}

तदिति । तत्त्वात् प्रयोक्तुरविज्ञतास्यापकलादित्यर्थः
काव्ये अस्यमपि पदपदांशमाच्चगतमपि दुष्टं दोषः कथनश्च
नोपेक्ष्यं सर्वथा तत्परित्यागे यतनीयं । ननु गुणालङ्घारादि-
ना सुन्दरतरे तस्मिन् तिष्ठतु नामात्मीयान् दोषः किं वि-
हन्येत तेनेत्यत्राह सुन्दरमपि जावण्डहाराङ्गदादिना रम-
णीयमपि वपुः एकेन केवलेन एकावयवस्थितेन वा श्विचैष
कुष्ठभेदेन दुर्भगं निन्दितं स्थात् । एतेन दोषाः काव्यस्याप-
कर्षमाच्चजनका न तु काव्यत्वविधातका इति स्फुचितं दृश्यन्ते

च महाकविप्रयोगेषु केषुचित्ते ते दोषा इति एतद्विज्ञा-
पनार्थमेव प्राचां तददोषै शब्दार्थाविति अदोषं गुणवत्
काव्यमित्यादि काव्यलक्षणेषु दोषपदोपादानं न तु बति तत्रा-
काव्यताप्रतिपादनार्थमिति रहस्यम् । उक्तज्ञान्यत्र कीटानु-
विद्वरक्षादिकाधारणेन काव्यता । दुष्टेष्वपि भता यत्र रसा-
चनुगमः स्फुट इति ॥ ७ ॥

नरः

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।
किमन्वस्याधिकारेऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

इत्यज्ञ काव्ये दोषाणां हेयलोक्या गुणानामुपादेयलभ-
र्धादुक्तं भवति हेयोपादेयानाज्ञ धर्माणां परिज्ञानस्य शा-
स्त्रोपदेशसापेक्षतया तत्र स्वक्रियमाणशास्त्रस्योपयोगितां दर्श-
न्नाह । गुणेति । अशास्त्रज्ञः काव्यमीमांसाशास्त्रानभिज्ञो जनः,
गुणा उपादेयधर्मा वक्ष्यमाणाः स्तेषुप्रसादादयः अनुप्रामो-
पमाद्यलक्ष्माराज्ञ अलक्ष्माराणां काव्यशेभाजनकलेनोपादेय-
त्वात्, दोषाः अतिकटुत्वादयज्ञ, तान् कथं विभजते विशेषेष
भजते विभक्ततया जानातोत्यर्थः, भजतिरत्र ज्ञानार्थः ।
वैचित्र्यवैरस्तजनकलेन गुणदोषाणां किञ्चित्परिज्ञानस्य स्ततः
सम्भवेऽपि विशेषपरिज्ञानं शास्त्रादेव जायते शास्त्रकर्त्तव्याणां
निषुणाभिनिवेशादिना तत्तद्विशेषोऽन्नावनादिति विपदोपा-
दानं । इष्टान्तेनेदं इठत्वति रूपाणि इव्युक्तविशेषा-
लक्षणां भेद उत्तमलापक्षान्तररूपः शेतत्वपीतनादिरूपे वा

विशेषस्त्वोपलभिषु प्रत्यचेषु अन्धस्य चनुर्विकल्पं किमधि-
कारो योग्यतास्ति नास्त्वेत्यर्थः, तस्माच्छास्त्रोपदेशे नैव जना-
हेयोपादेयज्ञानवन्तो भवन्ति तदर्थं एव ममाचमारम् इति
भावः ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पन्निमभिसन्धाय द्वरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निबबन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

अत इति । अतः गुणदोषविभागादेः आस्त्रसापेक्षत्वादि-
त्यर्थः, स्वरयः पण्डिता भरताद्यः प्रजानां सोकानां व्युत्पन्निं
वाग्व्यवदारनैपुण्यमभिसन्धाय उद्दिष्ट, विचित्रा बङ्गविधा
वैदर्भगौडादिरूपा मार्गा रीतयो चासां तादृशोनां वाचां
काव्यवाक्यानां क्रियायै करणाय, उपलचण्ड्येतत् ज्ञाना-
चापीत्यर्थः, करणवज्ञानस्यापि यशःप्रमृतिजनकत्वात्, विधि-
र्विधानं धर्मिधर्मविभागादिना निरूपणमित्यर्थः, तं निबबन्धुः
निबन्धेन प्रोक्षुः । एतेन तद्गतानुगतिकतया ममापि प्रजा-
व्युत्पन्नर्थमेवायमुद्योगान्तु प्रतिष्ठार्थमिति स्फूर्तिम्, तस्माद्
गन्धस्यास्त्रं प्रजाव्युत्पन्निः प्रयोजनं यन्याभिधेयस्य काव्यस्य
प्रयोजनन्तु यथायथं कविबोहृगतं यशःप्रमृतिकं पूर्वमुक्तं
शेयम् ॥ १० ॥

तैः शरोरच्च काव्यानामलङ्घाराश्च दर्शिताः ।

शरोरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥

अथ धर्मिणि ज्ञाते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायते धर्मि-

कास्य शरीरं तदेव प्रथमं निरूपयन्नाह । तैरिति । तैः पूर्व-
स्मुरभिः काव्यानां शरीरस्य आत्मभूतस्य रसादिव्यज्ञस्य
देहभूत आश्रयस्य तथा अलङ्कारास्य दर्शिताः । चदयमु-
भयप्राधान्यद्योतकम् । काव्यानामिति वज्जवचनं मुक्तकादिभे-
देन काव्यस्य वज्जविधत्त्वस्तुचनाच । अलङ्कारपदस्य अलं कियते
प्रकृष्टीक्रियतेऽनेनेति कुत्पन्ना स्तुप्रसादादिगुणानामनुप्राप्तो-
पमाद्यलङ्काराणास्य प्रतिपादकं गुणानामपि काव्यशोभा-
जनकतया तैर्दर्शितलात् । भेदशानयोरये दर्शयिष्यते । यदा
शरीरस्त्वेति चकारोभिन्नकमे तैश्चेत्यर्थः । अलङ्कारास्त्वेति च-
कारोऽनुक्तसमुद्दर्यार्थः, तेन च गुणानां दोषाणास्य परिग्रहः
तद्वितयानामपि निरूपितलादित्यवगत्यन्यम् । दर्शिता इत्यत्र
वज्जवचनं पुंख्यस्य अलङ्कारा इति परप्रयुक्तापेत्यया, क्वचिल्ल-
ङ्गविभक्तोरित्यनुशासनात् । इत्यं प्राचां संवादं प्रदर्श्य तन्मता-
नुसारेणैव स्थं खचणरूपं काव्यशरीरं निरूपयति । शरीरं
तावदिति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । इष्टाः सहदयह्या-
श्चमत्कारभूमय इत्यर्थः, चेऽर्थाः तैर्वरच्छक्त्वा विलक्षणीकृता
पदावली पदसमूहः काव्यस्य शरीरमित्यन्ययः । अचेष्टत्वं चम-
त्कारभूमित्वं, चमत्कारस्य लोकोन्तराङ्गादः तद्वैमित्यज्ञनकः,
लोकोन्तरलङ्काराङ्गादगतं सुखलव्याप्तेऽनुभवसाचिको जाति-
विशेषः रिपुस्ते मृतः पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यार्थज्ञानजन्मा-
ङ्गादस्य न लोकोन्तरलभिति न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः । ताङ्ग-
ाङ्गादं प्रत्यर्थानां कारणताच व्यञ्जित्वैश्चिद्येन दोषास्त्रमानाधि-

करणगुणालङ्कारमङ्गावसम्यादितचाहलेन च सम्भवति, सम्भवति च तेन काव्यस्य भेदत्रयं, तथा हि व्यञ्जनैशिष्ठजन्या च मत्त्वाति-
र्थत्र वाच्यचमत्त्वतेरत्यधिका तत्र ध्वनिरिति व्यवहारः यत्र च
व्यञ्जनचमत्त्वतिर्वाच्यचमत्त्वतेः कुचिनिलोना तत्र गुणीभूतव्यञ्जन-
मिति व्यवहारः, यत्र च व्यञ्जनचमत्त्वतिर्वाच्यचमत्त्वति-
रेव परं वरीवर्त्ति तत्र चित्रमिति व्यवहारः, इत्यं चित्रिधिं
काव्यमन्वैरुक्तमनुसर्त्तव्यं, यदि च वाच्यव्यञ्जनचमत्त्वतिरिपेक्षः
शब्दोऽपि गुणालङ्कारोपकृतस्यमत्त्वारं जनयति तस्यापि
काव्यलमन्वैरङ्गीकृतं, यथा, सुपां तिणाञ्च दुत्यन्तिं वाचां वा-
ज्वलन्दलङ्कृतिम् । तदेतदाङ्गः मौशब्दं नार्थशुत्यन्तिरोदृशोति,
तदा इष्टेति पृथक् पदं पदावलीविशेषणं मन्त्रव्यं, विशिष्टविशे-
षणत्वाच्च रूपो घटोऽनिव्य इत्यदौ रूपघटयोरनिव्यत्वप्रतो-
तिवदर्थपदचोर्दयोरपीष्टत्वप्रतीतिः ततस्य शब्दचित्रमर्थचि-
त्तच्छ्रेति चित्रस्य भेदद्वयम् । उक्तञ्च प्रकाशकृता शब्दचित्रं
वाच्यचित्रमव्यञ्जनं त्वरं स्फृतमिति, चित्रमिति गुणालङ्कार-
मात्रयुक्तम् । एतेन स्त्रेणेऽनुहिष्टानां गुणालङ्कारदोषाणां
कथमये निरूपणं कृतमिति चेद्यस्य नावकाशः इष्टपदेन तेषा-
मुद्देशादिति ध्येयम् । अत्रार्थो वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनतया चित्रिधिः
तत्राभिधयोपस्थाप्तो वाच्यः स्त्रेणया स्त्रेयः व्यञ्जनया व्यञ्जन-
इति व्यञ्जकतात्र शब्दानां सर्वेषामर्थानाम्बूद्ध, तेषां व्यञ्जोऽ-
पि वस्त्रलङ्काररत्यादिभेदात्मितिः, तत्र वस्त्रलङ्काररू-
पव्यञ्जनन्यचमत्त्वारः संख्यकमः रत्यादिव्यञ्जनन्यचम-

त्कारो रसादिपदव्यपदेश्वोऽसंख्यकम् इति अन्यत्र विस्तर इति नैतत् सर्वं निरूपयिष्यते । पदानि असमासाङ्गसुप्तिडन्नानि तस्मिन्नानि च, प्राकृतादिपदानान्तु संख्यतस्यानीयतया तदन्ततास्येव । निराकाङ्गपदानां काव्यताव्यवहारात् साकाङ्गेति पदावलीविशेषणं देयं तेन पदावलो वाक्यमित्येवार्थः । इत्यस्म अर्थोपस्तुतं वाक्यमेव काव्यशरोरं न तु वाक्यमर्थस्य द्वाविति, काव्यताया उभयपर्याप्तते काव्यमुच्चैः पद्यते काव्यादर्थाऽवगम्यते काव्यं अनुत्तर्यो न ज्ञात इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारविरोधात् लक्षणाभ्युपगमस्य चान्यायत्वात् प्रत्येकपर्याप्तते च एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः तस्मादाक्यमाच्छैव शरीरत्वमिति सुष्ठूकम् । शरीरमित्युक्ते शरीरी चापेक्ष्यते शरीरी चाच्च चित्रकाव्ये गुणालङ्घारोपस्तुतो वाच्यार्थं एव ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जयोऽस्तु वस्तुलङ्घाररसादिरूपो व्यञ्जार्थः । उक्तस्म ध्वनिकृता । अर्थः सहृदयस्थाप्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः । वाच्यप्रतीयमानास्यौ तस्य भेदावुभौ स्फृताविति, न च रसस्यैवाङ्गिलमन्यैरुक्तमादरणीयं नीरसानामपि वस्तुलङ्घारव्यञ्जकानां गुणालङ्घारमाच्चोपस्तुतानास्म काव्यतया संकलालङ्घारिकैरङ्गोकृतानामकाव्यतापत्तेः न च तत्रापि कथ-
ञ्चित् परम्परया रसस्यर्थोऽस्त्रोति वाच्यं एवंविधरससम्बन्धे गौः श्रेते स्वगोधावतीत्यादोनामपि काव्यतापत्तेः पदार्थमाच्चापि विभावानुभावव्यभिचारिभावान्यतमलात्, न च रसस्यानात्मते विनेयानामुमुखोकारासभवः काव्यस्य प्रयोजनं

हि वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां रक्षाखादसुखपि-
ण्डदानदारा कृत्याकृत्यपृष्ठनिवृत्युपदेश इति वाच्यं चम-
त्कारजनकवाच्यार्थादिनापि तत्सम्भवादिति दिक् ॥ १० ॥

पद्यं गद्यच्च मिश्रच्च तत्त्रधैव *व्यवस्थितम्* ।
पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

काव्यस्य शरीरमुक्ता नङ्गेदान् क्रमेणाह । पद्यमिति ।
तत् काव्यं पद्यं गद्यं मिश्रच्चेति त्रिधैव त्रिप्रकारमेव व्यवस्थितं
प्राचीनैर्निरूपितम् । एवकाराच्चातुर्विधादिकमस्य नास्तीति
सूचितं । तत्र पद्यलक्षणमाह । पद्यमिति । चतुर्षां पदानां
समाहारश्चतुष्पदी पादचतुष्टयात्मकं पद्यं स्यात् दिपद्यादि-
कन्तु वेदादिष्वेव नियतमिति सौक्रिकशास्त्रे तदभावाच्चतु-
ष्पदीत्युक्तं, वस्तुतस्तु क्वन्दोनियतं वाक्यमेव पद्यं, महा-
काव्यादौ प्राचेण पादचतुष्टयात्मकानामेव निवेशनीयलाच्च-
तुष्पदीत्युक्तं । यदाङ्गः । क्वन्दोनियमवद्वाच्यं पद्यमित्यभि-
धीयत इति क्वन्दो बद्धूपदं पद्यमित्यादि च । तच्च पद्यं वृत्तं
जातिच्चेति द्विधा । तत्राचरसङ्घातं वृत्तमुक्त्यात्युक्त्यादिकं
मात्रासङ्घाता जातिरार्थादिः ॥ ११ ॥ *प्रबलद्वारा नि...*

क्वन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चेनिर्दर्शितः ।

सा विद्या नौस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

क्वन्द इति । क्वन्दांशि विचीयन्ते निरूपन्तेऽत्रेति
क्वन्दोविचितिः शेषादिक्षत्क्वन्दोग्रन्थः क्वन्दोविचितिनामकः
नौर्विक्षिद्वारा निर्दर्शितः ।

खक्षन्देश्यो वा तस्मां सकलः तथोर्जन्तजात्योः प्रगच्छ
विस्तारो निर्दिष्टः समार्द्धसमविषमलेन उक्तात्युक्तादिना
च वृत्तभेदाः आर्यागीत्युक्तीत्यादिना जातिभेदात् निरू-
पिता इत्यर्थः । अतः सैवानुशीलनोया यत्काङ्गल्यभिया
तत् सर्वमत्र नोक्तमिति भावः । कवीनां छन्दोज्ञानस्यावश्य-
कत्वमाह । सा विद्या छन्दोज्ञानं छन्दोविचितिविद्या वा
गम्भीरं विविधच्छन्दोनिबद्धवाक्यवर्णनोयरसभावादिभिर्निर्वि-
डम्, अथचागाधं काव्यमेव सागरं तितीर्षूणां करणेन
ज्ञानेन च तत्पारं जिगमिषूणाम् अथच लिलाङ्गचिषूणां नौः
पीतहृषा । तितीर्षूणामित्यत्र विविज्ञामिति कर्त्तव्यं पाठः,
सागरं प्रवेष्टुमिच्छुनां यथा नानावस्तुपूर्णा नौहृषयोगाय भ-
वति तथा काव्यं वर्णयितुमनुशीलयितुं वा कृतयत्नानां छन्दो-
विचितिविद्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ ९

कौपौः

मुक्तकं कुलकं कोऽः संघात इति तादशः ।

सर्गवन्धाङ्गरूपलादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥

^{मुक्तकं कुलकं कोऽः संघात इति तादशः}

एवं चिविधेषु काव्येषु पद्यमयस्यान्वैरक्तानामवान्तरभेदा-
नां प्रदर्शनमन्तिप्रयोजनमिति इहदेवेन प्रधानप्रभेदं महा-
काव्यं प्रदर्शयितुमुपक्रमते । मुक्तकमिति । इतिशब्द एवमर्द्दं,
मुक्तकं कुलकं कोऽः संघातस्य इत्येवं तादृशस्त्रजातीयो-
परस्य युग्मकादिरित्यर्थः, एवंहृषः पद्यविस्तरः अन्वैरक्तः
पद्यमयकाव्यभेदसमूहः सर्गवद्धाङ्गरूपलात् निरूपयिष्यमाण-

भद्राकाव्यरूपप्रधानभेदैकदेशस्त्रपत्वादगुकः यन्यवाऽल्लभि-
या अप्रदर्शितः यन्यान्तरेषु देदितव्य इति शेषः, एतेन प्र-
तिषेधनत्रा कथं तत् पुरुष इति चोद्यस्य नावसरः अथाहतस्य
यन्यान्तरवेदितव्यत्वस्य विधेयत्वेन तस्य पुर्युदामत्वात्, अन्ये तु
साहृद्यार्थकपर्युदासनत्रा अनुक उक्तप्राय एवेत्यर्थ इत्याङ्गः ।
तत्र मुक्तकं स्नोकान्तरसम्बन्धेन परित्यक्तमेकपद्यात्मकं, तथा
चाप्नेये । मुक्तकः स्नोक एवैकस्यमत्कारचमः सतामिति । कु-
लकं पञ्चान्यून्स्नोकात्मकम् । उक्तञ्चान्यत्र, “द्वाभ्यानु दुम्भकं
सन्दानितकं चिभिरिष्यते । कल्पकं चतुर्भिर्स्य पञ्चभिः
कुलकं मतम्” । इति । अपरे तु पञ्चात्मकस्य वाणावलीति
संज्ञामाङ्गः । यथा, “एकः स्नोको मुक्तकं स्नात् द्वाभ्यां
घुगलकं स्फृतम् । चिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिर्स्यु प्रभद्रकम् ।
वाणावली पञ्चभिः स्नात् षड्डिस्यु करहाटकः” । इति ।
कोषः परस्यरनिरपेक्षः स्नोकस्मूहः । यदुक्त, “कोषः स्नोक-
स्मूहस्यु स्नादन्योन्यानपेक्षकः । ब्रज्याकमेण कथितः स
एवातिमनोरमः” । इति । ब्रज्या च सजातीयस्मूहः । यत्र
प्रत्येकं परिसमाप्तार्थैः पद्मैः कथा समाप्तते स संघातः ।
यदुक्त । यत्र कविरेकमर्थं वृक्षेनैकेन वर्जयति काव्ये । सं-
घातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति । इत्यमुक्तख-
चणा मुक्तकादयो भद्राकाव्यैकदेशरूपत्वात् पृथग्लूचिताः,
कोषसंघातावपि भद्राकाव्येषु तत्तदुच्चावचवर्षने सम्भवत एवे-
त्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥

नमस्त्रिया इतिहासकथोद्भूतमितरदा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलेषेतं चतुरोदाच्चनायकम् ॥ १५ ॥

कलायतं नगरार्णवशैलर्जुन्द्वार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिलकोडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥

विप्रलभ्मैविवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्वदूतप्रयाणजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥

अलङ्कृतमसंज्ञिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।

सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृति ॥ १९ ॥

कोऽसौ सर्गवन्धः यदङ्गरूपलान्मुक्तकादयो न पृथग् स-
चिता इत्याकाङ्क्षायामाह । सर्गवन्ध इति । महाकाव्यं सर्ग-
वन्धः तस्य सर्गनिर्वधमानलात् । तदपि किंखरूपमिति
तस्मच्चणं तावत् प्रतिजानोते । उच्यते इति । तस्य महा-
काव्यस्य लक्षणं खरूपमुच्यते अनन्तरमेव निरूप्यते । आशी-
रित्यादि आशीरिष्टजनस्य पूर्भाशंसनं, नमस्त्रिया स्नापकर्ष-
बोधानुकूलव्यापारविशेषः सच प्रकृते वाग्विशेषात्मकः
तस्य वाचिककायिकमानसिकलेन चैविधात् । तथा वशति
प्रसुतवृत्तान्तोऽस्मिन्निति वस्तु प्रबन्धनायकः अपरो वा तत्-

समन्वी, तस्य निर्देश उपन्यासः, वाङ्मोविकर्षे, मुखमा-
दिभागः, आशीः प्रभृतीनामन्यतमं तस्यादिभाग इत्यर्थः ।
तचाशीः कीचकबधादौ, नमस्क्रिया रघुवंशादौ, वक्तुगिर्देशः
शिशुपालबधादौ ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासा रामायणमहाभारतादयः ते-
सामन्यतमस्य कथया रामयुधिष्ठिरादिदृक्षान्तेन उद्भूतं
निबद्धम् । इतरदा एतस्मादन्यदा, सन् सत्यभूतोदृक्षान्त
आश्रीयत इत्याश्रयो वर्णनीयो यत्र तत् । सदाश्रयमित्यनेन
कल्पितदृक्षान्तस्य महाकाव्ये वर्णनं प्रतिषिद्धं । तथा चतुर्णां
धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गचतुर्वर्गः तद्रूपेण फलेन प्रयोजने-
नोपेतम्, एकत्र चतुर्णां फलत्वासम्भवात् सर्वे पुनर्वर्णनीयाः
परन्तु अन्यतममेव फलमिति भक्त्यम् । उक्तम्, चतारस्तु
वर्गाः सुसेव्येकम्भ फलं भवेदिति । तथा चतुरो व्यवहार-
कुशल उदान्तोधीरोदान्तो नायकः कथाव्यापी प्रधानपुरुषो
यत्र तत् । यद्यपि त्यागी छती कुषीनः सुश्रोकोरुपयौवनो-
स्माही । इच्छानुरक्षलोकस्तेजोवैदग्धभीलवान्नेतेति नायक-
स्तत्त्वे दक्षवैदग्धपदोपादानेन चतुरत्वस्य सत्त्वघटकतया प्रा-
प्तत्वात् पृथक् चतुरेति नायकविशेषणमफलमित्यसन्तोषस्तदा
चतुरोदान्तपदस्य धीरोदान्त इत्येवार्थः कर्त्तव्यः चतुरधी-
रपदयोः पर्यायत्वात् । धीरोदान्तस्तदणं यथा । “अविक-
त्यनः चमावानतिगम्भीरोमहासत्त्वः । येयान्निगृहमानो-
धीरोदान्तोदृढव्रतः कथित” इति । अयम् नायकः क्रचि-

देकोदेवः, क्षमिदेकः सदंशजः चन्नियः, कचिदा एकवंशजा
वहवः चन्नियाः, अदुक्तं । तच्चेकोनायकः सुरः । “सदंशः
चन्नियोवापि धीरोदात्तगुणात्मितः । एकवंशभवा भूपाः
कुखजा वहवोऽपि वा” इति । तचान्तस्थादाहरणं रघु-
वंशः ॥ १५ ॥

महाकाव्ये नायकवृत्तान्वर्णनमात्रं न कवीनां पुरु-
षार्थः इतिहासादिभिरेव तत्परिज्ञानमिद्धेः किन्तु प्राप्त-
क्षिकतत्तदुच्चावच्चर्णनया काव्यशोभासम्यादनमिति वर्णनो-
यान् विषयान् निर्दिश्यति नगरेत्यादि द्वाभ्यां । हतीया-
न्तजातस्थात्मकृतमित्यनेनान्वयः । चन्द्रार्कोदयेति चन्द्रार्को-
द्धमनोपलक्षणम् । क्रीडेति उद्यानस्तिलयोद्दयोरथन्वेति ।
रतोद्धवः सम्भोगभृत्यारः स च विप्रस्तम्भवर्णनात् परमेव
वर्णनीयः । उक्तञ्च न सिना विप्रस्तम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्चुते
इति । विप्रस्तम्भैरिति बङ्गवचनेन तस्य पूर्वरागमानप्रवास-
करुणात्मकतया चतुर्विधत्वं सृचितम् । कुमारोदयः पुत्रो-
त्पत्तिः । मन्त्रोविपच्छजयाद्यर्थं मन्त्रणा । दूतः कार्यप्रेष्यः
स च निष्ठुष्टार्थमितार्थसन्देशहारकलेन चिविधः । प्रयाणं
युद्धाद्यर्थयाच्चा । आजिर्युद्धम् । नायकस्थाभ्युदयोरिपुजया-
दिः । मन्त्रादिपञ्चकं क्रमिकं, तथा हि प्रथमं मन्त्रणा ततो
दूतप्रेषणं ततः प्रयाणं ततो युद्धं ततस्य रिपुजयादिरूपा-
भ्युदयः । शेषं स्थृतम् । एतानि अपिना चान्यानि च साङ्गोपा-
ङ्गानि महाकाव्ये वर्णनीयानीत्यर्थः । अदुक्तं, “सन्ध्यासूर्यं न्दु-

रजनीप्रदोषध्वानवासराः । प्रातर्मध्याह्नमृगयामैखर्जुवनवा-
गराः । समोगविप्रस्थमौ च मुनिस्तुर्गपुराध्वराः । रणप्रवा-
णोपयममन्त्रपुचोदयादयः । वर्णनीया अथायोगं साङ्गोपाङ्गा
“अमी इह” । इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

असङ्गिनं पश्चित्वृत्तान्तं, महाकाव्ये हि धन्यवाङ्मा-
त्रह्या अङ्गेण वस्तुवर्णनं न चमत्कारं पुण्याति, तद्यथा,
“रामोदश्वरथाञ्चातः प्राप्तविषयस्त्र कौशिकात् । मिथिलायां
धनुर्भङ्गा मैथिलीं परिषीतवान्” इति । रसाः शृङ्गारा-
दयः, भावाः प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः उदुद्ध-
माचाः स्थाचिनः देवादिविषया रतिस्त्र, तैर्निरन्तरमभि-
व्याप्तं, तत्र शृङ्गारवोरशानानामन्यतमोऽङ्गिलेन अन्ये तु
रसा भावा वा अङ्गिलेन, अदुक्तमन्यत्र, शृङ्गारवोरशा-
नानामेकोऽङ्गीरस इव्यते इति । सर्वैरिति उपेतमित्यने-
नान्वेति, सर्वोऽवान्तरवृत्तान्तसमाप्तेभास, बङ्गवचनमष्टान्यू-
नलचिंश्चदनधिकलयोर्बेदधकं, अष्टवर्गान्तु न्यूनं चिंशत्स-
र्गाच्च नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्ति-
युगितीज्ञानसंहितोऽप्तेः । वस्तुतस्तु प्राचिकमेतत् वैपरीत्यस्या-
ऽपि दर्शनात् । अनतिविस्तीर्णेरिति चिंशदन्यूनदिशत्यनधिक-
पद्यात्मकैरित्यर्थः । अदुक्तमीज्ञानसंहितायाम् । नात्यन्त-
विस्तरः सर्वस्त्रिंशतोवा अचोनता । दिशत्यानाधिकं कार्य-
मेतत् पद्यस्त्र खल्पणमिति । अव्यवृत्तैरिति इतवृत्ततादि-
दोषपरित्यागेन माधुर्यादिगुणसङ्गावेन च वैरस्यानावह-

श्रुतिसुखदृक्तरित्यर्थः । यदुकं । यस्मिन् श्रुते च चित्तस्य
वैरस्य, न च हृष्टता । तानि वर्ज्यानि पद्यानि प्रसिद्धि-
प्रच्छुतानि चेति । दृक्षपदस्य पद्यपरं क्वचिदार्थादेरपि
दर्शनात् । सुषम्बिभिः सुशिष्टसम्भानैः भाविसर्गसापेचैरि-
त्यर्थः । यदुकं, सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाद्याः सूचनं
भवेदिति । यदा सम्बयो नाटकसञ्चेषोक्ता मुखप्रतिमुख-
गर्भविमर्शनिर्बहुनाख्याः पश्च । उक्तस्य सर्वे नाटकसम्बय
इति । तेषां सुल्लिखितस्य बाङ्गानामेतेषां अथाक्रमं विनि-
वेशः, अङ्गानि चोपज्ञेपादीनि दशरूपकादावुक्तानि ज्ञेयानि ।
भिन्नदृक्तान्तैः पृथक् पृथगवान्तरकथाप्रकाशकैः, यदा भिन्नं दृक्तं
पृथक् क्रन्दोनिवद्दूः स्नोकोऽन्तेऽवसाने येषां तैः, एकेन क्रन्दसा
सर्गं निर्माय इन्द्रोऽन्तरेण समाप्तेदित्यर्थः, उक्तस्य, एकदृ-
क्तमध्यैः पश्चैरवसानेऽन्यदृक्तकैरिति । एकदृक्तमयत्वस्य सर्गाणां
ग्राचिकं नानादृक्तमयस्यापि कस्तचिद्दर्शनात् । उक्तस्य, नाना-
दृक्तमयः कापि सर्गः कस्तन दृश्यतदृति । अथा । शिश्पाख-
बधे चतुर्थः सर्गः । सदस्यहृतीति सत्यः शब्दार्थशोभाजनन-
द्वारा रसोपकारिका अस्त्रहृतयो अमकोपमादयो यत्र तत् ।
इत्यं सञ्चणमुक्ता प्रशंसति सोकरञ्जकमिति, एवं सञ्चणसम्बन्धं
काव्यं सोकरञ्जकं सामाजिकगणविनोदकं, सत् कल्पान्तरसाध्य-
प्रस्थयकालावधिस्थायि जायेत तद्विनोदसोलुपैर्यन्तोरञ्जणोव-
लादितिभावः । अन्तरशब्दोऽन्तावध्यर्थः । एतेनानपाचिको-
र्त्तिप्रत्याग्न्याय कविभिरञ्च यत्नीयमिति योतितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

न्यूनमध्यच यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्टति ।
यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

इत्यं सच्चण्ठपतयोक्तानां धर्माणां केषाच्चित् खण्डका-
आदौ सम्बवेनातिव्याप्तिसदारणाय समुदायस्य सच्चणला-
भ्युपगमे कुचचिदापतन्त्रीमव्याप्तिं वारथति । न्यूनमिति । अत
एषु निरुक्तेष्वेषु मध्ये यैः कैश्चिल्लच्छणघटकैरङ्गैर्न्यूनं हीन-
मपि काव्यं न दुष्टति सच्चणासच्चितलाभ्यन्वितं न भवति ।
यदि उपात्तेषु अथा खाभं वर्णितेषु सम्पत्तिः रसपरिपोष-
खद्विदः काव्यज्ञान् आराधयति सन्तोषयति । एतदेवोक्तं
भोजराजेन, नावर्णेन नगर्यादेर्देशाय, विदुषां मनः । यदि
गैलर्न्तुराच्चादेर्वर्णनेनैव तुष्टतीति । यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति
पाठे उपात्तानामर्थानां सम्पत्तिः सम्भृतराराधयति चम-
त्कारमुग्धान् करोति । एतेन चमत्कारविशेषजग्कलमेव
महाकाव्यसच्चणमिति फलितं नगरादिवर्णंघटिततन्तु परि-
चायकमात्रं, चमत्कारस्य महाकाव्यस्य खण्डकाव्योर्विभक्त्वा इति
नाव्यास्थतिव्याप्तिशङ्केति ध्येयम् ॥ २० ॥

गुणतः प्रागुपन्वस्य नायकं, तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥
वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनन्त्र धिनोति नः ॥ २२ ॥

नायकप्रतिनायकयोरत्कर्षपकर्षो काव्यस्य प्रतिपाद्या, तद-

र्णने प्रकारद्वयमाह । गुणत इति । गुणतोगुणवत्तेन प्राक् प्रथमं नायकमुपन्यस्य वर्णयित्वा तेन गुणवता नायकेन, विद्विषन्ति साधूनिति विद्विषः अन्याद्यपथवर्त्तिनः प्रतिनायकास्तेषां, बज्जवत्तनमनुगाभिप्रायेण, निराकरणं पराजयः, इत्येष मार्गोरीतिः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावतोरम्यः प्रायेषैव बज्जभिर्वर्णत इत्यर्थः, अथर्थः नायकस्तावत् सच्चरितया प्रतिनायकस्तासच्चरितया वर्णनोद्यो, तथाविधयोऽश्च तयोर्जयपराजयौ सर्वेषां इत्युषुषणीयौ भवत इति । यथा रामचरिते पित्राङ्गापरिपालनादिसत्कर्मवता रामेण परस्त्रीहरणाद्यसत्कर्मवतोरावणस्य पराजय इति । गुणत इति नायकस्य सामान्यगुणास्त्वागादयः पूर्वमुक्ताः, विशेषाः पैतृषगुणास्य शोभादयः, यथा, “शोभाविलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी । सखितौदार्थमित्यष्टौ सत्त्वजाः पैतृषा गुणाः” इति ॥ २१ ॥

वंशेति । रिपोरपि वंशः सत्कुलता, वीर्यं बलं, श्रुतं विद्या, आदिना दानादिपरियहः । एतानि वर्णयित्वा तज्जयात् तथा भूतरिपुकर्मकपराजयात् नायकोत्कर्षवर्णनश्च, च तर्थे, नोऽस्मान् धिनोति प्रीणयति । यथा हययोवबधे हययोवस्य स्वर्गविजयादिवर्णनं । न इत्यनेनास्मिन्नेव कल्पे स्वस्याभिरुचिः सूचिता, न च धीरोद्भूतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायक इति प्रतिनायकस्तच्छणविरुद्धमेतदिति वाच्यं परपीडनादिदोषसामानाधिकरणेनैव तेषां गुणवर्णनस्त्रैचित्यात् एकान्तगुणवतो-

धार्मिकस्य पराजयेन च नायकस्तोत्रवर्षासभवात् प्रत्युत निन्द-
नीयत्वप्रसङ्गादिति थ्येयम् ॥ २२ ॥

अपादः पदसन्नानीगद्यमाख्यायिका कथा ।

इति तस्य प्रभेदै द्वौ, तयोराख्यायिका किल ॥ २३ ॥

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।

स्वगुणाविष्क्रियादेषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥ २४ ॥

उद्देश्यकमप्राप्तं गद्यं निरूपयति । अपाद इति । मात्रा-
चरप्रतिनिधित्वरूपः परिच्छेदः पादः तच्छून्यः पदसन्नानो
गद्यम् । अस्ति च तादृशः पादः पदे, यथा गः श्रोः, गौ
खीत्यादिः, खस्त्रैतत्प्रगणा इत्यादिष्व । अस्य च चूर्णका-
दयेभेदा मुक्तकादीनां महाकाव्य इव आख्यायिकादा-
वन्नर्भावान्न पृथग् लक्षिताः, ते च यथा, चूर्णकोत्कलिका-
प्राये आविद्धुं वृत्तगच्छि चेति । आविद्धुस्याने मुक्तकमिति
विश्वनाथः पठति, तत्र, चूर्णकमस्यसमासं दीर्घसमाप्तमुत्कलि-
काप्रायम् । समावरहितमाविद्धुं वृत्तभागान्वितं वृत्तगच्छि-
ति । प्राचीनमतमनुसरन् गद्यस्य प्रधानभेदद्वयं दर्शयति ।
आख्यायिकेति । आख्यायिका कथा चेति तस्य गद्यस्य द्वौ
प्रभेदै । एतयोर्लक्षणमन्वैरुक्तं यथा । “कथायां सरमं वसु
पद्मैरेव विनिर्मितं । क्वचिदत्र भवेदार्था क्वचिदक्षापवक्त्रके ।
आदौ पद्मैर्मस्कारः खसादेवृत्तकोर्त्तनमिति” । यथा, का-
दम्बर्थादि । “आख्यायिका कथावत्यात् कवेऽशादिकोर्त्तनं ।

अस्यामन्यकवीनां दृष्टं गद्यं कचित् कचित् । कथांशार्था
व्यवच्छेदे आश्वास इति बध्यते । आर्यावक्षापवक्षाणां इन्द्रसा
येन केनचित् । अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भावर्थसूचनमिति' ।
अथा इष्टचरितादिः । एतस्तत्त्वदयोक्तपरस्तरभेदकधर्मा-
णां प्राचीनप्रबन्धेषु व्यभिचारमाकल्य तत्राश्रद्धानोवकृ-
वैखणेषु तेऽनयोर्भेद इति मतं दूषयितुमत्यापयति । तयो-
रिति । तयोः कथाख्यायिकयोर्मध्ये आख्यायिका किल नाय-
केनैव वाचा नायक एवाख्यायिकायामितिदृष्टवक्तेत्यर्थः ।
यदुकं दृष्टमाख्यायते यस्मां नायकेन स्त्रेष्टितमित्यादि ।
एवकारेण वक्षनरव्यवच्छेदः । अन्या कथा पुनर्नायकेनेतरेण
वा वाचा, अत्र वाग्बद्धस्वार्थं कचित्तायकस्य कचित्तदितरस्य
च वकृतमित्यर्थः । इत्यते च कादम्बर्यां चक्राधीडस्य नायकस्य
महाश्वेतासंसापादौ वकृतम् । अन्यथा नायकवाच्यायां कथा-
यामाख्यायिकात्प्रसक्ता दुरपनेयातित्याप्निः स्त्रादिति वि-
भावनीयम् । नवाख्यायिकायां नायकवकृतवनियमे तत्रात्म-
गुणकथनस्यापि सम्भवेन नायकसोदात्तलयाख्यात इत्याग-
स्त्राह । स्त्रगुणेति । अत्र नायकवकृतक्ले, भूतार्थशंसिनः सत्या-
र्थवादिनो नायकस्य स्त्रगुणाविक्षिया निजगुणोत्तरस्यापनं
दोषो न भवति, असत्यभूतानाकाङ्क्षितस्त्रगुणकथनस्यैव दोष-
लात् ॥ २५ ॥ २४ ॥

अपि तनियमोदृष्टस्त्रायन्यैरुदीरणात् ।

अन्योवक्ता स्वयम्बेति कीदृग्मा भेदलक्षणम् ॥ २५ ॥

इत्यं प्राचीनं मतमनुद्य दूषयति । अथिति । अपि हु
किन्तु तत्र आख्यायिकालेन प्रसिद्धे प्रबन्धे अन्यैरप्युदीर-
णात् नायकभिन्नवकृकलखापि दर्शनात् अनियमोनायकमात्र
वकृकलवनियमव्यभिचारोदृष्टः, तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोष इति
नैवं भेदकरणमादरणीयमिति भावः । ननु यत्र नायकभि-
न्नवकृत्वं तस्य कथात्मेवास्तु आख्यायिकालप्रसिद्धिरबोध-
मूलेत्यचाह । अत्य इति अन्योनायकभिन्नः, स्वयं नायको वा
वक्षेति भेदकरणं कीदृक् न किमपि, स्वरूपगतवैखच्छश्यैव
भेदकत्वात् वकृवैखच्छश्यात्मेदोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वक्षाच्चापरवक्षाच्च सोच्छासत्वच्च भेदकम् ।
चिङ्गमाख्यायिकायाश्वेत्, प्रसङ्गेन कथाख्यपि ॥ २६ ॥
आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्षापरवक्षयोः ।
भेदच्च दृष्टोलम्भादिरुच्छासेवास्तु किं ततः ॥ २७ ॥

इत्यं वकृवैखच्छश्यात्मेदं निरस्य प्रकारान्तरेण च्छजुधियां
भेदकरणं दूषयितुमुत्थापयति । वक्षम्भेति । वक्षापवक्षे छ-
न्देविशेषौ । वक्षां नाद्यान्नसौ स्थातामव्येद्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति
वक्षालक्षणं । अयुजि ननरखागुहः समे तदपरवक्षमिदं नजौ-
जरावित्यपरवक्षालक्षणम् । वैतालीयं पुष्पितायाम्भेद्यन्यपर-
वक्षकमिति च । उच्छासः कथांश्वयवच्छेदस्य संज्ञा, क्वचि
दाश्वास इति दृश्यते । तस्महितवक्ष । भेदकं कथातो-
भेदसाधकमेतत्त्वमाख्यायिकायाच्छिङ्गमसाधारणोधर्मः, कथा-

आनु नैतच्चयमस्तीति चेदित्यनं स्वजुधियां मतम् । तत्र
वक्षापवक्षाक्षतभेदं दूषयति, प्रसङ्गेनेति । स्मृतस्थानुपेक्षणी-
यत्वं प्रसङ्गः, अयमाश्रयः यदि कथायामार्योकरणे प्रवृत्तः
कविर्वक्षमपरवक्षमा स्मृता निवेशयति तत् किं कमपि दोष-
मुखायत् तस्याः कथात्वं विघातयेत् अपि तु नैव तदभाव-
घटितकथालक्षणस्य केनाप्यनुकृतात् प्रत्युत तन्निवेशाभ्यनुज्ञान-
स्यापि कुचिर्चिद्दर्शनात्, यदुक्तं कथालक्षणमधिकृत्य । आर्या-
वक्षापवक्षाणां क्वन्दसा येन केनचिदिति । तस्मादविचारवि-
जृभितोऽयं भेदकरणप्रयास इति । सोच्छासलस्य भेदकत्वं
दूषयति । भेदस्तेति । खम्भः कथापरिच्छेदस्य संज्ञा, आदिना
उत्तापादीनां यहणं, भेदाभिन्नः, वाशब्दस्यार्थं, खम्भादिरु-
च्छासस्तेति विभिन्ननामा कथाख्यायिकयोः परिच्छेदोऽष्टोऽस्तु
ततः किं, संज्ञाया विभिन्नताव किमपि, न हि घटकस्तेति
संज्ञादयेन संज्ञिनोघटस्य भेदः शक्यते वक्तुं, स्वरूपवैलक्षण्य-
स्यैव भेदकत्वात् यथा घटपटयोरिति, दृष्ट इति कुचिर्चिदि-
तिशेषः कादम्बर्यादौ खम्भकस्याप्यनिवेशात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञादयाङ्गिता ।

अत्रैवान्तर्भविष्यन्त शेषास्याख्यानजातयः ॥ २८ ॥

अत्र स्वमतमाह । तदिति । एका जातिरेकजातीया गद्यम-
यत्वरूपैकधर्मवत्त्वादेकैवेत्यर्थः । संज्ञादयाङ्गितेति घटकस्त-
संज्ञादयवत् कथाख्यायिकासंज्ञाभ्यामेक एवार्थः प्रतिपादयतः

इत्यर्थः । इत्यं प्रधानभेदयोरभेदं प्रतिपाद्य इतरभेदानामय-
न्वैरुक्तानां तत्तद्भेदकधर्ममप्रयोजकं मन्यमानस्तान् सामान्य-
रूप एवान्तर्भावयति । अचैवेति । पुंप्रधानवर्णनमाख्यानम्,
आख्यानजातयः आख्यानवरूपसामान्यधर्मवलः खण्डकथा-
दयः । अत्र अचैवान्तर्भविष्यन्तीतिभाविप्रयोगात् प्रौढिवादेना-
भेदप्रतिपादनं गन्यकृतो न तु वस्तुतः, प्रामाणिकतमैर्मुचि-
भिरपि तत्तद्भेदाभ्युपगमात् । यथा आग्नेये । “आख्यायिका
कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथास्तिकेति गन्यन्ते गद्य-
काव्यस्त्र पञ्चधा” इति । एवं कथाख्यायिकयोरप्यभिन्नतप्रति-
पादनमेतमूलकमेवेति मन्त्रम् ॥ २८ ॥

कन्याहरणसंग्रामविप्रलभ्नोदयादयः ।
सर्गबन्धसमा एव नैते वैशिष्ठिका गुणाः ॥ २९ ॥

वर्णनीयभेदेन कथाख्यायिकयोर्भेदं ब्रुवतामपि मतं दूष-
यति । कन्येति । कन्या अजातोपयमा पुरुषान्तरे प्रतिपाद-
नाय कृतनिश्चया तस्या हरणं युद्धादिना यहणं राजसविवाह
इत्यर्थः । राजसोयुद्धहरणादिति स्मतेः । विप्रलभ्नः पूर्व-
रागमानप्रवासकरणात्मकतया चतुर्विधः, स च सम्भोग-
स्थोपलक्षकः, विप्रलभ्नानन्तरं सम्भोगवर्णस्यावश्यकत्वात् ।
उदयः सूर्याच्चन्द्रमसोः नायकस्याभ्युदयो वा, आदिना पुर-
पर्वतकामनादयः । एते आख्यायिकाया विशेषधर्माः परैरु-
च्यन्ते । यथाख्यायिकामुपक्रम्याह भामहः । कन्याहरणसंग्राम-

विप्रस्त्रोदयान्वितेत्यादि । सर्गबन्धेति । सर्गबन्धसमाः महा-
काव्यसाधारणा एव, का कथा कथायां, महाकाव्ये यत्ते
वर्णने तस्मान् वैशेषिका गुणाः अवच्छेदका धर्माः । अत्या-
ख्यायिकायामेषां नियतलमन्यत्रानुषङ्गिकलमितीदमेव भेद-
कमस्त्रिति वाच्यं कथच्छिदपि साधारणवतां भेदकला-
नङ्गीकारात् असाधारणानामेव तथात्माचित्यात् उक्तस्त्रु, अय-
मेव हि भेदोभेदहेतुर्बां अद्विरुद्धधर्माध्याप इति ॥ १८ ॥

कविभावहृतं चिङ्गमन्यत्रापि न दुष्यति ।
मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥ १९ ॥

ननु कवेरभिप्रायहृतैरङ्गनैरङ्गिता कथेति भामहोत्ता
कथायां किञ्चिच्चिङ्गं निवेशनीयं तदेवानयोर्भेदकमिति मतं
दूषयति । कवोति । कवेर्भावोऽभिप्रायस्त्रेण हृतं चिङ्गं । अथा
शिङ्गुपालबधे सर्गान्तस्त्रोकेषु श्रीशब्दः, किरातार्जुनीये च
स्त्रीशब्दः । तदन्यत्रापि न दुष्यति आख्यायिकायामपि
निवेशनीयं चिङ्गं दुष्टं न भवति तस्म कवेरिच्छाधीनलेना-
नियतत्वात् । एतदेवाह । मुखमिति । इष्टार्थसंसिद्धौ अभि-
प्रेतार्थसम्बादने मङ्गसाद्यर्थमित्यर्थः कृतात्मनां कृतयत्रानां
किं हि मुखं कः प्रारम्भो न स्यात् सर्वमेवेच्छया प्रारम्भणीयं
भवेदित्यर्थः । मुखमित्यत्र सुखमिति पाठे सुखं सुखदमप्रति-
वद्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

मिश्राणि नाटकादीनि, तेषामन्यत्र विस्तरः ।
गद्यपद्यमयो काचिच्चमूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

क्रमप्राप्तं मिश्रकाव्यमाह । मिश्राणीति । नाटकादीनि
दृश्यकाव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितलान् मिश्रसंज्ञ-
कानि योगार्थवस्तादेव स्तुत्यलाभः । आदिवद्वात् प्रकरणा-
दिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणां परिग्रहः । नाटका-
दिस्त्रुचणजिज्ञास्त्रुन् प्रत्याह । तेषामिति । तेषां नाटकादी-
नामन्यत्र भरतादिग्रन्थेषु विस्तरः प्रपञ्चः, तस्मादस्माभि-
वैफल्यभियाच नोक्तानि तत्रैव ज्ञातव्यानीत्यर्थः । तानि च
नामतो यथा । “नाटकमध्य प्रकरणं भाषणव्यायोगसमवका-
रडिमाः । ईहास्त्रगाङ्कवीयः प्रहसनमिति रूपकाणि इति ।
नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाव्यरासकं । प्रस्तानोऽस्त्रा-
यकाव्यानि प्रेष्ट्वन् रासकं तथा । संसापकं श्रीगदितं
श्रिस्त्यिकम् विस्तारिका । दुर्मङ्गिका प्रकरणी हस्तीशोभा-
णिकेत्यपि । अष्टादश प्राञ्छरूपरूपकाणि मनीषिणः” इति ।
दृश्यकाव्यस्य मिश्रलमुक्ता अव्यकाव्यस्यापि तदाह । गद्य-
पद्यमयीति । अत्र गद्यमयत्वं पद्यमयत्वाधिक्येन शेयम् । अ-
न्यथा आख्यायिकादौ यत्किञ्चित् पद्यसङ्गावेन मिश्रत्वं प्रस-
ज्येत । काचिदिति न तु सर्वा तेन गद्यपद्यमया राजस्तुते
र्विरुद्धसंज्ञान्वैदका ज्ञातव्या । यथा । “गद्यपद्यमयो राजस्तु-
तिर्विरुद्धमुच्यते इति ॥ ३१ ॥

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशस्थ मिश्रच्चेत्याङ्गरार्थास्तुर्विधम् ॥ ३२ ॥

एवं गद्यादिभेदेन काव्यस्य चैविधमुक्ता पुनरपि भाषा-
विभेदेन चातुर्विधमाह तदेतदिति । वाङ्मयं काव्यप्रबन्धः ।
संस्कृतं संस्कृतभाषामयम्, एवमग्नेऽपि, मिश्रं संस्कृतादिनानाभा-
षामयम् । एवं भाषाणां नानालात् कवयः स्वेच्छावशेन एक-
या द्वाभ्यां तिष्ठभिर्वङ्गीभिर्वा भाषाभिरितिवृत्तं वर्णयेयुर्य-
दाह भोजराजः । “संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्योवाचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा पुनः । पैशाच्या शौरसेन्याच
मागधान्योनिबध्नते । दित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि
कस्त्रेति ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम दैवो वाग्न्वाख्याता महर्षिभिः ।
तङ्गवस्तुत्समोदेशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

संस्कृतादीनां लक्षणमाह । संस्कृतमिति । दैवी दैवतसं-
स्कारसम्बन्धादेवैत्यार्थमाणा वा वाक् महर्षिभिः पाणिन्या-
दिभिः, नामेति प्रसिद्धौ, संस्कारसम्बन्धलात् संस्कृतमन्वा-
ख्याता संस्कृतेत्याख्यया पञ्चाङ्गवृत्ता, उद्देश्याधीनलात्
स्त्रीलम् । अनुपदप्रयोगाच शब्दनिलतावादे स्वरसः सूचितः,
पाणिन्यादयो हि तत्त्वाकरणस्त्रैः प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गपरिकल्पनया नित्यायाः संस्कृतवाचः प्रतिपत्त्यर्थं शिष्या-

एवं संखारोपायः प्रदर्शितः न तु वाक् सम्यादिता स्थिताया
एवान्वाख्यानसम्भवात् । प्राकृतं निर्वक्ति । तद्व इति । प्रा-
कृता नीचास्तु सम्बन्धितात् प्राकृतम् । अश्वर्थबलादेव स्वच्छण-
लाभः । संख्यातरुपायाः प्रकृतेरुत्पन्नलात् प्राकृतमिति कश्चित् ।
तस्य क्रमोव्यवस्था संखृतोत्पन्नलेन संखृतसदृशलेन तत्तद्वेश-
व्यवहृतलेन चानेकोबड्डविधः, तत्र साचात् संखृतोत्पन्ना
महाराष्ट्री भाषा, शौरसेन्यादयः संखृततुल्याः अपराश्च तत्त-
द्वेशविलम्बिताः, केचिच्चु देशीनामपि संखृतसदृशात् द्वा-
वेव भेदावाङ्गः । यथा, “आर्षीत्यमार्षतुल्यश्च दिविधं प्राकृतं
विदुः” इति । वस्तुतस्य सर्वाभासामपि प्राकृतभाषाणां संखृ-
तोत्पन्नलात् क्रियाकारकान्वयादिमत्तेन संखृतसदृशात् म-
हाराष्ट्रादितत्तद्वेशव्यवहृतचरलाञ्जैकचैव संखृतभवत्वादि ध-
र्मचयमस्तोति श्लेष्यम् ॥ ३१ ॥

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागरः स्फूर्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

प्राकृतस्योत्कर्षापकर्षैँ दर्शयति । महाराष्ट्राश्रयामिति ।
महाराष्ट्रादच्चिणापथवर्ती, देशविशेषः, तदाश्रयां पूर्वं तत्र-
त्यजनव्यवहृतां महाराष्ट्रीं भाषां प्रकृष्टमुन्नतं प्राकृतं विदुः
पण्डिता जानन्ति, साचात् संखृतोत्पन्नलेन संखृतवच्छ्रोदृणां
श्रुतिसुखजनकत्वात्, अतएव प्राकृताः कवयोऽनया भाषया
सुवक्ष्यन् च मत्कारकारिकाव्यप्रबन्धान् निर्ममुरित्याह । सागर-

दृति । सूक्ष्मस्त्रमल्कारजनकवचनान्येव रक्षानि तेषां सागरः
सागररूपोनिषयः सेतुबन्धः प्राकृतकाव्यविशेषः तदादि,
आदिना दशमुखबधादिपरिग्रहः, यम्भयः घटा महाराष्ट्रा
रचितः ॥ ३४ ॥

शैरसेनो च गौडो च लाटी चान्या च ताढशी ।
याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

अन्यान्यपि प्राकृतानि दर्शयति । शैरसेनीति । शूरसे-
नोमण्डुरासन्निहितदेशविशेषः, गौडः कीकटवङ्गयोरन्तराल-
देशः, लाटो इच्छिणदेशविशेषः, एतदेशत्रयव्यवहृतपूर्वा भाषा,
शैरसेनीप्रभृतिः तथा ताढशी तत्सजातीया तत्तदेशनामोप-
लच्छिता अन्या आवन्तीमागधीप्रभृतिश्च, प्राकृतमित्येवं प्राकृ-
तेति नाथा व्यवहारेषु नाटकादिवर्णनीयतत्तदेशीयजनोक्ति-
प्रत्युक्तिषु सन्निधिं याति कविभिर्निवेश्यते, ताढशीत्यनेन
देशनामोपलच्छिताः सर्वा एव भाषाः प्राकृतसंज्ञयोचन्न दृति
सूचितम् । तास्य प्राच्यावन्तीमागधूमागधीद्राविडीवाङ्गी-
कीप्रभृतयः । जात्यादिनामोपलच्छितानान्वपभ्रंशलमित्यनन्त-
रमेव वक्ष्यते ॥ ३५ ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति सृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

अपभ्रंशं निरूपयति । आभीरादीति । काव्येषु नाटकादिषु
आभीरादिगिरः आभीरीप्रभृतयो गोपचाण्डास्त्रकारादीना

अवहरणीया भाषा अपभ्रंश इति सताः अपभ्रंशनामा भाषा
निरूपकैर्निरूपिताः । काव्येभित्यस्य आवृत्तिं दर्शयति । ग्रा-
स्त्वेभिति । ग्रास्त्वेषु वेदादिग्रामोक्तयज्ञादिषु । अतएवाहं,
न स्वेच्छितव्यं अज्ञादाविति । संखृतादन्विति । तत्र प्राकृत-
स्थायपभ्रंशलभित्यर्थः । प्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ १६ ॥

संखृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।
आसारादोन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥ १७ ॥

एवं संखृतप्राकृतापभ्रंशान् लक्षणिला यथोदेशं लक्षणी-
यस्य मिश्रस्य योगशत्र्या नानाभाषामिश्रितत्रूपसंचणणाभात्
निर्थकं तत्पदर्शनमिति तत्परित्यज्य संप्रति नियमाय सर्वेषां
सञ्च्याणि प्रदर्शयति । संखृतमिति । सर्गबन्धः सर्गनामकैः
परिच्छेदैर्बधमानः प्रबन्धोमहाकाव्यमित्यर्थः, आदिना देवसु-
त्यादिखण्डकाव्यपरिघः, संखृतं संखृतभाषामयमेव । अत-
एवाग्नेये । सर्गबन्धोमहाकाव्यमारभं संखृतेन यत् । तद्वाव-
न विशेषत्वं तत्प्रमाणं नापि किञ्चनेति । हत्यास्त्र महाकाव्यस्त्र
संखृतत्रियमात् तत्र जीवानामपि संखृतप्रयोगो न दोषाय,
भाषार्णा वक्तृविशेषगतविनियमस्तु नाटकादिमिश्रकाव्य एवेति
वस्त्रामः । प्राकृतमिति । स्कन्धकं इन्द्रोविशेषः आदिना
गत्तिकादीनां गदणम् । उक्तस्त्र महास्त्र स्कन्धकेनैतत् क्वचिद्
गत्तिकैरपीति । स्कन्धकादिच्छ्रन्दोबद्धं काव्यं प्राकृतमयमेव
भवतीत्यर्थः । यथा सेतुबन्धादि । एतदुपसंचणणम्, उपरू-

पकान्तर्गतसद्वकस्यापि प्राकृतमात्रमयलं ज्ञेयं । यदाह । सद्वकं प्राभुतांशेषपाद्यं स्वादप्रवेशकमिति । स्वन्धकादिकमि-
त्यत्र स्वन्धकादि यदिति क्षचित् पाठः । आसारादीनोति । आसारादीनि क्षन्दोविशेषाः तत्रिबद्धं काव्यमपभंशमयमेव
कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र परिच्छेदस्य कडवकसंज्ञा, यदुकम् ।
अपभंशनिवद्देऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः । तथापभंश-
चोग्यानि क्षन्दासि विविधानि चेति । यथा कर्णपराक्रमादि ।
नाटकादिलिति । तुरेवार्थे, नाटकाद्येवेत्यर्थः, आदिना प्रकर-
णादिरूपकाणां सद्वकवर्ज्जन्म नाटिकाद्युपरूपकाणात् यहएं ।
तत्र रूपकाणि दश, उपरूपकात्तष्टादश, यदुकां, नाटकमय
प्रकरणं भाष्यायोगसमवकारजिमाः । ईहाम्बुगाङ्कोत्थः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश । “नाटिका चेटकं गेष्ठी सद्वकं
नाव्यरामकम् । प्रख्यानोऽसायकाव्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा ।
संखापकं श्रीगदितं शिखिकम् विलासिका । दुर्घट्स्त्रिका प्रक-
रणी हङ्गोग्या भाष्मिकेत्यपि । अष्टादश प्राज्ञरूपरूपकाणि मनी-
षिणः” इति । एषां स्त्रेणानि दशरूपकादौ ज्ञातव्यानि ।
मिश्रकमिति, नानाभाषात्मकलान्मिश्रसंज्ञकमित्यर्थः । यथा
अभिज्ञानशकुम्लमालीमाधवादि । नानाभाषात्मकलम् ना-
टकादौ तत्तदकृणां तत्तद्वाषाभिरेवोक्तिप्रत्युक्तिनियमात् ।
यदुकं नाटकाद्यधिकात्य । “पुरुषाणामनीचानां संज्ञतं स्वात्
छतात्मनाम् । शोरसेनो प्रयोक्तव्या तादृशीनाम् योषिताम् ।
आसामेव तु गथासु महाराज्ञों प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी

भाषा राजान्नः पुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना-
स्मार्हमागधी । प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तीनां स्वादवन्तिका ।
योधनागरिकादीनां दाच्चिणात्याहिदीव्यताम् । शकाराणां
शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्” इत्यादि ॥ ३७ ॥

कथा हि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते ।

भूतभाषामयीं प्राङ्गरहृतार्थीं वृहत्कथाम् ॥ ३८ ॥

मिश्रस्त्रोदारणान्तरं दर्शयति । कथाहीति । कथा गच्छ-
काव्यविशेषः पूर्वोक्तः । हीति यस्मादर्थे, यतः कथा सर्वभा-
षाभिर्बध्यते अतः सापि मिश्रभित्यर्थः । हीत्याच अपीति पाठे,
कथापि मिश्रं यतः सा सर्वभाषाभिर्बध्यत इति हेतु हेतु-
मङ्गावेनात्ययः । ननु कथालेन प्रसिद्धे कादम्बर्यादौ सर्व-
भाषामयत्वं नास्तीत्यचाह । संस्कृतेन चेति । अयमाग्रयः,
सर्वभाषामयत्वं केवलसंस्कृतमयत्वम्भेति कथायां प्रकारददयं,
तत्र पूर्वोक्तप्रकारे मिश्रत्वमिति । कथाप्रसङ्गेन वृहत्कथां
स्त्रायति । भूतभाषामयीमिति । भूतभाषा पैशाची भाषा,
अहृतार्थामहृतरसव्यञ्जिकाम् । पैशाच्यासापभंशरूपलादप-
ञ्जकाच्च वृहत्कथेति शेयम्, यथा वृहत्कथासरित्सागरः ।
वृहत्कथासरित्सागरसारस्तु संस्कृतेन तस्मानुबादरूपः ॥ ३८ ॥

लास्यच्छलितश्चल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत्युनः ।

अव्यमेवेति सैषापि दयो गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

पुनरपि दृश्यश्रव्यत्वमेदेन काव्यस्त्र भेदददयमाह । सा-

स्मेति । स्त्रीजगद्धतं इट्टाररसप्रधानं नृत्यं लाख्यं । तदाह । लास्यः स्त्रीपुसयोर्भावस्थादर्दिं तच बाधु वा । लाख्यं, मनसिजो-
स्थासकरं मृद्गङ्गहाववत् । देव्यै देवोपदिष्टलात् प्रायः स्त्रीभिः
प्रयुज्यत इति । भरतश्च । “कोमखं मधुरं लाख्यं इट्टाररस-
संयुतम् । गौरीतोषकरस्यापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यत” इति ।
इत्तिं पुनृत्यं । तदाह । पुनृत्यं इत्तिं प्राञ्छरिति । अत्या,
भासे इसं समावेशं नृत्यं इत्येति कीर्तिमित्युक्तस्त्वाणा ।
अत्येत्यत्र साम्येति पाठे, साम्यं गीतवाद्यलयसमयनृत्यमन्यैरा-
सकनाम्ना पठितम् । “आदिना ताण्डवहस्तीशरासानां यह-
णम्” । उक्तस्त्र । “तज्जास्यं ताण्डवच्छेति इत्तिं अत्यथा सह ।
हस्तीशकच्च रासस्त्र षट्प्रकारं प्रचक्षते” इति । ताण्डवमुद्भूत-
पुनृत्यं, यथा, “वीररौद्ररसाधारमुद्भूतं शङ्करप्रियम् । पुरु-
षेण समारब्धं नृत्यं ताण्डवमुच्यत” इति । अन्यस्त्र । “उद्भूतन्तु
महेशस्य शासनात्तणुनोदितम् । भरताय, ततः खातं सोके
ताण्डवमंजस्या” इति । हस्तीशं मण्डलाकारेण स्त्रीसमूहनृत्यं,
यथा, “मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हस्तीशकन्तु तत् । तच
नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा इरिः” इति । हस्तीशमेव
तालबन्धविशेषयुक्तं रासकम् । इत्यं लाख्यादिष्टहितं काव्यं
प्रेक्ष्यार्थं प्रेक्ष्यः सामाजिकैर्दृश्यार्थः नटैरामाद्यवस्थानुकरणेन
प्रकाश्यमानं काव्यप्रतिपाद्यं यत्र तदिति व्युत्पत्त्या लक्षणज्ञाभः
तत्त्वाभिनयप्रधानं नाटकादिकम् । अव्यमाह । इतरदिति ।
इतरत् प्रेक्ष्यार्थकाव्यादभिन्नं मुक्तकादिकं अव्यमेव अवण-

मात्रविषयतावत् । अवणमात्रविषयलं अव्यस्तजपमित्यर्थः, तदाह भोजराजः । अथं तत्काव्यमाङ्गयन्नेत्यते नाभिधीयते । ओचयोरेव सुखदं भवेत्तदपि विष्णुधमिति । एतेन नाटकादै दर्शनविषयत्वामानाधिकरणेन अवणविषयत्वान्न अव्यत्प्रसन्निः । केचिच्चु अव्यमेवेत्येवकारेण गेयत्वादिना परकृतानां अव्यभेदानां निरासः छृतः तेषामस्यते अव्यएवान्तर्भावादिति बदन्ति । इति इत्यं सा प्रसिद्धा प्राचीनैरङ्गीष्ठतेर्थ्यर्थः, एषापि, अपि; पूर्वभेदसमुच्चये, इयो गतिः पन्था द्विविधोभेद इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अस्त्यनेकोगिरां मार्गः स्वस्त्रमेदः परस्यरम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

इत्यं सप्रभेदं काव्यश्चरीरं निरूप्य अलङ्कारात् दर्शिता इत्यनेन निरूपयितयेषु गुणालङ्कारेषु प्रथमं तावदुणान् निरूपयितुं वाचां विचित्रमार्गणामित्यनेनोऽङ्गितां रीतिमाह । अस्यनेक इति । मार्गः पदविन्यासप्रणाली रीतिर्थ्यर्थः । अनेक इति । गौडी वैदर्भीं पाञ्चाली चेति चिविध इति वामनः । खाटीष्विताला इति चतुर्विध इति विश्वनाथप्रस्तुतयः । विष्णुध इति भोजराजप्रस्तुतयः । यथा “वैदर्भींचाय पाञ्चाली गौडीयावन्निका तथा । खाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निंगद्यत” इति । अस्तीति प्राचां यन्येषु निरूपित इति शेषः । अस्ति चेत् भवतापि निरूप्यतामित्य-

चाह । सद्गतेति । परस्यरं सद्गतः प्रणिधानगम्यः अत्यल्प
इत्यर्थः भेदोयस्य सः । तथाहि पाञ्चाली, वैदर्भीगौड्योरन्त-
रास्तवर्त्तनीति तदुभयरूपैव, एवं स्ताटी वैदर्भीपाञ्चाली-
रिति तद्रूपैव, एवमन्या अपि बोध्याः । अतस्य किञ्चिद्देवतां
प्रदर्शनेन यन्थपञ्चवनमप्रयोजनमिति तत्सर्वे यन्यान्तरतोवे-
दितव्यमिति भावः । इत्यं पाञ्चालादिष्वसम्बतिं प्रदर्श्य वैद-
र्भीगौड्योरेव निरूपणं प्रतिजानीते । तत्रेति । तत्र तेषु मर-
्णेषु मध्ये । वर्णेते इत्यत्र हेतुः प्रस्फुटान्तराविति, सुकुमार-
विकटात्मकलेन अत्यन्तविषद्वशावित्यर्थः, ईदृशानामेव पृथक्क्षि-
रूपणमुचितमिति भावः ॥ ४० ॥

स्नेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ ४१ ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः सृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दश्यते गौडवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाते वैदर्भीगौडी क्रमेणाह । स्नेष इति । गुणाः ग-
व्यार्थयोरुत्कर्षाधायकलाङ्गुणशब्दवाच्याः स्नेषादिसमाधनादश
वैदर्भमार्गस्य वैदर्भरीतिमत्काव्यवभ्यस्य प्राणाः प्राणवदुच्छी-
वकाः तान् विना तत्र निष्प्राणदेहे देहिव्यवहारस्येव वैदर्भ-
जनानां काव्यवहारस्थानङ्गीकारात् । इत्यच्च स्नेषादिगुण-
वती पदरचना वैदर्भीति लक्षणमायातं भवति, अत्र च
स्त्रियप्राणाच्चरवत्त्वादिसामानाधिकरणेन गुणानां लक्षणलम-

वगन्तर्य तादृशसामानाधिकरणस्यापि तत्रावश्यं निवेशला-
यदाह रुद्रटः । “असस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयबज्जला स्त्रत्यप्राणाच्चराच सुविधेया” इति । नवा-
स्त्रात्मनः शैर्यादीनामिव रसस्य धर्माणां माधुर्याञ्जः प्रसा-
दानामेव गुणलं न तु अव्याधिमात्रवृत्तीनां स्त्रेषादीनां
दशानामित्याङ्गस्त्राचीनसम्बद्धाय विरुद्धमिति स्त्रचयन्नाह,
स्त्रता इति । प्राचीनैराक्षाता अवश्यं मनव्या इत्यर्थः । गौडो-
माह । एषामिति । गौडवर्त्मनि गौडरीतै, एषां स्त्रेषादि-
दशगुणानां विपर्ययोवैपरीत्यं, स च क्वचिदत्यन्ताभावरूपः
क्वचिदंशेन समन्वयरूपस्य, प्राय इत्यनेन च कुचचिद्वैदर्भींगैर्गेषोः
साम्यमपि वर्तत इति सूचितं । साम्यस्तु गुणविरुद्धासमन्व्यात्
किञ्चिद्गुणसमन्व्याच, अतएवोक्तमसमस्तुगुणा गौडीति । इत्यस्तु
वैदर्भींविरुद्धधर्मवत्तम् दीर्घसमाप्तादिना बन्धवैकव्यरूपं । यदाह
पुरुषोन्तमः बज्जतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाच्चरा च गौडीया ।
रीतिरनुप्राप्तमहिमपरतत्त्वाऽस्त्रोभवाक्या चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्त्रिष्टमस्युष्टैश्चैथिल्यमत्यप्राणाक्षरोन्तरम् ।
शिथिलं, मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥ ४३ ॥

क्रमेण स्त्रेषादिगुणानां स्त्ररूपमाह । स्त्रिष्टेति । अत्यः
प्राण उच्चारणप्रयत्नो येषां तादृशान्यच्चराष्टुत्तराणि प्रधा-
नानि, सुबह्वनोत्यर्थः, यत्र तत्, अत्यप्राणास्त्र स्त्ररा वर्गीया-

युग्मवर्णा घरस्तवास्थ । अतएव शिथिलम् । अचापिकारोऽध्या-
हर्त्तव्यः । शिथिलमपि अनुद्धृतमपीत्यर्थः अस्यृष्टमप्रकाशितं
शैथिल्यं यस्य तत्, विन्यासविशेषेण शिथिललेनाप्रतीयमान-
मित्यर्थः तादृशं वाक्यं स्थिष्ठं क्षेषाख्यगुणवत् । इत्यस्य अत्य-
प्राणवर्णघटितलेन शिथिलस्यापि विन्यासविशेषवशेनाशिथिल-
लेन प्रतिभासनं स्नेष इति खण्डणं ज्ञातव्यम् । खण्डं दर्श-
यति । मासातीति । सोखैरितस्तः पतङ्गिरलिभिः कलिला
चाप्ना । अत्र मकारादयोवर्णा अत्यप्राणाः, तद्वितमपि
वाक्यं सानुप्रासविन्यासमहिक्षा किञ्चिङ्गाढसिव प्रतिभाति ।
अन्येतु वर्णमात्रघटितानामपि बहूनां पदानां गाढताहेतु-
दीर्घसमाप्तरहितलेऽपि विन्यासविशेषेणैकपदवङ्गासनरूपमशी-
थिल्यं स्नेषः तादृशस्नेषस्य गौड्यामपि सम्भवतीत्याङ्गः । तस्मा-
दादाहरणं यथा । “उम्मज्ज्ञज्ज्ञकुञ्जरेश्वरभसास्फालानुबन्धो-
द्धतः सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिधानिनीः ।
उच्चैरुचरति धनिः श्रुतिपदोऽप्नायी यथायं तथा प्रायः
ग्रेष्मादयस्याश्वस्त्रधवस्ता वेषेयमुद्गच्छति” इति । अत्र बन्धवैक-
आङ्गौच्येव । वस्तुतस्य अत्यप्राणाच्चरघटितस्यापि बन्धस्यान्त-
रान्तरा महाप्राणाच्चरविन्यासेन किञ्चिद्गाढत्वं स्नेष इति
क्रमदीश्वरोक्तमादरणीयं यथा, अत्यप्राणेषु वर्णेषु विन्यासो-
ऽप्यन्तरान्तरा । महाप्राणस्य च स्नेषोयथायं भ्रमरधनि-
रिति । अन्यथा स्नेषस्यानुप्रासादिघटितले तद्वितवच्छ्यमाण
माधुर्याद्यभिन्नलापन्तिरिति अयम् ॥ ४१ ॥

अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।
वैदर्भीर्मालतीदाम लक्ष्मिं भररैरिति ॥ ४४ ॥

उक्तव्यचष्टः स्वेषः कच्चिद्गौडैरणाद्रियतदत्याह । अनु-
प्रायेति । अनुप्रासोवर्णादृत्तिरूपः अव्याकृष्टारविशेषः तस्मा-
धिया ज्ञानेन, बन्धगौरवात् रक्षणाया गाढलज्जानात् । गौ-
डैर्गैडेश्वीयकविभिः, तत् तथाविधं मालतीमाला लोकाखि-
कस्तित्यादि क्षेषादाहरणम्, इष्टमिति गौडानामनुप्रास-
प्रियत्वादिति भावः । एवम् पुरुषोक्तमादित्यतगौडीक्षणे
सुमहाप्राणाचरेति विशेषणं प्रायिकाभिप्रायेणेति शेयम् ।
नन्देवं वैदर्भीगौडोरैक्यमापतितमित्यचाह । वैदर्भीरिति ।
इतीति इत्यपीत्यर्थः अनुप्रासपूर्वमपि मालतीदामेत्यादि-
वाक्यं विदर्भीदेश्वीयैः स्त्रिलेनेष्टमित्यर्थः, लुचिदनुप्रास-
सद्गावेऽपि उर्बच तदभावादनुप्रासविरहित्यपि वैदर्भाणां
क्षेषाङ्गीकारात् वैदर्भीगौडोः समानविषयत्वमिति भावः ।
अस्ति चायास्यृष्टैयित्यत्वं सहदयानुभवसिद्धम् । अत्र मका-
राणां अयाणां लकारयोक्ताकारयोत्तर दयोरादृत्यावपि अव-
हितस्थितलेन चमत्काराजननाज्ञानुप्राससम्भवः, वस्त्रति च
पूर्वानुभवसंख्यारबोधिनी यद्यद्यूरतेति । अयस्तु स्वेषः अव्य-
गुष्ठः । अर्थगुणः स्वेषस्तु क्रमकौटिस्यानुक्षणेऽपपत्तियोग-
रूपघटनाद्यकोऽवैद्यकोऽज्ञातव्यः, तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः,
कौटिल्यं विद्यध्येष्टितम् । अनुप्रासलभप्रसिद्धवर्णनाविरहः,

उपपन्निरुपपादकयुक्तिविन्यासः, एषां योगः संमेलनं स एव
रूपं यस्या घटनायासादात्मकः । यथा, “दृष्टैकासनसंस्थि-
ते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने पिधाय विहित-
क्रीडानुबन्धच्छखः । ईषद्विक्रितकन्धरः सपुत्रकः प्रेमोऽस-
न्मानसामन्तर्हायसलस्त्वपोल्लफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति” ।
अत्र इर्शनादयः क्रियाः, उभयस्मर्थनरूपं कौठिल्यं, लोक-
यवहाररूपमनुब्बण्णत्वम्, एकासनसंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने
निमील्य, ईषद्विक्रितकन्धर इति चोपपादकानि, इत्येषामन्त्र
योगः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति ।
लक्ष्म लक्ष्मीं तनेतोति प्रतीतिसुभगं वचः ॥ ४५ ॥

प्रसादं लक्ष्यति । प्रसादवदिति । प्रसिद्धार्थं प्रसिद्धार्थं-
प्रतिपादकम्, उभयार्थकशब्दस्याप्रसिद्धार्थं प्रयोगे निहतार्थ-
त्रूपदोषापस्या प्रसिद्धार्थं प्रयुक्तमित्यर्थः, तथा प्रतीतौ
सुभगं सुन्दरम्, अधिकपदत्वकष्टत्वादिदोषासमन्वेत इटि-
त्यर्थापस्यापकमित्यर्थः । ईदृशं वचो वाक्यं प्रसादवत् प्रसा-
दास्यगुणसुकमित्यन्वयः, एवम् दोषाभावकृतमर्थस्य वैमल्यं
प्रसाद इति लक्षणं, तस्य वाक्यगतत्वं परम्परयेति बोध्यम्,
अस्योदाहरणं दर्शयति । इन्दोरिति । इन्दीवरद्युति आम-
सम्, लक्ष्म कल्पः । अत्रेन्दिन्दीवरादयः शब्दाः प्रसिद्ध-
चन्द्रार्थं प्रयुक्ताः अुतिमात्रतस्यार्थबोधकाः ॥ ४५ ॥

व्युत्पन्नमिति गौडोयैर्नातिरुद्धमपीष्टते ।
यथानत्यर्जुनाभ्युभस्तुक्षेवलक्षणः ॥ ४६ ॥

अस्य गौचार्यां विषर्ण्यं इर्जति । व्युत्पन्नमिति । गौ-
जीयैः पुनर्नातिरुद्धमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थलादि
दोषवदपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पन्निमत् वन्धगौरवप्रतिभासनेन
वैचिचवदित्यर्थः, इत्येवं मत्वा इष्टते । अयं भावः, गौडा हि
शिथिलबन्धे काष्ठे निहतार्थलादिदोषान् मन्यन्नएव परन्तु
यत्र गाढोबन्धस्तुष्टुमपि वैचिचवदिदमित्याद्रिष्ट्वक्ते इति ।
अथेति । अनत्यर्जुनमनतिधवस्तु किञ्चित्त्रीखमित्यर्थः यद्भास
इन्दीवरं तस्य सदृचस्तुत्योऽङ्कः कलहोत्यस्य सः, वस्त्रो-
धवस्त्रो गौः किरणोत्यस्य सः चन्द्र इत्यर्थः । अत्रार्जुनशब्दः
कार्त्तवीर्यपाण्डवविशेषयोः प्रसिद्धः, शुक्लवर्णं तप्रसिद्धं इति
निहतार्थः, अञ्जनशब्दस्य न केनापि प्रायेषात्यत्ये प्रयुक्त
इत्यप्रयुक्तः, एवमुपमितिगर्भवज्ञव्रीहिष्ठैव ग्रादृशबोधसम्भवे
सदृचशब्दसाधिकः श्रुतिकटुस्य, एवं वस्त्रशब्दोऽप्रयुक्तः श्रुति-
कटुस्य, गोशब्दस्य उषादै प्रसिद्धः किरणे तप्रसिद्धं इति
निहतार्थः, किञ्च अनत्यर्जुनाभ्युभेद्यत्र सन्ध्या कष्टत्वं, तदेवं
दोषवज्ञमपि वाक्यं वन्धगाढलमहिष्ठा गौडैः काव्यत्वेना-
ज्ञीक्रियत इति गौचार्यां निरुक्तप्रसादाभावाद्वैदर्भीतिभेदः ।
वस्त्रुतस्तु वैदर्भपक्षपातितया यन्यक्षतैवमुक्तं गौडानामपि
दोषाणामनज्ञीकारादिति ध्येयम् । अयस्म प्रसादोऽर्थवैमत्त्व-

रुपोऽर्थगुणः, ग्रन्थगुणः प्रसादस्तु ओजोमिश्रितश्चित्यात्मा ।
थथा । “यो च ग्रस्तं विभर्ति खभुजगुह्मदात् पाण्डवीरां
चमूरां योव्यः पाञ्चालगोत्रे शिष्ठुरधिकवया गर्भाश्चार्यां गतो
वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मति रुपे अस्त्र अस्त्र प्रतीपः
क्रोधान्धस्तख तस्य खयमिह जगतामन्तकस्तान्तकोऽहम्”
इति ॥ ४६ ॥

समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः ।
बन्धामृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

समतां खच्छति । सममिति । बन्धेषु संघटनासु अक्षि-
षममविभज्म, उपक्रमोपसंहारयोर्बन्धगतवैषम्याभाववदि-
त्यर्थः ईदृशं वाक्यं समं समताख्यगुणवत् । इत्यस्त्र येन बन्धे-
नोपक्रम्यते तेनैव बन्धेन समापनं समतेति खच्छणं ज्ञातव्यम्,
बन्धास्तावत् कतिविधा इत्यचाह । ते इति । ते बन्धाः,
मृदुः कोमलाः, स्फुटोविकटः, मध्यमस्फुटयात्मकः, त-
दात्मकाः, बन्धानां मृदुत्वादिकमपि कथमित्यचाह । मृदु-
स्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनय इति, मृदुवर्णा इस्तस्तरवर्ग-
नदमध्यव्यञ्जनरूपाः, स्फुटाविकटा दीर्घस्तराष्ट्रठडशषहा-
स्त्र । एतच्छेषा उन्मिश्रा मध्यमाः, एतेषां विन्यासयोनिः
कारणं येषां ते । अत्र वर्णशब्दः असमासमध्यमसमासदीर्घ-
मासानामुपलक्षकः, यदाह, “असमासा, समासेन मध्यमेन

ए भूषिता । तथा दीर्घसमासेति चिधा सहृष्टनोदिता”
हैति । एवस्य चिविधवर्णवासवटितार्थां वन्धार्थां चेविधात्
तद्गता समतापि चिविधेति भावः । इयस्य समता अव्यगुणः,
अर्थगुणभूता तु प्रकामप्रत्यवाशविपर्यासेनार्थस्य विषमादिता-
विरक्षः स च प्रकमभङ्गाखदोषाभावरूपः अन्वैरत्नोऽशातव्यः ।
थथा, उदेति सविता तावस्तास्य एवासामेति चेत्यादि ॥
॥ ४३ ॥

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छ्वलच्छीकराच्छ्वनिर्झराम्भःकणेष्ठितः ॥ ४८ ॥
चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दोमलयमारुतः ।
रस्फूते रुद्धमहैर्य्या वररामामुखानिलौः ॥ ४९ ॥
इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्घारजम्बरौ ।
अपेक्षमाणा वृद्धे पौरस्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

इत्यं वन्धचैविधेन चिविधां समतां क्रमेण सार्हस्त्रीकेन
दर्शयति । कोकिलेति । एति पीडयितुमागच्छति । अच मृदु-
वन्धेनोपक्रान्ता सन्दर्भस्य मृदुवन्धेनैव समापनमिति मृदु-
वन्धगता समता । स्फुटवन्धगतां दर्शयति । उच्छ्वलदिति ।
उच्छ्वलनोदूरमुत्पर्णतः श्रीकरा अस्य तत्, तथा अच्छादप्त-
च्छमतिनिर्मलं वचिर्झराम्भस्य कणैदक्षितः सिक्षः श्रीतस्म
इत्यर्थः, अचापि सलयानिलोमामेतीयनुषङ्गः । अच स्फुट-
वन्धेनोपक्रान्तास्य तेजैव समापनमिति स्फुटवन्धगता ॥ ४८ ॥

मध्यमबन्धगता समता दर्शयति । चन्द्रनेति । चन्द्रन-
प्रणयस्तन्दनवनसंर्गस्तेन उद्धिकोगन्वेयस्य सः । अथं हि
मिश्रवर्णमध्यमसत्तासघटितलाभ्यमोवन्धः । उपक्रमोपसंहारौ
च तेजैर्वेति मध्यमबन्धगतेवं समता । केचित्तु कोकिलाला-
पेत्यादिस्तोकद्यमिदं समतायाः प्रत्युदाहरणं प्रतिस्तोकमुप-
क्रमोपसंहारयोर्विभिन्नबन्धकलादित्याङ्गस्त्र रुचिरम् । उ-
दाहरणं दर्शयित्वैव प्रत्युदाहरणदर्शनाया औचित्यात् ।
इत्यं समताचयं लक्षयित्वा गौड्यामेतदिपर्ययं दर्शयितुं
प्रथमं वैषम्यप्रकारं दर्शयति । स्यद्दृत इति । विरहिण उक्ति-
रिथम् । अत्र मलयमारुत इति कर्वपदमध्याहर्त्तव्यम् । रुद्धं
खन्तिं सम धैर्यं येन सः मामधीरं कुर्वन्नित्यर्थः, वररामाः
पद्मिनीस्त्रियः, तासां मुखानिलैः स्यद्दृते तत्सदृशो भवति
समानसौगन्ध्यवत्त्वादिति भावः । अत्र प्रथमपादे स्फुटोब-
न्धः द्वितीयेतु मृदुरिति विभिन्नबन्धकलान्वास्ति समता ॥
॥ ४६ ॥

निरुक्तसमतायां गौडीयानामनास्तां दर्शयति । इत्यना-
स्तोच्येति । इत्येवं स्यद्दृतइत्यादिस्तोकार्हप्रदर्शितं वैषम्यं स-
मताविपर्ययजन्यदोषमनास्तोच्य अनङ्गीकृत्य, अर्था मृदुवि-
कटमध्यमस्तपाः काव्यार्थाः, अलङ्कारा अनुप्राप्तोपमादयः,
तेषां उम्बरौ उस्कैः, प्रतियोगिदित्वाद्विवचनम्, अपेक्षमाणा
अर्थविशेषानुरोधप्रयुक्ता गुणनैरपेक्षेणाऽलङ्कारकृतवैचित्रानु-
रोधप्रयुक्ता चेत्यर्थः, यौरस्या गौडदेशीया काव्यानां पद्धति-

मार्गी वृष्टे दृद्धिं गता, वृत्ते इति पाठे प्रवृत्ता । जै-
ज्ञानामयमात्रयः । अर्थानुसारिणो हि वन्धाः, अर्थात् मृदु-
विकटमध्यमात्रकाः, तत्र च दि प्रथमं मृदुर्यः अवसाने च
विकटः तदा मृदुबन्धेनोपक्रान्तमपि विकटबन्धेन समाप्तीयं
वन्धानामर्थानुगतत्वनियमात् एवमिधस्यसे समतापरित्यागो
गुण एव । यथा सारङ्गाः किमु वस्त्रितैः किमफलैराडमरैर्ज-
म्बुका मातङ्गा भृशिषा मदं ब्रजत किं शून्येऽय शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्धटोत्कटशटाकोटेरिभारे: ग्रन्तैः सिन्धुधानिनि-
द्धकृते खुरति यत् तद्गच्छितं गच्छितमित्यादावुत्तराद्देहं कु-
पितस्मिंश्चपार्थस्यादुत्तलात् सुकुमारबन्धयागो गुण एव ।
अत्रार्थपदच्च वक्त्राद्युपलक्षकं तेन वक्त्राद्यौचित्यवशादपि वन्ध-
वैषम्यं युज्यते, प्रकृते च स्फूर्ते रुद्धमङ्गैर्यं इत्यच शृङ्गारि-
णोऽपि वक्त्रुर्धैर्यरोधेन वायुं प्रति कुपितलात् कुपितवाक्यस्य
चौद्धूत्यौचित्यात् युज्यते विकटबन्धः । वररामामुखानिलै-
रित्यच तु कोपाभावात् शृङ्गाराङ्गस्य वररामापदवाच्य-
नायिकारूपार्थस्य मृदुत्वाच्च मृदुबन्ध इति समतात्यागोगुण
एव, अतएव पतत्प्रकर्षतादोषस्याऽपि कचिहुणलमुक्तं ।
यथा । चच्छहुजभ्रमितचण्डगदाविघातसम्मूर्णितोर्युग्मस्य
सुयोधनस्य । स्वानावनद्वधनगोणितशोणपाणिरक्तंसचिव्यति
कचांस्वव देवि भीम, इत्यच चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया
शब्दाडम्बरत्यागो गुण एवेति । वैदर्भास्तु गुणपञ्चपाति-
तया विसदृशार्थकेऽपि सन्दर्भे उपक्रान्तबन्धयागो दोष

एवेति मन्त्रे इत्यनयोर्विपर्ययः । अस्तद्वारेति । गुण-
समानाधिकरणाएवास्तद्वारा रसोत्कर्षका नतु तच्चिरपेत्ता
इति वैदर्भाणां मतं, गौडानाम् तच्चिरपेत्ता अपीति भेदः ।
बथा च प्रहृते स्तर्द्धते इत्यादौ उपमानुप्राप्तयोः संस्थिः
एतच्च प्रसङ्गादुक्तम्, अर्थविपरीत्येन गौडानां बन्धवैषम्या-
द्वीकारस्यैव प्रस्तुततादित्यवधेयं । केचित्तु अर्थास्तद्वार उप-
मादिः, उमरोविकटवर्णता तौ अपेत्तमाणा इत्यादि व्या-
च्चते, तज्ज सङ्गतं गौडानामनुप्राप्तादेः अस्तद्वारस्याऽपि
प्रियतमलेनापेक्ष्यमाणतात् वैदर्भाणाद्यार्थास्तद्वारौदायीन्य-
स्यादृष्ट्युचरत्वात् ॥ ५० ॥

मधुरं रसवद्, वाचि वसुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुब्रताः ॥ ५१ ॥

माधुर्यं स्त्रयति । मधुरमिति । रसवदाक्यं मधुरं मा-
धुर्यगुणवित्यन्यः । नन्देतावता रस एव माधुर्यगुण इत्या-
चातं, तच्च प्राचीनानां नवीनानाच्च मतविरुद्धं, गुणानाम-
स्तद्वारवच्छब्दार्थगित्तया रसोपकारकलस्य प्राचीनैः, सा-
क्षाद्रसधर्मत्वस्य च नवीनैरङ्गीकृततत्त्वात् रसात्मकलस्य तु न
केनायुक्तत्वादित्यचाह । वाचीत्यादि । वाचि वाक्यघटक-
तत्तदर्थादौ, तथा वसुन्यपि वाक्यप्रतिपाद्यतत्तदर्थे च,
रसाः अस्तद्वारादयः रसगर्भयोगिताद्वावतदाभासादयस्य,

तेषां स्थितिर्यच्चकतया सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति वाक्यस्य
रसव्यच्चकवर्णादिमत्तं तादृशार्थवच्च माधुर्याखोगुण इति ।
तत्रासमासा अल्पसमासा वा मृदुवर्णाः पृष्ठारकरणशान्तानां,
विकटवर्णास्तदतदीर्घसमासाच्च वीरबीभत्तरौद्राणां, मध्य-
वर्णां मध्यसमासाच्च इत्याहुतभयानकानां व्यञ्जकाः । अर्था-
त् तत्तद्रसीयविभावानुभावव्यभिचारिभावरूपात्तद्रसव्यच्च-
काः । अर्थानां रसव्यच्चकत्वच्च रत्यादिस्थायिभावव्यच्च-
कत्वरूपं, यदुक्तं प्रकाशक्तात्, व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायो
भावो रसः स्मृत इति । ननु रसमेव तावच्च जानोमस्तकर्थं
तद्व्यच्चकवर्णादीनां माधुर्यव्यच्चकत्वमवगम्यमिति रसप्रकारं
निर्वक्ति । चेनेति । धीमत्तः सामाजिकाः न तु निर्बुद्धयो-
हालिकादयः, येन माद्यन्ति मन्त्रप्राप्ता भवन्ति स रस इत्यर्थः,
एतदुक्तं भवति, धीमतां मन्त्रताइतुस्तावत् काव्यार्थानुभीत्तिनोद्दु-
द्धस्यमत्कारापरपर्यायोल्लोकोन्नराङ्गादः स एव रस इत्यर्थः ।
वैषयिकानन्दसु ब्रह्मानन्दनिर्वृत्तानिव न तानुमदयति । अत-
एवोक्तं । “काव्यशास्त्रविनोदेन कालोगच्छति धीमताम् ।
असनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन च” इति । एतदेवो-
पमया विशदयति, मधुनेवेति । अन्ये लाङ्गः पृथक्पदलं
माधुर्यं तच्च शब्दगुणः, यथा शासान् मुम्बति भृतले विलुठति
तत्वार्गमालोकते इत्यादि । उक्तिवैचित्ररूपन्तु माधुर्यमर्थ-
गुणः, यथा, “भानुः बक्षदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः
प्रयाति” इत्यादि ॥ ५१ ॥

यथा कथाचिच्छुत्या यत्समानमनुभूयते ।

तद्रूपा हि पदासन्ति: सानुप्राप्ता रसावहा ॥ ५२ ॥

माधुर्येऽस्मिन् वैदर्भीगोड्डोः प्रभेदं दर्शयितुं प्रथमं वैदर्भ-
नुकूलतया ‘वाचि रसस्थितिः’ इत्यनेनोक्तं अुत्यनुप्राप्तवद्वर्णसं-
घस्य रसव्यञ्जकत्वमाह । यथेति । अूयतेऽनयेति अुतिरुचारणं,
करणे क्तिः, यथा कथाचित् कण्ठया दग्धया अपरया वा अुत्या
उच्चारणेन, यदिति क्रियाविशेषणं, समानं पूर्वोच्चरितव्यञ्जनस-
दृशं यदनुभूयते, हीति निश्चये, तद्रूपा तादृशसादृशानुभव-
विषयव्यञ्जनवती पदासन्ति: अवधानेन तादृशपदानां प्र-
योगः सानुप्राप्ता अुत्यनुप्राप्तवती, सैव रसावहा रसव्यञ्जिका ।
अथमर्थः, कण्ठतात्त्वाद्येकस्यानोक्तार्थ्यत्वेन व्यञ्जनानां सादृशं
अुत्यनुप्राप्तः, यदाह विश्वनाथः । उच्चार्यत्वादृयदेकच स्थाने
तात्त्वुरदादिके । सादृशं व्यञ्जनस्वैष अुत्यनुप्राप्त उच्चत इति ।
अयञ्जनानुप्राप्तोविभिन्नवर्णविषयो वैदर्भाणामतीव अुतिसुखा-
वहः । एकवर्णविषयस्तु छेकष्टनिसंज्ञोगौडानां अुतिसुखावह
इति वस्त्वते । तद्युक्तव्यञ्जनवदाक्तं रसावहमिति, अस्मि
चैवंविधस्यले काव्यशेभाकरोमाधुर्यगुणः । उक्तस्य । “यथा
ज्योत्स्ना शरवन्दं यथा स्तावण्यमञ्जनाम् । अनुप्राप्तस्याथा
काव्यमलङ्घतुमिह चम” इति । शब्दालङ्घारस्यानुप्राप्तस्या-
स्ताङ्गारनिरूपणप्रकरणे लक्षणीयत्वेऽपि मार्गविभागप्रसङ्गादच
स्ताणं कृतं, वक्ष्यति च । “काञ्चिन्नार्गविभागार्थमुक्ताः प्राग्य-
स्ताङ्गिया” इति ॥ ५२ ॥

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।
ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥ ५३ ॥

उदाहरति । एष इति । लक्ष्मीं राज्यश्रियं । ब्राह्मणः
प्रिया यस्य सः । धर्मस्योत्सव इति दानादिना धर्मकृत्यं प्रवर्त्त-
यामासेत्यर्थः । अत्र षकाररकारयोरेकस्मिन् मूर्द्धनि, एवं
जकारयकारयोस्तालौ, दकारस्तकारयोच्च इन्ने, उच्चार्यमा-
णवात् साम्यमिति श्रुत्यनुप्राप्तः सच्च धर्मवीरपरिपुष्टस्य राज-
विषयकरतिभावस्य व्यञ्जक इति माधुर्यसङ्गावः ॥ ५३ ॥

इतीदं नादतं गौडैरनुप्राप्तस्तु तत्प्रियः ।
अनुप्राप्तादपि प्रायोवैदर्भैरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

अत्र वैदर्भींगौड्येऽर्विष्यद्यं दर्शयति । इतीति । इतिपदं
पद्यसमाप्तिस्तुतकम् । इदमनन्तरोक्तश्रुत्यनुप्राप्तवत् पदं गौ-
डेनादृतं न माधुर्यगुणवत्त्वेनाङ्गीष्मातं समानश्रुतिकवर्णानां
रसोपकारकताविशेषाननुभवादिति भावः । कल्पितैस्तथा-
त्वेनाङ्गीष्मियते दृश्यताह । अनुप्राप्तस्मिति । अनुप्राप्तोऽय-
मनन्तरवक्ष्यमाण्डो वर्णावृत्तिरूपः, तत्प्रियः तेषां गौडानां
रसोपकारकलेवादरणीयः । अनुप्राप्तादपीति । वक्ष्यमाण-
वर्णावृत्तिरूपादित्यर्थः । अत्र अपेक्ष्येति पदस्तान्तर्भूतलेन
यज्ञगर्भलात् पञ्चमी । इदं निरुक्तश्रुत्यनुप्राप्तवत् काव्यम् ।
अत्र अपीति प्राय इति पदाभ्यां वैदर्भाणामपि कोमस्तवर्ण-
वृत्त्यनुप्राप्तेऽप्यादरः स्फुचितः, अतएव वृत्त्यनुप्राप्तप्रस्तावे का-

व्यप्रकाशे, माधुर्यवज्ज्ञकैर्वर्णेहपनागरिकेष्टे । शोजःप्रकाश-
कैस्तैश्च परूषा, कोमला परैरिति, मधुरवर्णानुप्राप्तवद्भव्यत्यो-
पनागरिकालमुक्तम् । उपनागरिका वैदर्भी, परूषा गौडो,
कोमला पात्त्वाली, अत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्राप्तमात्रे गौडानाम्
वर्णावृत्त्यनुप्राप्तमात्रे वैचित्राभ्युपगमे तेषामनुभव एव प्रयो-
जकः ॥ ५४ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्राप्तः पादेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

गौडानां प्रियमनुप्राप्तं खज्यति । वर्णावृत्तिरिति । पा-
देषु च पदेषु चेति चद्यमुभयप्राधान्यस्त्वकं, पादगता पद-
गता वेत्यर्थः । अत्र पादेषु चेति प्रथमोपादानेन बङ्गवचनेन
च स्नाकव्यापिन्या एव वर्णावृत्तर्वैचित्रजनकलमिति प्रथमः
कल्पः सूचितः, अतएव पतत्प्रकर्षताद्या दोषवनिर्वचनं सङ्ग-
च्छते यथा, कः कः कुत्र नघुर्घुरायितघुरीत्यादि । पदेषु चेति,
एतदशक्तौ पादगतेषु केषुचित् पदेष्वपि सा निवेशनीयेति
कल्पान्तरं दर्शितम् । वर्णावृत्तिरिति वर्णपदमत्र व्यञ्जनवर्ण-
परं, स्वरमात्रस्य सादृश्यन्तु न वैचित्रावहमित्युपेचितमभि-
युक्तैः । वर्णस्य वर्णयोर्वर्णानाम्बा आवृत्तिः पुनरुच्चारणमनु-
प्राप्तः पुनरुच्चारणेन सादृश्यप्रतीतिरनुप्राप्त इत्यर्थः सादृश्य-
प्रतीतेरेव वैचित्रजनकलेनालङ्कारत्वात् । उक्तम् प्रकाश-
कृता । वर्णसाम्यमनुप्राप्त इति । सादृश्यम् विभिन्नयोरेव सम्भ-

वतीति उच्चारणकालभेदेन एकस्यापि वर्णस्य भेदोबोधः । अत्रासन्तोषे वर्णादृत्तिपदस्य वर्णस्य पुनरुच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय इत्येवार्थोबोधः पुनःपुनःअवणसमवायजन्याद्याः प्रत्यभिज्ञाद्या अपि वैचिचञ्जनकलात् । आदृत्तिस्य पूर्वोचरितस्वरसहितस्यैवेति नियमो न वाच्यः स्वरवैषम्येऽपि वैचिचञ्जनानुभविकलात्, तदाहु विश्वनाथः । अनुप्राप्तः ग्रन्थसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य अदिति । निरुक्तं सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाद्या वानुप्राप्तत्वं स्पष्टयति । पूर्वेति । पूर्वस्य प्रथमोचरितवर्णस्यानुभवः आवणप्रत्यचक्षस्यनितो यः संखारो भावनाख्यस्य बोधिनो उद्दोधिका अदूरता द्वितीयवर्णस्य सञ्चिक्षणकालीनता अदि भवति तदा वर्णादृत्तिरनुप्राप्त इत्यर्थः । अवमर्यः, संखारानुद्दोधे सादृश्यप्रतीतेः प्रत्यभिज्ञाद्या वा असम्भवात् द्वितीयादिवर्णज्ञानमाचस्य च वैचिचञ्जनकलात् वैचिचञ्जैवाच्चारणात् द्वितीयवर्णज्ञानोद्दुद्धसंखारजन्या सादृश्यप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञाद्या वा विषयतया वर्णगता अनुप्राप्त्यपदेशहेतुरिति । तादृशसंखारोद्दोधस्य एकद्विचिविषद्वश्वर्णव्यवधानेऽपि सम्भवति वज्जवर्णव्यवधाने तु च सम्भवतीत्यनकरं प्रत्युदाहरणेन दर्शयिष्यते । अवञ्चानुप्राप्त्यस्येकदृत्तिगतलेन द्विविधः । यदाहु प्रकाशकारः । क्वेकदृत्तिगतोद्विधेति । तत्र व्यञ्जनसङ्घस्य स्वरूपतः क्रमतस्य सकृत्साम्यं क्वेकानुप्राप्तः । तथा व्यञ्जनसङ्घस्य स्वरूपत एव सकृदसकृदा साम्यं तस्यैव च स्वरूपतः क्रमतस्यासकृत्साम्यम्, एकस्य व्यञ्जनस्य सकृदसकृच्च साम्यं दृत्यनुप्राप्तः ।

यदाह विश्वनाथः । “छेकोव्यज्ञनसङ्गस्य सङ्क्षासाम्यमनेकधेति । अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्क्षादाप्यनेकधा । एकस्य सङ्क्षदप्येष वृत्त्य-
नुप्राप्त उच्चत” इति । शब्दार्थयोः पौनरकृष्णलाटानुप्रा-
सोऽप्यन्यैरुक्तो वर्णावृत्तिरूप एव । यदाह विश्वनाथः । “शब्दा-
र्थयोः पौनरकृं भेदे तात्पर्यमात्रतः” । लाटानुप्राप्त इत्युक्त
इति । यथा, “स्मेरराजीवनवने नयने किं न मीलिते । पश्च
निर्जिंतकन्दर्पे कन्दर्पवशगं प्रियम्” इति ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरन्निशेत्तंसे कुन्दस्तवकविभ्रमे ।
इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥
चारु चान्द्रमसं भीरु विन्दं पश्यतदम्बरे ।
मन्मनोमन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥ ५७ ॥

अखोदाहरणं दर्शयति । चन्द्र इति । शरन्निशेत्तंसे
शरन्निशायाः शिरोभूषणाद्यमाने, इन्द्रनीलनिभं श्वामलं,
खङ्गम कलङ्गः । अत्र प्रथमे पादे शकारथोः, द्वितीये ककार-
थोर्वकारथोऽथ वृत्तीये च नकारथोर्लकारथोश्वानतिदूरा-
वृत्तवेन साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनुप्राप्तः । चतुर्थपादे तु
दधत नकाराणां दन्धलादैदर्भप्रियः श्रुत्यनुप्राप्तः । उभय-
विधेनानेनोपस्थितः शब्दः स्वोपस्थाप्य इट्टङ्गारोहीपनविभाव-
भूतं चन्द्रमुपस्थित्य इट्टङ्गारमुपस्थितोतीति शब्दनिष्ठं माधुर्यम् ।
अत्रैव च रूपकोपमानुप्राप्तिया निर्दर्शनया पुरस्थितस्तादृश-
वाच्यार्थः इट्टङ्गारं पुष्णातीत्यर्थनिष्ठम् ॥ ५६ ॥

इत्यं स्वरवैसाहृष्टेनानुप्राप्तं दर्शयिता स्वरसाहृष्टेनास्ता-
तीवैचिचलं ख्यापयितुमुदाहरणान्तरं दर्शयति । चार्चि-
ति । मानिनीं प्रति कामिन उक्तिरिच्यम् । विष्णुं मष्ठ-
लम् । अत्र प्रथमे पादे चाकारयोः दकारयोस्य साम्यादृत्य-
नुप्राप्तः, द्वितीये स्वभयोः सङ्कल्पाम्याच्छेकानुप्राप्तः, तृतीये च
मन्मममयोरपि तथालाच्छेकानुप्राप्तः । चतुर्थे तु दकारयो-
स्तकारयोस्य स्वरवैसाहृष्टेन साम्यादृत्यनुप्राप्तः । अस्मिन्
पद्येऽपि शब्दार्थाभवगतं माधुर्यमस्ति अर्थाऽपि चन्द्रविमस्य
विरहिनिर्दीप्तहननोद्यमासमन्वेऽपि तत्कल्पनादतिशयोक्तुपकू-
तो विग्रहम् पुष्टातीति रसावहः । एवं स्वरसाहृष्टवैसा-
हृष्टाभ्यामनुप्राप्तो भवतीत्युदाहरणददयेन स्फुचितम् ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्राप्तमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।
न तु रामामुखाभोजसदशशन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

अनुप्राप्तस्तत्त्वकारिकायामदूरतापदस्य प्रयोजनमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दर्शयन्नाह । इत्यनुप्राप्तमिति । अतिदूरमत्य-
धिकमन्तरं व्यवधानं यस्तास्ताहृष्टी श्रुतिर्थं च स तथा तद्वि-
चमित्येवं पूर्वस्तोकदद्यप्रदर्शितप्रकारमनुप्राप्तमिच्छन्ति गौडा
इति शेषः । न त्विति । अत्र रामा इति माकारश्रवणस्याति-
दूरे चन्द्रमा इति माकारस्य श्रुतिरिति पूर्ववर्णसंस्कारोद्दो-
धाभावात् इत्येवंविधस्यले न तु न पुनरनुप्राप्तमिच्छन्ती-
त्वव्ययः । अत्र स्वरसाहृष्टघटितस्यैवानुप्राप्तस्याभावः न तु

स्त्रवैसाहृष्टघटितस्य, विभिन्नखरयोः पूर्वपादे मकारयोरुच्च-
त्तरपादे दकारयोश्चान्तिदूरस्थयोः सत्त्वेन वृत्त्यनुप्राप्तस्थान-
पल्लपनीयत्वादिति ष्ठेयम् ॥ ५८ ॥

स्त्ररः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।

च्युतोमानोऽधिकोरागो मोहोजातोऽसवोगताः ॥ ५९ ॥

सानुप्राप्ता रसावहेत्युक्तं । यत्रानुप्राप्तः सन्तमपि रसं दोष-
सङ्घावान्वेष्टकरोति न तत्र माधुर्यमिति दर्शयति । सर
इति । नायकेष्ट्रेत्या गतिमानाया नायिकायाः पश्चात्ता-
पवर्णनमिदं । खर उयश्चासनः । खलः प्रणयभङ्गात् क्रूरः ।
कोप ईर्ष्यामानः, मानः सखीषु मान्यता, च्युत इति तासां
वचनाकरणादितिभावः, असवः प्राणा गता गतप्रायाः । अत्र
पूर्वार्द्धे रकारयोः खकारयोः ककाराणात्प्रसाह्याहृत्यनुप्राप्तः ।
उत्तरार्द्धे च तकारादोनां दन्त्यानां तथालाञ्छुत्यनुप्राप्तः ।
एवं द्विविधोऽप्यनुप्राप्तोदोषसप्त्रीचीनः सुपरिच्छदः कुष्ठिनमिव
विप्रसभङ्गारं नेपकुरुते ॥ ५९ ॥

इत्यादि वन्धपारुच्यं शैथिल्यच्च नियच्छति ।

अतोनैवमनुप्राप्तं दाक्षिणात्याः प्रयुच्छते ॥ ६० ॥

अत्र दोषं तावद्दर्शयति । इत्यादीति । आदिशब्दः प्रकार-
वचनः, इत्यादि एवं प्रकारकमनुप्राप्तवदाक्षयं वन्धस्य पारुच्यं
शैथिल्यच्च नियच्छति बोधयति, तत्र पूर्वार्द्धे पारुच्यमुत्त-
रार्द्धे शैथिल्यं तस्मान्वाच माधुर्यमिति भावः । तत्र पारुच्यं

अुतिकटुलं तच्च बङ्गविसर्गं श्रुतिजनितम् । उक्तम् । अनुस्खार-
विसर्गै तु पाह्वाय निरज्जराविति । शैयिल्लमाहतविसर्ग-
तया बन्धस्थागाढलम्, आहतविसर्गता च श्रोत्रप्राप्तविसर्गता
एषाच्चासकृत्प्रवोग एव दोषः । अत इत्यादि । एवं दोष-
समानाधिकरणं, दाचिणात्या वैदर्भाः, वस्तुतस्तु दोषाणां
रसपरिपन्थितया गौडानामपि परिहरणोयत्वाद्यन्वकृता
वैदर्भपञ्चपातितया दाचिणात्या इत्युक्तं, चत्र तु वक्त्राद्या-
चित्यवशात् पाह्वस्य रसानुकूलता, तत्र सानुप्राप्ते माधुर्ष-
सङ्घावोऽव्याहत एव । यदाह । “वक्त्रि क्रोधसंयुक्ते तथा
वाच्ये समुद्भूते । रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवलं गुणोभवेत्”
इति । प्रकृते चैतत्त्वयं नास्तीति दोष एव ॥ ६० ॥

आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः ।
तनु नैकान्नमधुरमतः पश्चाद्विधास्ते ॥ ६१ ॥

ननु वर्णादृत्तेरसावहत्याकारे तथाभृतं यमकमण्डैव
निरूपणीयं स्थादित्यचाह । आदृत्तिभिति । वर्णसङ्घातः पू-
र्वोच्चरितवर्णसमुदायो गोचरो विषयो यस्यास्तादृशीमादृत्तिं
पुनरस्थारणं यमकं विदुरालङ्घारिका जानन्ति । अत्र वर्णस-
ङ्घातपदं खरव्यञ्चनसमुदायपरम्, अनुप्राप्तवत् खरवैसादृशे
यमकलाभावात् । यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च
सखि शादरं वच इत्यादावेकार्थपदस्यादृत्तौ यमकलं नास्तीति
विभिन्नार्थकेति वर्णसङ्घातविशेषणं देयं, तथालेच शार्यकयो-

रेव यमकलप्राप्तौ सुसुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरित्यादौ रभिं
सुरभिंस्तित्यादौ निरर्थकयोरपि यमकलदर्शनादर्थसङ्गाव
एव विभिन्नार्थकलविशेषणं ज्ञेयम्, आदृत्तिस्त्रिविभिन्नकमे
रसः सर इत्यादौ यमकलाभावात् पूर्वकमवती बोधा,
सर्वज्ञैतत् स्थृत्याकृतं विश्वनाथेन, यथा, “सत्यर्थं पृथगर्धायाः
स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवादृत्तिर्यमकं विनिगद्यत”
इति । एवमेव यमकानुप्राप्तयोर्विवेकाज्ञातव्यः । तच्चिति ।
तत् निरुक्तयमकवदाक्यनु नैकान्तमधुरं जातिशयेन माधुर्य-
गुणवत् अर्थानुसन्धानव्यगतवा रसप्रतीतेर्थविहितलेन तदुप-
स्कारकलाभावादिति भावः, अनुप्राप्तस्तु अर्थानुसन्धानमन्त-
रेणैव श्रुतिमाचेण शब्दमस्तकुर्व्वन् रसं पुष्टातीति तत्र मा-
धुर्यसङ्गावः, निरर्थकयमकेऽर्थसङ्गावसन्देहेनैव भवति विल-
म्बोरप्ताभिव्यक्तेरिति नास्ति माधुर्यम् । ननु यमकस्य रसानुप-
कारले कथमलङ्घारत्वं शब्दार्थाऽन्यतरशोभाजननदारा रसो-
पकारकधर्माणामेवालङ्घारत्वादित्यत उक्तमेकान्तेति, यमक-
वति माधुर्यं वर्तत एव परन्तु अनुप्राप्तवज्ञात्यन्तमिति ।
यज्ञादिति अलङ्घारनिरूपणप्रस्तावे इत्यर्थः, विधास्यते प्रपञ्च-
यिष्यते । वर्णेत्यत्र एवेति पाठो न रुचिरः ॥ ६१ ॥

कामं सर्वोऽप्यलङ्घारो रसमर्थं निषिद्धति ।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वद्वति भूयसा ॥ ६२ ॥

एवं शब्दगतं माधुर्यं दर्शयित्वा वसुन्यपि रसस्थिति-

रित्यनेन सूचितमर्थगतमाधुर्यं दर्शयति । काममिति ।
 सर्वोऽपि, अपिशब्देन यथाकथच्छिदर्थसम्भवतां पुनरुक्त-
 वदाभासशब्दस्त्रेषादीनां परियहः, अस्त्रार उपमाद्यर्थाल-
 इकारः, कामं पर्याप्तं यथा तथा अर्थेषु वाच्यस्तत्त्वयज्ञात्मक-
 शब्दप्रतिपाद्यविभावादिवसुषु रसं निषिद्धति निवेश्यति
 उत्कर्षकतया स्त्राश्रयार्थगतां रसव्यञ्जकतामुक्तेजयतीत्यर्थः ।
 इत्यस्त्राश्रयारतया रसव्यञ्जकोऽर्थो मधुर इति प्रतिपादि-
 तम् । एवं दिविधमाधुर्यानुभवं प्रति दोषमाच्छैव प्रतिबन्ध-
 कल्पेऽपि याम्यतादोषस्य विशेषेण प्रतिबन्धकलं दर्शयन्नाह ।
 तथापीति, तथापि रसोत्कर्षकस्त्राश्रयारस्य शङ्खावेऽपि, या-
 मीणहालिंकादिजनव्यवहतः अब्दोऽर्थस्य याम्यः तदिपरोते
 विद्यघजनव्यवहतेऽपाम्यसन्तौ भूयसा बाङ्गलेन एनं रस-
 निषेकरूपं भारं वहति अयाम्यतासमानाधिकरणा एवास्त्र-
 इकारा रसं निषिद्धन्तीत्यर्थः, एतत्र अग्निश्चितादीनामुपस्थ-
 िकं याम्यतावदश्चित्तादीनामपि रसप्रतिबन्धकत्वात् । या-
 म्यताया रसप्रतिबन्धकलस्य विद्यधवाक्येष्व, अधमवाक्येषु तु
 तस्य गुणलभेव, उक्तस्य गुण इत्यनुष्टन्तौ, याम्यलभमधमोक्तिविति
 भूयसेत्यनेन अस्त्रैव बाङ्गलेनोपयोगोऽस्त्राराणाम् यथा
 कथच्छिदिति सूचितं, निरस्त्रारयोरपि विशुद्धशब्दार्थयोः
 स्त्रत एव रसव्यञ्जकतासम्भवात् ॥ ६२ ॥

कन्ये कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम् ।
 इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६३ ॥

अत्र प्रथममर्थसायाम्बलशानाय तद्वतं याम्बलं दर्शयति । कन्ये इति । अत्र विदग्धोवक्ता, अविदग्धस्योक्ता याम्बताया गुणत्वेनेष्टलादित्युक्तं, कन्ये इति सम्बोधनं हि पुचोखानीयानामेव युज्यते नाचिकानान्तु सुन्दर्यादिपदेन, तदत्र वैरस्याद्यादर्थस्य याम्बलं, नचाच शब्दस्यापि तथा, विदग्धानामपि कुचचित् कन्यापदप्रयोगसम्भवात् यथा, “कन्येयं कस्त्वैतकोमलस्त्वचिः कीर्तिंश्च नातः परा” इत्यादि । यामिकजनमाचप्रयोज्यकव्यादिशब्दानामेव हि प्राचीनैर्याम्बलगुक्तं । कामयमानमिति । सुरताभिलाषरूपः कामो हि गूढ एव भज्ञा सूच्यमानः कामिनीकुचकस्त्वचमत्कारमावहति स्यष्टशब्देनाभिधीयमानस्तु सामाजिकानां सञ्ज्ञामाविर्भावयन् रसास्यादवैमुख्यं जनयतीति याम्ब एव । अत्र नाचिकाकामं प्रति नायककामप्रकाशस्य हेतुत्वात् सति च तादृशे हेतौ तादृशकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरस्त्वारः, तद्युक्तोऽयनुप्रासवदाक्याऽर्थो याम्बतया निष्ठाणीकृतः सन्तमपि शृङ्गारं नोपकुरुत इति माधुर्याभावः, एतदेव दर्शयति । इतीति । इत्येवमयं याम्बो याम्बतास्यदोषवान् अर्थस्यात्मा स्वरूपं वैरस्याच रसानुभवप्रतिबन्धाय प्रकृत्यते भवति, तस्माच्चाच माधुर्यसङ्घाव इति शेषः ॥ ६३ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्ति निर्द्दियः ।
त्वयि निर्मलसरेऽदिष्ट्येत्यग्न्योऽर्थोरसावहः ॥ ६४ ॥

इत्यं याम्बं दर्शयिला तदिपरीतमयाम्बमर्थं दर्शयति ।

काममिति । अत वामे मनोऽस्ते वके वा अस्तिषी यस्ता इति
ब्रुत्पञ्चिलभ्यो वामाचीति समुद्भूपदार्थो विदग्धजनोचितः ना-
यिकासौन्दर्यं प्रकाशकतया चाटुकारस्याभिप्रेतस्यादनसाम-
र्थ्यादित्यग्राम्य एव । एवं कन्दर्पचाष्ठालो मधि गिर्द्यस्त्रयि-
तु निर्बास्तर इति वाक्याभ्यां त्वयि कामपराधीनोऽस्मि तत्त्वं
मां नेच्छोति पूर्वस्त्रोकोक्तं एवार्थो भज्ञा सूचित इत्यग्राम्य
एव गूढतया स्मृत्यमानस्य चमत्कारजनकलेन वक्तृवैद्यन्ध-
व्यञ्जकतया सहदयहदयहारिलात्, तस्मादेवं विधोऽग्राम्योऽ-
र्थोरसावहः रसव्यञ्जकतया माधुर्बुर्गुणवान् ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि याम्यतास्त्वेव सा सभ्येतरकीर्तनात् ।
यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥

अर्थगतमाधुर्बुर्यस्य प्रतिबन्धकं तद्दत्यग्राम्यतं दर्शयित्वा त-
थाविधं ग्रन्थगतमयाह । शब्देऽपीति । सा ग्रन्थगता याम्यता,
सभायामुच्चारणयोग्यलेन साधु स्थं तस्मादितरदस्थं यामि-
कहास्त्रिकादिमाच्चप्रयुज्यमानमित्यर्थः तस्य कीर्तनात् प्रयो-
गाद्वति । यथेति । रत्युत्सवस्य निरूपणे बोधने । यकारा-
दिपदमिति । यकार आदौ यस्ता तादृशं पदं यभमैयुग इति
यभधातुनिष्पन्नं पदमित्यर्थः । तादृशपदानां हि काव्ये
प्रयोगः प्रयोक्तुयां मिकतयोपहसनीयत्वमुद्भावयन् श्रीदृष्णाच्च
सञ्जामुञ्जागरथन् रसाखादमन्तरथतीति न तत्र माधुर्बुर्य-
सद्भावः । निधुवनादिपदानानु विदग्धैरपि प्रयुज्यमानतात्र

याम्यतम् । अतएव माधे, “अग्निमिषमविरामा रागिणां स-
र्वरात्रं नवनिधुवनलीखाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य” इत्यादै
निधुवनपदप्रथोगः ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थलेन वा पुनः ।
दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥
खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।
एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

अन्यैरुक्तस्यास्त्रोल्लदोषस्यापि माधुर्यप्रतिबन्धकत्वात् स्त-
मते तस्यापि ग्राम्यपदेन यहेनमित्याह । पदसन्धानेति । प-
दानां सन्धानं साकाङ्क्षतया विन्यासो अचेति पदसन्धानं
वाक्यं, पदसन्धानेति पाठे तु उक्तोऽर्थः स्फुटएव, तहृत्या वा,
तथा वाक्यार्थलेन वाक्यार्थगतलेन वा, दुर्निन्दिता ब्रीडा
शुगुणाऽमङ्गलव्यञ्जिका प्रतीतिर्दुष्प्रतीतिः तत्करं, वाक्यस्य वा-
क्यार्थस्य वा तादृशदुष्प्रतीतिकरत्वरूपमस्त्रोल्लवमित्यर्थः । तद-
पि ग्राम्यं ग्राम्यपदोपलक्षितलेन माधुर्ये परित्याज्यमित्यर्थः ।
तत्र वाक्यगतं ब्रीडाव्यञ्जकत्वरूपमस्त्रोल्लवमुदाहरति । यथे-
ति । या भवतस्त्रव प्रिया प्रणयिनीति प्रकृतार्थबोधानन्तरं
आभवतः, याभो मैथुनं, यभमैथुन इत्यस्य घणि रूपं, तदि-
शिष्टस्य प्रिया मैथुनसाधनलेन प्रीणयित्रीत्यसभ्यार्थव्यञ्जनेन सा-
माजिकानां ब्रीडोत्पादनादाक्यमिदमस्त्रोल्लवमिति नाच माधु-
र्यसम्भवः । अस्त्रोल्लवस्य च पदपदांशपदार्थगतत्वसम्भवेऽपि

थापकत्वाभावेन न तचात्यन्तवैरस्यमिति तदगणयित्वैव वाक्य-
वाक्यार्थमात्रगतास्तीतिवस्य याम्बलमुक्तं यन्यक्तेति श्लोकम् ।
न च यथा अकारादिपदमित्यनेन अभधातुनिष्ठपदप्रयोगे
मुख्याम्बलमुक्तं, याभवतः प्रियेत्यत्र च तदेव भवितुमईति
तत्कथमस्तीतिवस्य याम्बलमुक्तातिदिष्ट्याम्बलस्योदाहरणत्वेनेदमुपन्यस्यमि-
ति वाच्यम् अभिधया द्रुत्या असभ्यार्थीपस्यापकशब्दस्यैव मुख्य-
याम्बलेन या भवत इत्यादौ तदभावात् अच्छनयैवाचासभ्यार्थ-
स्योतनात्, समानेऽपि याम्बलास्तीतिवस्यारसभ्यार्थप्रकाशकत्व-
रूपस्तरूपे दृष्टिभेदक्षतोपस्थापकत्वभेदेन भेदाङ्गोकारादित्य-
वधेयम् ॥ ६६ ॥

वाक्यार्थगतास्तीतिवस्य याम्बलमुदाहरति । खरमित्यादि ।
वीर्यवान् प्रशस्तवस्त्राणी पुरुषः कस्त्रिद्वीरः खरमुङ्गटं प्रहृत्य
रिपूनाहत्य विश्रान्तः विश्रामं लेभे इति प्राकरणिकार्थः
शब्दवोधविषयीभवन् वज्ञादिवैलक्षण्यप्रतीतिसप्तोचोनयार्था
अच्छनया वीर्यवान् शुक्रवान् पुरुषः कस्त्रिद्युवा खरं प्रहृत्य
सुरतप्रहारं छत्रा विश्रान्त इत्यसभ्यार्थद्योतकतया त्रीडा-
वच्छक इत्यस्तीतिः । न च वाक्यगतमस्तीतिवस्याम् एकार्थमात्र-
सङ्केतितानां खरमित्यादिवाक्यघटकपदानां शब्दा अच्छना-
या अनाश्रयत्वेनासभ्यार्थीपस्यापकत्वाभावात् वाक्यार्थस्यैव च
वज्ञादिवैश्चित्तसचिवयार्था अच्छनया द्वितीयार्थीपस्यापनात्
पदानां परिष्टिवहत्वेन च दोषस्य तद्वत्तत्वासभावात् धनि-
गुणीभृतव्यज्ञदोषगुणासज्जाराणां हि इवार्थगतत्ववस्थायां

तदन्यथव्यतिरेकानुविधायिलमेव हेतुरिति प्राणं सिद्धान्तः; यत्र हि ग्राव्या व्यञ्जनयाऽसभ्यार्थबोधस्त्रैव शब्दगतमस्त्रीलत्वं ग्राव्यी च व्यञ्जनानेकार्थशब्दनिष्ठा, यदुक्तं प्रकाशक्ता । “अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीष्टापृतिरञ्जनम्” इति । न चाच वीर्यपदं बलशुक्रयोर्वाचकतया मानार्थं, बलस्य शुक्रमात्रजन्मत्वेनैकलाङ्गीकारात् वीर्यपदपरिवृत्तावयस्त्रीलत्वस्यानपायेनार्थगतत्वस्यावस्थाप्येत्वात् । एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनीत्यत्र प्रायः पदस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवमादीति । एवमादि निरुक्त्याम्यतादोषवल्पभृति, आदिना अनुचितार्थलविरुद्धमतिकारित्वादिदोषवतां यहणम्, उभयोरपि गौडवैदर्भयोः, न अंसन्ति नाद्रिथन्ते । एतेनानुप्रासक्षतवैलक्षण्येऽपि याम्यतापरिहारे दयोः समानतेति स्फुचितम् ॥ ६७ ॥

भगिनीभगवत्यादि सर्वचैवानुमन्यते ।
विभक्तमिति माधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

असभ्यार्थप्रतिपादकस्यापि सर्वजनव्यवहतस्यादुष्टत्वं प्रतिप्रसूते । भगिनीति । आदिना चोनिलिङ्गादीनां यहणम् । सर्वच व्यवहारेषु काव्येषु च, अनुमन्यते सर्वैरुदुष्टतया स्त्रीक्रियते, सर्वजनपरिग्रहीतस्य हि प्रयोगे दोषानुसन्धानायोगात्र श्रावजनवैमुख्यसम्बव इत्यदोषः । यदुक्तं । ‘समीतस्य हि स्त्रोके उम्मिन्न दोषान्वेषणं चमम् । श्रिवलिङ्गस्य संखाने कस्यासभ्यत-

भावनमिति । सम्बोतस्यादुष्टतयाङ्गीकृतस्य । एतदुपलब्धं गुप्त-
लक्षितयोरप्यदुष्टलं ज्ञेयं । यदुक्तं । याम्यं घृणावदस्मीकाम-
ङ्गलार्थं । यदीरितम् । तत्स्मीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्ट-
तोति । गुप्तानि असभ्यार्थेऽप्रसिद्धानि यथा, समाधपदं
सङ्कटार्थं प्रसिद्धं स्त्रोचिङ्गार्थं तप्रसिद्धमिति । लक्षितानि
लक्षणयाऽसभ्यार्थवाधकानि, यथा जन्मभूमिपदं लक्षणया
स्त्रोचिङ्गवाधकमिति । किञ्च सुरतारम्भगोष्यां शान्तवीभ-
त्सरसादै च व्यज्ञे अस्त्रीलत्वं न दोषः प्रत्युत गुण एव ।
क्रमेण यथा, “करिहस्तेन समाधे प्रविश्यान्तर्विज्ञाडिते ।
उपसर्पन् ष्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजत” इति । अत्र
करिहस्तादिशब्दा असभ्यार्थाः, इयं हि सुरतप्रसङ्गसभायां
कस्त्रित् कामिन उक्तिः । “उन्नानोच्चूनमण्डूकपाटि-
तोदरमन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरक्रिमेः कल्य जा-
यत” इति अत्र शान्तोरसः । उल्लिख्यत्वं कृत्तिं प्रथ-
ममय पृथूच्छेयभूयांसि मांसान्यस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयव-
सुखभान्यपूतीनि जगधा । अनःपर्यस्तेनेत्रः प्रकटितद-
श्वनः प्रेतरङ्गः करङ्गादङ्गस्यादस्त्रिसंख्यं स्थापुटगतमपि क्रय-
मव्ययमन्ति । अत्र वीभत्सो रसः । माधुर्यमुपसंहरति ।
विभक्तमितीति । विभक्तं रसघटितलादिशेषेण दर्शितम्,
अनुप्राप्ततवैलक्षण्यं वैदर्ग्यगोडयोर्विभक्ततया दर्शितमिति
वा । क्रमप्राप्तं सौकुमार्यं निरूपयति । उच्यते इति ॥

॥ ६८ ॥

अनिष्टुराच्चरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते ।
बन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६८ ॥

अनिष्टुरेति । निष्टुराणि अतिकटूनि तद्विपरीतानि को-
मलान्यचराणि तेषां प्रायोबाहुल्यं नतु सामस्यं यत्र तादृशं
वाक्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणवत् । एतदेवोक्तं क्रमदीश्वरेण ।
कोमलाचरबाहुल्यं वदन्ति सुकुमारतामिति । प्रायपद-
प्रयोजनं दर्शयति । बन्धशैथिल्येति । सर्वकोमले सर्वकोमला-
चरात्मके वाक्ये तु बन्धस्य शैथिल्यरूपोदोषोदर्शितः सम्यैव,
मालतीमाला लोलास्तिकलिला यथेत्यत्र प्रकाशितः । दोष-
स्तित्यत्र दोषोहीति पाठे हिपदं प्रायपदप्रयोगं प्रत्युत्त-
राद्वाक्यस्य हेतुलं बोधयति, तस्मात् कोमलाचराणां
बह्नामन्तरान्तरा पर्षपाच्चरविन्यासेन मौक्तिकहारस्यान्तरा-
न्तरा माणिक्यनिवेशेनेव बन्धस्य चारुलं सौकुमार्यमित्यर्थः ।
नचैव स्नेषसौकुमार्ययोरभेदः स्वचणस्यैक्यादिति वाचं स्नेष-
स्याऽत्यप्राणमहाप्राणाच्चरघटितलेन सौकुमार्यस्य च कोम-
लाकोमलवर्णघटितलेन इयोर्विभन्नतात् नचात्प्राणलमेव
कोमलत्वं महाप्राणलमेव च पर्षत्वम् अत्यप्राणस्याऽपि वर्णवि-
शेषसंयोगेन पर्षपलसम्भवात् यथा, “चर्कर्त्ति विरहात्या सा
त्वत्कीर्त्तिश्रुतिमङ्ग्नना” इति, अत्र ककारतकारावत्प्राणा-
वपि रकारसम्बन्धेन पारह्यं भजतः, एवं महाप्राणोऽपि वि-
न्यासविशेषेण कोमलत्वं भजति । यथा, “मधुरया मधुबोधित-
माधवीमधुसम्भृतिसमेधितमेधया । मधुकराङ्गनया मुङ्गरन-

दध्वनिभूता निभृताच्चरमुच्चगे” इति । अत्र धकारा महा-
प्राणा अपि विन्यासमहिता मधुरतां प्राप्नुवन्ति । इयस्म
सुकुमारता शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु अर्थस्यापारुष्यरूपा ।
पारुष्यस्यार्थस्यामङ्गलव्यञ्जकत्वरूपास्त्रीललम्, अतएव नवीनाः
श्रुतिकटुलस्यास्त्रीललस्य च दोषलाभिधानेन परित्याज्यलात्
फलबलादेव तद्विपरीतस्य सौकुमार्यस्य प्राप्तौ तस्य गुणल-
कीर्तनं प्राचामनुचितमिति वदन्ति ॥ ६६ ॥

मण्डलीकृत्य वर्चणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७० ॥

उदाहरति । मण्डलोक्त्येति । मधुरा गोतिर्गीतिसदृश-
केकारवे यत्र तादृशैः कण्ठैर्गत्यैः, मधुरगीतिरूपैः कण्ठैः
कण्ठस्त्ररैरिति वा, उपलक्षणे हतीया । जीमूतमालिनि
काले प्रादृषि, अन्येऽपि नर्तका मधुरं गायन्तेनृत्यन्तीति
कलापिषु नर्तकव्यवहारप्रतीतेः समाप्तोक्तिरलङ्घारः । अत्र
मकारादीनां कोमलानामन्तरान्तरा टवर्गीययुक्तयुक्तान्तरूप
परुषवर्णनिवेशेन बन्धोऽयं कामपि चाहतामावहति ॥ ७० ॥

इत्यनूर्जित एवार्थो नालङ्घारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयवैतदारोऽहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

ननु वर्णविशेषविन्यासात्मकस्य सौकुमार्यस्य न गुणलमुच्चि-
तम्, अर्थालङ्घारक्तवैचित्रमन्तरेण स्त्रियस्यमत्कारजनकत्वा-
भावादिति नवीनानां मतं दूषयन्नाह । इत्यनूर्जित एवार्थ

इति । इत्यस्मिन् मण्डलीकृतेत्यादिपदे, अर्थः कलापिनृत्य-
रूपः अनूर्जित एव रससम्पर्काभावाच्चमत्काराव्यञ्जक एव,
तथा अलङ्कारः समासोक्तनुप्राणितः स्वभावोक्तिरूपः, नापि
तादृशः न चमत्कारजनकः । तथायेतत्पद्यं सुकुमारतयैव
सौकुमार्यगुणसम्बन्धमाचेषैव सतां सामाजिकानां मन अरो-
हति चमत्कारमुग्धं करोति । एतच्च गुणकृतवैचित्र्यमनङ्गी-
कुर्वतां मुखमुद्गणायोक्तं वस्तुतस्तु शब्दार्थालङ्कारकृतवैचि-
त्राणां विभिन्नत्वात् सत्यर्थालङ्कारयोरौर्जित्ये तदनुसन्धा-
नात् प्रागेव गुणकृतवैचित्रं सामाजिकानामनुभवपथमवतरति,
अत ऐवोक्तं, “तथा कवितया किम्बा तथा वनितया च किम् ।
पदविन्यासमाचेण यथा नापहृतं मनः” इति । यत्र च गुण-
वैचित्रं नास्ति तत्र सदर्थालङ्कारवैचित्रं न काव्यशोभां
पुण्याति । यदाह भोजराजः । “अलङ्कृतमपि अव्यं न काव्यं
गुणवैर्जितम्” इति । अपरे च । यदि भवति वचस्थुतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनवन्धमङ्गनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगतं
नियतमलङ्कारणानि संशयन्त इति । एतदर्थमेव यन्त्रकृता,
प्राणा दशगुणाः स्तता इत्यनेन गुणानां ग्राणत्वमुक्तम् ॥७१॥

दीप्तिव्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि बधते ।
न्यक्षेण क्षयितः पदः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥७२॥

सौकुमार्ये गौडवैदर्भयोर्विपर्ययं दर्शयन्नाह । दीप्तिव्य-
परैरिति । दीप्तिरात्मविकृतिः उत्साहादिसमुद्घाधेन चित्तस्य

दीर्घप्रायत्वमित्यर्थः जनकतया तदिश्चिं दीप्तं वीररौद्रो-
भत्वरसादिरूपमोजस्ति व्यञ्जमित्यर्थः, तदत्र वर्तते इति
कृत्वा भूम्बातिशयेन क्षम्भोधमपि श्रोजस्तिव्यञ्जव्यञ्जनानुकू-
लतया परुषवर्णघटितत्वात् कष्टेनोक्तार्थमपि बधते विन्य-
स्यते इत्यन्वयः । अयमर्थः गौडाहि, अत्र, वीररसादिरूप-
मोजस्तिव्यञ्जं तत्र परुषवर्णस्तद्वच्चनस्यावश्यकतया सौकुमार्ये
नाद्रियन्ते, वैदर्भास्तु तत्रापि सौकुमार्ये प्रवेशयन्ति । यथा,
कृतमनुमतं दृष्टं वा चैरिदं गुरुपातकं मनुजपश्चुभिर्निर्मर्या-
दैर्भवद्विरुद्धायुधैः । नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरोठि-
नामयमहमस्तज्ज्ञेदोमांसैः करोमि दिशां वलिमिति । अत्र
रौद्रेऽपि रसे नात्यन्तमुद्गुतावर्णाः । गौडानां सौकुमार्य-
वर्जनमुदाहरति । न्यज्ञेणेति । न्यज्ञन्ति विप्रवधादिरूपनीच-
कर्म कुर्वन्तीति न्यज्ञः कार्त्तवीर्यास्तान् स्फुति नाशयतीति
न्यज्ञः परशुरामः । अग्न्यादेः स्तुदादाविति षत्वं । अत्र रौद्रो
रसः, अतस्य सुकुमारवन्धयाग उचित इति गौडा मन्यन्ते ।
न्यज्ञेणान्वेन धृतराष्ट्रेणेति केचित्, तत्र रुचिरं धृतराङ्गुदर्भ-
स्त्रितेन चत्तियन्वयात् करुणरससम्बवेन तत्र गौडानामपि
बन्धपालव्यानौचित्यात् ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य, हरिणोङ्गृह्णता ।

भूः खुरक्षुस्तनागाद्यग्लोच्छितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

अर्थव्यक्तिं निरूपयति । अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्यानेय-
त्वमकल्पनीयत्वम् उपात्तशब्दादेवोपस्थितिरित्यर्थः, यावन्तो-

अर्था अन्वयोपयोगितया अपेक्ष्यन्ते तद्वाधकतया तावतां पदानामुपादानमिति निर्गलितोऽर्थः । अतएव क्रमदीश्वरः, यावद्वाच्चाभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणमिति । इयस्वार्थव्यक्तिः शब्दगुणः, अर्थगुणभूता तु वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपा, अतएव तस्याः स्वभावोक्त्यलङ्घारेण परियह इति नव्याः, यदाङ्गः, अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्घारेण तथा पुनरिति । पदानां इटित्यर्थोपस्थापकत्वं शब्दगतार्थव्यक्तिरित्यन्ये, यदाङ्गः, अर्थव्यक्तिः पदानां हि इटित्यर्थसमर्पणमिति । उदाहरति । इरिणे वर्णने कस्तिद्वेतुरवश्यमपेक्ष्यते सच हेतुभूतोऽर्थः खुरेत्याद्युपात्तशब्देनैव प्रत्यायते न तु कथचित् कल्पयत इत्यर्थस्य पदेनैव व्यञ्जनादर्थव्यक्तिः । सच प्रसिद्धिरस्ति तत्र हेतुर्नापेक्ष्यते, यथा, “सम्प्रति सन्ध्यासमयस्यक्रदन्वानि विघटयति” इति, अत्र सन्ध्यायां चक्रवाकमिथुनविघटनस्य प्रसिद्धा न हेत्वाकाङ्क्षा, अतएव न तत्र निर्हेतुताया दोषत्वं, यदुक्तं, निर्हेतुता तु खातेऽर्थं दोषतां नैव गच्छतीति । भोजराजेनापि, अध्याहारादिगम्भार्थं नेयार्थं प्रागुदाहतम् । स गम्यते प्रसिद्धिस्येन तद्वाषतयेष्वत इति ॥ ७३ ॥

मही महावराहेण लोहितादुद्वृतोदधेः ।

इतोयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगाह्वजः ॥ ७४ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिरित्युक्तं नेयत्वन्तु कीदृगितिदर्शनार्थं प्रयुदाहरति । महीति । इयति एतावन्नात्रे खुरकुण्डनाग-

सुगित्यंशं परित्यज्य लोहितादिति विशेषणमात्रे इत्यर्थः, निर्दिष्टे उक्ते सति उरगास्तजोनेयत्वमधाहारादिना कस्य-
नीयत्वम् । उदधिगतलौहित्यखौपाधिकलादुपाधिपदप्रयोग-
मन्तरेण तस्यासङ्गतत्वप्रतीतेरवश्यमेव कथच्चिदुपाधिरधाह-
रणीय इति नास्यचार्यव्यक्तिः । यत्र लभ्यत्वबोधात् प्राग्भा-
धादिज्ञानेन सञ्चणयार्थान्तरोपस्थितिसञ्चार्यर्थव्यक्तिः सम्भव-
त्येव, शक्त्येव सञ्चणयार्थुपस्थायार्थस्यान्वयबोधविषयतायामवै-
लचण्णात् । अन्वयबोधानन्तरमनुपपत्त्वदयेन कस्यनोयार्थसौव
नेयत्वात् । परन्तु यत्र रुद्धिप्रयोजनाभावेऽपि सञ्चणाभ्युपगमः
प्रयोक्तुरसामर्थ्यं द्योतयति तत्रार्थस्य नेयत्वमिति नार्थव्यक्तिः,
अतएव तथाविधलाक्षणिकपदस्य नेयार्थत्वाख्यदोषदुष्टत्वम-
भियुक्तौरुक्तं, तथाच नेयार्थत्वव्याकारे प्रकाशकारः । निरुद्धा
सञ्चणाः काच्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्यतं का-
च्चित् काच्चित्वैव लभक्तिं इति घनिषिद्धं लाक्षणिकमिति ॥

॥ ७४ ॥

नेदृशं बङ्ग मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

अर्थव्यक्तौ पूर्वोक्तप्रायःपदप्रतिपाद्यं गौडवैदर्भयोः साम्यं
दर्शयति । नेदृशमिति । ईदृशं नेयार्थकवाक्यम्, उभयोरपि
मार्गयोर्गौडवैदर्भयोः । न बङ्ग मन्यन्त इति अत्र हेतुमाह
नहीति । शब्दन्यायः शब्दजन्यान्वयबोधे नियमः द्वक्षुपस्था-

खायानामेवार्थानामन्त्रयबोध इत्येवंरूपः तं विस्तुत्यत्यतिक्रामतीति तादृशी, अधाहाराद्युपस्थितार्थविषयेत्यर्थः, प्रतीतिरन्त्रयबोधः, न हि सुभगा समीचीना, अर्थापत्त्याद्युपस्थापितार्थप्रतीतेसु न शाब्दबोधलं तदुत्तरमेव तस्माः सद्गावात् एवं तात्पर्यपर्यालोचनयार्थान्तरप्रतीतिरपि शाब्दबोधान्तरकाञ्चीनैव, यत्र तु द्वारं द्वारमित्यादौ त्वरादिना पिधेहीत्यादिसाकाङ्क्षपदान्तरानुपादानेन शाब्दबोधासमवाच्चदर्थं श्रुतार्थापत्त्या तादृशपदाध्याहारः तत्राथाहतपदेऽपि शक्तियहाभ्युपगमेन तदर्थस्य दृत्युपस्थाप्तवाच्च तन्त्रियमातिक्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेतोऽक्तम्, उपाधिशक्तिवादिभिरुचाचेपगम्याया अपि यज्ञैः शाब्दबोधाभ्युपगमान्त्रित्वनियमोनाङ्गीक्रियते इति विभावनीयम्॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कस्त्रिद्यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।
तदुदाराह्यं, तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

उदारलं निरूपयति । उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते सति उत्कर्षवान् वर्णनीयस्योत्कर्षजनकः कस्त्रिद्विलक्षणेणगुणस्त्वागश्चार्थादिरूपोधर्मः प्रतीयते व्यञ्जनया बोधते तद्वाक्यमुदाराक्षयम् उदारलगुणवत्तेन कथितमित्यन्वयः, इत्यस्य वाक्यानां वर्णनीयस्योत्कर्षजनकगुणव्यञ्जकलमुदारलमिति लक्षणम्, उत्कर्षवानित्यनेन च अपकर्षजनकधर्मव्यञ्जकलस्य न निरुक्तगुणलं, यथा, हे हेलाजितबोधसत्त्व वचसां किं

विस्तरैसोचधे नासि लतुदृशः परः परहिताधाने गृहीत-
प्रतः । द्वच्छत्पान्त्यजनोपकारघटनावैमुख्यस्वभायशोभारप्रोद-
इने करोषि कृपया साहायकं यमरोः । अत्र तोयधेरप-
कर्षजनकोऽपेयपानीयलक्षपधर्मीव्यज्ञ इति गौदार्थसङ्कावः ।
वस्तुतस्तु, उत्कर्षवान् भज्ञा प्रतिपाद्यलेन चमत्कारजनकः
गुणः उत्कर्षकोऽपकर्षको वा वर्णनीयधर्मी इत्येवार्थः, एवम्
अपकर्षजनकोऽपि धर्मी अत्र व्यञ्जमानस्यमत्कारं अनयति
तदपि वाक्यमुदारमिति तेन हे हेषाजितेत्यादावैदार्थम-
ख्येव, अतएव क्रमदीश्वरेण, तदुदारं, गुणः कोऽपि अस्मि-
तुके प्रतीयते, इति खण्डणं काला, यथा तावच्छ्रीरं मे चा-
वत्त्वं पिहिताननेत्युदाइरता वर्णनीयस्यापकर्षजनकव्यज्ञव्यज्ञ-
कवेऽप्युदारत्वमङ्गीकृतं । तादृशव्यज्ञकता च वाक्यस्य वाचार्थ-
द्वारा तेनार्थगतमिदं, ब्रह्मगतन्तु विकटत्वस्त्वणं, विकटलभ्य
पदानां नृत्यत्प्रायलं, यथा, खचरणविभिविष्टनूपुर्नर्तकी-
नां इणिति रणितमासीन्तच कल्पस्तेति । तेनेति । तेनोदा-
रत्वेन काव्यपद्मतिर्गांडुवैदर्श्वपा काव्यरीतिः । एतेनोदा-
रत्वे गौडवैदर्श्वयोः साम्यं दर्शितं । सनाथा साश्रया चात्कर्ष-
त्वर्थः ॥ ७६ ॥

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वमुखे पतिता सद्वत् ।

तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूद्घताम् ॥ ७८ ॥

उदारतमुदाहरति । अर्थिनामिति । कृपणा दीना, पुग-
खदवस्था दीना सती, नान्यस्य मुखमीचत इति एकेनैव कृता-
र्थानामपरोपसर्पणासभवादिति भावः । अत्र वर्णनीयस्य राज्ञः
प्रभूतदानरूपधर्मः प्रतिगृहीत्वा दाचन्तरोपसर्पणाभाव-
रूपभज्ञा व्यज्यमानः कमपि चमत्कारविशेषं जनयति ॥ ७७ ॥

इदमेव दर्शयति । इतीति । इत्यस्मिन् वाक्ये त्यागस्य
भज्ञा व्यज्यमानस्य वर्णनीयराजदानस्य उत्कर्षश्चमत्कारविशेष-
जनकत्वं साधु ग्रोभनं लक्ष्यते सामाजिकैर्जायते । साध्वित्यच
खल्चिति कैचित् पाठः । खलु यतो लक्ष्यते, अत इदमौदार्थ-
गुणविदित्यर्थः । अनेनैवेति । अनेनैव पथा एतत्पद्यप्रदर्शित-
था रीत्या समानः सदृग्रोन्यायो व्यवस्थितिर्यस्य तादृशमुदारत-
मन्यत्र पथान्तरेऽपि ऊङ्गतां स्थयं विभाव्यताम् ॥ ७८ ॥

स्नार्थैर्विशेषैर्युक्तमुदारं कैचिदित्यत ।

यथा, लोलाम्बुज, क्रीडासरो, हेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

अत्र मतान्तरं दर्शयति । स्नार्थैरिति । स्नार्थैर्विशेषार्थै-
त्कर्षकलेनाभिप्रेतार्थबोधकत्वात् सहृदयप्रशंसनीयैः, विशेषणे-
रिति वज्जवचनादेकदिविशेषणयोगे न चमत्कारातिशय
इति सूचितम् । युक्तमिति वाक्यमित्यर्थः । उदारमुदा-
रत्वगुणवत् । कैचिदित्यनेन सामिप्राचिविशेषणवस्थापृष्ठा-
र्थलदोषाभावरूपलादन्यैः परिकरासङ्कारलेनोक्तत्वाच्च न
गुणतमुचितमित्यस्मिन् कर्त्त्वे स्वस्थास्त्ररसः सूचितः । उदा-

इति । श्रीखानुग्रहादि । श्रीखानुग्रहमित्युक्ते अनुग्रह
स्त्रीसेतिविश्वेषणालीखोपयोगिलेन वर्णकारसौरभास्तिश्ववः
स्त्रीवते, एवं क्रीडासर इत्यच सरसः क्रीडोपयोगितया
क्रमचक्रमुदजस्तरविहङ्गशोभितस्त्रखादुजस्तवलादिकं, हे-
माङ्गदमित्यच च हेममध्यलेनाङ्गदस्त्र सुदृश्यत्वज्ञमूल्यता-
दिकं । केचिच्चनु अग्रास्त्रमर्थगुणमुदारत्वमाङ्गस्त्र सम्यक्
शयास्त्राया माधुर्यस्त्रपत्रेन माधुर्योदार्थयोरभिन्नतापत्तेः,
भद्राह क्रमदीश्वरः, सानुप्रासत्वमपास्त्रभावस्त्र मधुरोगुण इति,
माधुर्यप्रस्त्रावे यन्वच्छदपि, तथाप्ययास्त्रतैवैनं भारं वहति भूय-
षेति ॥ ७६ ॥

ओजः समासभूयस्त्रमेतद्गद्यस्त्र जीवितम् ।
पद्येऽप्यदाच्चिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

ओजोलच्छयति । ओज इति । समासः पदानामेकोभावः
तस्य भूयस्त्रं दीर्घत्वं वज्रभिः पदैः समास इत्यर्थः, तदोजः,
एतत् समासभूयस्त्रस्त्रपमोजः, गद्यस्त्र गद्यप्रबन्धविश्वेषस्त्र उत्क-
स्त्रिकाप्राचात्मकस्त्रेतर्यः, चूर्णकादौ दीर्घसमासत्वाभावात् ।
जीवितं जीवितवत् सारभूतम् । इदस्त्र मार्गदर्शे समानं । विप-
र्ययमाह । पद्येऽपीति । अदाच्चिणात्यानां गौडानाम् । अपिना
गद्यसमुच्चयः । इदं समासभूयस्त्रस्त्रपमोजः । एकमद्वितीयं
परायणमवस्थनं, गौडानां वन्धगाढताप्रियलेन तत्पूर्तयानु-
प्रासवद्वीर्घसमासस्त्राप्यत्यन्तमपेक्षणीयतात् । इदस्त्रोजः इव-

गुणः समासभूयस्त्रूपतया गद्वमाचगतलात् । अन्ये तु, श्रीजः प्रैषिः साच पञ्चविधा यथा, “पदार्थं वाक्यरचनं वाक्यार्थं च पदाभिधा । प्रैषिर्व्याससमाचौ च साभिप्रायत्वमस्य च” इति । तत्र पदार्थं वाक्यरचनं, यथा, चक्र इत्येकस्मिन् पदार्थं वक्तव्ये अचेन्यनसमुत्यं ज्योतिरिति वाक्यरचनं । वाक्यार्थं पदाभिधा यथा, निदाघशीतख्लहिमकाखोणशरीरा सुकुमारी वरयो-षिदिति वाक्यार्थं वक्तव्ये वरवर्णनोति पदाभिधानम् । एव-मेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्दिशेषाभिधित्वया बङ्गवाक्यैरभिधानं व्याप्तः, बङ्गवाक्यप्रतिपाद्यस्त्रैकवाक्येन प्रतिपादनं समाप्तः, एतच्चतुर्विधप्रैषिरुपमोजः गद्वगुणः साभिप्रायस्त्रूपत्वर्थगुण इत्याङ्गः ॥ ८० ॥

तद्गुरुरुणां लघूनाच्च बाङ्गत्याल्पत्वमिश्रणैः ।
उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाल्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

तदिति । तस्मासभूयस्त्रूपद्वावचप्रकारं नानाविधं, कथ-मित्याह । गुरुरुणामित्यादि । क्वचित् समासाङ्गुपदघटकानां गुरुवर्णानां बाङ्गस्त्रेन लघूवर्णानामत्पत्वेन, क्वचिद् गुरुरुणाम-त्वत्पत्वेन लघूनाच्च बाङ्गस्त्रेन, क्वचिच्च द्विविधानां तेषां मिश्र-णेन साम्येन च । तच्च आख्यायिकादिषु प्राचां रचितेषु गद्य-प्रबन्धविशेषेषु । आदिना चम्पूविरुद्दादीनां यहणं, दृश्यं स्त्रयमनुभवनीयम्, एतच्च वैदर्भमतानुषारेणोक्तं गौडानां पश्यमयेष्वपि तस्मावाभिमतेहस्तलात्, यथा सूर्यशतकादौ

पद्मयेऽपि दीर्घसमाप्ताः । आख्यायिकेत्युपादानात् कथार्था
रैद्रादिरसेऽपि न दीर्घसमाप्तोविधेय इत्यवधेयम् । प्रकारभि-
त्यत्र प्रकारेणेति इत्यमित्यत्र च इष्टमिति क्वचित् पाठः ।
अन्यत्र च द्वितीयतदित्यत्र सदिति पाठः ॥ ८१ ॥

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।
पीनस्तनस्थिताताम्रकम्बवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

गौडानामभिमतं पद्मगतसमाप्तम्भूष्मस्तमुदाहरति असे-
ति । अस्तोऽस्ताचत्स्तस्य मस्तकं इष्टङ्गं तत्र पर्यस्ताः परितः
पतिताः समस्ताः सायं तत्त्वात्तद्विज्ञित्वात् सकला चेऽर्कां-
श्वः सायंकालीनत्वादारकाः सूर्यकिरणास्त्रैः संस्तर आव-
रणं यस्तास्तादृशी वारुणी पश्चिमदिक् पीनस्तने स्थितमातामं
कम्बं शोभनं वस्त्रं यस्तास्तादृशी काचिन्नायिकेवेत्यन्यः ॥ ८२ ॥

इति पद्मेऽपि पौरस्त्वा बध्नन्त्योजस्थिनीर्गिरः ।
अन्ये त्वनाकुलं इद्यमिष्टन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥
पयोधरतटोत्सङ्गलग्रसन्ध्यातपांशुका ।
कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

इतीति । पौरस्त्वा गौडाः, ओजस्थिनीः समाप्तम्भूष्म-
स्त्रैपौजोगुणवती । अपराभिमतमोजो लक्ष्यति । अन्ये लिति ।
गिरां वाक्यानामनाकुलमनाकुललम्, उद्घटसमाप्तादिना
ओहबुद्धेराकुलीभावात् तद्वित्वमित्यर्थः, तथा इदं इदलं

प्रत्यक्षमैचित्ताभावेन सहदध्यहयहारिलमित्यर्थः एवंस्तु-
मोज इत्यन्ति । अथमर्थः दीर्घसमाप्तः स्त्रियसमाप्तः समाप्ता-
भावेवास्तु अस्मिन् अते ओहणां बुद्धेरगाकुलालं अतिसुखम्
भवति तत्त्वमोज इति । एतदुदाहरति । यथेति । पशोधरो-
मेघ एव पशोधरः स्त्री, स्त्रियरूपकम्, तस्य तटस्य प्रान्त-
स्थात्मके लग्नं सन्ध्यातप एवांशुकमारकवसनं अस्यास्त्रादृशी ।
कामातुरमिति आरकवसनाच्छन्नस्त्रियकासाम्बोद्दी-
पक्षलादिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं दीर्घसमाप्तवदपि
अस्मलकेत्यादिस्त्रोकवाक्यवस्था ओहणां बुद्धिमाकुलवति प्र-
त्युत साखित्येन अवणसुखमादधाति, उत्तरार्द्धवाक्ये हु का-
मातुरमित्यस्त्रियसमाप्तः अन्यत्र समाप्ताभावस्था, तथापि तत्
किञ्चिद्गाढतया साखित्येन च प्रतीयमानं ओहणामन्द-
यति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।
तत्त्वं वार्ताभिधानेषु वर्णनास्तपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

कान्तिं सद्वयति । कान्तमिति । लौकिकार्थस्य स्त्रोकप्र-
सिद्धवस्तुनोऽनतिक्रमादपरित्यागात् स्त्रोकप्रसिद्धवस्तुवर्णना-
दित्यर्थः सर्वजगतां देवादिमनुष्याकानां कान्तं कमनोयं
वाधाद्यनुदध्यक्षतार्थबोधस्त्रोकर्येण चमलारजनकतया स्फृह-
षीयमित्यर्थः, ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणवदित्यन्यतः,
एवम् स्त्रोकप्रसिद्धवस्तुवर्णनं कान्तिरिति सत्त्वम् । सर्वजगत्का-

अभिति तु प्रशंसने । यदाह कमदीश्वरः । वर्णनात्मकिंश्च-
न्वा या सा कान्तिरभिधीयत इति । इव च कान्तिरर्थगुणः
अर्थात् उपन्वानप्राग्नुपस्थानात् । औच्चवल्लभपा तु अद्वगुणः
औच्चवल्लभ इच्छिकादिपदविन्यासवैपरीत्येनाखीकिकशोभा-
भास्त्रित्वम् । अन्ये तु दीप्तरसलवृपमर्थगतं कान्तिगुणमाङ्गः ।
कान्तेर्विषयं दर्शयति । तचेति । तत्कान्तिमहाकर्त्त । वार्ता-
भिधानेषु अनामयप्रियासापप्रस्तावेषु । अनामयप्रियासापे-
वर्त्तिवार्ता च कथत इत्युक्तेः । प्रियासापे हि खोकप्रसिद्ध-
वस्तुभिधानमेवोचितम्, अन्ये तु वार्ताभिधानेषु इतिहा-
सवर्णनेषु, इतिहासानां यथावृत्तवर्णनस्यौचित्यात् अयथावर्णने
असत्यताप्रतिभासेन विजेयानां प्रवृत्त्यसम्भवात् प्रबन्धस्य रा-
मादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादित्युपदेशपर्यवसायिवानुपपत्ते-
रित्याङ्गः । वर्णनाखिति । वर्णनासु वस्तुखलूपनिरूपणेषु,
तत्रापि यथावद्वर्णनस्यौचित्यात्, एताभासन्यत्र तु न नियमः;
अतएव व्यञ्जकार्थस्य खतःसम्बिलेन प्रोढोक्तिसिद्धलेन च
नव्यानां काव्यभेदकरणं सङ्गच्छते । यदुक्तं प्रकाशक्तात्, अर्थ-
शङ्खुङ्घवोऽप्यर्थीव्यञ्जकः समवी खतः । प्रोढोक्तिमाचात् सिद्धो-
वा कवेखेनोम्भितस्य वा इति ॥ ८५ ॥

गृद्धाणि नाम तान्येव तपेराश्वर्भवाद्गः ।
सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥ ८६ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति । इहाणेति ।

नामेति सम्भावनायाम् । तान्येव गृहाणि प्रशस्तगृहाणि, गृहपदमत्र प्रशस्तगृहे स्वाच्छिकं प्राशस्त्यातिशयस्त्र व्यञ्जः अ-
तएवेदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं नाम स्वच्छणामूलध्वनिकाव्यं शक्ष-
तावच्छेदकलज्ज्यतावच्छेदकथोः सामान्यविशेषभावात् । तपो-
राश्चिल्लिपेवज्ञः । सम्भावयति गौरवं प्रापयति, अत्र प्रौ-
ढोक्तिमन्तरेणापि सत्पुरुषचरणसम्पर्केण स्थानस्य प्रशस्तारूपो-
वर्णनोद्यार्थोलोकप्रसिद्धु एव, इयस्य प्रियाखापरूपा वार्ता ॥

॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥

वर्षनायामुदाहरति । अनयोरिति । जृम्भमाणयोर्दृद्धिं
गच्छतोः, बाहुलतान्तरे वचसि, अवकाशः स्थानं न पर्याप्तो
न प्रभूतः अतिपीनोच्चुङ्गौ स्तनौ चुद्रायतने वचसि सम्भाधा-
वेव वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र स्तनवर्षनायां स्तनयोः पीनोच्चुङ्ग-
योर्वचसि सम्भाधावस्थितिर्लोकप्रसिद्धैव वर्णिता ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतदिशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

स्त्रोकदये कान्तिं सङ्गमयति । इतीति । इति वार्तावर्ष-
नाविषयकस्त्रोकदयप्रतिपाद्यं सम्भाव्यमेव लोकप्रसिद्धतया स-
म्भावनीयमेव न लत्युक्ता असम्भवदपि कल्पनीयम् । एतच्च
विशेष आख्यायतेऽनेति विशेषाख्यानमुत्कर्षबोधकविशेषणं तेन

संख्तमसङ्कृतं वत् सोकथाचानुवर्त्तिनो सोकथवहारमनुभ-
भानस्य सोकथवहारजनितसंखारसम्प्रस्थेत्यर्थः । सर्वस्य ज-
नस्य कान्तं कमनीयं भवति, तस्मादेतदर्थप्रतिपादकवाक्यं
कान्तिगुणवदित्यर्थः । विशेषाख्यानसंख्तमित्यनेनैतदुक्तं, सोक-
प्रसिद्धुवस्तुवर्णनमात्रेणैव न कान्ते: सम्भवः अन्यथा, गेरपत्यं
बलीवद्दीर्घासमभक्षणरूपवस्तुवर्णनया कान्तिमत्तेन काव्य-
लापन्तेः, किन्तु उत्कर्षबोधकविशेषणविन्यासेन वैचित्रजनक-
तया, वैचित्रस्यैव गुणालङ्घाररूपत्वात्, प्रकृते च गृहणि
नाम तान्येवेत्यादिपद्यदये तत्तदिशेषणकृतवैचित्रं स्फुटमेवेति
विभावनीयम् ॥ ८८ ॥

सोकातोत इवात्यर्थमध्यारोय विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातितुष्टन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८९ ॥

गौडमार्गे निरुक्तकान्तेर्विपर्ययं दर्शयति । सोकातोत
इवेति । इवात्यर्थे । योऽर्थोऽत्यन्तं सोकातोतोऽपि सोकप्रसि-
द्धिमतिक्रान्तोऽपि अध्यारोय उपर्यय विवक्षितः, तेनार्थेन
विदग्धा विदग्धं मन्यमाना गौडा इत्यर्थः, सोऽनुष्ठनोक्तिरि-
यं । विगतं दग्धं दाहोऽसम्भव्यर्थानुभवकृतमनःक्षेष्ठो येषां ते
इति वा । अत्यतिशयेन तुष्टन्ति, इतरे जना वैदर्भाः पुनर्न
तुष्टन्ति । अध्यारोयेति । न च योग्यतायाः शब्दबोधे हेतु-
लादारोपितार्थस्यायोग्यतेनान्वयबोधेऽपि कथमिति वाच्यं

रूपकाशसङ्कारसाक्षात्कारिकैः सर्वैरेवाभ्युपेयत्वेन ग्राह्यमते-
राहार्थ्यलस्यावश्ववक्तव्यत्वेन योग्यतायासाक्षयोजकत्वान्मूर्तिका-
रात्, अतएवोक्तम्, अत्यन्तासत्यपि द्वार्थं ज्ञानं ग्रन्थः करोति
हीति ॥ ८८ ॥

देवधिष्ठयमिवाराध्यमद्यप्रमृतिं नो गृह्णम् ।
युथमत्पादरजःपातधौतनिःशेषकिल्विषम् ॥ ८९ ॥

वाच्नाभिधाने काङ्गेर्विपर्ययं दर्शयति । देवधिष्ठयमिति ।
विषयं स्थानं । किल्विषममङ्गुलम् । अत्र महापुरुषचरणरजः-
सम्पर्केण गृहस्य प्रशस्तैव खोकप्रसिद्धा, देवावाससाम्बेनारा-
ध्यता तु प्रैढोक्त्वाध्यारोपिता ॥ ९० ॥

अस्य निर्मितमाकाशमनालोच्चैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥

वर्णनायां विपर्ययं दर्शयति । अस्यमिति । भवत्याः स्तन-
जृम्भणं स्तनयोरुपचितिरेवंविधं बङ्गवकाशव्यापि भावि भवि-
त्यति इदमनालोच्चैव वेधसा आकाशमस्य निर्मितमित्यव्ययः ।
अत्र विधातुरनालोच्चनपूर्वकाश्चाकाशगिर्भाणवर्णनेन स्तनयोः
योनोक्तुम्भवप्रतिपादनं चाटुकारस्यात्युक्तिविजृमितं, तथाचि
अतिमहतोऽप्याकाशस्याश्चयत्वं, सर्वज्ञस्यापि विधातुरनालो-
च्चनपूर्वका स्त्रिः, विष्वद्वालङ्गतुम्भयोरपि स्तनयोर्मेहमन्दर-
द्विसास्त्रादिभिर्गिरिवरैरपूर्वमाणेऽतिमहत्याकाशे सप्तमा-

शावस्थितिरित्येतत् सर्वे लोकप्रविद्धिमतिक्रान्तमपि वर्षमानं
प्रबोक्तुरुपहसुनीचतामाविर्भावयतीति न काजता वाक्यस्तु ॥
॥ ८१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ८२ ॥

उपर्युक्तमत्युक्तिरिति नामा आलङ्कारिकैः कथितम् । अथाह
भोजराजः, “लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्षते । तदत्यु-
क्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे” इति ॥ इदमित्यत्र
दद्यमिति क्वचित् पाठः । गौडोपलालितं गौडैश्चमत्कार-
जनकतया व्यवहृतम् । अत्र वैदर्घ्याणामनादर दद्याह । प्र-
स्थानमिति । प्राक् प्रणीतं प्रस्थानन्तु लोकसम्भाव्यवसुवर्णनरूप-
मन्यस्य वर्त्मनो वैदर्घ्यमार्गस्य सारमुपादेयं, तदयं कान्तौ
गौडवैदर्घ्योर्विपर्ययः ॥ ८२ ॥

अन्यधर्मस्तोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्तुतो यथा ॥ ८३ ॥

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाक्षव्या तदाचिनो श्रुतिः ॥ ८४ ॥

समाधिं खचयति । अन्यधर्मं इति । अन्यस्ताप्रस्तुतस्य
कस्यचिद्दूर्ध्वं गुणक्रियारूपः, ततस्याद्विर्षिणोऽन्यत्र कस्मिं-
स्ति प्रस्तुते लोकसीमानुरोधिना लोकमर्यादामनुरूप्यानेन

वक्ता यत्र वाक्यार्थे सम्यगाधीयते गौणशब्दप्रयोगेण साध्यव-
सानगौणा लक्षणया उपचर्यते स वाक्यार्थः समाधिः समाधा-
ख्यगुणवान् स्ततः, यत्रेतत्र यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणं, यत्
समाधीयते स समाधिः सम्यगाधानरूपः समाधाख्यो गुण
इत्यर्थः । उपचारशाचाहार्याभेदप्रतीतिरूपः स च लक्षणा-
याः प्रयोजनभूतः लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूल-
व्यञ्जनया तस्य प्रतीतिसम्भवात् । उक्तस्य प्रकाशकृता गौण-
लक्षणप्रक्षावे, भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमस्य
प्रयोजनमिति । लक्षणा चाच साध्यवसानरूपा सा च विषयस्या-
नुपादान एव सम्भवति तेन च विषयोपादाने सारोपगौणां
न समाधेः सम्भवः । इत्यस्य प्रस्तुतस्य धर्मं निर्गीर्थं तत्र सदृ-
शतया अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्माध्यवसानं समाधिरिति लक्ष-
णम् । धर्मेत्यनेन धर्मिणोऽध्यवसाने नायं गुण इति सूचितं ।
यथा, लतामूले लोगो हरिणपरिहीनो हिमकरः सुरक्षा-
राकारा गत्वा जलधारा कुवलयात् । धुनोते बन्धुकं तिल-
कुसुमजन्मापि पवनो वहिर्दारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृ-
तिनः, इत्यादौ मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानम्,
अत्रातिशयोक्तिरक्षारः । लोकसीमानुरोधिनेत्यनेन स्तेच्छ-
या विसदृशधर्माध्यासेन लोकविरोधे न समाधिसम्भवः । यथा
दृष्टिनि मशका यत्र तत्र निद्रा सुदुर्लभेति, अत्र दृष्टितं करि-
गर्जितमित्यभिधानात् करिधर्मस्य दृष्टिनि मशकहतेऽध्यव-
सानं लोकविरुद्धम् । उदाहरति यदेति, अत्राप्रस्तुतस्य चक्षुषो

धर्मै निमील्लनोन्मेषै प्रस्तुतयोः कुमुदकमलयोर्दखसङ्कोच-
विकाशरूपधर्मतादात्येनाध्यवस्थितौ, इदस्त्राध्यवस्थानं न स्तोक-
विरह्द्वं विषयविषयिणोरनयोः साहृश्चातिशयवस्थेनाभिन्न-
प्रायत्वात्, तथात्वेन चानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यते, यथा
चकुर्निमीलति कुमुदं निमीलति चकुर्निष्ठति कमलमुक्ति-
षतीति, इदमेव दर्शयति । इतीति । नेचक्रियाधासात् नेचस्त्र
क्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह तादात्यारोपात् कुमुद-
कमलधर्माभ्यां दखसङ्कोचविकाशाभ्यां तदाच्चिनो श्रुतिर्संभा-
नेचक्रियावाचकः शब्दः स्वप्रतिपाद्यत्वाच्चित्यात् यथा घटो घट इति विभि-
स्त्वे तु विभिन्नशब्दप्रतिपाद्यते यथा घटः पट इति । अयस्म
समाधिर्दर्थगुणः अर्थे अर्थान्नरारोपस्त्ररूपलात् । केचिच्चन्,
अयोन्यन्यच्छायायोनिरूपदिविधार्थदृष्टिरूपमर्थगुणं समाधि-
माङ्गः, तत्रायोनिरर्थः कविसम्प्रदायपरिश्चित्पद्धति-
मन्तरेण स्वबुद्धिविभवमाचप्रादुर्भावित उपमानोपमेयभावा-
दिरूपः । यथा, सद्योमुण्डितमन्तङ्गचित्वुकग्रस्यद्विनारङ्गक-
मिति । अत्र नारङ्गकस्य ङ्गचित्वुकेन सद्योपमानोपमेयभावो-
न केनापि प्राकृतकविना ग्रदर्शितः केवलमेतत्कविनैव
स्वबुद्धा प्रादुर्भावितः । अन्यच्छायायोन्यर्थसु प्राकृतकविपर-
म्पराव्यवहृतः किञ्चिद्भज्जन्तरेण वर्णितः । यथा, ‘निज-
नयमप्रतिविमैरमुनि बङ्गशः प्रतारिता कापि । नीत्योत्पले-
ऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी’ इति । अत्र नयन-

नीतेत्यस्योः साहृष्टं कविसम्प्रदाचप्रसिद्धं विच्छिन्तिविज्ञेषे-
एवाच गिब्दुम् । अब्दगुणभूतः समाधिकु आरोहावरोहकम-
रूपेऽन्वैरको इत्यादः । तत्र आरोहेऽनुप्राप्तादिवा उत्कर्षः
अवरोहस्तदभावादपकर्षः तयोः क्रमो वैरस्थानावहो विन्यासः ।
वथा, चम्भुजभूतचलगदाविधातेत्यादि । अत्र पादचये
वन्धस्य गाढता चतुर्थपादे लपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोचार्य-
तया गाढायमानो वैरस्थं न जनयति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

निष्ठौतोङ्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरं मन्यत्र याम्यकशां विगाहते ॥ ६५ ॥

समाधिगौणलक्षणामूलकलं प्रकटयति । निष्ठौतोङ्गोर्णेत्या-
दि । निष्ठौतोङ्गोर्णवान्तादिपदं गौणवृत्तिव्यपाश्रयं गौणस्त्र-
णामूलकं गौणस्त्रणया खमुख्यार्थसदृशेऽर्थे प्रयुक्तं सदित्यर्थः ।
अतिसुन्दरं सद्यदयहृदयहरलेन समाधिगुणवत् । अत्रार्थ-
गुणस्यात्मा शब्दगतलं परम्परयेति बोध्यम् । अन्यत्रेति । गौण-
वृत्तिव्यपाश्रयताभावेन मुख्यार्थं एव प्रयोगे दृत्यर्थः, याम्य-
कशां विगाहते याम्यलरूपदोषदुष्टतां प्राप्नोति । मुख्यवृत्त्यां
प्रयुक्तं निष्ठौतादिपदं न परं गुणवत् प्रत्युत दोषवदपि गौण-
वृत्त्या तु गुणवदेवेति खक्षणाफलभूततादात्मारोप एवाच
हेतुरिति विभावनीयम् । अत्र गौणवृत्तिपदं सम्भावनाया
उपस्त्रकं तेनोल्प्रेक्षार्थां मुख्यापि वृत्त्यास्त्रीलपदप्रयोगे गुणएव
एतचायिमस्त्राके दर्शयिष्यामः ॥ ६५ ॥

पश्चान्वर्कांशुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।
भूयो वमन्तीय मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ ९६ ॥

एतदेव दर्शयम्भुदाहरति । पश्चान्विति । सायन्त्रसमोर-
सङ्गस्वत्परागपश्चवर्णनमिदम् । अर्कांशुनिष्ठूताः सूर्यकिर-
णैर्निच्छिन्नाः पावकविप्रुषो वक्षिकणान् । उद्गीर्णारुणरेणुभि-
रिति पावकविन्दुवमनोपेचार्यां हेतुः । अत्र देहान्तःकफादि-
निच्छेपशक्तयोः निष्ठिवोद्धृधात्वोर्निच्छेपमाचार्ये लक्षणा सामान्य-
शब्दस्य विशेषार्थपरत्वदिशेषार्थकस्यापि सामान्यपरत्वे तद-
भ्युपगमस्याचित्यात्, साच अक्षार्थस्यार्थयोः सादृश्यादृगौणी
सादृश्यस्य कफनिच्छेपो विप्रुडनिच्छेप इवेति विशिष्टनिच्छेपयो-
स्ययोर्विभिन्नतात् । वमन्तीवेत्यत्र तु न लक्षणा आहार्यवत्
सम्भावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनान्ययोधाप्रति-
वन्धात्, सम्भावनोपस्थित्वाऽनुप्रतीतेरिव सम्भावनाया अपि
चमत्कारजनकत्वेन गुणत्वं युज्ज्ञते, तस्मात् पूर्वत्र गौणदृत्ति-
पदस्य सम्भावनोपस्थित्वं सुषूक्तम्, एवम्, आख्याय निरवशेषं
विरहिष्वधूनां स्फूर्तिं मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति
नीरदोऽस्थीनि, इत्यत्र सापङ्गवोपेचार्यां निष्ठीवतीत्यत्र न
स्थित्वा ॥ ९६ ॥

इति द्वयमद्वयन्तु निष्ठीवति वधूरिति ।
युगपन्नैकधर्माणामध्यासस्य सृतो यथा ॥ ९७ ॥

इतीति । इति पूर्वस्थोकगतं गौणदृत्तिव्यपात्रयं निष्ठूता-

दिपदं इदं सहदयहृदयहारिगैणार्थप्रतिपादकलात् समाधिगुणवत् । अहृद्यन्त्वति याम्यलक्षपदोषदुष्टमित्यर्थः । निष्ठीवति मुखेन कफादिकं निच्छिपति । अत्र छिवधातुरभिधया मुख्यार्थे प्रद्युक्तो जुगुप्सां व्यनक्ति, बधूपदप्रयोगस्य बध्वाः श्टङ्गाराङ्गलात् श्टङ्गारे वीभत्साङ्गभृतकफवमनपरियहोऽत्यन्तानुचित इति याम्यतां सातिशयमुख्यास्थिति । तदेवमन्यधर्मस्यान्यचारोपः समाधिरित्युक्तं तत्र बद्धनां तेषामारोपे चारुतातिशय इत्याह युगपदिति । नैकधर्माणामन्यदीयानेकगुणक्रियाणां, युगपदेकदा नतु कालभेदेन, अथासो विषयनिगरणेनाध्यसानं, सत इति वैचित्रातिशयादुत्तमसमाधिलेन प्राचीनैर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

गुरुगर्भभरङ्गान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्गयः ।
अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिश्चरते ॥८८॥

गुर्विति । गुर्वा जलपूरसम्बन्धेन महत्यः, अन्यत्र भूणसम्बन्धेन सूक्ष्माः । तथा गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य भरेण झान्ताः मन्दाः । अतएव काञ्चिदासः, अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिखः शक्षति तां रिक्तं सर्वा भवति हि सघुः पूर्णता गौरवाय इति । अन्यत्र भूणस्य भरेण आन्ताः, विशेषणयोः कर्मधारयः । उत्तरस्तोके गौरवपदस्य गर्भगौरवमित्यर्थकले गुर्विति गर्भविशेषणं । तथा स्तनन्त्यो गर्जन्त्यः, अन्यत्र कुन्दनशब्दं कुर्वत्यः । अचलस्याधित्यका ऊर्जभूमिः, लिङ्गसाम्यात्

सखीरूपेत्यर्थः तसा उत्सङ्गं मध्यम्, अन्यच्च क्रोडम्, अधिकरणे
द्वितीया, अत्र जलदपङ्गिषु तत्तद्धर्मनिगरणेन गर्भिणीधर्मां-
शां बह्नां गौरवादीनां युगपदभासाच्चाहत्यातिशयः, अत-
एवातिशयोक्तिमूलः समाप्तेऽप्यत्तमारः ॥ ८८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं झमः ।
इतीमे गर्भिणीधर्मां बह्वोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ८९ ॥

एतद्वर्णयति । उत्सङ्गेति । स्तननमिति, वच स्तनितं
गर्जितं भेघनिर्देवे रसितादि चेत्यमरोऽस्य स्तननं जलदप-
ङ्गेरेवासाधारणेऽधर्मस्तत्कथमस्य गर्भिणीधर्मलमुक्तमिति वाचं
स्तनन्य इति पदस्य शब्दमाचार्यकभैरावादिकस्तनधातुनि-
ष्टन्त्रेन तादृशस्तननस्य गर्भिण्या अपि सम्भवात् गर्जित-
वच्चब्दान्तरेऽपि तस्य प्रयोगदर्शनात् अतएव, मञ्चोरादिषु
रणितप्रायं पच्चिषु च कूजितप्रस्तृति । स्तनितमणितादि सुरते
भेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति कोषान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरत-
शब्दवाचकलमुक्तं, तस्मात् स्तनधातोर्न भेघगर्जनमाचवाचक-
त्वनियम इति । न च तथापि न तवेष्टिष्ठिद्वः शब्दमाचार्यक-
स्तनधातोर्गर्जनस्यापि वाचकवप्राप्त्या स्तनन्य इत्यत्र गर्भिणीध-
र्माधासाधायोगादिति वाच्यम्, असाधारणगर्भिणीधर्माणामुत्स-
ङ्गशयनादीनामन्तःपतितलेन वैचित्रजनकलेन च स्तननस्यापि
गर्भिणीधर्मरूपलौचित्यात् वैचित्रस्त्रैव च काव्यजीवातुभृत-
तयाऽवश्यमपेच्छणीयलादित्यवधेयम् ॥ ९० ॥

तदेतत्काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम योगुणः ।
कविसार्थः समयोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥

समाधिमुपसंहरति । तदेतदिति । तत्समात् पूर्वप्रदर्शितमयेन काव्यस्य चाहत्वातिशयजनकत्वादित्यर्थः । समाधिर्नाम योगुणः, एतत् काव्यस्य सर्वस्वं काव्येऽवश्यमयेच्छणीयमित्यन्वयः । समयोऽपि गौडो वैदर्भोऽपरोवापि, तमेनमनुगच्छति काव्ये तत्त्विवेशाय यतते । एनमित्यच एकमिति क्लचित्पाठः, मुखमित्यर्थः; प्रशंसनायैतत् सर्वेषामेव प्राणनेनोक्तत्वात् । इति दशगुणा निरूपिताः, एषु च केचिद्दोषाभावरूपाः केचिच्चास-क्षाररूपा अपि प्राचां मतमनुरन्वानेन यन्वक्ता गुणलेनोक्ताः, नव्यास्तु मतेऽस्मिन्मादरवक्तोमाधुर्यैजःप्रसादाख्यं रस-गतं गुणत्रयमेच्छन्ति यथा प्रकाशकारः । माधुर्यैजःप्रसा-दाख्याख्ययस्ते न पुनर्दर्शेति ॥ १०० ॥

इतिमार्गदयं भिन्नं तत्सरूपनिरूपणात् ।
तद्देदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्णते प्रस्फुटान्तरावित्यनेन प्रतिज्ञातं गौडवैदर्भयोर्विभिन्नतया निरूपणमुपसंहरति । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तयोर्गौडवैदर्भयोः, सरूपनिरूपणात्, इति वैदर्भमार्गस्य प्राणादशगुणाः सूताः, एषां विपर्ययः प्रायोदृशते गौडवत्त्वनीत्यनेन गुणसङ्कावाभावक्तसरूपप्रति-पादनादित्यर्थः । भिन्नमत्यन्तविसङ्गं । नन्दन्येऽपि साट-

पाञ्चालादिका मार्गभेदाः सन्ति तेऽपि निरुद्योरज्ञित्याश-
क्षाह तङ्गेदा इति । गौडवैदर्व्याभासं भिजास्तथ काव्यमा-
र्गस्य भेदा खाटपाञ्चालादयः प्रतिकवि स्थिताः तत्तदेशजात-
कविभिराहृताः । न शक्यत्वा इति, भेदाः सत्यं सन्देव परन्तु
अनेकत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् निरुपिता इत्यर्थः । तङ्गेदा गौड-
वैदर्व्योरवान्तरभेदा इति वा ॥ १०१ ॥

इन्द्रुक्षीरगडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

पूर्वोक्तमेव दृष्ट्वान्तेन इठ्ठयति । इच्छति । आदिना
मधुरमाञ्चाणां यहणं । अन्तरं भेदः । महदिति स्फुटं प्रतीय-
मानलादनपलपनीयमित्यर्थः । तदन्तरम् । आख्यातुं तत्तद्वा-
मोऽस्तेवेन निर्देश्यु । सरस्वत्याऽपि का कथान्वेषां वाग्धिष्ठाच्या
देव्यापि, न शक्यत इति असञ्चालादिति भावः । मधुरवल्लनां
माधुर्यभेदवत् काव्यमार्गाणां भेदोऽनिर्वचनीयसामाद्भेदद्वय-
मेव स्फुटभेदं प्रदर्शितमिति भावः ॥ १०२ ॥

नैसर्गिको च प्रतिभा श्रुतच्च बङ्ग निर्मलम् ।

अमन्दश्वाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

एवमस्य श्रीरमुक्ता कारणमाह । नैसर्गिकीति । नैस-
र्गिकी स्वाभाविकी प्राक्तनजन्मसिद्धेत्यर्थः प्रतिभा शक्तिः सं-
स्कारविशेष इत्यर्थः । तथा बङ्ग अनेकं इन्द्रोद्याकरणकोष-

कलाचतुर्वर्गं जहुरगच्छादिलक्षणात्मकमित्यर्थः, निर्वासं सदु-
पदेशेन निःसम्भवेत्याधिगत्य सम्यक् परिशोधितमित्यर्थः,
अत शास्त्रम् बडनिर्वासशास्त्रानुशोलनजनिता व्युत्पत्तिरि-
त्यर्थः, एतदुपलक्षणं सोकदर्शनजनितापि व्युत्पत्तिः काव्यका-
रणं, तथा अमन्दोऽनस्यः अभियोगोऽभ्यासम् काव्यज्ञोपदेशेन
पैनःपुन्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतत्तितयं समुदितं न तु व्यक्तम्,
अस्या निहक्षशरीरायाः काव्यस्य सम्यदः सम्भूः कारणं का-
व्यसम्भूद्विकृतिश्चार्थो हेतुः करणवज्ञानस्याप्येतत्तितयजन्यतात् ।
कथस्मिन्निरपरिचिन्तनया अप्रतिभादिमतामेकद्विकाव्यकरणे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्यद इत्युक्तम् । अत्र कारणता व्याख्या
न तु प्रत्येकपर्याप्ता अव्युत्पन्नानामयतमानानाम् वासादीनां
केवलप्रतिभया काव्यानुदयदर्शनात् तेषामेव च कालान्तरेण
व्युत्पन्नभ्यासवतां काव्यदर्शनात्, तथा व्युत्पन्नानां यतमाना-
नाम् केषाम्भित् प्रतिभाभावेन तददर्शनात् तथा यतमानानां
तेषां दर्शनादयतमानानाम्बादर्शनादित्यन्यव्यतिरेकाभ्यामेष
निश्चयः । इदमेवोक्तं प्रकाशकृता, अकिञ्चिन्पुणता सोकभ-
खकाव्याद्यवेच्छणात् । काव्यज्ञगित्याभ्यास इति हेतुसदुङ्गवे
इति । आख्यातम् तेनैव, इति चयः “समुदिता न तु व्यक्ता-
स्यास्य काव्यस्योङ्गवे निर्माणे समुक्तासे च हेतुर्न तु हेतव” इति ।
अन्ये तु प्रतिभैव काव्यस्य कारणं, व्युत्पत्तिस्य चाहत्वहेतुः
अभ्यासस्य उद्दिहेतुः । प्रतिभा च क्वचित्खतः प्रसरति क्वचिच्च
देवताद्यनुयज्ञात्, भाविकविलानां वासानां सत्यामपि प्रति-

भायां काव्यानुदयात् कालस्त तत्त्वकारित्वमङ्गोकार्यमि-
त्याङ्गः, यथा, “कविसं जायते शक्तेर्द्धतेऽभ्यासयोगतः । तस्य
चाहलनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिश्च गरीयषी” इत्यादि । मते चास्त्रिन्
कार्यभेदान्न प्रतिभादिचितयगता कारणता व्यापका । वय-
न्तु, प्रतिभापरपर्याया इक्किरेव काव्यहतिष्ठितेतुः शक्तिश्च
संखारविशेषरूपा, अतिरिक्ता वा मस्तादेवाहिकादिवत्, सा च
प्राक्तनी चेदानीननी च, तच प्राक्तनी मिहौवास्ति इदानी-
ननी तु इस्त्वकाव्यसोकर्दर्शनादिजनितविष्टचण्ड्युत्पत्त्या नि-
यताभ्यासेन च पुरुषे जायते कारणत्वानयोर्दण्डकादिव-
मिलितयोरेव, अव्युत्पन्नानां बालादीनामैहिकशक्त्यभावेन व्यु-
त्पन्नानां यतमानानामपि केषाच्चित् प्राक्तनशक्त्यभावेन काव्या-
नुदयदर्शनादिति ब्रूमः ॥ १०३ ॥

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमङ्गुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमण्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

प्रतिभादिचितयं काव्यस्थदः कारणमित्युक्तं तच यदि
व्युत्पत्त्यभ्यासवन्तस्तस्यादनप्रवृत्ता अपि कृतार्था न भवन्ति
तर्हि किं ते प्रतिभाया अभावनिश्चयेन तस्माद्विरमेयु-
र्नहि नहीत्याह । न विद्यत इति । अहुतमनर्गस्तकाव्य-
सम्पत्स्यादकलादास्त्वय्य, पूर्ववासना जन्मान्तरीणसंखाररूपं

तथा गुणानुबन्धि काव्यसम्बद्धादनेत्वर्थातिशयजनकं प्रतिभानं प्रतिभा यद्यपि न विद्यते । यदा वासना वाच्छा, वासनाविषयोगुणो वासनागुणः सर्वप्रार्थनीयकविलक्ष्यादिरूपगुण इत्यर्थः, ग्राकपार्थवादित्वान्मध्यपदसोपिकर्मधार्थः । पूर्वेषां प्राक्कलकवीनां वासनागुणस्यानुबन्धि जनकं प्रतिभानमित्यव्ययः । अनन्तरं तथापि न विश्वतामित्यथाहार्थं । नव्यसत्यां प्रतिभायां कोगुणस्त्रयासेनेत्याशङ्खायामाह । श्रुतेनेति । अद्यत इति श्रुतं अवणं प्राक्कलकाव्यप्रबन्धानुशीलनमित्यर्थः तथा अनेन तत्करणप्रयासेन च, उपासिता निरन्तरमाराधिता सती, कमण्णनुयहं भ्रुवं करोत्येव अवश्यं किञ्चित् काव्यसम्बादनसामर्थं जनयत्येव, अत्र भ्रुवैवेतिशब्दद्वयेन व्यभिचाराशङ्खा निरस्ता । इत्यस्त्र प्रतिभादिसमुदायः काव्यसम्बद्धिं प्रत्येव हेतुः किञ्चित्तु व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यामपि भवतीति न पूर्वापरविरोधः ॥ १०४ ॥

तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती
अमादुपास्या खलु कोर्त्तिमीषुभिः ।

कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा

विद्यमगोष्ठोषु विद्वर्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शं मार्गविभागो नाम
प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

पूर्वाक्तमुपमंहरति । तदिति । तत्त्वात् । अस्ततन्द्रैरन-

खस्तः । अमात् अममङ्गीक्षत्य । उपास्था अनुशीलनोया । कीर्त्तिः
द्विष्टपूर्वतरजन्यं यशः । फलान्तरमाह । इत्येदत्यादि ।
इत्ये अत्ये कविलेऽपि काव्यस्थ करणे ज्ञाने च, विदग्धगोष्ठीषु
कविशामाजिकसभासु । विहर्तुमीश्वते समादरं स्वभुमर्हन्ति,
एतेन कीर्त्तिसमादरौ कविलशामाजिकत्वयोः फलत्वेन प्रति-
पादितौ तस्मिषुभिरवश्यमेवाच सततं अतनीयमिति सूचितम् ।
खण्डयोरप्यनयोः खर्गादिसाधनलं सुतिरथाह यथा । एकः
शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः खर्गे खोके च कामधुरभवतीति ।
एक दृश्यत्वापिकारोवोधः, एकोऽपीत्यर्थः । सम्यग्ज्ञात दृश्यच
च वाकारः, सम्यग्ज्ञातोवेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितार्थां मालि-
म्यप्रोञ्चनीसमाख्यायां काव्यादर्शटीकार्थां प्रथमः परिच्छेदः ॥
॥ १ ॥

काव्यादर्शः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्घारान् प्रचक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान् कात्स्वेन वक्ष्यति ॥ १ ॥

अथ धर्मिणि निरूपिते धर्माणां हेतोपादेयता ज्ञायत
इति प्रथमपरिच्छेदे शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाबली-
त्यनेन धर्मिभूतं काव्यशरीरं निरूप्य, काव्यं कल्पान्तरस्यायि-
जायेत सदलङ्घातीत्यनेन प्रशंसनादुपादेयधर्मानलङ्घारान्नि-
रूपयितुं द्वितीयपरिच्छेदमारभमाणस्त्र लक्षण्यितव्यानां
तत्तद्विशेषालङ्घाराणां निरूपणं सामान्यलक्षणनिरूपणानन्त-
रमेव सुप्रतिपादमिति प्रथमलङ्घाराणां सामान्यलक्षणं
निरूपयति । काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यव-
च्छिन्ना पदाबलीत्युक्तलक्षणस्य काव्यशरीरस्य शोभा स्नेषादि-
गुणकृतवैचित्रं तत्त्वं समल्कारविशेषजनकज्ञानगोचरत्वं तत्क-
रान् तदतिशयहेतून धर्मान् अब्दार्थगतान् वर्णावृत्त्यादिसा-
दृश्यादीन् अलङ्घारान् प्रचक्षते अलङ्घारेतिनामा प्राच्छो-
ववहरन्ति यथा हारादयः शरीरस्य रूपयौवनादिलक्षतं-
शोभां पुण्णोऽलङ्घारपदवाच्यास्थाय अब्दार्थरूपस्य काव्य-
शरीरस्य स्नेषादिगुणकृतवैचित्रं पुण्णोऽनुप्राप्तमादय इति

BIBLIOTHECA INDICA;
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
 NEW SERIES, No. 33.

काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
 श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोञ्जनोनामक-
 टीकासहितः ।

THE KĀVYĀDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,
 EDITED, WITH A COMMENTARY, BY
 PANDITA PREMACHANDRA TARKABĀGĪS'A.
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.
 FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
 1862.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED, IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchanana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
The Kaushítaki-Bráhma Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Siromani, by Pandita Bápú Deva Sástrī, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
The Náraṇa Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I., II. Nos. 17 and 25.
The Kavyadars'a of S'rí Dandin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabagisha, Fasc. I., II. Nos. 30 and 33.

मते चास्मिन् गुणानामस्त्राराणां शब्दार्थगतत्वम्, इत्यच्च
काव्यशोभायाः कर्त्तारोगुणासादतिशयहेतवस्त्रारारा इति गु-
णास्त्रारयोर्विवेक इति वामनाशुक्रमादरणोर्यं । नव्यास्तु रस-
स्यैव धर्मा माधुर्योजःप्रसादास्त्रय एव गुणाः, हारादिवदाच्च-
वाचकस्त्रणाङ्गताः स्खाश्रयशोभाजननदाराङ्गिरोरसस्य शो-
भाजनका अस्त्राराराः गुणास्त्राराणां विभिन्नाश्रयत्वादेव च
भेद इत्याङ्गः, नैतत् समीचीनं मधुरोरस इत्याश्चनुभवसिद्धानां
रसस्त्रपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणलाङ्गीकारे यन्यकर्हणां
काव्ये तादृशगुणनिवेद्याभ्युज्ञानवैफल्यात् सरसत्प्रतिपादना-
भ्युज्ञानेनैव तदभ्युज्ञानसिद्धेः तादृशगुणानां रसाच्चभिचा-
रिलात्, गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगात् तदिति चेत् तर्हि ता-
दृश्यञ्जकताया एव गुणलं वक्तुमुच्चितं सौन्दर्यादेरास्त्रोत्कर्षक-
त्वत् तस्या एव रसोत्कर्षकत्वात् उत्कर्षकस्यैव च गुणत्वात्, ता-
दृश्यञ्जकता च स्नेषादिधर्मवत्त्वस्त्रैव ततश्च मिद्दुं स्नेषादीनामेव
गुणलं शब्दार्थगतत्वमेति । एवं स्खाश्रयशोभाजननदारा रसशो-
भाजनकत्वमस्त्रारलभित्यविचारविजृभितं नव्यानां, नोरसे-
ऽपि सकस्त्रास्त्रारिकैः काव्यतया स्त्रीकृते संख्यकमव्यञ्ज्यप्रभेदे
चित्रे सोपमादीनामनस्त्रारतापन्तेः न चेष्टापन्तिः, नव्यैरपि
तत्र तेषामस्त्रारत्वेनेष्टत्वात् । यथा काव्यप्रकाशे । वस्तु वास्त-
्रृतिर्षापि षड्डेहोऽसौ व्यनक्ति यत् । वस्त्रस्त्रारमथवा तेजामौ
दादशात्मक इति । शब्दचित्रं वाच्चचित्रमव्यञ्ज्यं त्वरं स्ततं ।
चित्रमिति गुणास्त्रारयुक्तमिति । यत्र तु नास्ति रसस्त्रोक्ति-

दैचिचमात्रपर्यवसायिन इत्यादिष्वन्दर्भस्य । न च तत्त्वाणि
कथच्छ्रित् परम्परया रसस्येऽस्तीति वाच्यं तर्हि सर्वत्रैवे-
दुग्रहसङ्गावेनासंस्कृत्यात्पत्त्या तेषां निहतभेदकरणान्तै-
चित्यात् । न च नीरसस्ये रसोपकारयोग्यत्वमेवाखणारस-
मस्तिति वाच्यं योग्यताया निर्वकुमशक्त्यात् कारणतावच्छे-
दकधर्मवच्यस्य तथाले च तादृशधर्माणामनुगमात् तस्मात्
देहस्य रूपयौवनादय इव अद्वार्थयोः स्तेषादय एव गुणाः
स्मान्दर्थ्योपस्थृतस्यात्यनोत्कर्षजनकाहारादय इव स्तेषाद्युपस्थृत-
योग्ययोः श्रोभातिशयजनका अनुप्रासोपमादयोऽसङ्गारा इति
प्राचां मतमेव साधीयः समुद्दृष्टीति सुधीभिर्विवेचनीयम् ।
उक्तस्य, यदि भवति वच्यतुं गुणेभ्योवपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गना-
याः । अपि जनहयितानि दुर्भगतं नियतमङ्गारणानि संश्र-
यन्ते इति । इत्यं सामान्यस्त्वच्चमभिधाय वक्तव्येषु विशेषत्व-
षेषु खस्यासामर्थ्यं प्रकाशयन्नौद्दूत्यं परिहरति । ते चेति । कः
पण्डितमन्यः, तानखण्डारविशेषान्, कातर्णेन समूर्णतया सप्रभे-
दानित्यर्थः, वक्ष्यति वक्तुं शक्ष्यतीति सर्वथा ते कातर्णेन
दुर्बच्चा इति स्फुचितम् । अतस्ते चाखण्डारविशेषा अद्यापि विक-
ल्पयन्ते विविधेन भण्ठिभङ्गीप्रकारेण कल्पयन्ते नवीनैरङ्गा-
यन्ते प्राचीनोक्तस्त्वच्चणा एव ते किञ्चिद्दैचिचमुङ्गाय वज्जस्तीक्रि-
यन्ते इत्यर्थः । अतः कल्पनाया अविरामात् इयत्तया निरूपणं
सुदूरपराहतमिति भावः ॥ १ ॥

किञ्चु वीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंख्यमयमस्तपरिश्रमः ॥ २ ॥

तर्हि किमलङ्घारविशेषा भवता न निरूपणीया इत्या-
शङ्खाइ । किञ्चिति । किञ्चु विकल्पानां नवीनैर्विकल्पनी-
यानामलङ्घारभेदानां वीजं सामान्यलक्षणरूपं मूलं पूर्वा-
चार्यैः प्रदर्शितं, यथा नवीनैरङ्गावितानामुपमाभेदानां वीज-
भूतं पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितं साहृष्टमुपमेत्युपमासामान्यलक्षणं
तदुपजीवैव भेदानां प्रवर्त्तित्वात् एवं रूपकादिभेदानां रूप-
कादिसामान्यलक्षणमिति । प्रदर्शितमित्यत्र च प्रायेषेति बोध्यं
नवीनैरङ्गावितानां केषाच्चिदलङ्घारविशेषाणां सामान्यलक्ष-
णस्य पूर्वाचार्यैरनुकृत्वात्, यथा निष्प्रयोगेष्वादयो बबीचा-
लङ्घाराः प्राचीनैरनुकृत्यलक्षणाः । तदेवेति । विकल्पमूलभूतं
पूर्वाचार्यैकं सामान्यलक्षणमेव परिसंख्यन्ते स्फुटशब्दाभिधा-
नादिना विशदयितुम् । अयमस्तपरिश्रम इति । सामान्यल-
क्षणान्वेव मया विशदोक्तियन्ते । कच्चिदैचिचेण भेदाः सम्भवन्ति
चेत् स्वयमूहनीया इति भावः । एतच्चौद्भूत्यपरिहारार्थमे-
वोक्तं स्वयमेवोपमादिभेदानां निरूपयित्वमाणलादिति धे-
यम् ॥ २ ॥

काच्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्घन्याः ।

साधारणमलङ्घारजातमन्यत् प्रदर्शयन्ते ॥ ३ ॥

अलङ्घारनिरूपणप्रतिज्ञया पूर्वनिरूपितानां श्रुत्यनुप्रा-

सादीनामपि पुनर्निरूपणप्रसङ्गा निरूपितानां निरूपणं पि-
ष्टपेषणवद्विफलमिति मन्यमानस्तद्विक्षानां निरूपणं प्रतिजा-
नीते । काञ्चिदिति । मार्गविभागार्थं गौडवैदर्द्धमार्गयोः प्रस्फु-
टान्तरत्वप्रतिपादनार्थं । काञ्चिदत्तद्विक्षयाः श्रुत्यनुप्राप्तच्छेकट-
स्थनुप्राप्तयमकरूपासङ्काराः । उक्ता इति । यथा कथाचिच्छु-
त्या यत् समानमनुभूयत इत्यादिना श्रुत्यनुप्राप्त उक्तः, तथा
वर्णावृत्तिरनुप्राप्त इत्यादिना केकवृत्त्यनुप्राप्तावुक्तौ । आवृत्तिं
वर्णसङ्कातगोचरां अमकं विदुरित्यनेन अमकस्तु । अतो वैफ-
ल्लान्नैते पुनर्निरूपयित्यन्ते इति भावः । अन्यदेतेभ्योभिन्नं । सा-
धारणं गौडवैदर्द्धयोः समानं, स्वभावाख्यानादीनां दयोरपि
मार्गयोर्निवेशनीयत्वात् । श्रुत्यनुप्राप्तादयस्त्वसाधारणा एव
गुणनिरूपणप्रकरणे ज्ञातव्याः । द्वतीयपरिच्छेदे अमकस्य पुन-
र्निरूपणन्तु प्रभेदप्रदर्शनार्थमेवेति बोधम् ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती ।
अक्षेपोऽर्थान्तन्यासो व्यतिरेकोविभावना ॥ ४ ॥
समासातिशयोत्प्रेक्षा चेतुः दद्व्योलवः क्रमः ।
प्रेयोरस्वदूर्जस्विपर्यायोक्तं समाच्चितम् ॥ ५ ॥
उदात्तापह्नुतिश्चेषविशेषास्तुत्ययोगिता ।
विरोधाप्रखुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिर्दर्शने ॥ ६ ॥
सहोक्तिः परिवृत्याशीःसङ्कीर्णमय भाविकम् ।
इति वाचामन्तङ्कारा दर्शिताः पूर्वव्याप्तिः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमस्तु आरजातमुहित्वति । स्वभावाख्यानमित्यादि ।
 स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः । दीपकादृतो इति, आदृतिरा-
 दृतिः । आड्यूर्ब्बात् वृत्तुवर्त्तने इत्यसाद् ब्रूत्रादित्यादिप्र-
 त्ययः । समाप्तः समाप्तोक्तिः, अतिशयोऽतिशयोक्तिः । समाहितं
 समाधिः । अप्रस्तुतस्तोचमप्रस्तुतप्रशंसा । इति पञ्चचिंशत्सङ्काकाः ।
 वाचां काव्यवाक्यानां, स्वभावाख्यानादीनामेषां प्रायेणार्थनिष्ठ-
 लेऽपि वाक्यास्तु आरजं अव्यतदर्थयोस्तादाक्याङ्गीकारात्, यदाह
 पातञ्जलस्तु च भाष्ये भगवान् व्याख्याः, स्थितोऽस्य वाचकस्य वाच्येन
 सहाभेदः समन्वय इति । पूर्वसूरिभिर्दिग्ंता इत्यनेन एतानेव
 परिसंखरोमि न लन्यान् न वीनैरङ्गावितान् निशयोऽस्तेषादीन्,
 तादृश्यत्विक्षिद्वैचित्रावस्थनेनास्तु आरान्तरकल्पने सहस्र-
 स्तु देवस्तु वादिति स्मृचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृणुती ।
 स्वभावोक्तिस्य जातिस्वेत्याद्या सात्त्वान्तर्यथा ॥८ ॥

तत्र प्रथमं सकलशास्त्रकाव्येभ्योप्तिलेनाभर्हितत्वात् स्वभा-
 वाख्यानमुहित्वं, तदेव सत्त्वयति । नानावस्थमिति । सा अल-
 ङ्कारेषु प्रसिद्धा आद्या प्रथममुहित्वा असङ्कृतिः स्वभावोक्तिस्य
 जातिस्वेति नामदृश्यवतीत्यन्ययः । स्वरूपमाह कीदृशी नाने-
 त्यादि । पदार्थानां जातिक्रियागुणद्रव्याणां नाना अनेका
 अवस्था विशेषो यस्य तत्, रूपं वर्णसंख्यानाद्यात्मकमसाधारणं
 धर्ममित्यर्थः साक्षाद्विवृणुती स्मृत्याद्वृत्तमपि प्रत्यक्षमिव दर्श-

यन्ती । इत्यच्च वर्षणाविवेषेण वस्तुनः स्फुर्त्साक्षरप्रस्फुटीकरणं स्फुर्त्सावेनिरिति स्फुर्त्साम् । आतावस्तुमित्येन एकात्मस्फुरप्रवर्णेन वैचित्रातिशय इति नालङ्कारता, यथा, “अस्मो-इमुदिमं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति वर्हिष्ठ” इति अत्र नर्तनमात्रं वर्षितम् । रूपमिति क्रियोपचाचणं । यदुकं प्रकाशक्तता । स्फुर्त्सावेनिक्तु छिभादेः स्फुर्त्साक्षरप्रवर्णनमिति । इदच्च रूपं स्फुर्त्सामागन्तुकम् । यदुकं । स्फुर्त्साव एव भावानां स्फुरप्रमभिधीयते । निजमागन्तुकम्बेति द्विविधं तदुदाहृतमिति । ये तु वस्तुस्फुर्त्सावस्फुटीकरणरूपामर्थव्यक्तिमर्थगुणमाङ्गल्येणां मते स्फुर्त्सावेनिर्गुणलम्बेव नालङ्कारलमिति बोध्यं । भोजराजस्तु सार्वकालिकस्य वस्तुरूपस्य मुण्डमागन्तुकस्फुर्त्सालङ्कारलमाह । यथेति उदाहृतणदर्शनसङ्गतिः ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्बुटिलैः पन्तैर्हरितकोमलैः ।

चिवर्णराजिभिः कण्डैरेते मञ्जुगिरः प्रुकाः ॥ ९ ॥

स्नेकचतुष्टयेन क्रमेण जात्यादिच्चतुष्टयरूपस्फुटीकरणमुदाहरति । तुण्डैरिति । तुण्डैर्मुखैः आताम्बाणि कुटिलानि वक्राणि चेति तैः, विशेषणयोः कर्मधारयः । एवमन्यत्र । हरिताः पालाशवर्णाः कोमलाच्च तैः । चिवर्णा हरितरक्खूसरवर्णवती राजी रेखा यत्र तैः । सर्वत्र उपलच्छणे द्वतीया । अत्राताम्बुटिलतुण्डलादिकं इत्कजातीनामसाधारणं रूपं संखानश्च श्रोद्धभिः कथञ्चिदनवधानात् पूर्वमत्तचितमपि कविवर्णनया

साक्षादिवानुभूयते । इत्यकावामनेकत्वाच्चुकश्वदोजातिथाच्च-
कः ॥ ८ ॥

कलक्षणितगर्भेण कण्ठेनाधूर्णितेष्वणः ।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुच्चुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥

क्रियागतस्य भावाख्यानमुदाहरति । कलेति । कण्ठेनेति
उपलक्षणे द्वतीया, तेन चुम्बनात् प्रागेव कण्ठस्य कलक्षणि-
तगर्भलङ्घनकाले तदभावात् । चुम्बतोति पारावता हि
एवंविधा भूत्वा चुम्बन्तोति पारावतचुम्बनक्रियास्यभावोऽयम् ॥
॥ १० ॥

बध्नन्नेषु रोमाच्च बुर्वम् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

गुणगतमुदाहरति । बध्नन्निति । बध्न अनयन् । निर्वृति-
मानन्दातिशयम् । आमीलयन् मुद्रयन् । प्रियास्पर्श इति
स्पर्शस्य गुणताङ्गुणगतोऽयम् ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्त्रिघतामाभिराविरासीहृषध्वजः ॥ १२ ॥

इत्यगतमुदाहरति । कण्ठेकाल इति । कण्ठेकालपदम-
लुक्समासनिष्पन्नं । कपालेनेति जटाभिरिति च विशेषणे

हतोया । अत्र हृषभजग्नेयाहृच्छिकः संज्ञायां चक्षेति ताः
संज्ञैव द्रव्यं संज्ञासंज्ञिनोरभेदाच्च संज्ञी ग्रिवोऽपि द्रव्यं तस्य
च कण्ठेकालत्वादिकमसाधारणं रूपं प्रकटीकृतमिति द्रव्य-
गतोऽयम् ॥ १९ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव सामाज्यं काव्येष्वप्येतदीप्तिम् ॥ २३ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरति । जातीति । अत्र द्रव्यपदं वैयाक-
रणपरिभाषितैकव्यक्तिवाचकग्नेयप्रतिपाद्यरूपद्रव्यपरं नतु वै-
शेषिकोक्तियादिद्रव्यपरं तेषां जातिपदेन यहणात् । जाति-
क्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानमसाधारणरूपस्फुटोकरणमी-
दृशमेवं विधं पूर्वस्थोकचतुष्टयप्रदर्शितया दिशान्वचापि ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । जातिक्रियागुणद्रव्यैरिति हतोयान्तपाठे पूर्वस्थोक-
चतुष्टये क्रमेण सविशेषणतयोपन्यस्त्वैर्जातिक्रियागुणद्रव्यैः कृता
स्वभावाख्यानमीदृशं बोद्धव्यमित्यन्यथः । शास्त्रेष्विति शास्त्रेषु
पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु वैशेषिकदर्शनादिषु पुराणेतिहा-
सादिषु च सामाज्यं बाड्जख्यम् । अस्यैवेति एवकारेण अलङ्कार-
रान्तराणां शास्त्रेषु नात्यन्तोपयोग इति सूचितम् । निजो-
पयोगं दर्शयति काव्येष्वपीति, एतत् स्वभावाख्यानम्, ईप्तिमि-
ति अलङ्कारान्तरापेक्षया एतदैचिच्चं हि विलक्षणमेवेति
सहदैवराहृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

यथा कथस्मित् सादृश्यं यत्रोऽनुतं प्रतीयते ।
उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निर्दर्शते ॥ १४ ॥

उपमां सच्चयति । यथेति । यत्र वैचित्रे यथा कथस्मिदु-
भूतं सादृश्यं प्रतीयते, सा वैचित्ररूपा उपमा नामेत्यन्यः ।
यत्रेति विषये सप्तमी विषयस्य प्रतिपाद्यरूपः । इत्यस्म वै-
चित्रजनकं सादृश्यमुपमेति सच्चणं, वैचित्रं प्रस्तुतोत्कर्षजन्य-
चमत्कारस्तेन चमत्कारस्ताजनकं सादृश्यं नोपमासच्छारः
यथा गौरिव गवय इत्यादौ, अतएव रसगङ्गाधरे, सादृश्यं
सुन्दरं वाक्यार्थापस्कारकमुपमालङ्घतिरित्युपमासच्छणे सुन्द-
रमिति सादृश्यविशेषमुपन्यस्तं, सौन्दर्यं चमत्काराधायकलं
चमत्कारितरानन्दविशेष इति व्याख्यातस्म । यथा कथस्मि-
दिति, येन केनापि धर्मेण गुणेन क्रिययान्येन वेत्यर्थः ।
यथा हंसीव धवला कीर्त्तिरित्यादौ धावलारूपगुणेन, सखी-
सुखमियमायाति बधूर्गजबधूरिवेत्यादावागमनक्रियया, आ-
काशः काशतेऽत्यर्थं शिवदिधुभूषण इत्यादौ च विधुरूप-
इव्येण सादृश्यम्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एते च गुणा-
दयोधर्माः क्वचिदुपात्ताः, क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्या-
वस्तेयाः, तत्रापादाने पूर्वोदाहरणानि । अनुपादाने यथा,
“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पश्चवेन समः प्रिये । वाचः सुधा
इवैष्टस्ते विनतुस्योमनोऽग्रवत्” इत्यादि, अत्र मुखेन्दु-
प्रभृतीनां स्फुटसादृश्यानां मनोऽन्नलादयोधर्मा अनुपात्ता

अपि सामर्थ्यादवसीयन्ते । उद्भूतमिति प्रस्फुटमित्यर्थः, प्रस्फुटलभ्य वैचिचान्तरानिगोणवैचिचित्रजनकत्वं, ततस्य रूपकादौ सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचिचित्रमस्येव परन्तु तत् ताद्रूपादिप्रतीतिजन्यवैचिचित्रस्य कुचिनिलोनमिति न तत्रोपमालप्रसक्तिः, अतएव रूपकदीपकादावपमाया गुणीभृतवमुक्तं विश्वनाथेन, ध्वनिकारेणापि, अलङ्घारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य, नासौ मार्गोध्वनेर्भर्त, इत्यनेनाप्रधानालङ्घारस्य ध्वनित्वं प्रतिषिद्धं । एवस्य व्यतिरेके इवादिशब्दप्रयोगेन सादृश्यस्य रुटं प्रतीयमानत्वेऽपि नोपमाव्यतिरेकयोः सादृश्यम्, भेदप्रतीतिजन्यवैचित्रेण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचिचित्रस्य तिरोहितलात्, अङ्गाङ्गिभावसादृश्यस्यले तु सादृश्यजन्यवैचित्रं न तिरोधीयते, परन्तु पर्यासोचनया प्रधाननिर्बाहकत्वप्रतीत्या पञ्चादङ्गत्वेन प्रतीयते इति विवेचनीयम् । सादृश्यमिति । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति केचित् साधर्म्यमित्यन्ये, साधर्म्यस्य उपमानोपमेययोरेकधर्मवच्चम्, एकत्वस्य धर्माणां क्वचिद्दस्तुतोऽभिन्नत्वं क्वचिदेकजातीयत्वं क्वचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं क्वचिदेकधर्मवच्चस्य, तत्र गुणक्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमं, तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतलात्, तदुक्तं प्रकाशकृता, गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपणामाश्रयभेदाङ्गेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्डमुकुरतैलाद्याख्यनभेदादिति, इवसामान्यादीनां तथात्वे द्वितीयम्, एकजातीयत्वस्य एकजातिमत्त्वं जातिपदस्त्रोपस्त्र-

जकं । ज्ञिष्ठपदोपस्थाप्त्वे द्वन्द्वीयं, तत्र शब्दस्त्रेषु, सकलकलाम्यु-
रमेतत्त्वात् सम्प्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादि अत्र सकलकलप-
दस्य कल्पकलसहितं, कल्पासमुदाययुक्तस्त्रेत्यर्थः, एवमर्थस्त्रेषे-
उपि । विम्बानुविम्बतायां चतुर्थं । यथा भृष्णापवर्जितैसेषां
शिरोभिः ग्रन्थुत्त्वैर्महीम् । “तस्तार सरघाव्याप्तैः स वैद्व-
पटस्त्रैरिव” इत्यादि, अत्र ग्रन्थुत्त्वसरघाव्याप्तिलयोर्धर्मयोरे-
कलाण्डात्वादिगुणयोगादेकलम् । इत्यं सर्वं समच्छसं । साधमर्थप-
दस्य सदृशधर्मवत्त्वार्थकले तु आत्माश्रयापन्निर्दुर्बारेति सुधी-
भिर्विभावनीयम् । इदम्ब साहृष्टं दयोरेवेति न नियमः एक-
स्त्रैवेषमानोपमेयत्वरूपस्थानन्वयस्थापमालेन यन्यक्ताङ्गीकरि-
व्यमाणत्वात् एकस्य तथात्मस्त्रैव समर्थयिष्यामः । एवं
वाक्यदृश्यगता उपमेयोपमा च खमते उपमैवेति तदर्थं साहृष्टस्य
वाक्यैकगतत्वविशेषणं न देयम् । प्रतीयते इति अभिधयै-
वेति न नियमः, सञ्चाणया व्यञ्जनया वा प्रतीयमानस्य सा-
हृष्टस्थापमात्वाभ्युपगमात् रूपकादावतिव्याप्तिस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या
परिहरणीया, तत्र इवादिप्रयोगे वाच्यं तदग्रयोगे क्वचि-
त्त्वयं क्वचिद्वृश्यमिति सर्वमेतदत्त्वमाणोदाहरणेषु स्फुटीभवि-
त्यति । तस्या इति, अयं वक्ष्यमाणप्रकारः प्रपञ्चोविश्वारः
नानाविधत्वमित्यर्थः, निदर्शते उदाह्रियते ॥ १४ ॥

अन्नोरुद्धमिवाताम्बं मुखे करतलं तव ।

इति धर्मोपमा साक्षात्तुत्त्वधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

अथ प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं क्रमेण सोदाहरणं निरूपयन्
 प्रथमं साधारणधर्मस्थोपादानानुपादानप्रयुक्तं धर्मवस्त्रपमा-
 नामकं भेदद्वयं स्थोकद्वयेन दर्शयति । अमोहहमिवेति ।
 अमोहहं कोकनदं तस्यैवातामलसमवात् । अमोहहमिवेति
 पदं समस्तम्, इवेन नित्यसमाप्ते विभक्त्योपः पूर्वपदप्र-
 कृतिस्तरलभ्वेत्यनुशासनात् । अमोहहपदञ्च अमोहहसदृशे
 साक्षणिकम् इवशब्दः सादृश्यद्योतक इति केचित् एतन्मते
 सादृश्यं साक्षणागम्यम् । अन्ये तु इवशब्द एव षष्ठीवदुपमानोप-
 मेययोः सादृश्यस्त्रियं सम्बन्धमभिधया बोधयति सादृश्ये
 चोपमानोपमेययोरमोहहकरत्ययोः प्रतियोगितानुयोगिता-
 भ्यामन्बयः, ततस्य अमोहहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करत-
 छमित्यन्बयबोधः इवस्य षष्ठीस्त्रानीयतया च तदर्थे सा-
 दृश्ये उपमानोपमेययोरन्बये, नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्बयोऽ-
 व्युत्पन्न इति नियमोन प्रतिबन्धाति सादृश्यस्य विभक्त्यर्थस्त्रा-
 नीयत्वात् द्वारीभूतेन तेन चोपमानस्थोपमेयेन सहान्बयो
 निर्बाध एव, निपातातिरिक्तलेन वा निरक्तनियमवाक्य-
 घटकनामपदं विशेषणीयमित्याद्याङ्गः । अत्र प्रतियोगिता-
 नुयोगित्योर्भानं संसर्गमर्यादया, न चोपमानोन्तरविभक्ति-
 रेव प्रतियोगिलं बोधयत्विति वाच्यं तादृशविभक्तेस्तदर्थे वि-
 धानस्त्रानुशासनाभावात् नन्विपदस्य सादृश्यवाच्यकत्वाभ्युपगमे
 तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्बये चन्द्र इव मुखं भाति
 चन्द्रमिव मुखं पश्चामि चन्द्रेणेव मुखेन शोभसे इत्यादौ

उपमानोपमेयपदयोः कथं समानविभक्तिकत्वम्, अभेदात्मय-
स्थल एव विशेषणविशेषयोः समानविभक्तिकत्वनियमात्, सच-
षावादे तु तयोरभेदेनात्मयात् सम्भवत्येव तदिति चेष्टा अभे-
दात्मयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थलेऽपि समानविभक्तिकत्वस्थ
तत्त्ववात्, यदुक्तं, विभक्तिः पुनरेका स्थादुपमानोपमेययोरिति ।
अत्र साधारणधर्मस्थातात्मलस्थ प्रथममुपमेयभूतकरत्सेनैवा-
त्मयः न द्वपमानभूतेनामोहरहेण, तस्य समस्तैकदेशपदबोध-
लात्, तद्वगतलेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनयात्मयबोधोन्नरमेव,
अतएव धर्मस्थ साधारणत्वप्रतीतिस्तैव च वैचित्रमिति प्रसङ्गा-
दुक्तम् । इतीति । इत्येवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले । धर्मोपमे-
ति धर्मोपादानेनेयमुपमा अतो धर्मोपमेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह
साक्षादित्यादि । साक्षात् शब्देण प्रतिपादितस्य तुल्यस्य सा-
धारणस्य धर्मस्थातात्मलस्थ प्रदर्शनात् ज्ञानात् । अतेवशब्द-
प्रयोगश्रवणमाचेणोपमानोपमेयगतसादृश्यस्थलचणसमन्वयप्रतीतेः
श्रीती, उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्षां
प्रयोगात् पूर्णा चेयमुपमा, उन्नरस्तोके धर्मानुपादानात् लुप्तेति
नव्यानां भेदकरणं, तथाचीनैरनङ्गीकृतमित्यनादृत्य यन्वक्ता
प्राचीनमतानुसारेणैव भेदाः प्रदर्शिताः । तथाचाग्नेये, यत्र
साधारणो धर्मः कथते गम्यतेऽथवा । ते धर्मवस्तुप्राधान्या-
द्वृष्टिवस्तुपमे उभे इति । एवमन्येषामपि दर्शयिष्यमाणभेदानां
मूलमनुसन्त्वयम् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तुपमैव सा ॥ १६ ॥

राजीवमिति । प्रतीयमानो गम्यमानः वाचकशब्देनाप्रतिपाद्यमान इत्यर्थः एकः साधारणो धर्मो मनोज्ञलादिको यत्र सा, अतो वस्तुपमैव वस्तुनोरुपमानोपमेययोरेवोपादानेनेयमुपमा वस्तुपमा । स्फुटसाहृद्यानां साधारणधर्मप्रयोगमन्तरेणायौपम्यप्रतीतिसम्भवादिति भावः । धर्मस्य प्रतीयमानलभ्य आवृद्धोधानन्तरं साहृद्यनिर्वाहकतयापेक्षणीयत्वात् नहि धर्मं विना साधर्म्यं सम्भवति । यत्र साहृद्यमस्फुटं तत्र धर्मोपादानमन्तरेण नोपमानिर्बाहः यथा सकलकलं पुरमित्यादिप्रागुक्तस्त्रोके सकलकलमित्यंशानुकूल, नहि सुधांशुविम्बपुरयोर्लोकप्रसिद्धं साहृद्यं किमप्यस्मि अतएवैवंविधस्यस्ते उपमाया अनुचितार्थलदोषकवलितत्वं नव्येरभिहितं यथा यद्यामि काव्यशश्निमित्यादि । सकलकलेत्युपादानेनैव तु तत्प्रतीतेः, तस्मादेवंविधस्यस्ते न वस्तुपमायाः सम्भव इति विवेचनीयम् ॥ १६ ॥

तवाननमिवेन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेष्यते ॥ १७ ॥

विपर्यासोपमामाह । तवेति । प्रसिद्धिविपर्यासादिति प्रस्तुतस्तेन वर्णनीयानां मुखादीनामुपमेयत्वं तदुत्कर्षकतयोपन्य

स्थानां चन्द्रारविन्दादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धिः तस्यावि�-
पर्यासो वैपरीत्यम्, अत्युत्कर्षप्रतिपादनार्थं मुखादीनामुपमा-
नत्वं चन्द्रादीनामुपमेयत्वमित्यर्थः तस्मादिपर्यासोपमाख्येयमुप-
मेयर्थः । तथाहि आनन्दिवेत्यत्र इवान्तस्योपमानत्वनियमा-
दाननस्य तथालेनोपमानत्वप्रतीत्या प्रसिद्धेर्विपर्यासः । नव्यासु
यत्र प्रसिद्धोपमानमपि प्रसुतत्वात् प्रसिद्धोपमेयेनोपमीयते
तत्र नोपमा किन्तु प्रतोपाख्योऽलङ्घार इत्याङ्गः, यथाह वि-
श्वनाथः । प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वा-
भिधानम्बा प्रतीपमिति कथ्यत इति । यथा यत्त्वन्नेत्रसमान-
कान्ति सखिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव
मुखच्छायानुकारी गशी । येऽपि तद्वामनानुकारिगतयस्ते
राजहंसागताख्यतसादृश्विनोदमात्रमपि नो दैवेन न ज्ञयते
इति ॥ १७ ॥

तवानन्दिवान्मोजमन्मोजमिव ते मुखम् ।
इत्यन्योऽन्योपमा सेयमन्योऽन्योत्कर्षश्चसिनी ॥ १८ ॥

अन्योऽन्योपमामाह । तवेति । अन्योऽन्योत्कर्षशालिनीति अ-
मोजस्योपमानतया मुखस्योत्कर्षः मुखस्य चोपमानतायामोज-
स्योत्कर्षस्तच्छालिनी तदोधिका, अत्र द्वयोरेव मुखामोजयोः
प्रसुतत्वं बोध्यम् अमोजस्याप्रसुतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनप्रयास-
वैफल्यात् प्रसुतोत्कर्षप्रतिपादनार्थमेव यन्यक्ततां गुणालङ्घार-
निवेशनाभ्युज्ञानात् । ननु न्यूनगुणेनोपमेयेनोपमीयमानस्यापि

गुणाधिकस्तोपमानस्तोत्कर्षः कथमिति चेत्त अन्योऽन्यस्तोपमा-
नोपमेयत्वेनानन्यसदृशलप्रतिपत्त्या तस्माभात् । इतीति । इति
इत्यं पूर्वार्द्धप्रदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, तेज पर्यायेणोपमानोपमेय-
त्वस्माभः तस्यैव वैचित्रातिशयजनकलात् अतएव मुखमभोजञ्च
तुत्यमित्यादै परस्यरस्तोपमानोपमेयत्वप्रतीतावपि वैचित्राभा-
वान्नास्याः सम्भवः, पर्यायौपम्यस्त्रैकवाक्ये न सम्भवतीति वाक्य-
द्वयगतत्वमस्या बोध्यं । नव्यास्तु पर्यायौपम्ये उपमेयोपमेति
नामकमलङ्घाराज्ञरमिच्छन्ति यथाह विश्वनाथः, “पर्याय-
येण इयोरेतदुपमेयोपमा मता” इति । अचानन्दं मुखमिति
प्रकमभङ्गः प्राचां निरङ्गुशलात् सोढव्यः ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुत्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

नियमोपमामाह । त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेत्येवकारव्यव-
च्छेद्यं नान्येन केनचिदिति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरन्यसाम्यव्यावृ-
त्तिजनितवैचित्रात्, बङ्गपमानसङ्घावो हि प्रस्तुतस्य निकर्षं
स्थापयति तङ्गावृत्या प्रकृष्टतमेनैकेन साम्यप्रतिपादनन्तु प्रक-
र्षातिशयमिति वैचित्रातिशयः ॥ २० ॥

पद्मं तावन्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

नियमोपमानन्तरमनियमोपमां दर्शयति । पद्ममिति ।
पद्मं तावन्तव मुखमन्वेति सदृशीकरोति अन्यच्च तादृशं पद्म-

वदतिसुन्दरं वसु चन्द्रादिकं तत्कारि लक्ष्मुखागुकारि अस्ति
चेदस्त्रित्यन्वयः । इत्यसात् अगुकारकर्वनियमाभावादित्यर्थः ।
अत्र पद्ममिति कर्वपदं मुखमिति कर्मपदं तेन च मुखस्योप-
मानलं तत एव वैचित्रातिशयः वैपरीत्ये तु न तथेति प्रसिद्धो-
पमेयस्योपमानल एवेयमुपमेति बोधम् ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति, न कान्त्यैव मुखं तव ।
ज्ञादनाख्येन चान्येति कर्मणेन्दुमितीदशी ॥ २१ ॥

समुच्चयोपमामाह । समुच्चयोपमेति । कान्त्यैव केवलं कान्त्या ।
चकारः समुच्चयद्योतकः । कर्मणा क्रियया च । अत्र गुणक्रिययोः
समुच्चयः, एवं केवलगुणसमुच्चये केवलक्रियासमुच्चयेऽन्यसाध-
रणधर्मसमुच्चये च समुच्चयोपमा ज्ञातवा ॥ २१ ॥

त्वयेव त्वमुखं हृष्टं हृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति । लयेवेति । पूर्वाहृं मुखचञ्च-
मसोर्विभिन्नाश्रयत्वप्रतिपादकम् । तस्मादियत्येव भिदा आश्रय-
माचक्षतोभेदः । नान्या न गुणक्रियादिकृता । इत्यसादतिश-
योपमा, अतिशयः प्रस्तुतस्योत्कर्षाधिकं स च गुणक्रियाकारा-
दिभिः सत्यपि महति भेदे नान्येत्यनेनाभिन्नत्वाध्यवसानप्रति-
पाद्यः ईदृशातिशयस्य भेदान्तरेषु नासीत्येतद्द्वेदस्यैव तथालेन
व्यपदेशः । अत्र साम्यं वाचकशब्दाप्रयोगद्वाच्चनयैव गम्यते व्यञ्जना

ज वक्तृवैशिष्ट्यसच्चिदया भेदभेदप्रतीत्या प्राप्नप्रसरा, त च रूप-
कधनिरदं भिक्षाभ्यलेन भेदस्य सुठतया प्रतिपादितलात्
त्तापि व्यतिरेकः उपमानादुपमैवस्थाधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमैवेदमिति विवेचनोद्यम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्यनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उप्रेक्षितोपमां दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीषजा-
तीया श्रीरिति निर्दर्शनागर्व्वेद्यमुक्तिः । विकत्यनैरात्मस्थाघनैः ।
सा मुखश्रीः । उप्रेक्षितोपमेति, निरक्षस्थाघा हि इन्द्रै परमा-
र्थते नास्येव केवलं चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चात्मेच्छा तन्मूलतादियमुप्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि साम्यं व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिङ्गवेत्यद्यं सुभु विभान्त्वोचनम् ।
तत्ते मुखश्रियं धन्तामित्यसावद्गुतोपमा ॥ २४ ॥

अहुतोपमां दर्शयति । यदीति । तत्तदा, अहुतोपसेति वि-
भान्त्वोचनतादयोधर्षा मुखस्यैव तत्पतियोगिनि पर्ये हु तेषां
सम्भावनया मिथः सादृश्यत्वात्ताच्चमत्कारातिशय इत्युपमास्या
अहुतलं, तथा चोक्तं । अत्रोपमेयधर्षाः स्फुरुपमानेऽधिरोपि-
त्वाः । चमत्कारविधानार्थं तामाङ्गरहुतोपमामिति । नव्यासु
अर्थर्थवलेनान्वधर्षस्थान्वच कर्षनेऽतिशयेत्यास्यमुखङ्गारमिच्छ-
क्त्वा । अदुर्कमतिशयोक्तिप्रस्तावे प्रकाशकृता । तिसीर्याभ्यव-

सानन्दु प्रकृतस्य परेण यत् । प्रकृतस्य यदन्यतं चश्चर्थासौ च
कल्पमिति ॥ १४ ॥

शशीत्युप्रेक्ष्य तन्वज्ञ त्वनुखं त्वनुखाशया ।

इन्दुमध्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा सृता ॥ १५ ॥

मोहोपमामाह । शशीति । त्वनुखं शशीति उत्प्रेक्ष्य सन्धाव्य
अभिक्षेन पूर्वं भ्रमविषयीकृत्येर्थः अनन्तरं जग्निं हृष्टा
त्वनुखाशया त्वनुखमिदमिति बुद्धा इन्दुमपि अनुधावामि
इष्टुं स्यृहयामीत्यन्ययः । मोहोपमेति मोहोभान्तिः इन्द्रोर्मु-
ख्लेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्योतनादिर्थं मोहोपमेत्यर्थः ।
उक्तस्य । प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
थन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्दृश्य इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भ्रान्तिमद्दलङ्घारस्य प्राचामुपमालेन संयह इति वेष्यम् । अ-
त्रापि शशीति इन्दिति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोढव्यः ॥ १५ ॥

किं पद्ममन्तर्भान्तालि किन्ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ १६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयामं भवति
संशयस्य हेतुरत्र भ्रान्तालिलोलेक्षणत्वयोर्विभानुविभता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवसायिलादिति भावः । इत्य-
श्च नवीनोक्तः सन्देहालङ्घारोऽपि प्राचामुपमैवेति न पृथग्द-
निरूपयित्वते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरङ्ग-
ङ्घारत्वाभ्युपगमादिति वेष्यम् ॥ १६ ॥

ज उक्तैश्चिक्षयस्त्रिया मेदभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा, न च रूप-
कधनिरसं भिज्ञामयलेन भेदस्य सुडतया प्रतिपादितलात्
त्तापि व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्याधिकतायामतात्पर्यात्
तस्मादुपमैवेद्यमिति विवेचनीयम् ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्यनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावृत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

उप्रेक्षितोपमां दर्शयति । मय्येवेति । मुखश्रीमुखश्रीसजा-
तीया श्रीरिति निर्दर्शनागर्व्ययमुक्तिः । विकत्यनैरात्मस्थाघनैः ।
सा मुखश्रीः । उप्रेक्षितोपमेति, निरुक्तस्थाघा हि इन्दौ परमा-
र्थतो नास्येव केवलं चाटुकारेण सम्भावनया कल्पिता सम्भावना
चात्मेचा तमूलतादियमुप्रेक्षितोपमेत्यर्थः । अत्रापि याम्यं व्य-
ञ्जनागम्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्वेत्यद्यं सुभ्रु विभान्तलोचनम् ।
तत्ते मुखश्रियं धन्तामित्यसावद्वुतोपमा ॥ २४ ॥

अहुतोपमां दर्शयति । यदीति । तत्तदा, अहुतोपमेति वि-
भान्तलोचनतादयोधर्मा मुखस्यैव तपतियोगिनि पर्ये तु तेषां
सम्भावनया मिथः सादृश्यातत्ताचमत्कारातिशय इत्युपमास्या
अहुतत्वं, तथा चेत्कं । अतोपमेयधर्माः स्युदुपमानेऽधिरोपि-
त्वाः । चमत्कारविधानार्थं तामाङ्गरहुतोपमामिति । नवासु
यद्यर्थस्येनान्यधर्मस्यान्यत्र कल्पनेऽतिशयेत्यस्यमखद्वारमिच्छ-
क्तः । अदुक्तमतिशयेऽक्षिप्रस्तावे प्रकाशकृता । त्तिमीर्याभव-

सामन्तु प्रकृतस्य परेण थत् । प्रस्तुतस्य यदन्वलं वश्योऽप्ती च
कल्पनमिति ॥ १४ ॥

शशीत्युप्रेक्ष्य तन्वङ्गि तन्मुखं तन्मुखाशया ।

इन्दुभव्यनुधावामीतेषा मोहोपमा सृता ॥ २५ ॥

मोहोपमामाह । शशीति । तन्मुखं शशीति उत्त्रेक्ष्य तन्माव्य
अभिन्नतेन पूर्वे भ्रमविषयीकृत्येत्यर्थः अनन्तरं ब्रह्मणं दृष्टा
तन्मुखाशया तन्मुखमिदमिति बुद्धा इन्दुभव्य अनुधावामि
इष्टुं स्युहयामीत्यन्वयः । मोहोपमेति मोहोभाज्ञिः इन्द्रोर्मु-
खतेन ज्ञानमित्यर्थः तेन सादृश्योतनादिधं मोहोपमेत्यर्थः ।
उक्तम् । प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् । उपमेयस्य
थनोहोपमासौ भाज्ञिमद्वच इति । एतेन नवीनैरङ्गीकृतस्य
भाज्ञिमद्वलङ्कारस्य प्राचामुपमालेन संयह इति वोधम् । अ-
त्रापि शशीति इन्द्रिति प्रक्रमभङ्गः पूर्वोक्तरीत्या सोऽव्यः ॥ २५ ॥

किं पद्ममन्तर्धान्तालि किन्ते लोलेक्षणं सुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

संशयोपमामाह । किमिति । दोलायते संशयानं भवति
संशयस्य हेतुरत्र भ्रान्तालिलसासेक्षणतयोर्विभानुविभता ।
संशयोपमेति संशयस्य सादृश्यपर्यवशायिलादिति भावः । इत्य-
च नवीनोक्तः सन्देहालङ्कारोऽपि प्राचामुपमैवेति न पृथक्
निरूपयित्यते उपमानोपमेयविषयकस्यैव संशयस्य नवीनैरङ्ग-
क्कारत्वाम्युपगमादिति वोधम् ॥ २६ ॥

न पद्मस्थेन्दुनियाह्वस्थेन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।
अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

निर्णयोपमामाह । नेति । यस्मादिन्दुनियाह्वस्थ इन्दुना
कृतनियहस्य पद्मस्थ इन्द्रोर्खज्जाकरी द्युतिर्नास्ति निगृहीतस्य
नियाहकत्वाभावात्, अत इदं लक्ष्मुखमेव, एवकारान्न पद्मभि-
त्यर्थः । निर्णयोपमेति उपमेयस्य निर्णयभज्ज्ञा साहृद्योतना-
दिति भावः, निर्णयस्य च संशयोत्तरकालीनत्वात् प्रथममिदं
लक्ष्मुखम्बा पद्ममेति संशयोबोद्धव्यः संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्यास्त-
ज्ञारत्वात् । यदुक्तमग्निपुराणे, उपमेयस्य संशय निश्चयान्ति-
स्योपमेति । यथा, शिशुपालवधे । किन्तावत् सरसि सरोज-
मेतदारादाहोस्त्रिलक्ष्मुखमवभासते तस्याः । संशय चण्मिति
निश्चिकाय कश्चिद्विवोकैर्वकसहवासिनां परोचैरिति । अतस्य
विश्वनाथादिभिरङ्गीकृतो निश्चयासज्जारोऽषुपमैव नासज्जा-
रात्तरमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

शिशिरांशुप्रतिस्थर्द्धि श्रीमत्सुरभिगम्भि च ।
अम्बोजमिव ते वक्त्रामिति स्त्रेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

स्त्रेषोपमामाह । शिशिरांश्चिति । शिशिरांशुः प्रतिस्थर्द्धि
विरोधी यस्य तदित्यम्बोजविशेषणं । वक्त्रपञ्चे तु शिशिरांशोः
प्रतिस्थर्द्धिनी न्यक्तारजनिका या श्रीस्तद्वत् । स्त्रेषोपमेति । अत्र
स्त्रेषपदमर्थस्त्रेषपरं शब्दस्त्रेषस्त्रु वक्त्यमाणसमानोपमाविषयः ।

अत्र च प्रतिसर्वादिशब्दपरिवर्तने ऽपि स्नेहलाङ्गपायादर्थस्त्रेषु
एव, शब्दपरिवर्तनासहिते तु स्नेहस्य शब्दगतलं यथोदाहरि-
त्वते । अत्रात्मारात्मरस्य स्नेहस्य सद्गतेऽपि न तत्त्वेन व्यप-
देशः स्नेहवैचित्रस्य प्रधाने साकृश्वैचित्रे निखीलतया व्यप-
देशकत्वाभावात् प्रधानेन व्यवदेशा भवन्तीत्युक्तेः ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

समानोपमामात् । सरूपेति । समानं वाच्यभेदाद्विन्नमपि
श्छिष्टत्वेनैकमिव प्रतीयमानं रूपं तत्तद्वर्णात्मकं सरूपं यस्य ता-
दृशो यः शब्दसेन वाच्यत्वात् साधारणधर्मस्त्रोपस्थायत्वात्,
यदा युगपद्मद्वयोपस्थापनदारा प्रयोज्यत्वात् सा समानोप-
मेति यत्र श्छिष्टशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमे-
त्वर्थः, क्वचित् सरूपोपमेति पाठः । बालेव युवतिरित्र । साल-
काननशोभिनीति । सालकं सर्वार्णकुम्नलं यदाननं तेन शो-
भिनीत्युपमानविशेषणं । सालस्य सर्वार्णवृत्तस्य काननेन शोभि-
नीत्युपमेयविशेषणम्, अत्र भिन्नयोरयुपमानोपमेयधर्मयोः स-
मानशब्दवाच्यत्वात् साधारणमिति पूर्वमेवोक्तम् । इत्यस्त्रा॒र्थ-
स्नेहमूलकत्वे स्नेहोपमा पूर्वमुक्ता शब्दस्नेहमूलकत्वे तु समानोपमे-
त्वनयोर्भेदः । एवस्तु पूर्वस्त्रोक्ते शिशिरांशुपरिस्पद्धीत्यत्र शब्द-
स्नेहः श्रीमत्सुरभिगन्धि चेत्यत्रार्थस्नेह इति केषाद्विन्निर्वचनम-
नवबोधविजृम्भितम् ॥ २८ ॥

पद्मं बड्डरजस्तन्द्रः क्षवी ताभ्यां तवाननम् ।
समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा सुता ॥ ३० ॥

निन्दोपमामाह । पद्ममिति । बड्डरजो बड्डपरागम् अथच
रजोगुणभूयिष्ठं, क्षवी छत्पत्ते चयिष्युः अथच चयरोगवान् ।
समानमपि गुणान्तरेण तुल्यमपि तवाननं ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां
सोत्सेकमधिकं रजखलत्वचयिलाभावात् सोत्सेकमित्यर्थः । ता-
भ्यामिति पद्मस्यन्तम् । इत्युपमाननिन्दापूर्वकलानिन्दोपमा ।
बत्ताचं व्यतिरेकः यात्यमात्रपर्यवसायिलेन वाक्यस्य भेदे ता-
त्पर्याभावात् अत्र भेद एव तात्पर्यं तच व्यतिरेक इति बत्त्यते ॥
॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मचन्द्रः शमुशिरोधृतः ।
तौ तुल्यौ त्वमुखेनेति सा प्रश्नसोपमेत्यते ॥ ३१ ॥

प्रश्नसोपमामाह । ब्रह्मण इति । उद्भवत्यसादित्युद्भव
उत्पत्तिस्थानं । सर्वजगतामुद्भवस्यापि ब्रह्मण उद्भवः, शमुना
शिरसा नलङ्गान्तरेण धृत इति पद्मचन्द्रयोर्महती प्रश्नसा तया
च प्रस्तुतमुखस्यापि प्रश्नसेति प्रश्नसोपमेत्यं । किञ्च त्वमुखेन
तुल्यावित्यच मुखसोपमानतया प्रसिद्धोपमेचलविपर्यासादि-
पर्यासोपमापि तदनयोः सद्गृहः । अत्र पद्म इति पुंलिङ्गपद्म-
शब्दो न बड्डमिः प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तलं पूर्ववत् सहजीयं, पद्म-
मिति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण लक्ष्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणोवासु दोषोवेत्याचिख्यासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

आचिख्यासोपमामाह । चन्द्रेणेति । आचिख्यासु, आख्या-
तुभिच्छु । स आख्यानाभिखाशः गुणोवा दोषोवासु अनेन च
इड्नतभावप्रकटनया आरच्यद्योतनाचाहत्वातिशयः ॥ ३२ ॥

शतपञ्चं शरच्चन्द्रस्वदानन्मितिचयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

विरोधोपमां दर्शयति । शतपञ्चमिति । शतपञ्चं पश्चां ।
पश्चचन्द्रयोर्विरोधोविभक्ताखीनशोभाश्चित्कृपः, ताभ्यां
सहाननस्य विरोधोमनोज्ञत्वाद्येकधर्मवच्चकृपः, विरोधस्य च
साम्यपर्यवसानादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगच्छितुम् ।

क्लिङ्गोज्ञत्वेति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

प्रतिषेधोपमां दर्शयति । न जातिति । प्रतिगच्छितुं वि-
रोद्धुं च दृशीभवितुमित्यर्थः, यतः क्लिङ्गः तथा ज्ञत्वा
शीतत्वस्य अथ च मूर्खस्य, सादृश्यप्रतिषेधेन तदतिशयद्योतना-
देषा प्रतिषेधोपमा । निन्दोपमाद्यां प्रतिषेधो नास्तीत्यनयो-
र्भेदः, भेदतात्पर्याभावाच त्यतिरेकात् ॥ ३४ ॥

मृगेक्षणाङ्कं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्गितः शशी ।
तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

चटूपमामाह । मृगेक्षणाङ्कमिति । मृगेक्षणाङ्कं मृगस्थाव-
यवविशेषाभ्यामोक्षणाभ्यामङ्गितं । मृगेणैवाङ्गितः दैक्षणाद्यव-
यवसमुदायवता सम्युर्णमृगशरीरेणैव चिक्रितः । सम एव तुख्या-
ङ्कादजनक एव, एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति, नोत्कर्षी नाधि-
काङ्कादजनकः । चटूपमेति चटुः प्रियोक्तिस्त्रियतिपादितलाच-
टूपमा । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्ष इति विशेषोक्तिगर्व-
तमस्या वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्राण्युपमाभेदेषु चटुसत्त्वाच्चटूप-
मालापञ्चः ॥ ३५ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न मृङ्गौ चक्रुषी इमे ।
इति विस्यष्टसादश्यात्तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

तत्त्वाख्यानोपमामाह । न पद्ममिति । मुखे पद्मतेन भान्तं
प्रत्युक्तिरित्य । विस्यष्टसादश्यात् भ्रमव्युदासेन सादृशस्य विशे-
षेण स्यष्टीकृतलात् न द्वासदृशे भ्रान्तिर्भवति । तत्त्वाख्यानोपमेति ।
भ्रमनिरासार्थं भ्रमविषयस्य तत्त्वकथनं तत्त्वाख्यानं तत्रयुक्तला-
देषा तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमाद्याः संशयपूर्वकलमस्यासु
भ्रान्तिपूर्वकलमित्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिकम्य मुखं तव ।
आत्मनैवाभवत्तुख्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

असाधारणोपमामाह । चक्रेति । काग्निमतिक्रम्य स्वका-
र्या निष्टुष्टीकृत्य । आत्मनैवाभवन्तुल्यमिति चक्रारविन्दे एव
मुखस्थोपमानतया जगति प्रसिद्धे, तस्मान्तेरतिक्रमे तु उप-
मानान्तरासभवादात्ममाचतुर्खलमित्यभिप्रायः, जब्बास्तु भि-
ष्मयोर्दीयोः साम्यमुपमा एकस्थोपमानोपमेयते लनन्वयास्थोऽस्त-
क्षार इत्याङ्गः । जचोपमा वाऽनन्वयो वा भवतु एकस्थोप-
मानोपमेयत्वमेव कथमिति वाच्यम् अनन्यसदृशत्वप्रतिपिपाद-
यिषया कार्यनिकभेदाभ्युपगमेन तस्मा विवचितलात् यथा
आत्मानमात्मना वेत्सीत्यादौ स्वभिन्नाभावादेकस्म परमात्मनो
वेच्चृवेद्यत्वादिकमिति । असाधारणोपमेति प्रतियोग्यभावात्
साम्यस्यैकमाचतुर्भिलेन साधारणाभावादिति समाख्या ॥३७॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

त्वदाननं विभातीति नामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

अभूतोपमामाह । सर्वेति । क्वचिदेकत्र स्वाने विधात्रा
समाहृतः संगटहीतः सर्वेषां पश्चानां प्रभासार इव त्वदाननं
विभातीत्यन्वयः । ताऽशप्रभासारसमाहरणस्य वस्तुतोऽभूत-
त्वादिमामभूतोपमां विदुः । अत्रेवशब्दस्य सम्भावनार्थकत्वा-
दसम्भविनस्य प्रभासारमयत्वस्य सम्भाव्यमानतादुत्प्रैक्षेयमिति
वहवः प्रभासारमयत्वसम्भावनया पश्चाननयोः साम्यप्रतीते-
रूपमैवेति प्राञ्छः, एवम् अत्र प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धर्मिणः सम्भा-
वना तज्जैवोत्प्रेक्षा, अत्र तु धर्मस्य सम्भावना तयाच प्रस्तुताप्रस्तु-

तयोः शास्त्रप्रतीतिस्त्रोपमैवेति प्राचामभिप्राय इति वोधम् ॥
॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।
परुषा वागितोवक्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

असम्भावितोपमामाह । चन्द्रेति । अत्र निःसरणक्रियाधाहारात् पञ्चमीत्रयम् । असम्भावितोपमेति उपमानयोरसम्भावितलेनोपमेयस्यासम्भावितलप्रतीतेरित्यमसम्भावितोपमा । किञ्चैकस्य बहूपमानसङ्गावादत्यमाणबहूपमापि ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्राशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।
स्पर्शस्तुवेत्यतिशयं वोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

बहूपमामाह । चन्दनोदकेति । पूर्वार्द्धे, उपमानानां सामान्यवाचिभिरिति कर्मधारयः । अचैकस्य स्पर्शस्य शीतलत्वाय चन्दनादीनां बहूनामुपमानानामुपन्यासादियं बहूपमा । जन्मेकेनैवोपमानेन शीतलत्वे पर्याप्ते उपमानान्तरोपादानमन्तर्यंकं स्यादित्यत आह, अतिशयमिति, अतिशयं शीतलत्वस्याधिक्यं, यथा बहूनां मधुरवस्त्रजां सम्बेलनादास्यादस्याधिक्यं तथा बहूनामुपमानानां सम्बेलनादुपमेयधर्मस्याधिक्यमित्यर्थः । नव्यासु मालोपमामिमामाङ्गः ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोहृतम् ।
तव तन्वङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

विक्रियोपमामाह । चक्रेति । विक्रियोपमेति, अस्तोपमा-
नभूतौ चक्रविभूपद्यग्बैर्ग प्रकृती ताभ्यामुल्कीर्णमुद्धृतस्तु वदनं
विकृतिः, प्रकृतिविकृत्योस्तु साम्यमस्त्वेति विक्रियथा उपमान-
विकृतत्वेनेयमुपमा, अदुक्षमाद्येये, उपमानविकारेण तुखना
विक्रियोपमेति । अन्यत्र च । उपमेयस्तु यत्र स्यादुपमानविका-
रता । प्रकृतेविकृतेः साम्यात्तामाङ्गर्विक्रियोपमामिति । अचापि
पूर्ववद्धूर्मयोहस्त्वीर्णत्वेद्धृतत्वयोहस्तेजया धर्मिणाः साम्यप्र-
तीतिस्त्राचैव च विश्रान्तिरित्युपमैव प्रधानं न दृश्येति वो-
धम् ॥ ४१ ॥

पुण्यातप इवाङ्गीव पूषा, व्योम्नीव वासरः ।

विक्रमस्त्वय्यधाक्षक्षमोमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

मालोपमामाह । पुण्यातप इति । मालोपमेति । यथा,
मालायां पुष्टादीनां प्रथमस्तु द्वितीयेन द्वितीयस्तु वृतीयेन तस्य
च चतुर्थेनेत्येवं क्रमेण समन्वस्तथाचायुपमानवाक्यघटकाना-
मेकस्त्रापरेण तस्य चापरेण समन्वान् मालोपमासमाख्या, तथा
हि आतपो यथा पुण्णि सूर्ये सक्षीमादधाति, पूषा यथा अङ्गि,
अहर्यथा व्योम्नि, तथा विक्रमस्त्वय्यस्त्रातुर्येणैव वैचिचातिशय-
स्तेन च बहूपमातोऽस्या भेदः अन्यथा उभयचायुपमानवङ्गलात्
पृथग्भेदकरणमसङ्गतं स्थादित्यवधेयम् । नव्यास्त्रुभयचापि मा-
लोपमालं वदन्ति तत्त्विरुक्तवैचिचित्विशेषानवस्त्रोक्तविजृमितम्,
अत्र वासर इति प्रक्रमभङ्गः पूर्ववत् सोढव्यः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा दिधा ॥ ४३ ॥

वाक्यार्थोपमामाह । वाक्यार्थेनैवेति । वाक्यार्थो विशेषण-
विशेषतामापन्नः पदार्थस्मूहस्तेन तादृशः कोऽपि प्राकरणि-
को वाक्यार्थो यद्युपमीयते सा वाक्यार्थोरुपमानोपमेयत्वाद्वा-
क्यार्थोपमेत्यन्वयः, इत्यच्च साङ्गेनाप्रस्तुतवाक्यप्रतिपादेनाङ्गिना-
साङ्गस्य प्रस्तुतवाक्यप्रतिपादसाङ्गिनः साम्यं वाक्यार्थोपमेत्यर्थः
इत एव हि वैचित्रातिशयः, अन्यथा यथा व्योचि विधुर्भाति तथा
भूम्यां मुखं तवेत्यादौ वाक्यार्थयोर्विधुमुखयोः साम्यादाक्यार्थो-
पमालापन्तः न चेष्टापन्तिर्विधुरिव मुखमित्यादाविव वैचित्र-
विशेषानुपस्थात् तस्यैव च भेदकत्वात् । सा चोपमा दिधा
तत्र हेतुरेकानेकेवशब्दत्वादिति, अयम्भावः यजैकैकस्यैकस्मिन्
साम्यस्यान्वयबोधे तात्पर्यं तत्रानेकेवशब्दप्रयोगः यत्र तु वि-
शिष्टस्यान्वयबोधानन्तरं पर्यासेत्यनया विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिसञ्चैकेवशब्दप्रयोग इति । साङ्गोपमायाच्च प्रायेष कवि-
भिरिवशब्दः प्रयुज्यते, अत इवशब्दघटितलमुक्तम् ॥ ४४ ॥

लदाननमधीराज्ञमाविर्दशनदीधिति ।

भ्रमद्वृङ्गमिवालच्छ्यकेसरं भाति पद्मजम् ॥ ४४ ॥

तचैकेवशब्दप्रयोगे वाक्यार्थोपमामुदाहरति । लदाननेति ।
अधीरे चच्छ्वले अचिष्ठो यत्र तत् । अविराविर्भवन्तो वस्ति

किञ्चित्स्त्रात्माणा दग्धनानां दीधितिर्यच तत् । आ ईषस्त्रात्माः
केसराः किञ्चल्ला यस्य तत् । अत्राचिद्गद्धनदीधितिरूपा-
ङ्गवतोऽङ्गिन आनन्दम् भृत्युकेसररूपाङ्गवताङ्गिना पश्चजेन
साम्बिति तस्य बड्डपदार्थरूपवाक्यार्थगतलादाक्षार्थापमा ।
अत्र विश्विष्टयोरेवेष्टमानोपमेयत्प्रतीतिरित्येकेवशब्दप्रयोगः ।
अत्रेवशब्दस्येष्टमानोत्तरप्रयुक्तलनियमस्तुत्वं प्राचां निरक्षु-
ण्डविजृभितमिति ष्ठेयम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तत्त्वज्ञातस्याः पद्ममिवाननम् ।
मया मधुब्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगे तामुदाहरति । नलिन्या इति । न-
लिनी नलिनस्तमः नलिनयमूहः नलिनयुक्तं तडागादिकं वा ।
पायं पायं पुनःपुनः पीत्वा । अरम्यतेति भावे सङ् । अत्रेव
शब्दात्मयः प्रयुक्ताः, तेन च तत्त्वज्ञादीनां प्रत्येकं नलिन्या-
दिभिः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् कमपि चमत्काराति-
शयं जग्यति, पूर्वादाहरणे तु विश्विष्टयोरूपमानोपमेय-
योः साम्यस्य शाब्दबोधे जाते पञ्चाद्विशेषणानां पर्यालोचनया
साम्यप्रतीतिरित्येकानेकेवशब्दप्रयोगकृतोभेदः ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥
नैकोऽपि त्वादशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

प्रतिवस्तुपमामाह । वस्त्रिति । किञ्चित् किर्मणि प्रस्तुतं
वस्तु उपन्यस्य उत्कर्षयापकर्त्ताय वा पूर्वे वाक्येन प्रतिपाद्य
तत्समर्थनाय तस्य सधर्मणोऽप्रस्तुतवस्तुन्तरस्य न्यसनादाक्यान्त-
रेण प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिरस्ति इवाद्यभावेऽपि व्यञ्जनया
सादृश्यावगमोभवति इति इतोः सा वस्तुनोवाक्यार्थस्योपमान-
लात् प्रतिवस्तुपमेत्यन्वयः । तत्सधर्मण इति सधर्मण एक-
धर्मवत इत्यर्थः सच धर्मः कथितपदलस्य दुष्टलाभिधानात्
भिन्नवाचकतया निर्देशनीयः । तदुक्तं प्रकाशक्ता । प्रति-
वस्तुपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्त्रिति-
रिति । साम्यप्रतीतिरस्तोतिहेतुमन्त्रिगदेन प्रतिवस्तुपमाया नवी-
नेन्द्रकमलङ्घारान्तरलं प्रतिषिद्धं साम्यप्रतीत्या उपमालसम्भवे-
नालङ्घारान्तरलाभ्युपगमस्यानौचित्यात् । उदाहरति यथेति ।
जायमानेत्विति जातेत्वित्यस्योपलक्षकं जातेषु जायमानेषु च
राजसु मध्ये एकोऽपि तादृशस्तुतस्तुशो नास्तीत्यन्वयः । पा-
रिजातस्येति पारिजातपुष्पस्येत्यर्थः, यदा राहोः शिर इत्या-
दिवद्वैदविवक्षया षष्ठी, अत्र सदृशोनास्ति द्वितीयोनास्तीति
साधारणधर्मो वस्तुत एक एव पैनरुक्तनिरासाय शब्दभेदेन
निर्दिष्टः । इयं वैधमर्येणापि भवति यथा, “चकोर्य एव चतु-
रास्त्रिकापानकर्मणि । विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशोरतन-
र्मणि” इत्यादि, अत्र चातुर्यचातुर्याभावौ वाक्यार्थयोः साम्यं
प्रयोजयतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीक्षात्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति सूता सेयं तु स्त्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिभुवे भवान् ।

असुरास्तेन इन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥

तु स्त्ययोगोपमामाह । अधिकेनेति । एकस्ता एकजातीयायाः क्रियाया विधौ करणे होनं न्यूनगुणम् अधिकेन गुणाधिकेन समीक्षात्य, अत्र उदरं पूरयिता भुक्षे इत्यादिवद प्राक्षाले क्ला, समीकुर्वन्नित्यर्थः, यद्ब्रुवन्ति, अदित्यव्ययं सप्तम्यन्तं यत्र वैचित्रे यदैचित्रबोधायेत्यर्थः ब्रुवन्ति कवयोर्वर्णयन्ति सा तादृशवैचित्ररूपा तु स्त्ययोगात् क्रियायामधिकहीनयोः समानसमन्व्यादुपमेयमिति तु स्त्ययोगोपमेत्यन्ययः । एकजातीयक्रियाकरणेन प्रकृताप्रकृतयोः साम्यप्रतिपादनं तु स्त्ययोगोपमेत्यर्थः । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्षसमन्वरूपा नवीनैरङ्गीकृता तु स्त्ययोगिता लितो भिन्नैव स्त्ररूपभेदात् । उदाहरति यथेति । पुलोमारिरिद्वादिवोरक्षायै जागर्त्ति, भवान् भुवो रक्षायै जागर्त्ति, तेन पुलोमारिणा असुरा इन्यन्ते, त्वया च सावलेपाः सगर्वा नृपा इन्यन्ते इत्येकजातीयाभ्यां जागरण-इनमक्रियाभ्यां हीनस्यापि प्रस्तुतस्य राशो गुणाधिकेनेन्द्रेण साम्यं वर्णनया प्रतिपादितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं, धान्ना द्वय्यं, धैर्येण चार्णवम् ।

राजनुकरोषीति सैषा हेतुपमा मता ॥ ५० ॥

हेतुपमाभावः । कान्येति । अत्र कान्यादिभिर्हेतुभिक्षा-
क्षादिसाम्यप्रतीतिरिति हेतुत्यापितत्वादेषा हेतुपमा ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापिवा ।

उपमादूषणायालं यत्रोदेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

इत्यं सप्रभेदामुपमां निरुय प्रसङ्गात्तदीयदोषेषु वक्तव्येषु
तत्र, हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदोविवर्यः । असादृश्यासम्भवौ
च दोषाः सप्तोपमा गता इति प्राचीनोकानां सप्तानां दो-
षाणां मध्ये स्वमते विवर्यादिदोषवचयस्योपमास्त्वा ए सादृ-
शस्योद्भूतत्वविशेषणेनैवाप्राप्नावसरलं प्रतिपाद्य सम्प्रति सम्भवि-
नोऽवशिष्टदोषवचतुष्टयस्यापि दूषकलस्य शार्वचिकत्वं परिह-
रति । न लिङ्गवचने इति । लिङ्गवचने इति प्रथमादिवच्च-
नान्तं । भिन्ने इति उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते इत्यर्थः ।
हीनाधिकतापि वेति उपमानस्यवेति बोध्यम्, उपमेयापेक्षया
उपमानस्य जातिगतं प्रमाणगतस्य न्यूनत्वमधिकत्वम्बेत्यर्थः ।
उपमादूषणायालमिति अत्र तत्रेति बोध्यम् उत्तरवाक्ये यत्रेति
अवणात् । यत्रोदेग इति उदेगः प्रतीतिमान्यर्थं स च लिङ्ग-
वचनभेदस्यले साधारणधर्मस्योभयान्वयाभावेन साम्यस्य सम्य-
गनिर्बाहात्, हीनतास्यले चोपमानस्यापक्षष्टवज्ञानेन तदु-
पमितस्य ग्रस्तस्योत्कर्षानुपलभात्, अधिकतास्यले चाधिको-
पमितस्य चुद्रोपमेयस्योपहसनीयत्वज्ञानाच्च जायते । स च यत्र
न भवति तत्र सन्यथेतान्युपमादूषणाय अलं समर्थानि न भवन्ति ।

तथा हि लिङ्गवचनभेदेऽपि अत्र वाधारणधर्मस्योभयान्वये
वाधाभावः, हीनताधिकतयोऽस्य जात्यज्ञिकत्वं तत्र न दोष
इति अथोहाइरिष्यते । नव्यासु कालपुरुषविद्यादिभेदस्यायु-
पमादूषकतामाङ्गः । क्रमेण अथा “काण्डभिख्या तथोराशीद्व-
जतोः इद्वृवेशयोः । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चिचाच्छ्रमसोरिव”
इति । अत्र चिचाच्छ्रमसोरभिख्या न स्वस्यासीदपि तु सर्व-
दापि भवति । सतेव राजसे तत्त्वे इति, अत्र सता राजते लं
राजसे इति । चिरं जीवत् ते सूनुर्मार्कर्षेयमुनिर्यथेति । अत्र
मार्कर्षेयमुनेर्जीविनं न खलु विधेयमिति । एतेषाऽस्य दूषकत्वं
खुटं प्रतीयमानमपि प्रायेण कविभिर्गणितमिति यन्वद्वाता-
खुपेच्छितम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं, वक्तयेषा स्त्री पुमानिव, ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे, विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

लिङ्गवचनभेदस्यानुदेगकरत्वं दर्शयति । स्त्रीवेति । अत्र
पूर्वार्द्धे गच्छतीति वक्तीति च तिङ्गलपदप्रतिपाद्यस्य क्रियारू-
पसाधारणधर्मस्योभयान्वयालिङ्गभेदो न श्रोदृष्टामुदेगं ज-
नयति । एवमुभयान्वययोग्यक्रियथा वचनभेदस्य दूषकत्वा-
भावो अथा, “तदेशोऽष्टदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” इति, अत्र धादध-
धातुभ्यामेकवचनवल्लवचननिष्पत्ता दधते इति क्रिया लिष्टले-
नोभयान्वययोग्या । अत्र प्रकृतोचितलिङ्गवचनं पर्यायशब्दान्त-

राभावान्नियतस्त्रिङ्गवचनपदैरेवोपमानोपमेयभावेऽवश्चं विषे-
यस्तत्रागत्या अत्यचेनान्वयमिद्दौ नोद्देग इति दर्शयति
प्राणा इवेत्यादि, अत्र प्राणपदं समूहवाचकत्वान्नियतवज्ञवच-
नान्तं धनपदश्च नियतकौवलिङ्गम्, अनयोऽस्य प्रकृतोचितस्त्रिं-
ङ्गवचनपर्यायान्तरमप्रसिद्धं तस्मात् प्राणा यथा प्रियास्तथायां
प्रिय इति, धनं यथा अर्जितं तथा विद्यार्जितेति विपरिणा-
मेनान्वयोऽगत्याकर्तव्य इति नोद्देगः, एवं स लोहकारभस्त्रेव
श्वसन्नपि न जीवतीत्यादीनि महाकविप्रयुक्तानि बह्वन्येवंवि-
धानि इष्टव्यानि, तथा चन्द्रेण तुख्यममलाङ्गि मुखं लदीयं
मल्कौतुकामृतपयोनिधिवद्विकारि इत्यादै तुख्यादिशब्दप्र-
योगे, मधुरः सुधावदधर इत्यादै वदादितद्वितप्रयोगे, चन्द्र
इव मुखमित्यादै साधारणधर्मप्रयोगे वस्त्रोपमायामेवंविषे-
ङ्गवचनभेदस्यानुद्देगकरत्वं वोथम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महोपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कलामारोदुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

उपमानस्य हीनलाधिकत्वयोरनुद्देजकत्वं दर्शयति । भवा-
निवेति । इवान्तस्योपमानलनियमात् भवच्छब्दवाच्यो राजा-
त्रोपमानं तस्य च मनुष्यत्वादेवराजापेत्यथा हीनलमस्त्रेव
परन्तु राज्ञो सोकपालांशसम्मूतत्वान्नात्यन्तं तदिति न श्रोह-
बुद्धिमाकुलयति तथा, यथा चण्डाल इव राजास्त्रौ संयामेऽधि-
कसाहस इत्यादावतिनिष्ठृष्टस्य चण्डालस्योपमानतायां । ननु

विपर्यासोपमायामस्यां वर्णनोयस्य राजा उल्कर्षातिव्यार्थमे-
वोपमानत्वप्रतिपादनं पर्यवसाने तृपमेयत्वमेव प्रतीयत इति
चेत्तर्हि, उत्सङ्गितकुरुद्वाऽयम्बृहस्मण्डस्यमध्यगः । विधुर्ब्र्याघ इवा-
भाति हनुं विरहदुर्बलाग्नित्युदाहरणमज्ज वोध्यम्, अत्र
स्त्रिष्ठविशेषणमहिष्मा निष्ठष्टस्यापि व्याघस्योपमानत्वं नोद्देगं जन-
यति । एतच जातिगतन्यूनतायां, प्रमाणगतायाम्, वासवा-
शामुखे भाति विधुश्वन्दनविन्दुवदित्युदाहरणम्, अत्र विध्व-
पेत्तया चन्दनविन्दोः प्रमाणगतन्यूनत्वेऽप्यस्ति कस्त्रिचमल्कारा-
तिश्चयः येन न्यूनत्वक्तोद्देगस्तिरोधीयते । अखमिति । अत्र
मनुष्यविशेषस्य नृपस्योपमानमंशुमान् जात्याधिकः, अधिकले-
मैव चोपमानत्वम् अन्यथोपमायाविलोपप्रसङ्गात् गिर्षेनोप-
मीयमानतायां प्रस्तुतस्योत्कर्षप्रतीत्यनुपपत्तेः तस्मादत्यधि-
कत्व एवोद्देगः, अथा इवज्ञीकरण्डोऽयं विराजति शिखावस्त्र
रति, अत्र यच्चिणः शिखावस्त्रस्यात्यधिकोहर उपमानम्, एत-
चाधिकं जातिगतम्, प्रमाणगतन्तु कुम्भाविव कुचावेतावित्या-
दौ, अत्र कुचापेच्चया कुम्भस्य नात्यधिकत्वमिति नोद्देगः, उद्दे-
गस्य, तास्त्रीफलमिदं भाति नीलं गोक्काचस्योपममित्यादौ, उप-
मानस्य प्रमाणतोऽत्यधिकत्वात् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्वेव क्वचिदुद्देगः प्रयोगे वाम्बिदां यथा ॥ ५४ ॥

हृंसीव धवलश्वन्दः, सरांसीवामलं नभः ।

भर्वंभक्तोभटः श्वेव, खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वज्र्यते सङ्गिः, कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।
गुणदोषविचाराय स्थयमेव मनोषिभिः ॥ ५६ ॥

पूर्वस्तोकदये निरुद्देशं स्थयमेव दर्शयति । इत्येवमादाविति । सौभाग्यं न जहात्येवेति, अच लिङ्गवचनभेदो हीनाधिकता चेति कर्वपदमूलं । सौभाग्यं प्रस्तुतस्त्रोत्कर्षं न जहाति न प्रतिबधाति । यत्रोद्देशो न धीमतामित्यत्र यत्रेत्यनेन क्वचिदुद्देशोऽप्यस्त्रीति सूचितं तदर्थनायाह अस्त्वेवेति, क्वचित्प्रयोगे वामिदामुद्देशोऽस्त्वेत्यन्वयः । हस्तीवेत्यादि, अच प्रथमपादे उपमानोपमेयपदयोर्लिङ्गभेदः, द्वितीये वचनभेदः । हतीये उपमानस्य जात्या मूलता चतुर्थे चाधिकता, एतेषामुद्देशज्ञमकलं पूर्वमुक्तं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ईदृशमिति । सङ्गिर्निपुणकविभिः । तत्र क्वचिद्वज्र्यत्वे क्वचिदवज्र्यत्वे च कारणमुद्देशानुद्देशरूपं, गुणदोषविचाराय मनोषिभिः प्राप्तबुद्धिभिः स्थयमेव चिन्त्यतामित्यन्वयः, एतेषामुण्डोषाः स्थयमेव सुबुद्धिभिर्ज्ञायन्ते, अतस्तेषां साक्षेन प्रदर्शनया यन्वबङ्गस्त्रीकरणमप्रयोजनमिति दिङ्गाचमेव दर्शितमिति सूचयता स्थस्य न्यूनलं परिहतम् ॥ ५६ ॥

इववद्यायथाशब्दाः समाननिभसङ्गिभाः ।
तुल्यसङ्गाशनोकाशप्रकाशप्रतिष्ठपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनोकविरोधिनः ।
 सद्वक्सद्वशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥
 प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसद्वपसमसमिताः ।
 सलक्षणसद्वाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
 कर्षदेशीयदेश्यादिः प्रत्यप्रतिनिधी अपि ।
 सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
 समासश्च बङ्गब्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
 स्यद्वते जयति देष्ट द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
 आक्रोशत्यवजानाति कर्दर्थयति निन्दति ।
 विडम्बयति सन्ध्यते इसतीर्थत्यद्ययति ॥ ६२ ॥
 तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुप्तति ।
 तेन सार्वं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥
 तत्पदव्यां पदं धन्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
 तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
 तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादश्यद्वचकाः ।
 उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

उपमावचणे प्रतीचत इत्यत्र प्रतीतिरभिधया सच्चणया
 वज्ञनया च भवतीत्युक्तं, तत्र वाचकादिशब्दान्निर्दिशति ।
 इत्येत्यादि । वदिति तद्वितो वतिप्रत्ययः च च तत्र तस्येत्य-
 वेन क्वचिदिवार्थं विहितः, तेन तु च त्रिया चेदतिरित्यनेन

च क्वचिन्तुख्यार्थे विहितः । वा इति वशब्दस्योपलक्षकः तस्या-
पि सादृश्यवाचकत्वात् । निभादयः केचित् समासमध्यगता
एव प्रयुज्यन्ते । कल्पदेशीयदेशाः प्रत्ययाः । अन्यूनार्थवा-
दिनोऽहीनार्थवाचकाः । समासश्चेति बङ्गब्रीहिः कर्वधारयो-
पलक्षकः यथा शस्त्रीश्यामा, पुरुषव्याघ्र इत्यादै । शशाङ्कवद-
नादिविति शशाङ्कसदृशं वदनं यस्या इति बङ्गब्रीहौ पूर्वार्द्ध-
सम्बहुत्तरपदस्येत्यादिना सदृशपदस्योपः । सन्वच्चे इत्यत्र
संहन्ते इति मुण्णातीत्यत्र युण्णातीति क्वचित्याठः । तस्य
मुण्णाति सौभाग्यमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनया प्रौढात्मा सौ-
भाग्यादिमोषणादिसापेक्षतयैव सादृश्यप्रतीतिर्नान्यथेति सू-
चितम् अतएव चौरो धनं मुण्णातीत्यादै न साम्यप्रतीतिः ।
संवृत्ते तच्छब्द उपमानपरः । तु लां तेनाधिरोहतीति तेन
सह तु लां मानयन्ते खसमीकरणाचाधिरोहति । तु लासा-
दृश्यमानयोरिति मेदिनी । न त्रृपमां, तथाले अधिरोह-
तीत्युपादानवैफल्यात् तु लाशब्देनैव साम्यप्रतीतेः, तद्योगे तेने-
त्यत्र द्वतीयानुपपत्तेश्च, अतएवाच तु लोपमावर्जनानुख्या-
र्थैरित्यादिना द्वतीयाया अप्राप्तौ सहार्थविवक्षया द्वतीयेति
गोयोचन्द्रस्य प्रयासो विफल इव प्रतिभाति । तच्छीलमि-
त्येकं, तच्छीलति परिचिनोतीति तस्य श्रीलं खभावे यत्वेति
वा वियहः न तु तस्येव श्रीलं यस्येति, तथाले समासश्च बङ्ग-
ब्रीहिरित्यनेनैव सिद्धौ विशेषेणोपादानमनर्थकं स्यात् । त-
निषेधति उत्कर्षकक्षायां प्रवेष्टुं वारयति । सादृशस्यस्यकाः

सादृश्यस्य वोधकाः वाचका सूचका व्यञ्जकास्त्वयर्थः । तत्र
इत्यादयो वाचकाः, स्यर्द्धत इत्यादयो सूचकाः स्यर्द्धादिधार्द-
नां सादृश्ये सर्वोत्तिवाभावात्, तस्य मुख्याति शैभाग्यामि-
त्यादयो व्यञ्जकाः । सूचका इत्यत्र वाचका इति पाठस्तु न
मनोरमः सर्वेषां वाचकलाभावात् । वाचकशब्देषु इत्यादि-
प्रयोगे श्रौती, तु स्यादिप्रयोगे त्वार्थित्युपमाभेदो नवीनैः प्र-
दर्शितः । उपमायामिमे इत्याद्यर्द्धं न सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते ॥
५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इत्युपमाचक्रम् ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा बाङ्गलता, पणिपद्मं, चरणपङ्कवः ॥ ६६ ॥

अथ रूपकं सूचयति । उपमैवेति । तिरोभूतोऽप्रकटः
सन्धिपि प्रतिबन्धकलसंकोचात् खोज्जरकालोनाभेदेन नि-
कृतप्राय इत्यर्थः, भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भेदयहो यत्र तादृशो
उपमैव सादृश्यमेव रूपकमुच्यत इत्यत्ययः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
सादृश्यप्रत्ययजन्यभेदप्रतीतिस्त्रीचीनाभेदप्रतीतिजन्यवैचित्रं रू-
पकमित्यर्थः इत्यज्ञाभेदप्रतीतिराहार्यरूपा, आहार्यलक्ष्मा
सन्धिपि बाधे प्रमातुरिच्छाप्रयोज्यत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदक-
कोटावनाहार्यलक्ष्मा निवेशनोयत्वेन तादृशाभेदप्रतीतेर्बाधा-
प्रतिबन्धत्वात् सादृश्यस्त्राच गौणसारोपलक्षणागम्यं बोध्यं तेन

गौणसाध्वसानसच्चणवेभ्यसादृश्मूलायामतिशयोक्तो नाति-
व्याप्तिः नापि चक्रसदृशं मुखं चक्र इत्यादौ ग्रन्थवाच्यसादृश्म-
यहोक्तराभेदयरेऽतिप्रसङ्गः, अपकृतौ तु नेदं नभोमण्डल-
मम्बुराज्ञिरित्यादौ न सच्छणाजन्यसादृश्मप्रतीतिपूर्वकलमभेदा-
ध्वसानस्य, नूनं मुखमिदं चक्र इत्यादावुत्प्रकाशायामपि न
तथात्वं नायाहार्यात्मकलं सम्भावनायाः इत्यन्यत्र च निरुक्त-
दिग्भातिप्रसङ्गोनिरसनीयः। प्रकृते मुखं चक्र इत्यादौ प्रथमं
सच्छणया चक्रपदात् चक्रसादृश्मोपस्थित्या चक्रसदृशं मुख-
मित्यन्वयबोधः, तदन्तरमेव च सच्छणाकृष्टया व्यञ्जनया च-
क्रोमुखमित्यभिन्नतया मुखचक्रयोः प्रतीतिः साच्च सद्य एव
विद्यन्तदयोक्तादकरं किमपि वैचिचमुद्घावयति येन च
सादृश्मप्रतीतिजन्यमुपमावैचिचं खकुचौ निजिष्यते ततस्य ना-
त्रोपमारूपकयोः साक्षर्यमिति पूर्वमेवोक्तम् इयस्माहार्या-
त्मिकाऽभेदप्रतीतिर्लिङ्गणायाः प्रयोजनभूता सच्छणाजनितसा-
दृश्मप्रकारकशब्दबोधानकरस्फुरणात्। उक्तस्य प्रकाशकृता ।
भेदेऽपि ताद्रूपप्रतीतिः सर्वद्यैवाभेदावगमस्य प्रयोजनमिति ।
सच्छणाजन्यसादृश्मप्रतीत्यनन्तरोत्पक्षाया एव ताद्रूपप्रतीतेर्वै-
चिचातिशयजनकलादेतदसङ्गारलमिति स्थृतीकृतं कण्ठा-
भरणे यथा, “यदेऽपमानशब्दानां गौणदृज्जित्यपाश्रयात्। उ-
पमेये भवेहृज्जिसदा तद्रूपकं विदुः” इति । ज्ञारीरकमीर्मा-
साभाव्याख्याने वाचस्यतिभित्रैरपि उपमानशब्दस्योपमेयदृश्मौ
गौणसच्छणाया हेतुलमुक्तं यथा, अपिच परशब्दः परच-

स द्व्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति । विश्वगाथसु रूपकादौ साम्बस्य व्यञ्जत्वं, रूपकस्य च गौणीमूलकत्वमाह, तत् सवचनद-येमैव प्रमादप्रतिपादनादुपेक्षणीयम् । उपमैवेत्येकारेण सम्भान्तरव्यावृत्तिः, तेन आयुर्धृतमित्यादौ संज्ञानाजन्यकार्यकारणभावादिप्रत्ययेन भिन्नयोरभेदो न रूपकम् । रत्नाकरसु सादृश्यप्रयुक्तः सम्भान्तरप्रयुक्तो वा यावान् भिन्नथेः सामानाधिकरणनिर्देशः सं सर्वोपि रूपकं, सारोपसंचाणामूलकस्य सुख्यतेन सादृश्यप्रयुक्तस्य तादात्मस्येष सम्भान्तरप्रयुक्तस्यापि तादात्मस्य संयहीतुमौचित्यात्, तस्माद्दुरायह एवार्थ प्राचामुपमानोपमेययोरभेदोरूपकं न कार्यकारणादिकयोरितीत्याह । अपरे च कार्यकारणयोरभेदोर्हेतुलक्ष्मारः, उपमानोपमेययोरभेदोरूपकं, सम्भान्तरवतोरभेदसु वैचिचाजननान्नालक्ष्मार इत्याङ्गः । नवोगतरासु रूपकस्य सादृश्य-प्रतीतिपूर्वकलमेव, तच सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं, न तु गौणसारोपसंचाणया शब्दप्रमाणगम्यं, तत्र सादृश्यस्य शब्दवेच्यलादुपमैव, अतएवाग्रेये, उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते । गुणानां समतां दृष्टा रूपकं नाम तदिदुरितिः । अच दृष्टेत्युक्तं, तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेच्यत एव रूपकं । लक्षणास्यते तु लक्षणापस्त्वतेनाभ्युपगताऽप्यभेदबुद्धिरहीच्योधतया शब्दबोधविषयता गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीषे प्रवृत्तत्वात् तस्य, न हि निर्बाधं सम्भवताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिदक्षिनान्यथाकर्तुं

श्रव्यत इति वदन्ति । इत्यं रूपकस्य सामान्यस्तच्छमभिधाय
तत्प्रभेदान् दर्शयन् तत्र समस्तवस्त्रव्यवहारत्वेन दिविधस्य
तत्प्रथमं समस्तगतत्वमुदाहरति । यथेति । बाङ्गर्जतेत्या-
दि, बाङ्गरेव सता, पाञ्चिरेव पञ्चं, चरण एव पञ्चव इति
मध्यूरव्यंसकादित्वात् कर्मधारयः, अत्र बाङ्गर्जतेत्यादिव्यासवा-
क्यवत् समाप्तवाक्येऽपि प्रथमं गौणस्तच्छया सतादिपदात् तत्
साहृष्टप्रतीतिसाहृष्टेन च समुन्निष्ठन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूपप्र-
तीतिरिति बहवः । नव्यादु व्यस्तरूपकस्यैव गौणीमूलकत्वं न
समस्तरूपकस्य, समस्ते लभेदप्रतीतिमात्रभिति वदन्ति । के-
चिन्तु बाङ्गर्जतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग-
इत्यनेन कर्मधारयमामनन्ति तत्र इचिरम्, इवादिवत् ता-
दृशकर्मधारयस्यापि साधकवाचकत्वेनोपमायोः सम्भवात्, अत-
एवैवंविधस्यस्ये साधकवाधकाप्रयोगे रूपकोपमयोः साहृष्ट-
मयीच्छन्ति तदन्यतरप्रयोगे तन्यतरमेव, यथा मुखचन्द्रं चुम्भ-
तीत्यादै चुम्भनमुपमेयमुखं एव सम्भवतीत्युपमासाधकं तेना-
च मुखं चन्द्रं इवेत्युपमितिसमाप्तः । “आन्तरं मे तमोहन्ति
मुखचन्द्रस्त्रव प्रिये” इत्यादै तमोहननमुपमानचन्द्रस्यैव धर्मं
इति रूपकस्य साधकं तेनाच मुखमेव चन्द्रं इति रूपकसमाप्तः ।
मुखचन्द्रः श्रोभत इत्यादै तु दयोरपि श्रोभासम्भवात् एकतर-
साधकवाधकाभावेनोपमारूपकयोः सङ्करः तेनाच मुखं चन्द्रं
इवेति मुखमेव चन्द्रं इति च समाप्तदयाश्रयणम् । एवं सुन्दरं
वदनामुजमित्यादै सामान्यधर्मप्रयोगे उपमितिसमाप्ताभावात्

सुन्दरमिति रूपकस्य साधकं, तेन वदनमेवाम्बुजमिति रूप-
कसमाप्तः । येतु समाप्तस्य वाचकतां नाम्नीकुर्वन्ति तेषां मते
पुरुषव्याघ्र इत्यादौ व्याघ्रादिपदं व्याघ्रादिसदृशे लाकणिक-
मिति लक्षणाजन्यसादृशबोधानन्तरं तयोरभेदारोपे रूपकं
शब्दवत्येव, परन्तु तदाखलारिकराङ्गात्मविहृद्भमेव मन्त्रम् ।
प्रकृते तु वाङ्गलतेत्यादौ गिरुक्तयुक्ता वच्छर एव, इहूदोदाह-
रणन्तु, तथ वाङ्गलता वासे पुष्पिता नखरश्रियेत्यादिकं वोधम्,
अत्र पुष्पितलमुपमानकृताच्चा एव धर्म इति रूपकस्य साध-
कम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पक्षवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

वाङ्ग लते वसन्तश्रीस्वं नः ग्रत्यश्चाचारिणी ॥ ६७ ॥

व्यक्तरूपकमुदाहरति । अङ्गुल्य इति । त्वं वसन्तश्रीरिति,
नव्यस्फुटसादृशयोर्नाथिकावसन्तश्रियोः कथं विषयविषयि-
भाव इति सादृशार्थं तदुभयदत्तिवस्तुनां प्रथमं विम्बप्रति-
विम्बतया विषयविषयभावं इर्षयति अङ्गुल्यः पक्षवानीत्यादि,
अत्र वाक्यात्येऽपि विषयविषयिणोर्विभिन्नस्त्रिल्लिप्रदर्शनया
रूपके लिङ्गभेदो न दूषणायेति सूचितं, क्वचिद्वचनभेदोऽपि
यथा ग्रास्त्राणि चक्षुर्वभित्यादौ, अत्र ग्रास्त्राणीति वक्त्रवचनमेव
सक्तस्त्रास्त्रानवस्त्रापनाच्चमत्कारातिशयः, अनेवंविधस्यले
तु दोष एव यथा मुखं पद्मानोति ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।
स्मितं मुखेन्दोर्ज्यात्मेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

इत्येतदिति । एतद्रूपकमसमस्तशब्दगतत्वादसमस्ताख्यं ।
पूर्वरूपकं बाहुखतेत्यादिपूर्वस्थाकप्रदर्शितरूपकं समस्तं सम-
स्तशब्दगतत्वात् समस्तनामकम् । उभयगतत्वादुभयशब्दघटि-
तत्वामकमप्याह । स्मितमिति । समस्तव्यस्तरूपकमिति मुखेन्दो
रित्यच समाप्तः स्मितं ज्योत्स्नेत्यच च व्याप्तः ॥ ६८ ॥

तामाङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।
ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवत्त्वरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
अङ्गुल्यादौ दलादित्वं, पादे चारोप्य पद्मताम् ।
तदोग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

सकलरूपकमाह । तामाङ्गुलीति, तामाङ्गुलय एव दलादि
तेषां श्रेणिर्यच तत् । नखानां दीधितय एव केसरा यच तत् ।
दलादित्वं दलत्वादि । तदोग्यस्थानविन्यासादिति । तस्य
पङ्कजधारणस्य योग्यस्थानं मूँहा तस्य विन्यासात् इव्वेन प्रति-
पादनात्, यदा तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थाने मूर्द्धि विन्यासाद्वा-
रणात् तादृशधारणस्य वर्णनादित्यर्थः । अब्दम्बादः मूर्द्धि धा-
रणं पङ्कजस्यैवोचितमित्युपमानमात्रगतत्वाद्रूपकस्य वाधकम्,
उपमेये च चरणेऽपमानादुपमायावाधकम्, एतदनुकूलं तु वा-

धकवाधकाभावात् पूबोक्तदिशा बहुर एव स्थाहिति । अक-
लरूपकमिति चरणस्य पञ्चजनेन रूपणे तदनुगुणतया चर-
णावयवेष्वपि पञ्चजावयवानां रूपणात् अकलरूपकता । इद-
मेव नव्याः साङ्गरूपकमाङ्गः । यथा इर्पणे, “अङ्गिनो यदि
साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्” इति, उदाहृतस्य यथा, “रावणा-
वयहङ्कान्तमितिवागमृतेन सः । अभिवृत्य मरच्छस्यं हृष्णमेघ-
स्त्रिरोदधे” इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डु स्फुरिताधरपश्चवम् ।
मुखं मुक्तारुचो धन्ते धर्माभ्यःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥
मञ्जरीकृत्य धर्माभ्यः, पश्चवीकृत्य चाधरम् ।
नान्यथा कृतमत्रास्तमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

अवयवरूपकमाच । अकस्मादेवेति । हे चण्डु ! कोपने !
स्फुरित आकस्मितोऽधर एव पश्चदोदत्तं यत्र तत् ते मुखं
मुक्तारुचो मुक्ताकारा धर्माभ्यसां कणा एव मञ्जर्यः कर्षिकोप-
रिखगुलिका इत्यर्थः, ता अकस्मादेव धन्ते इत्यन्ययः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्येति । अत्र पश्चे धर्माभ्यो धर्माभ्यःकणान्
मञ्जरीकृत्य मञ्जरीलेनारोप्त, एवमधरं पश्चवीकृत्य च आस्त-
मदयविभृतं मुखम् नान्यथाकृतं विषयकराभिन्नतया ना-
रोपितम्, अतोऽवयवमात्ररूपणादवयवरूपकमिदमित्यन्ययः ।
अत्र प्रस्तुते मुखे पश्चलारोपोऽर्थवशादवस्थेयः, अतएवेदमेकदे-

शविवर्त्तिरूपकमित्याङ्गनव्याः । यथा इर्पणे, “अत्र कस्तुचि-
दार्थलभेकदेशविवर्त्ति तत्” इति ॥ ७२ ॥

वस्तिगतभ्वु गलद्वर्मजलमालोहितेष्वाणम् ।
विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥
अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।
आसीङ्गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

अवयविरूपकमाह । वस्तिगतेति । वस्तिगतभ्वु चस्तिभ्वुयगम् ।
मदावस्थामिति मदो मदोपयोगजनितविकारः स च सद्बोहा-
नन्दसम्भेदोमदोमदोपयोगज इत्युक्तरूपः, तस्यावस्था प्रादुर्भावं ।
वदनपङ्कजमिति, नन्वत्र वदनमेव पङ्कजमिति रूपकपरि-
यहे किं विनिगमकम्, उपमानपङ्कजमाचान्वयिधर्मान्तरा-
नुपादानात् प्रत्युत वस्तिगतभुलादोनामुपाचानामुपमेयवदन-
माचसम्भिलेनोपमासाधकलादुपमैवाच अवितुमर्हतीति चे-
त्तर्हि वदनमभुजमिति व्यस्तमेव पठनीयमिति ॥ ७५ ॥

अविकृत्येति । अत्र मुखस्याङ्गानि भूप्रभृतीनि अविकृत्य
उपमानान्तराभिन्नतया नारोप्य मुखमेवारविन्दतां गमितं
पङ्कजलेनारोपितमासीत् अतोऽवयविनेऽमुखमात्रस्यैव तादृ-
शपङ्कजलेन रूपणादवयविरूपकमिदम् । अत्र भुव उपमानं
दस्त, घर्षजलस्य मकरन्दः, सोहितेष्वाणस्य च परागपिञ्चरभम-
रोऽनुपाचानः, इदं निरङ्गरूपकमिति नव्याः ॥ ७६ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोऽप्येष जनोरागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र, योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

पूर्वोक्तावयवरूपकस्य भेदान् इर्गचन् प्रथममेकाङ्गरूपक-
भेदमाह । भद्रेति । एष जनो महाचण्डः रागमयः अनुराग-
वज्जलः अथ च लौहित्यमयः । एकाङ्गरूपकमिति रक्तनेत्रो-
त्पलेनेत्रैवारोपात्, मदपाटलगण्डेनेत्र्यत्र च तदभावादेका-
ङ्गमात्ररूपणेनेदमेकाङ्गरूपकाख्यम् । एवमिति अत्र द्विप्रभृ-
तीन्यज्ञान्येवं रूपयन्ति, तेन च द्वाङ्गरूपकं व्यज्ञरूपकमित्या-
दीनि नामान्यवयवरूपकस्य ज्ञेयानि । तेषु च विशेषावाह,
योगायोगौ भिदाकराविति, योग आरोप्यमाणानां परस्यरं
युज्यमानः सम्बन्धः, आयोगस्तदभावः तौ भिदाकरौ भेदकौ,
द्विप्रभृत्यज्ञारोपेषु आरोप्यमाणानां परस्यरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
युक्तरूपकमयुक्तरूपकमिति च भेदद्वयमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

तत्र प्रथमं युक्तरूपकमुदाहरति । स्मितेति । स्मितमेव
पुष्पं तेनोज्ज्वलं, स्तोत्रे नेत्रे एव भृङ्गी यत्र तत् । अत्र मुख-

स्त्रावयवयोरेव स्मितनेच्चोः पुष्टभृज्ञाभिन्नतया रौपणादवय-
वरूपकम् । अवयवलभ्वाधेयत्वं, तथालभ्व स्मितस्य विद्यत एव ।
इतीति, पुष्टद्विरेफाणां भृज्ञत्या सम्भवता परस्परयोगेन पुष्टेषु
द्विरेफाणां सम्भवस्य युक्तलेनेत्यर्थः युक्तरूपकमामकमिदम् ॥
॥ ७७ ॥

इदमार्द्दस्मितज्योत्स्नां स्त्रिग्नेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति । इदमिति । आई सरसं स्मित-
मेव ज्योत्स्ना यत्तत् । ज्योत्स्नोत्पलायोगादिति, ज्योत्स्नोत्प-
लयोरारोप्यमाणयोरयोगात् उत्पले ज्योत्स्नायोगस्थाभावाद-
युक्तरूपकमिदम् ॥ ७९ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम लज्जितं जायते यथा ॥ ८० ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

विषमरूपकमाह । रूपणादिति । अङ्गिनोरूपणात्, तथा
अङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्य-
चिदरूपणाचेत्यर्थः । आश्रयपदं भावसाधितम् । एवं रूपणा-
रूपणरूपवैषम्याद्विषमरूपकमिदम् ॥ ८१ ॥

उदाहरति । मदरकेति । मुखेन्दुनेत्यत्र मुखस्थाङ्गिनोरूपणम् । अङ्गयोरु धूकपेत्ययोर्मध्ये भ्रुवोरूपणं, कपोतस्थारूपणमिति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजङ्गुकन्याजलांपुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमयस्य रूपं केतोर्यदीदशम् ।
पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

सविशेषणरूपकमाह । हरिपाद इति । शिरः पादस्य ध्वजस्य चायभागः, तत्र लग्नं जङ्गुकन्याया मन्दाकिन्या जस्तमेवांशुकं श्वेतपटाञ्चलं यस्य सः । असुरेभ्यो निःशङ्का बलिदमनान्निर्भया ये सुरास्तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुर्वर्द्धेवामनस्य पादो वामचरणः ॥ ८१ ॥

विशेषणेति । विशेषणसमयस्य विशेषणविशिष्टस्य, केतोर्ध्वजस्य, विशेषणञ्चात्र शिरोत्सवेत्यादि असुरनिःशङ्केत्यादि च ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्माद्धनां द्वरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥
अङ्गिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।
अत्र सन्दर्शते यस्ताद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

विरुद्धरूपकमाह । नेति । मानिनों प्रति नायकस्योक्ति-

रियं । न मीलयति न सङ्कोचयति । अस्मनां हरणायैवेति
विग्रहम्भोद्दोपकर्त्तादिति भावः । कल्पत इत्यत्र यस्यतीति
कचित्पाठः, यस्यति यतते ॥ ८३ ॥

अक्रियेति । चन्द्रस्थारोयमाणस्य कार्याणि पद्ममीलन-
नभेदवगाहनादीनि, अन्यस्थारोयमाणचन्द्रभिन्नस्य यमस्य का-
र्यमसुहरणरूपम् । विरुद्धमिति, उपमानाभिन्नतया रूपि-
तस्योपमेयस्योपमानकार्यकरणमेवोचितं तदकरणात् प्रत्युत
तदन्यकार्यकरणात् विरोधप्रतिभासाद्विरुद्धरूपकमिदं, विरो-
धस्थाचानौचित्यरूपः ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गारवेणासि पर्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरोगिरिः ।

कल्पद्रुमस्य क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

हेतुरूपकमाह । गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्यमचोभ्याशयत्वं,
गैरवं सारशालित्वं । द्रव्याया पञ्चमी चाच हैतौ ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरिति । क्रियते प्रस्तुते राजनि आरोप्यते ।
अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां हेतुतयोपादानेन समु-
द्राघारोपणाद्वेतुरूपकमिदं । विश्वनाथादयस्तु एकस्य प्रस्तु-
तस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकघोषेखादुषेखालङ्घारोऽयमि-
त्वाङ्गः ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भमरप्रार्थसौरभम् ।

सखि ! वक्ताम्बुजमिदं तवेति स्त्रिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

स्त्रिष्टरूपकमाह । राजहंसोपभोगार्हमिति । राजहंसोनृ-
पश्चेषः पचिविशेषस्य, भमरः कामुकोभृङ्गस्य । “राजहंससु
कादम्बे कलादंसे नृपोच्चमे” इति । भमरः कामुके भृङ्गे इति
च मेदिनी । स्त्रिष्टरूपकमिति साधारणधर्मस्य स्वेषनिष्पन्नला-
दिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाचाच वक्ताम्बुजमिवेत्युप-
मितिसमाप्ताभावाक्षोपमाशङ्का ॥ ८७ ॥

इष्टं साधमर्यवैधमर्यदर्शनादृगौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

अथमालोच्चितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सन्नद्वादयरागस्य मुखस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

असमयोऽप्यसौ शशदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

उपमारूपकव्यतिरेकरूपके क्रमेणाह । इष्टमिति । गौणः
गुणसमन्व्यादारोपमाणश्चन्द्रादिः, मुख्य आरोपविषयो मुखा-
दिः, तयोः साधमर्यदर्शनादुपमारूपकं वैधमर्यदर्शनाद्वितिरेक-
रूपकश्च इष्टं कविभिरभिलेषितम् । क्रमेणादाहरति । यथे-
ति । अथमिति मदेन मद्यपानेन आलोच्चितच्छायः किञ्चि-
त्तोच्चितकान्तिः । चन्द्रः स्फुरन्नुदयराग उदयकालोन्तरौचित्यं

थस्य, तस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानरागवच्चात् स्थद्वंते न तु सदृशीभवतीत्यर्थः, तथा सत्यपमाया विश्रान्तिधामतया प्राधान्यात् तथा निगीर्णस्य मुखचन्द्रमा इत्यत्र सतोऽपि रूपवैचित्रस्य व्यपदेशकलाभावेन भेदकरणानौचित्यात् चन्द्राभिनं मुखं चन्द्रसदृशमिति प्रतीत्यसङ्गतेष्व । वस्तुतस्तु, रक्तं तव मुखं चण्डि साक्षात् सन्ध्येन्दुमण्डलमित्युदाहरणमस्य बोध्यम्, अत्र रक्तलं मुख्यगौणयोर्मुखेन्दुमण्डलयोः साधर्म्यमित्युपमारूपकमिदं । न चोपमाया अप्रतीतौ कथमुपमारूपकमितिसमाख्यालाभ इति वाच्यं, तस्य रूपरूपकयोः साधर्म्यसङ्गावरूपतया पारिभाषिकलात् । चन्द्रमा इति । असौ देवैः पीयमानस्त्रः शशदसमयोऽसम्यूर्षः, अयं भया पीयमानस्त्रमुखचन्द्रमाः पुनः शशदापूर्षमण्डल इति मुख्यगौणयोर्मुखचन्द्रमस्त्रः सम्यूर्षलासम्यूर्षलरूपवैधर्म्यप्रयोगाद्वितिरेकरूपकमिदं व्यतिरेकचात्रोपमानादुपमेयस्योत्कर्षः । न च वक्ष्यमाणव्यतिरेक एवायमिति वाच्यं, सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानाभावात्, यथा वक्ष्यति । शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दयोः । तत्र यद्वैदकथनं व्यतिरेकः स उच्यते इति ॥ ८८ ॥ ८० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।

न ते सुन्दरि ! संवादोत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ८१ ॥

आक्षेपरूपकमाह । मुखचन्द्रस्येति । इत्यमितिपदं वाक्यस्य कमलसङ्कोचनकृतचन्द्रनिन्दावोधकवाक्यानन्तर्यं स्फुच-

यति । इत्यं कमलसङ्कोचनेन अन्योपतापिनः परपीडयितुः, यदा इत्यमेवमतिनिर्दृथमेवेत्यर्थः, अन्योपतापिनो माहूशविरहिजनतापकस्य चक्रस्य चक्रलं तव मुखचक्रस्य न संवादि न द्युज्यते सर्वेषामाहादकलेन परपीडकधर्माभासायोगादिति भावः । विलच्छणमेवेदं लक्ष्मुखचक्रस्य चक्रलमित्यर्थः । आक्षेपरूपकमिति आचेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वादाक्षेपरूपकमिदं । न चायं व्यतिरेकः साहूश्श्रपतीत्यभावात्, नाष्टपक्षुतिः प्रस्तुतस्यानिषेधात् चक्रलस्यारोषमाणतया प्रस्तुतत्वाभावात् ॥ ८१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्दृच्छति निर्दृथम् ।
भाग्यदोषान्मैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

समाधानरूपकमाह । मुखेन्दुरपीति । अपिना निर्दृहनस्यात्यन्तायोग्यलं स्फुचितं । तच्च स्थायं समाधने भाग्यदोषान्मैवेति नद्वाघटनघटनायां भाग्यस्यातिभार इति स्थायमुत्यापितानुपपत्तिसमाधानसहकृतत्वात् समाधानरूपकमिदम् ॥ ८३ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्त्तकी तव ।
लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ८४ ॥

रूपकरूपकमाह । मुखपङ्कजेति । मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गो नाव्यास्तय इति समासदयम्, एवं भूरेव स्तुता सैव नर्त्त-

कीति । रूपकरूपकमिति एकेन रूपितस्याथपरेण रूपणादिति भावः । यथा प्रथमं मुखस्य पङ्कजलेन रूपणं ततश्च रङ्गलेन रूपणमिति एवं भूलतानन्तर्कील्यत्रापि, इदं च समाप्तगतमेव, व्यासे तु एकस्य बङ्गभीरूपणे हेतुपादाने गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वत इत्यादौ हेतुरूपकं पूर्वमुक्तं तदनुपादाने मालावयविरूपकमिति । यथा सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी, तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोऽमः, कान्तेः कार्षणकर्म, नर्वरहसामुक्षासनावासभूः । विद्या वक्तगिरां, विधेरनवधिप्रावीष्णसाज्ञात्क्रिया, वाणाः पञ्चशिलोमुखस्य, सत्तनाचूडामणिः सा प्रिया, इति । रम्यमिति, यत्र बङ्गभीरूपणे रम्यता न भवति तत्र नेदं यथा, नारीबाङ्गलताव्यालीपरिरभः, कुतः सुखीत्यादि, अत्र वाहौ लतालारोपे न कापि रम्यता, अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात्, प्रकृते तु मुखस्य पङ्कजलारोपेणोत्कर्षप्रतिपादनं युच्यत एव ॥ ६३ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्त्व ॥ ६४ ॥

मुखादित्वं निवत्यव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उङ्गावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापङ्गवरूपकम् ॥ ६५ ॥

तत्त्वापङ्गवरूपकमाह । नैतदित्यादि । मुखादित्वं मुखलादि, निवर्त्यैव प्रतिषिद्धैव, पद्मादित्वेन पद्मलादिना प्रस्तुतस्य रूपणात् उङ्गावितः रूपकान्तरेभ्यः स्फुटतया व्यञ्जितोगुणेन-

त्वर्षः तादाक्ष्यारोपहेतुप्रस्तुतगुणाधिकं यच तत्, अतएवेदं
तत्त्वस्य प्रस्तुतस्त्रूपस्थापक्षवेनाप्रस्तुतस्त्रूपारोपात्तत्त्वापक्षव-
रूपकं, रूपकान्तरेषु सामानाधिकरणादिना उपमेच्छोपमा-
नाभिन्नतया प्रतिपादनाद् यावान् गुणोत्कर्षः अच तु प्रति-
षेधपूर्वकारोपेण ततोऽप्यधिक इति सहृदयसंवेद्यं । न चापक्षु-
तिरेवेयं धर्मिंधर्मंगतलेन द्वयोर्विभिन्नविषयत्वात्, रूपके द्वयस्मिन्
प्रस्तुतस्य धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्मंनरारोपः, अपक्षुत्यान्तु
प्रस्तुतस्य धर्मंप्रतिषेधेन धर्मान्तरारोप इति । विभागस्त्राय-
मुदाहरण्दर्शनाद्वसीयते, तथाहि रूपकेऽस्मिन् नैतमुख्यमिदं
पद्ममित्यादौ मुखादेर्धर्मिणः प्रतिषेधेन धर्मंनरस्य पश्चादे-
रारोपः, न पञ्चेषुः स्मरस्य सहस्रं पञ्चामितीत्यपक्षुत्यु-
दाहरणे स्मरस्य धर्मिणः पञ्चवाणताधर्मं प्रतिषिध सहस्र-
वाणतारूपधर्मान्तरारोप इति बहवः । अन्ये तु सादृश्यप्रतीति-
पूर्वकारोपेऽरूपकम्, अपक्षुतिस्तु न तथा, प्रकृते प्रतिषेधेऽपि
सादृश्यप्रतीतिरख्येवेत्याङ्गः । न व्याख्यभयत्रायपक्षुतिमेव वदन्ति
सत्यपक्षवे रूपकायोगात्, अतएव दर्पणकृता, रूपकं रूपि-
तारोपोविषये निरपक्षवे इति निरपक्षवेति विषयविशेषण-
मुपन्यस्तम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

न पर्यन्तोविकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।
दिव्याचं दर्शितं धीरैरनुकृतमनुमीयताम् ॥ ८६ ॥
॥ इति रूपकचक्रम् ॥

रूपकमुपसंहरति । न पर्यन्त इति । विकल्पाः किञ्चिद्दै-
चित्रमालक्ष्य भेदकल्पनाः तेषां पर्यन्तः शेषसीमा । अनुकू-
मिति तथा हि परम्परितमपि रूपकभेद एव अद्योक्तं प्रका-
शकृता, नियतारोपणोपायः स्थादारोपः परस्य यः । तत्
परम्परितं स्थिष्टे वाचके भेदभाजि वेति । स्थिष्टवाचके यथा “वि-
द्यमानसहं स्वैरिकमलासङ्कोचदीप्तश्चुत” इत्यादि, भेदभाजि
यथा “आलानं जयकुञ्जरस्य दृशदां सेतुर्विषद्वारिधेः”
इत्यादि । इदस्माधिकारूपवैशिष्ठ्यमपि । यथा, “इदं वक्त्वा
साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधर” इत्यादि । क्वचिद्दैयधिकर-
णेऽपि यथा, विदधे मधुपश्चेणोमिह भूखतया विधिरिति ।
क्वचिद्दैयधर्म्येऽपि, यथा, सौजन्याम्बुमरस्यसी, सुचरितालेख-
द्युभिन्नि, गुणज्योत्त्वाक्षण्णचतुर्दशी, शरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलजि-
नि भक्तिमात्रसुखमे सेवा कियत् कौशलमित्यादि । एवमन्येऽपि
भेदा नवीनैरुद्घाविता ज्ञातव्याः । स्थितेनोपायनं दूरादागतस्य
कृतं मम । ऊनोपपीडमास्तेषः कृतोद्यूते पणस्त्वयेत्यादौ नवीनै-
रुद्घीकृतः परिणामस्तु न रूपकेष्वन्तर्भवितुमर्हति गौणलक्षणा-
मूलकत्वाभावात् रूपकस्य च तव्यमूलकत्वस्य प्रतिपादितलात्
तस्मादतिरिक्त एवायमलङ्कारः वैविच्चिविशेषस्य स्फुर्तं प्रतीय-
मानलादित्यवधेयम् ॥ ८६ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना ।

सर्ववाक्योपचारस्तेत् तमाङ्गदीपकं यथा ॥ ८७ ॥

अथ दीपकं चक्रयति । जातीति । एकच वर्त्तिना प्रवन्धघटके
कस्मिंस्थिदेकस्मिन् आदौ मध्येऽन्ते वा वाक्ये स्थितेन जाति-
क्रियागुणद्रव्यवाच्चिना जात्याद्यन्तमवाच्चकेन पदेन यदिं स-
र्ववाक्योपकारः स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयस्तोपपत्तिर्भवति,
तदा तदीपकम्, एकान्तःपातिनोऽपि दीपवदाक्यान्तरोदीपक-
लादीपकाख्यमलङ्घारमाङ्गरित्यन्वयः । दीपो यथा एकदेव-
स्थितेऽपि देशान्तरीयपदार्थान् दीपयति तथैकवाक्यगतमपि
जात्याद्यन्तमवाच्चकपदं काकाञ्जिन्यादेनानुषब्देण तदादि-
सर्वनाम्ना चकारादिना वा वाक्यान्तरे परामृष्टं सत् स्वार्थ-
द्वारा तदर्थान्वयं सम्याद्यतीति । इत्यसैकवाक्योपान्तपद-
प्रतिपाद्यस्य जात्याद्यन्तमस्य तच्चैव जनितान्वयतया निरा-
काङ्गस्यापि पुनरनुषब्दादिना वाक्यान्तरार्थान्वितलं दीपक-
मिति निर्गच्छितेऽर्थः, अतएवास्यार्थालङ्घारत्वं यथा अनुतान्वये
शब्दालङ्घारता स्यादिति बोध्यं । प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्मस-
म्बन्धरूपमपरैरङ्गीष्ठतं दीपकमण्यनेकवाक्यगतले निरुक्तदी-
पकलच्छणस्थितमेव यथा, “किवणाणं धणं णाच्चाणं फण-
मणी केसरादृं सोहाणं । कुलवासिच्चाणं त्यणच्चा कुतो
घेष्णन्ति अभिच्चाणं” इत्यादौ । एकवाक्यगतले तु भिन्नप्रकार-
मेव तदिति बोध्यम् । एवमुपमारूपक्योः साधारणधर्मस्थो-
भयान्वयिलेऽयनुषब्दादिपरामृष्टपदेऽपस्थायत्वाभावाक्षातिव्या-
प्तिः । सर्ववाक्योपकार इति जात्यादिपदं यस्य वाक्यस्थान्त-
र्गतं च यत् परामृष्टं तथोर्द्योर्वाक्ययोरपकार इत्यर्थः ।

एतेन चैकस्मिन् वाक्येऽस्य न सङ्घाव इति सूचितम् ॥ ८७ ॥

पवनोदक्षिणः पर्णं जीर्णं इरति वीरुधाम् ।

स एवावनताङ्गीर्णा मानभङ्गाय कल्पते ॥ ८८ ॥

एवं जात्यादिगतत्वेन चतुर्विधेऽस्मिन् प्रथमं जातिगत-
मुदाइरति । पवन इति । जीर्णमित्यनेन पवनस्य मान्दं सूचि-
तम् । अत्र पूर्ववाक्योपात्तस्य पवनस्योत्तरवाक्ये स एवेति
तच्छब्देन परामर्शः, तेनैव च तदर्थान्वयनिर्बाहः । पवनश-
ब्दस्य बङ्गव्यक्तिवाचकलाज्ञातिवाचक इति जातिदीपकसि-
दम् ॥ ८८ ॥

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दण्डिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासोगुणाश्च ते ॥ ८९ ॥

क्रियादीपकमुदाइरति । चरन्तीति । दण्डिनोदिक्ष-
रिणः । चक्रवालाद्रिकुञ्जेकालोकाचलः । कुन्दभासः शुक्ळाः,
गुणा अशांसि । तव अशांसि ब्रह्माण्डव्यापकानीत्यर्थः । अत्र च-
कारेण परामृष्टायाः पूर्ववाक्यगतचरन्तीतिक्रियाया उत्त-
रवाक्यगतेन गुणा इत्यनेनायन्वय इति क्रियादीपकसि-
दम् ॥ ८९ ॥

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशोजोमूतपङ्गभिः ।

भुवस्य सुकुमाराभिनवशाहूलराजिभिः ॥ १०० ॥

गुणदीपकमुदाहरति । आमस्ता इति । प्रावृषेषाभिः
प्रावृद्भवाभिः । प्रावृष एन्य इत्येन्यप्रत्ययः । नवशाङ्करा-
जिभिः नवदण्डिरितीक्ष्णतप्रदेशैः । अत्रापि भुवस्तेति चका-
रेण पूर्ववाक्यगतस्य आमस्ता इति गुणवाचकपदस्य परामर्श
इति गुणदीपकमिदम् ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।
क्वापि नीताः, कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः ॥ १०१ ॥

इत्यदीपकमुदाहरति । विष्णुनेति, विक्रमस्थेन पादवि-
चेपं कुर्वता, दानवानां बस्तिप्रस्तुतोर्णां । दैवतर्द्धय इत्या-
दीनां श्रियः कुतोऽप्यानीता आसन्नित्यस्ययः । अत्र विष्णो-
रेकलादिष्णुनेति इत्यपदं तस्य चोच्चरवाक्ये काकाच्चिन्याया-
दनुषङ्गादा परामर्श इति इत्यदीपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।
वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचिज्ञानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

एवं जात्यादिचतुष्टयगतवेन चतुर्विधस्यास्य पुनरपि जा-
त्यादिपदानामादिमध्यान्तवाक्यगतलात् चैविधं दर्शयन्नाह ।
इत्यादीति । इत्येषु चतुर्षु पूर्वस्थाकेषु आदिदीपकान्युक्तानि
परामृश्यमानजात्यादिपदानामादिवाक्यनिवेशितलात् । एव-
भित्यादि एवम्, आदिवाक्य इव मध्यान्तयोरपि वाक्ययो-
दीपकानि कानिचिद्दर्शयिष्यामः, कानिचिदिति यन्य बालस्य-

भिया नतु सर्वाणीत्यर्थः । तस्येति तानि यथेत्यर्थः, तत् के-
षाच्चिह्नं यथेति वा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।
बध्नन्ति च पयोदेषु दशोऽर्षाश्रुगविर्भणीः ॥ १०३ ॥

नृत्यन्तीति । निचुलः स्खलवेतस्त्रुमः तस्योत्सङ्गे तस्यप्रदेशे ।
गायन्ति केकाल्पनिं कूर्वन्ति । इर्षाश्रुगविर्भणीरानन्दाश्रु-
पूर्णाः । अत्र कलापिन इति जातिपदं चकारेण वाक्यान्तरे-
ऽपि परामृष्टं, तच मध्यवाक्यगतमिति जातिगतं मध्यदीपक-
मिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दोगन्धवद्दः क्षारो, वङ्गिरिन्दुश्च जायते ।
चर्चाचन्दनपातश्च शखपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

मन्द इति । चारः चाररसोऽन्नारी क्लेशकर इत्यर्थः । चर्चा
सज्जलवस्त्रनां विचेपः तद्रूपश्चन्दनसम्पातः । अत्र जायत इति
मध्यवाक्यगतया क्रियया सर्ववाक्यदीपनमिति क्रियागतं मध्य-
दीपकमिदं, किञ्चाच रूपकमपि, तदनयोः सहरः । एवं
स्नोकद्वयेन जातिगतं क्रियागतश्च मध्यदीपकमुदाहृतं, गुण-
द्रव्यगतन्तु मध्यदीपकं स्खयमूहनीयम् । क्रमेण यथा, “तडि-
द्विर्वारिवाहाणां योगः, स्त्रीभिः प्रवासिनाम् । स्ताभिः पाद-
पानाद्वा समायाते घनागमे” इति । अत्र योगः संयोगः
सच गुणः, मध्यवाक्यगतेन च तेन सर्ववाक्यदीपनाहुणगतं

मध्यदीपकमिदम् । “मुड्डर्विश्वं संसजति विभर्त्ति च मुड्डर्हरिः ।
मुड्डश्च नाशं नयति वास्त्रकोडणकौतुकी” इति । अत्र इरिर्द्वयं
तच्च मध्यवाक्यगतमिति इव्यगतं मध्यदीपकम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोङ्गोर्णं कुलं गृह्णशिखण्डिनाम् ।
चलच्च तडिता दाम, बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकमुदाहरति । जसमिति । वसं सैन्यं तच्च जाति-
वाचकमन्तवाक्यगतच्च सत् वाक्यचयेऽपि विधेयमिति जाति-
गतमन्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे, सरेणास्त्रं शरासने ।
मयापि मरणे चेत्, स्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमन्तदीपकमुदाहरति । लघेति । मानिनों प्रत्यु-
क्तिरियम् । अत्र हृतमित्यन्तवाक्यगतं क्रियापदं वाक्यचये-
ऽप्यन्वितमिति क्रियागतमन्तदीपकमिदम् । एवं गुणद्रव्यगतं
खयमूल्यनीयं, क्रमेण घथा, “इदमुच्चूभासे विमं भागोक्षा-
पयितुं जगत् । ममैव इदं चण्ड मुखच्च तव स्तोहितम्” ॥
अत्रान्तवाक्यगतं स्तोहितमिति गुणपदं वाक्यदयं दीपयति ।
“सत्यं विश्वं सञ्चपति सत्यं कर्षति वै रसान् । तर्मांशि तु निष-
ज्ञीति प्रार्थनीयोदयो रविः” ॥ अत्र रविरिति इव्यपदं स-
र्वाणि वाक्यानि दीपयति ॥ १०६ ॥

शुक्लः शेतार्चिषोदृष्टौ पच्छः, पञ्चश्चरस्य सः ।
 स च रागस्य, रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥
 इत्यादिदीपकल्पेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेच्छणी ।
 वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

इत्यं जात्यादिचतुष्यस्यादिमध्यान्तवाक्यगतलेन द्वादशविधं दीपकं प्रदर्श्य तत्रैव किञ्चित्किञ्चिद्द्विच्छिच्छावनेन प्रभेदान्तराणि दर्शयन् सम्प्रति मालादीपकं दर्शयति । शुक्ल इति । शुक्लः पच्छः शेतार्चिषश्चन्द्रस्य दृष्टौ भवति, स शुक्लः पच्छः पञ्चश्चरस्य, स च पञ्चशरो यूनां रागस्य, स रागोऽपि तेषां रत्नुत्सवश्रिय इत्यन्यथः । सर्वच दृष्टौ इत्यस्यानुषङ्गः । इत्यादिदीपकल्पेऽपि दृष्टौ इत्यस्यानुषज्यमानपदस्यादिवाक्योपात्तवादादिदीपकल्पसङ्गावेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेच्छणी स्थोपकारकलेन पूर्वं पूर्वं सपेच्छमाणा वाक्यमाला उत्तरोत्तरवाक्यसमूहः प्रयुक्ता इत्यतो वैचित्रादिदं मालादीपकं मतमित्यन्यथः, इत्यस्य पूर्वपूर्वसापेच्छोत्तरोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुषङ्गोमालादीपकमिति स्तुत्यम् । ताहुशानुषज्यमानपदस्य सापेच्छवाक्यैकतमनिष्ठमेवेति न नियमः वाक्यान्तरगतेनायेतत्सम्भवात् । अतएव प्रकाशकृता, संयामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समाप्तादितम् । कोदण्डेन शराः शरैररिग्निरक्षेनापि भूमण्डलं तेन लं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्त्या च लोकचयम्, इत्यत्रापादितेति क्रि-

यापदस्य निरपेक्षवाक्यगतलेऽपि मालादीपकमङ्गोष्ठतम् ॥
॥ १०३ ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्द्धयन्ति वलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्षस्य मारुतोङ्गूतशीकराः ॥ १०९ ॥
अवलेपपदेनात्र वलाहकपदेन च ।
क्रिये विरहे संयुक्ते, तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

विरुद्धार्थदीपकमाह । अवलेपमिति । कर्शयन्ति छशं कु-
र्वन्ति, घर्षस्य यीभस्य, मारुतोङ्गूतशीकरा इत्युभयच हेतुः ॥
॥ १०९ ॥

अवलेपेति । अवलेपपदेन वलाहकपदेन चेति वर्द्धनाकर्श-
नाक्रिययोः कर्षभूतेन कर्द्धभूतेन चेत्यर्थः । क्रिये वर्द्धनाकर्शना-
रुपे, विरहे इति अचापिर्वाधः, विरहे अपि असमानाधि-
करणे अपोत्यर्थः, संयुक्ते सामानाधिकरणं प्रापिते । अचाय-
मर्थः, निरुक्तक्रियाद्यफलभूतौ उद्दिश्यासै विरुद्धावपि एक-
स्मिन् कर्षस्यवलेपे वर्तमानौ वर्णितौ । एवं तत्पात्रकक्रिया-
द्यस्त्रैकस्मिन् कर्त्तरि वलाहके वर्णितमिति । सम्बन्धेदाचा-
वलेपस्य विरोधप्रभमनम् । विरुद्धक्रिययोज्ञानयोरेकस्मिन्
कर्षणि कर्त्तरि च सम्बन्धेन वैचित्रविशेषोपस्थाद्विरुद्धार्थदी-
पकमिदम् । इदञ्जादिदीपकम् आदिवाक्यगतयोः कर्षकर्द्ध-
पदयोरवलेपवलाहकयोरप्तरवाक्येऽनुष्ठान् । तदपि चाव-

खेपस्य गुणवाचकलाद्गुणगतं, वस्त्राहकश्च जातिवाचकला-
ज्ञातिगतम् तदनयोः सङ्करोऽथम् ॥ ११० ॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥
अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवाच दीप्तते ।
यतो जलधरावस्था तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥

एकार्थदीपकमाइ । हरत्याभोगमिति । आशानां दिग्गा-
माभोगं विस्तारं । ज्योतिषां गणं यद्दनश्चसमूहम् ॥ १११ ॥

अनेकेति । अनेकशब्दोपादानात् उपात्तैर्तिष्ठात्या-
दत्त इति चिभिः पदैरप्स्ताष्टेत्यर्थः, वसुतस्तु अनेकशब्दो-
पादानेति प्रथमात्मा एव पाठः सम्यक्, अनेकैः इब्दैरप्सादान-
मुपस्थापनं यस्याः सेत्यर्थः । एकैव अर्थतोऽभिस्मैव क्रिया
जलधरावस्था अनवाक्यगतेन जलधरावस्थीतिकर्त्तपदेन यतो-
दीप्तते निर्घूढान्वयः क्रियते, तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्था-
ष्टेकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । अनेकक्रियालाभेक-
कारकलरूपं नव्वैरङ्गोऽपातं दीपकन्वितो भिस्मेव, यदा दूरं
समागतवति लयि जीवनाथे भिस्मा भवोभवत्तरेण तपस्तिनो
सा । उत्तिष्ठति स्फिति वास्तवहं लदीयमायाति याति
इस्ति अस्ति चण्णेन, इति । अचोत्यानादिक्रिया भिस्मा एव
॥ ११२ ॥

इद्यगन्धवहासुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

अत्र धर्मैरभिन्नानामव्याणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति स्त्रिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

स्त्रिष्टार्थदीपकमाह । इत्येति । इत्योऽनुदृतो गन्धवहा वा-
युर्यच ते इति जीमूतविशेषणम् । इद्य गन्धं मदष्टारभं वह-
न्तीति मतङ्गजविशेषणम् ॥ ११३ ॥

अत्रेति । धर्मैरभिन्नानामभिन्नधर्मवताम्, अभिन्नतम् ध-
र्माणामेकशब्दप्रतिपाद्यतं वस्तुत एकरूपतम्, तत्र इद्यगन्धवहा
इत्यच प्रथमम्, अन्यत्र द्वितीयं । भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति सा-
मान्यलक्षणसङ्गमनार्थमिदम्, भ्रमन्तीतिक्रियाया वाक्यदयेऽपि
योजनात् । स्त्रिष्टार्थदीपकमिति स्त्रियोः स्त्रिशब्दप्रतिपाद्य-
धर्मवतोरर्थयोर्ज्ञमूतमतङ्गजयोः कर्त्त्वाभ्रमन्तीति क्रियया दी-
पनात् स्त्रिष्टार्थदीपकमिदं । शेषस्यात्र शब्दस्थेषोऽर्थस्त्रेषु वोध्यः
तत्र इद्यगन्धवहा इत्यच शब्दस्थेषः, अन्यत्रार्थस्थेषः ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

इति दीपकचक्रम् ।

दीपकमुपसंहरति । अनेनैवेति । प्रकारेण वैचित्रविशे-
षेण । शेषाणामुक्तावश्त्रिष्टानां विकल्पानां भेदानां जात्या-
दीनां दिकादिगतत्वेन समस्तदीपकानामावलिसंपुटप्रभूतो-

नाञ्चेत्यर्थः । तच्चावलिदीपकं यथा, लमकस्त्रं सोमस्त्रमसि
यवनस्त्रं छतवहस्तमापस्त्रं योम लमु धरणिरात्मा लभिति च ।
इत्यादि, अच्चासीति क्रियथा वाक्यावलिदीप्यते । एवमन्यदपि
श्चेयम् ॥ ११५ ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरूपयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारचर्यं यथा ॥ ११६ ॥

अथ दीपकनिरूपणानन्तरं तत्प्रजातीयमावृत्यलङ्कारं नि-
रूपयति । अर्थावृत्तिरिति । अर्थः वाक्यान्तरीयपदप्रतिपाद्यः,
तस्यावृत्तिर्वाक्यान्तरे तदर्थकपदान्तरश्चवणेन पुनरूपस्त्रभि-
रित्येकः । तथा पदस्य वाक्यान्तरीयस्य आवृत्तिर्वाक्यान्तरे
पुनरक्षारणमिति द्वितीयः । एवमेकत्रोभयोरर्थपदयोरावृ-
त्तिरिति द्वितीयः । इत्यलङ्कारचर्यं दीपकस्य स्थाने सम्भव एवे-
ष्टम् । अयमर्थः यत्र वाक्यान्तरे तत्त्वपदस्थानुपादानेऽपि
वाक्यान्तरीयपदस्थानुषङ्गादिनान्वयनिर्बाहादीपकसम्भवस्त्रैव
तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरूपादानेऽयमावृत्य-
लङ्कार इति, एतेन पदावृत्तेर्यमकादावतिप्रसङ्गः परिहृतः
तत्र द्वितीयपदानुपादाने वाक्यान्तरीयपदानुषङ्गस्याद्यग्यलेन
विवक्षितान्वयानुपपत्तेः, योग्यले वा निरक्षविषयगतलनियमे
नास्थापवादतथा तद्वाधकत्वादित्यवगत्यन्तर्य । दीपकस्थानमे-
वेष्टमिति पाठे तु दीपकस्य स्थानं स्थितिः सम्भवो यत्रेति
समाधः । भोजराजसु “चिविधायावृत्तिदीपकस्यैव भेद”

इत्याह । यथा दीपकभेदप्रस्तावे, “अर्थादृच्छिः पदादृच्छिरभ-
थादृच्छिरावस्ती । संपुटं रसगा माला चक्रवासस्त तद्विदा”
इति । एतम्भावे वाक्यान्तरीयपदपदार्थयोर्वाक्यान्तरेऽनुष्ठान-
दिना वा साक्षात्पुनःप्रयोगेण वाऽवगमोदीपकमिति । अत्रा-
दृच्छिरर्थपदयोः पुनरावर्जनमित्यादृच्छिपदस्य योगार्थ एव
उच्चणमवगन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मोलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥ ११७ ॥

क्रमेणादृच्छित्रयमुदाहरति । विकसन्तीति । कदम्बानि
कदम्बमुकुलानि एवमन्यत्र । कन्दल्योगुल्मभेदाः, कन्दलीश-
ब्दस्य इतीतक्षादिपाठात् प्रस्वेऽपि स्त्रीलं । ककुभान्यर्जुन-
दृच्छमुकुलानि । प्रादृषीत्यधिकरणमन्त्र वोधम् । अत्र विक-
सन्तीत्यादिक्रियाचतुष्टयं विभिन्नखण्डपमण्येकार्थमेवेत्यर्थस्त्रैवा-
वर्जनादर्थादृच्छिरियम् ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाच्चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

उत्कण्ठयतीति । कलापिनां वृन्दमुत्कण्ठयति खदिदृच्छा
उद्ग्रीवं करोति । यूनां मानसमुत्कण्ठयति मेघस्त्रोदीपकलादु-
त्सुकं करोति । अत्र पदमात्रस्त्रैवादृच्छिर्न लर्यस्त, दयोर्विभिन्ना-
र्थकलात् ॥ १८ ॥

**जित्वा विश्वं भवानन्न विहरत्यवरोधनैः ।
विहरत्यस्सरोभिस्ते रिपुवर्गे दिवं गतः ॥ ११८ ॥**

जिवेति । अवरोधनैरन्तःपुरिकाभिः । दिवं गत इति
युद्धमरणादिति भावः । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य चा-
न्तरवाक्ये आवृत्तिः, वाक्यदयेऽपि द्वयोरेकार्थलादित्युभया-
वृत्तिः, नच तथात्वे कथितपदलदोषापात इति वाच्यं त-
स्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्तविषयत्वात्, उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यता-
चान्तु प्रत्युतैकशब्दप्रयोगस्यैव सुकलात् । यथा उदेति सविता
तास्त्वास्त्र एवास्त्वमेति चेत्यादि । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वस्त्र, एको-
द्वैशेन विधेयस्य उद्देश्यान्तरेऽपि विधेयत्वम्, एकविधेयसमु-
द्दिष्टस्य विधेयान्तरेऽप्युद्देश्यत्वं, एकविधेयसमुद्दिष्टस्य उद्देश्या-
न्तरे विधेयत्वमिति चिविधम्, प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य
विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्व-
मिति युज्यत एवैकशब्दप्रयोगः ॥ ११९ ॥

इत्यावृत्तिगणः ।

**प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया चिधा ।
अथास्य पुनराक्षेप्यमेदानन्यादनन्तता ॥ १२० ॥**

अथाक्षेपं लक्षयति । प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य उक्ति-
हक्तिमात्रं नतु वस्तुतः प्रतिषेधः तात्त्विकप्रतिषेधस्य वैचित्रा-
जनकत्वेनालङ्घारलाभावात्, प्रतिषेधरभास आक्षेप दूर्लक्ष्यः,

प्रतिषेधोक्तिश विशेषविवरानिवन्धनेति बोधं तत एव हि वै-
चिचातिशयः, प्रतिषेधस्य इष्टार्थस्यैव अनिष्टप्रतिषेधे वैचिचाभा-
वात्, सर्वेषैतदुक्तमाग्रेषे । यथा, प्रतिषेध इष्टस्य यो विशेषा-
भिधिस्य या । तमाचेपं ब्रुवन्तीति । उक्तिरिति प्रतिपादनमि-
त्यर्थः, न तु वाचकश्चेनाभिधानं, व्यञ्जनादिनापि प्रतिषेध-
प्रतीतेराचेपत्वाभ्युपगमात् । अन्याख्यवसानाभावास्त्रापक्षुता-
वतिप्रसङ्गः । स चाचेपस्त्रैकास्त्रापेक्षया प्रतिषिध्मानचैकास्त्रि-
कवस्तुगतलेन दृच्छवर्त्तमानवर्त्तिष्यमाणवस्तुनां प्रतिषेधप्रति-
योगितेनेत्यर्थः, प्रथमं चिधा भवति । न व्यासु प्रतिषेधकर्तुः
खोक्तस्त्रवस्त्रमाणयोरेव प्रतिषेधोक्तिराचेपो न वस्तुसामान्य-
स्येत्याङ्गः । चैविधाष्टैतत् खूलभेदहृष्ट्या, वस्तुतस्त्रस्यासङ्गेयत्वमे-
तेत्याह । अथेति, आचेषाः प्रतिषेधासेषां भेदा धर्मधर्मिका-
र्यकारणादयस्त्रेषामानन्यादनन्तप्रतियोगिकस्याचेपस्य पुन-
र्वन्नता असङ्गेयत्वमित्यन्ययः ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चमिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचिच्चा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्वैतुबलादित्त ।

प्रवृत्तैव यदाच्चिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

क्रमेण चिविधमाचेपमुदाहरति । अनङ्ग इति । पुष्पैरर-
विन्दादिभिः, अदुक्तम्, ‘अरविन्दमशोकस्य चूतस्य नवम-
ज्ञिका । शीलोत्पलस्य पक्षैते पक्षवाणस्य सायका’ इति । अस-

आवमिति अनुपपत्त्या अविश्वसनीयमित्यर्थः, तथा हि विजेता
तावदङ्गरहितः, वाणास्त्रं पञ्चैव, ते च पुष्पाणि न लायसाः,
विजेतवच्च विश्वं ब्रह्मोद्भादिधीरवीरपूर्णं समस्तं अगदिति
सर्वथा विजयोऽशङ्केय इत्यनुपपत्तिस्त्रिरीकृतं विजयासम्भाव्यतं
प्रतिषेधति, अथवेति, वस्तुनां शक्तयः कार्यसम्भादनयोग्यताः
विचित्रा दुर्बीधाः, अन्वयव्यतिरेकादिना तर्कयितुमशक्या
इत्यर्थः । तस्मात् सम्भवत्येवानङ्गस्य पुष्पवाणकरणकविश्वविजय
इत्यसम्भाव्यत्वबुद्धेः प्रतिषेधः ॥ १११ ॥

अत्र वृत्ताचेपं सङ्गमयति । इत्यनङ्गेति । प्रवृत्तैव दुर्बार-
यानुपपत्त्या पूर्वमुत्पन्नैव, अनङ्गजयस्यायोगोऽसम्भाव्यतं तस्य
बुद्धिः, हेतुबलात् वस्तुशक्तीनां विचित्रतरूपकारणमहिना
इह यदाचिप्ता प्रतिषिद्धा स ईदृशो वृत्ताचेपे इत्यन्वयः ।
अत्र वाचकशब्दाप्रयोगात् प्रतिषेधो व्यञ्जयते एव, विशेषस्याच जन-
भाचस्य कामपरतत्त्वता, तत्रतिपादनेच्छयैव वाक्यस्यास्य प्र-
योगात्, एवमन्वयापि बोध्यम् ॥ ११२ ॥

कुतः कुवलयं कर्षे करोषि कलभाषणि ॥

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ ११३ ॥

स वर्तमानाचेपोऽयं कुर्वत्येवास्तिरोत्पलम् ।

कर्षे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ ११४ ॥

कुत इति । कुवलयं नीलोत्पलं, करोषि धारयसि,
अपर्याप्तमस्मर्थम्, अस्मिन् कर्मणि कर्षेणोभासम्यादने । अत्र

कर्णे कुवस्थकरणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थ्यं प्रतिषेधः न कुर्वित्यर्थः ॥ १२१ ॥

स इति । सोऽयं वर्त्मानाक्षेपः, यतोऽस्तित्वात्पूर्णं कर्णे कुर्वत्येव काचित्, एवं कुत इत्यादिवाक्येन, प्रियेण इथते प्रतिषिधिते, इति हेतुहेतुमङ्गावेनात्मयः । अत्र कुर्वत्येवेत्येव-कारेण न तु हतवती न वा करिष्यन्तीति प्रतिषेधस्य करण-समानकालीनताप्रत्यायनया वर्त्मानप्रतियोगिकत्वं सूचितं । विशेषस्याच अपाङ्गकुवस्थयेवारतिसाम्यप्रतिपादनेन नायिका-सन्तोषणम् ॥ १२२ ॥

सत्यं ब्रवीमि, न त्वं मां द्रष्टुं वस्तुभ ! लप्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चशुषा ॥ १२३ ॥

सोऽयं भविष्यदाक्षेपः, प्रागेवातिमनस्तिनो ।

कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुभ्य यत् ॥ १२४ ॥

सत्यमिति । इषुमिति, ज्ञादिभिर्युक्तादक्रियार्थार्थाच्चेति तुमड् । दर्शनमित्यर्थः, मां द्रष्टुं न लप्यसे न द्रक्ष्यस्तीत्यर्थः, तत् कुत इति चक्षुर्विशिनष्टि, अन्येति, अन्यसामुद्रनेन सङ्क्षान्ना तदधरतः सङ्क्षमिष्यन्ती या लाक्षा तयेव रक्तेन सोऽस्ति-तोभविष्यता अथचानुरक्तीभविष्यता । अत्र लप्यस इति प्रधा-नक्रियादयस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वात् सङ्क्षान्तेति रक्तेतिकान्त-क्रियादयस्यापि भविष्यत्कालबोधकत्वमेवाप्रधानत्वात्, तदुक्तं जुमरनस्तिना, उदादिभिस्तिडा वा विहितं कर्वत्वाद्युक्तत्वादि

च कालविशेषस्तु परम्परमाण्याकाङ्गाविरोधेन प्रधानत्वाच्चिडा
बाध्यत इति ॥ १२५ ॥

योऽयमिति । अतिमनस्त्विनी सुप्रशस्त्रमनस्ता सुगिपुणे-
त्यर्थः । अपराधो नायिकान्तरानुरागरूपः, अस्त्वं प्रतिषि-
षेध, अत्र सत्यं ब्रवीमीत्यादिवाक्यभंज्ञा नायकस्य वर्त्तिष्य-
माणनायिकान्तरानुरागस्य प्रतिषेधात् वर्त्तिष्यमाणाच्चेपोऽयं ।
विशेषस्त्वाच नायकस्य चिरं खवन्ने स्वापनम् ॥ १२६ ॥

तव तन्वङ्गि ! मिथ्यैव रुद्धमङ्गेषु मार्द्वम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव, किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

धर्माच्चेपोऽयमाश्चिप्तमङ्गनागाच्चमार्द्वम् ।

कामुकेन यद्वैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

इत्यमाच्चेपस्य स्थूलभेदचयं दर्शयिता, आच्चेष्यभेदानन्या-
दनन्ततेत्यनेन तत्प्रभेदानामशक्यनिरूपणलमुक्तापि शिव्याणां
किञ्चित्तत्प्रकारोपदेशार्थं कतिचिङ्गेदान् दर्शयति । तवेति ।
मृदून्येवेत्यत्र अङ्गानीति विशेषम् । अकाण्डे निष्कारणं रुजन्ति
तापयन्ति । मृदूनां तापकत्वास्त्वाच्च तात्त्विकमेषां मार्द्व-
मिति प्रतिषेधः ॥ १२९ ॥

धर्माच्चेपोऽयमिति । तद्विरोधिना मार्द्वविरुद्धेन । कर्मणा
तापदानक्रियया ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नवेत्येष विवेकः केन जायते ।

प्रभामाच्च चित्तरलं दृश्यने न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्याच्चेपोऽयमाक्षिग्रो धर्मो, धर्मां प्रभाक्षयम् ।

अनुज्ञायैव यद्गूपमत्याश्वर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

धर्म्याच्चेपमाह । सुन्दरीति । अत्र अनेति विद्यत इति
चाथाहार्थं । सुन्दरीत्यस्य नायिकेत्यर्थः न तु सौन्दर्यवतीति
तथाले सौन्दर्यधर्मस्त्रैव प्रतिषेधेन धर्माच्चेप एव स्मात् ।
ततस्यैवमन्वयः, अत्र सा सुन्दरी नायिका विद्यते न वा इत्येषः,
संशय एवेति श्वेषः । विवेकः नायिका विद्यत इति निश्चयः पुनः
केन कथं जायते । वसुतस्य ‘सा सुन्दरीयमित्येष’ इत्येव पाठो
लिपिकरप्रमादादन्यथा जातः सङ्कृतलात् । यथाश्रुते संशयप्र-
दर्शना निष्प्रयोजना अन्वयस्त्र न सम्यक् सङ्कृच्छत इति
बोधम् । ननु प्रत्यच्चविषयं कथमपलपसोत्यत्राह । प्रभामा-
त्रमिति, हि यतस्तरलं चम्भलं समन्नात् प्रसरदित्यर्थः प्रभा-
मात्रं दृश्यते न तु तस्याः प्रभाया आश्रयोऽधिकरणं नायि-
केति, नहि प्रभामात्रस्य प्रत्यच्चेण तदाश्रयनायिकासङ्गावः
शक्यते ज्ञातुं, प्रभायाः प्रतिनियताश्रयलाभावात् तस्मान्नाय-
िकानिश्चयोदुरुपपाद इति प्रभारूपधर्मां संखायैव तद्वर्चि-
भूताया नायिकाया एव प्रतिषेधाद्गूप्याच्चेपः ॥ १३१ ॥

अत्र धर्मिणः प्रतिषेधं सङ्कृमयति । धर्म्याच्चेपोऽयमिति ।
अत्याश्वर्यं रूपं प्रभाधिक्यवर्णने नायिकायाः सौन्दर्याति-
श्वयं विवक्षता प्रतिपिपादयिषता चाटुकारेण प्रभाक्षयं धर्म-
मनुज्ञायैव अनुमन्वैव अप्रतिषिध्येत्यर्थः यदसाद्गूर्मी नायि-
कारूप आचिन्तसाद्गूर्म्याच्चेपोऽयमित्यन्वयः ॥ १३० ॥

चकुषी तथ रज्येते, स्फुरत्यधरपत्रवः ।

भुवौ च भुग्नौ, न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

स एष कारणाचेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोऽन्न यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

कारणाचेपमाह । चकुषी इति । रज्यते स्वयं रक्ते भवतः ।
 अदृष्टस्य नायिकान्तरानुरागादिरूपदोषाभाववतः । प्रधान-
 मिति, साक्षात्कालानुख्यमित्यर्थः तादृशजनकलक्ष्मि स्वापरा-
 धस्यैव, चक्षुरागादीनान्तु कोपव्यञ्जकानामपराधोऽन्नवनदारा
 परम्परया, एतेन प्रधानकारणाभाव एव कारणाचेपस्य
 विषयः अप्रधानकारणाभावस्तु वक्ष्यमाणविभावनाया इति
 सूचितम् । अन्यथा द्वयोरपि समानविषयलेन भेदव्यवस्थाया-
 मनस्यः प्रयासोभवेदिति बोध्य । किञ्चाच न भयमस्तीत्यनेन
 भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याचेपोऽपीति द्वयोः सङ्करोऽयं ।
 दुद्धोदाहरणन्तु । अस्माकं सखि वाससी न रूचिरे चौवेद्यकं नो-
 ज्ज्वलं नो वक्ता गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः । कि-
 न्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं
 निच्छिपतीति विश्वमिथता मन्यामहे दुःखितम्, इति । अत्रो-
 चरार्द्दव्यञ्जस्य वशीभूतपतिकलरूपकार्यस्य वासोरुचिरलादि-
 रूपकारणान्येवाच्चिप्तानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दूरे प्रियतमः, सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टास्त्रं फुक्षा निचुला, न मृता चास्मि, किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

कार्याचेपः स, कार्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दास्त्रणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

कार्याचेपमाह । दूर इति । शोऽथमिति प्रत्यभिज्ञवा ज-
लदागमस्य प्रसिद्धदुःखइत्वं स्मृचयति । जलदागमः प्राटृ-
कालः, कथमस्थागमनं ज्ञातमित्यचाह इष्टाचेति, अथ
चदयं फुक्षनिचुक्षदर्शनमरणाभावयोः सामानाधिकरणं बोध-
यति, एतचापम्भवमित्याह किं चिदमिति, इदं चिह्नक्षा-
मरणाधिकरणं किं नु अत्यम्भवमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

कार्याचेप इति । विवर्तनात् प्रतिषेधकष्णनात् । तत्कार-
णमिति । तत् विरहिमारकलेन प्रसिद्धमित्यर्थः, जतु तस्म
कारणमित्यर्थः उपन्यस्ति त्वान्तक्रियाघटितस्योन्तरार्द्धस्य यो-
जनया पूर्वार्द्धरूपलेन तदन्तर्वर्त्तिना तच्छब्देन मरणपरा-
मर्शासम्भवात् । एतेन च प्रसिद्धकारणोपन्यासेन कार्याभाव-
वर्णनेऽयं कार्याचेपः, अप्रसिद्धकारणोपन्यासेन तु विशेषाक्रि-
रिति इयोर्भद्रोऽपि प्रतिपन्नः, कारणस्य प्रसिद्धताप्रसिद्धताभ्यां
भेदस्य सुवचलादन्वया तदर्थं दुरवस्था खादिति थेयम् ।
वसुतस्तु विवर्तनादित्यच विवर्तनमिति तदित्यच अदिति
पाठः सम्बन्धः । एतत्याडे तु विशेषोक्तिभेदाय कारणपदस्य
प्रसिद्धकारणपरत्वं वक्तव्यम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयाऽन्ते ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्ते गतिः ।
मरणं सूचयन्त्वैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

अनुज्ञाक्षेपमाह । न चिरमिति । याचा विदेशगमनं । न
चिरं तापाचेति विरहवेदनया स्फटितिमरणसम्बवेन चिर-
जीवनाभावादिति भावः । अत्र याचायाम् । आशङ्कयेति
मदोयचिरतापस्थेति शेषः ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञेति । अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमतिद्वारेषैव न तु
निषेधार्थकशब्दादिना । गतिराच्चिप्तत इत्यत्र हेतुः मरणं
सूचयन्त्वैवेति अनिष्टस्य विधेयलासम्बवेन प्रतिषेधपर्यवसाना-
दिति भावः । अनुज्ञाक्षेप इति नवाक्षेपेभेदानक्षादनन्तते-
त्युक्तेराक्षेपभेदेनैव व्यपदेशोयुज्यते कथमत्रानुज्ञाक्षेपेति व्यप-
देश इति चेत्त आक्षेपभेदानां भेदकरणं प्रत्येव तत्र हेतुल-
स्याक्त्वात्, न तु व्यपदेशं प्रति, व्यपदेशस्तु आक्षेपात्यापकानु-
ज्ञादिनापि भवतीति बोधम् । नवास्तु एवंविधस्याखे विधाक्षेप
रत्याङ्गः ॥ १३६ ॥

धनञ्ज वज्र लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्ज वर्त्मनि ।
न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्तु गाः ॥ १३७ ॥
इत्याचक्षाणया छेद्वन् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।
प्रमुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह । धनञ्जेति । चकारो भिन्नकमे सुखमि-
त्यगम्भरं योज्यः । यदा सुखमनायासेनेत्यर्थः, सभ्यमिति

विदेशे इति ग्रेषः, तथा वर्तमनि सेमस्य विदेशगमनवर्त्तापि
गिरुपद्विभित्यर्थः । तथा न च मे प्राणसन्देहः, तव धनसाभा-
दिग्ना लरितागमनसम्भावनया वा प्राणान् धारयिद्यामी-
त्यर्थः । तथापि धनसाभादिसङ्घावेऽपि मास्य गाः देशान्तरं
मा गच्छ ॥ १३७ ॥

इत्याच्चाणयेति । इत्यस्मिन् स्नोके, प्रियस्य आचायाः
अनुबन्धिनोऽग्नुकूलान् अवश्यकर्त्तव्यतावोधकानित्यर्थः, इदृन्
धनसाभादीन् आच्चाणया उपन्यस्यन्यापि, अच प्रत्याच्चाण-
येति पाठस्तु न सम्यक् । हह्दो गमनान्विवारितः प्रिय इति
ग्रेषः । अच इतुसङ्घावादवश्यकरणीयमपि गमनं प्रभुत्वेनैवा-
चित्प्रित्याचेपस्य प्रभुत्वप्रयुक्तलात् प्रभुत्वाचेपः । न चाच इदृप-
न्यासेनावश्यकर्त्तव्यतयाभ्यनुज्ञातस्य गमनस्य प्रतिषेधे विरह्द्व-
हेत्वानुपादानान्विर्हेत्वदोषापात इति वाच्यम् अनुरक्त-
नायिकाया नायकविदेशगमनाभ्यनुज्ञानस्य इतुसाधितस्या-
शनभिमतत्वेन प्रस्तुत्वद्वृपतया तत्प्रतिषेधाप्रतिबन्धकलात्
स्तःसिद्धायमानस्य च प्रतिषेधस्य विधानस्यानुवादरूपतया
हेत्वपेक्षाभावाचेति वोध्यम् ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कालं स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३९ ॥

असावनादराच्चेपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिच्छ रक्तया ॥ १४० ॥

चनादराजेपमाह । जीविताङ्गा बस्तवतीति
तव साम्रिष्णेन चिरं जीवितुमिष्टामि, तव विदेशगमने तु
मरिक्षामीतिध्वनिः । स्वावस्था लद्दिदेशमनजिष्मनमरण-
रूपा ॥ १३८ ॥

असादिति । अनादरवद्वः गच्छ वा तिष्ठ वेत्यनास्थाव-
द्वाक्षं । इन्धत्या, जीविताङ्गा बस्तवतीति वाक्यव्यञ्जस्तमरणप्रति-
पादनेन प्रतिषेधन्या ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तन्वै भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वचनात्पेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयाचा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

आशीर्वचनाजेपमाह । गच्छेति । ममापि जन्मेति, तव
गमनानन्तरमेव मरिक्षामि मरणानन्तरस्त्रावश्चं जन्म भवेत्
तत्र लदीयगन्तव्यदेशे भवतु तथा सति पुनस्तद्वर्त्मनं प्राप्या-
मीत्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वचनाचेप इति । आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वाद-
प्रकाशनदारा, आशीर्वादस्य पन्थानः सन्तु ते शिवा इत्य-
नेन । यदा आशीराशंसा साच प्रियार्थस्य प्राप्तोच्छारूपा,
तस्था वादः ममापीत्याद्युत्तरार्द्धेन प्रकाशनं, तद्वारेणैव स्वा-
वस्थां भाविमरणरूपां सूचयन्या सत्या कान्तस्थ याचा निषि-

अत इत्याश्रीर्थचनक्षं भाविक्षमरणस्तचनदारा प्रियथाचा-
लेपकत्वादाश्रीर्थचनक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते, काष्ठन्या मृग्यता त्वया ।
अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्धुपेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥
इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।
कान्तस्याक्षियते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिन्नया ॥ १४४ ॥

परुषाक्षेपमाह । अदीति । काष्ठन्या प्रियतमा मृग्यताम-
न्विष्टतां । ननु त्वमेवैका मे प्रियतमा, किमन्ययेत्यचाह, अह-
मद्यैवेत्यादि, रन्धापेक्षेण द्विद्रानुसन्धायिना, रन्धाक्षेषणमृत्यु-
नेति क्वचित्पाठः । रञ्जन्नात्र तव विदेशगमनरूपं दारं ।
रुद्धास्मि आकान्ता भवामि ॥ १४५ ॥

इत्येष इति । परुषाक्षरपूर्वकं, काष्ठन्या मृग्यतामिति अ-
श्वैव मृत्युना रुद्धास्मीति कठोरवाक्यप्रथोगपुरःसरं । प्रेमनि-
न्नया प्रणयमाचावलम्बनजीवनया ॥ १४६ ॥

गन्ता चेन्नक्षु दृष्टं, ते कर्णी यान्ति पुरा रवाः ।
आर्त्तबन्धुमुखोङ्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४७ ॥
साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।
प्रियप्रयाणं, साचिव्यं कुर्वत्येवानुरक्तया ॥ १४८ ॥

साचिव्याक्षेपमाह । गन्तेति । गन्ता भाविगमनवान्,
भविष्टति हङ्ग् । कथमियं ते मां गमयितुं लरेत्यचाह कर्णा-

वित्यादि, रवाः मन्त्ररण्बोधका वर्षाः ते कर्त्ता पुरा यानि
यास्थन्ति, पुरायोगे भविष्यति स्तु । अतः प्रथाणपरिपन्थिनो
याचाप्रतिकूलाः ॥ १४५ ॥

साचिव्याचेप इति । साचिव्यं कुर्वत्येव दृशं गच्छेत्यनेन
प्रथाणे स्खसहायतां दर्शयन्त्येव अत् प्रथाणं प्रतिषिधते स्खम-
रणद्योतनया निवार्यते अत एष साचिव्याचेप इत्यन्वयः ॥
॥ १४६ ॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं, मत्प्रियैषिणी ।
निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति, करोमि किम् ॥ १४७ ॥
यत्नाचेपः स, यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।
विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

यत्नाचेपमाह । गच्छेतोति । त्वत्प्रियं धनस्याभादिप्रयोजक-
त्वात्तवानुकूलं गच्छेति पदमहं वक्तुमिच्छामि, किन्तु मत्-
प्रियैषिणी मागा इति वाणी मम मुखान्तिर्गच्छति, किं करो-
भीत्यन्वयः । अत्र मत्प्रियैषिणीत्यनेन तव गृह एव चिराव-
स्थानं मम प्रियं, तत् सर्वथा मागच्छेति धनिः ॥ १४९ ॥

यत्नाचेप इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेतिगमनविधानरूपे
कृतस्य कृतस्यापोत्यर्थः, यत्नस्य विपरीतं अत् फलं मागा इति
वाणीनिःसरणरूपं तस्योत्पत्तेर्हेतोरानर्थक्योपदर्शनात् गमने
अनर्थसम्भावनासूचनात् गमनमाचिन्तमिति सोऽयं यत्नाचेप
इत्यन्वयः ॥ १४९ ॥

क्षणं दर्शनविनाय पद्मस्थन्दाय कुप्ततः ।

प्रेमणः प्रथाणं त्वं ब्रूहि, मया तस्येष्टमिष्ठते ॥ १४९ ॥

सोऽयं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते याचेत्यन्यर्थस्योपदर्शनात् ॥ १५० ॥

परवशाचेपमाह । चण्डिति । प्रथाणेऽनुज्ञां ग्रार्थयन्तं
प्रति नाथिकाया उक्तिरिच्चं । क्षणं वाय दर्शनस्य विनाय प्र-
तिबन्धकाय । क्वचित् चण्डर्शनेति समस्त एव पाठः । पद्म-
स्थन्दाय कुप्ततः पद्मस्थन्दमष्टमानस्य प्रेमणः प्रथाणं स्त्रीय-
विदेशयाचां ब्रूहि निवेदय । प्रेमण इति कर्मलाविवक्षायां सम्ब-
न्धविवक्षया षष्ठी । प्रेमाणमनुज्ञापयेत्यर्थः । ननु तामेवानुज्ञा-
पयामि किं प्रेमणोऽनुज्ञापयेत्यचाह, मयेत्यादि । यतो मया
तस्य प्रेमण इष्टमभिमतमिष्ठते अभिमन्त्यते, प्रेमपरवशास्मि
प्रेमणो यदभिमतं तदेव ममाभिमतं, तव प्रथाणं प्रेमणोऽभि-
मतस्येत्तदनुष्ठोयतां, नाच प्रतिकूलाचिष्ठे परन्तु चण्डिच्छेदा-
शहिष्णुना प्रेमणा तन्नामुमस्तते इति भावः ॥ १४८ ॥

सोऽयमिति । प्रेमपरतन्त्रया स्त्रीय प्रेमपरवशलं प्रतिपाद-
यन्ता सत्या इति अनेन पूर्वोक्तग्रकारेण अन्यार्थस्य प्रेमानु-
मतिग्रहणस्य उपदर्शनादुपदेशात् याचां निषिधत इति सोऽयं
परवशाचेप दत्यन्वयः । तस्यार्थस्यैव सूचनादिति क्वचिच्चतुर्थ-
पादः, तत्र तस्यार्थस्यैव याचानिषेधस्यैव सूचनात् पद्मस्थन्दाय
कुप्तत इति प्रेमविशेषणे व्यञ्जनादित्यर्थः ॥ १५० ॥

सहिष्ये विरचं नाथ ! देहूदश्याज्जनं मम ।
 यदक्तनेचां कन्दर्पः प्रचतुं मां न पश्यति ॥ १५१ ॥
 दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुद्धते ।
 पत्यः प्रस्थानमित्याङ्गरूपायाक्षेपमोदशम् ॥ १५२ ॥

उपायाक्षेपमाइ । सहिष्ये इति । अदृश्याज्जनमदृश्यता-
 जनकसिद्धकञ्जलविशेषं । मम मद्यं । यदक्तनेचां येनाज्जने-
 नाके स्वचिते नेचे यस्यास्तां । पश्यति पश्येत् । तव प्रयाणोद्यमे
 कन्दर्पप्रहारशङ्कैव परं मां व्याकुलयति, सा यदि निवार्यत-
 तर्हि विरहे का चतिस्तत्सुखेन गम्यतामित्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करमिति । दुष्करं दुर्घटं । जीवनोपायं कामप्रहार-
 निवारकसिद्धाज्जनदानरूपम् । उपरुद्धते तादृश्याज्जनदाना-
 सम्भवात् प्रतिषिध्यते ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वज्रभ ! ते मुखात् ।
 अयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेमणा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥
 रोषाक्षेपोऽयमुद्विक्तस्तेहनिर्यन्त्रितात्मना ।
 संरभ्या प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥

रोषाक्षेपमाइ । प्रवृत्तैवेति । अत्र एवकारेण क्षप्रत्ययेन
 चातिविस्थयो धन्वते । ईदृशे प्रेमिण तव मुखात् प्रयामीति
 वाणीनिःसरणमतिविस्थयनीयं सर्वथा प्रेमानुरोधस्त्वया शि-
 थिस्त्रीकृतस्तस्मादिदानीं मन्दप्रेमणा अयतापि गच्छतापि लया

किं मम प्रयोजनमस्तीत्यन्वयः । अयतेति, इगतावित्यस्य
परस्मैपदिनो भौवादिकस्य रूपम् ॥ १५३ ॥

रोषाच्चेपोऽयमिति । उद्ग्रिक्त उद्ग्रेकं गतो यः स्तेहः प्रेम
तेन निर्यन्तितो विवशीकृत आत्मा मनो यस्याः सा तथा तथा
अतएव संरभया अयतापीत्यादिना प्रकाशितरोषया सत्या,
विशुद्धस्य प्रेमणः स्वस्तिमविषद्धं हि भवतीति प्रेमभङ्गे युज्यत
एव रोषः ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य याचोक्तिश्वरणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कान्तराज्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

मूर्च्छाक्षेपमाह । मुग्धेति । बुद्धा मूर्च्छापगमात् प्राप्त-
संज्ञा, बुद्धेति क्लान्तपाठे संज्ञां सञ्च्चारा । स्त्रोकदयमिदं न वज्रपु
पुस्केषु दृश्यते, अधिकन्तु प्रविष्टमिति सङ्गतमिति चाच
गद्दीतम् ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न कृतं कर्त्त्वे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अनुक्रोशाक्षेपमाह । नाघ्रातमिति । मधुनि मध्ये । त्वद्वि-
षाभित्यस्य काकाच्चिन्यायात् स्त्रीभिरित्यनेन दीर्घिकास्वित्य-

नेव च अन्यतः । विशीर्णमिति अनुद्गुततया परिणामेन शु-
क्रतामुपगतमित्यर्थः, द्विषां पखायनादिति भावः ॥ १५७ ॥

अप्नाविति । उत्पत्ते बानुक्रोशमिव सकृष्टमिव यथा
स्नात्यथा तस्मात्पत्तस्य योग्यं कर्त्तव्यं रूपोजनकर्त्तव्यापाशादिकं
व्यावर्त्य प्रतिषिद्धं शोच्यावस्था अनुपभोगपूर्वकविशीर्णता
तस्था उपदर्शनात् प्रकाशनात् असावनुक्रोशाचेप इत्यन्ययः ।
आचेपस्यानुक्रोशजनकत्वादनुक्रोशाचेप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु नी-
लोत्पत्तानुक्रोशेन ल्लिपस्त्रत्र न सन्तीत्याचेपस्यचनादनुक्रोशा-
चेपः, व्यपदेशकस्य व्यपदेशं प्रति साक्षात्परम्परया वा इतुता-
सङ्घावस्थौचित्यादिति धेयम्, इत्यनुक्रोशनाचेप इति क्वचित्,
क्वचिच्च सानुक्रोशोऽयमाचेप इति पाठः ॥ १५८ ॥

अस्त्रात्मनि, पद्मानां देष्टरि स्त्रियतारके ।

मुखेन्द्रौ तव सत्यस्त्रियपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुखेन्दुरालिङ्गे गुणान् गौणेन्दुवर्जिनः ।

तस्मान् दर्शयित्वेच्च स्त्रियाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

स्त्रियाक्षेपमाह । अस्त्रात्मनीति । अस्त्रात्मनि अस्त्रतस्ये-
वात्मा आङ्गादकलखरूपं यस्य तस्मिन् अन्यत्रास्त्रतमये, तथा
पद्मानां देष्टरि यदृशे, अन्यत्र सङ्कोचके । तथा स्त्रियो तारके
सङ्कुःकनीनिके यस्य तस्मिन् । अन्यत्र स्त्रियाः प्रेमाल्पदानि
तारका अस्त्रियादयो यस्य तस्मिन् । अस्त्रिन् मुखेन्द्रौ मुख-
रूपे चक्रे यति अपरेण्डुना किं स मा तिष्ठतित्यर्थः ॥ १५८ ॥

इतीति । तस्मान् मुख्येन्दुगुणसहृदान् । बाहूमाशाच
श्लिष्टैकशब्दप्रतिपाद्यते । गैषेन्दुर्गौणालक्षणयेन्दुपदप्रतिपा च
मुखं तदन्तिर्गो गुणान् अव्यतात्मतादीन् इर्भयिता मुख्येन्दु-
राचिन्ता निष्ठयोजनलेन प्रतिषिद्धः । श्लिष्टाचेप इति श्लिष्टपद-
प्रतिपाद्यधर्मदर्शनपूर्वकत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

अर्थो न सच्छ्रुतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।

न तपः सच्छ्रितं किञ्चिद्द्रुतच्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥

असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थार्ज्ञनादेव्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

अनुशयाचेपमाह । अर्थ इति । अर्थो धनं कस्ति सुवर्ण-
रजतभूम्याद्यन्वतमः ॥ १६१ ॥

असाविति । अनुशयोत्तरं सानुशयं यथा तथा असाद-
र्थार्ज्ञनादेव्यावृत्तिर्दर्शिता अतोऽसावनुशयाचेप इत्य-
न्वयः ॥ १६२ ॥

किंमवं शरदभोदः, किं वा इंसकदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥

इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यच्चिवर्त्यते ।

धर्मेण इंससुलभेनास्पृष्टघनञ्चातिना ॥ १६४ ॥

संशयाचेपमाह । किमयमिति । शरदभोदः शरत्का-
लीनः चेतो मेघः । इंसकदम्बकं शरस्मयावानषादागच्छतां
इंसानां श्रेणी । नूपुरसंवादि नूपुरशिङ्गितसहृदशम् ॥ १६५ ॥

इत्ययमिति । अस्युष्टुधनजातिना मेघेभ्यो व्यावृक्षेन, हंस-
सुखभेन हंसमात्रगामिना धर्मेण नूपुरसंवादिरुतेन । संश्यो
यन्निवर्त्यते इति, संश्यस्याच्चेपः संश्याच्चेप इति षष्ठीतत्पु-
रुषः ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वेऽपि विक्रमस्ते, न शास्यति ।

कदा वा दृश्यते लृप्तिरुदीर्षस्य हर्विर्मुजः ॥ १६५ ॥

अथमर्थान्तराचेपः प्रकान्तो यन्निवार्यते ।

विस्मयोऽर्थान्तरस्येव दर्शनात्तत्पुर्धर्मणः ॥ १६६ ॥

अर्थान्तराचेपमाह । चित्रमिति । आक्रान्तविश्वेऽपि विश्वं
व्याप्तुवन्नपि ते विक्रमः प्रतापो न शास्यति विषयान्तराक्रमणे-
स्काया न विरमति एतचित्रमहृतमित्यन्वयः । अर्थान्तरोपन्या-
मेन चित्रलं प्रतिषेधति, कदावेति । कदा वा नैवेत्यर्थः ॥ १६५ ॥

अथमिति । तत्पुर्धर्मणो विक्रमस्तुश्य अर्थान्तरस्यादीर्ष-
वक्तेस्तुपृभावरूपस्य दर्शनादर्शनातः, णिङ्गन्तमिदं, प्रकान्तः
प्रस्तुतचित्रमितिपदप्रतिपाद्यो विस्मयो यन्निवार्यते, अतोऽर्था-
न्तरेण प्रकृतस्याचेपादर्थान्तराचेपोऽयम् ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र ! त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्वद्वन्मर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराचेपो हेत्वाचेप इति सृतः ।

अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम् ॥ १६८ ॥

इत्याचेपचक्रम् ॥

इत्वाच्चेपमाह । न स्तुव्यम् इति । स्त्रमेव मला स्त्रस्य स्त्रन्ना-
स्त्रदमेव बुद्धा । एतेन दातुरौदार्थातिशयो भवनितः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिरिति । स्त्रमेवेत्यादिहेतूपन्यासेन प्रस्तुतस्य नरे-
न्नस्त्रवस्थाच्चेपाद्वेलाच्चेपेऽयं । पूर्वमुक्तः कारणाच्चेपस्तु कारण-
स्त्रैवाच्चेपो नतु कारणेनाच्चेप इति नानयोरैकरूप्यं । विकल्पे
भेदः ॥ १६८ ॥

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो, वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

अथार्थान्तरन्यासं लक्ष्यति । ज्ञेय इति । किञ्चन कि-
मपि वस्तु वाक्यार्थं प्रस्तुत्य प्रकृतलेनोपन्यस्य, तस्य प्रस्तुतवस्तुनः
साधने । अप्रामाण्यासम्भवशङ्कानिरासाय सोपपत्तिकलमम्भा-
दने समर्थस्यान्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्य वस्तुनो वाक्यार्थस्य यो
न्यासः सोऽर्थान्तरन्यासो ज्ञेय इत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुत्येति क्ला-
प्रत्ययेन प्रथमं समर्थनीयस्य प्रस्तुतस्योपन्यासः पञ्चात् यम-
र्थकस्याप्रस्तुतस्त्रेत्यात्यातम्, एतच्च प्राचिकं विपरीत्यस्यापि इ-
र्गनात्, यथा शिशुपालवधे । ‘प्रतिकूचतामुपगते हि विधौ
विफलतमेति बङ्गसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत
पतिष्ठतः करमहस्यमपि’ । अत्र सन्ध्यावर्षनस्य प्रस्तुतवादुच्च-
राद्वाक्यार्थः समर्थनीयः पूर्वार्द्धवाक्यार्थस्तु समर्थकः । भोज-
राजस्त्रयं विपरीतार्थान्तरन्यासं इत्याह । इत्यस्तु प्रस्तुतवा-
क्यार्थस्याप्रस्तुतवाक्यार्थेन समर्थनसमर्थान्तरन्यासं इति लक्षणं

बोधम् । अत्र च समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभाव आद-
रणीयः, सच क्वचित् साधमर्येण क्वचिद्विधर्मर्येण च भवति ।
तदुकं प्रकाशलता । ‘सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन सम-
र्थते । अत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधमर्येणतरेण वा’ इति । केचिन्मु
कार्यकारणयोरपि समर्थसमर्थकलेऽर्थान्तरन्यासमाङ्गः यथा,
‘पृथ्वि ! स्त्रिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं
द्वितयं दधीषाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्वितये दिधीर्षीमार्यः
करोतु हरकार्मुकमाततज्जम् । अत्र कारणभूतं हरकार्मुकात-
तज्जीकरणं पृथ्वीस्त्रीर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । ‘सहसा विद-
धीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । दृणते हि विमु-
श्यकारिणं गुणसुभ्वाः स्वयमेव सप्तदः’ । इत्यत्र सम्प्रदरण
कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमुश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य
समर्थकम् । अयम्नु वच्छ्यमाणहेतुलङ्घार एवेत्यन्ये । अत्र तु
वाक्यार्थयोर्न सामान्यविशेषभावो न वा कार्यकारणभावस्यच
साधारणधर्मयोरभिन्नले प्रतिवर्द्धपमा, भिन्नयोस्योर्विम्बानु-
विम्बले दृष्टान्त इति बोधम् । क्रमेण यथा ‘धन्याचि वैदर्भि !
गुणैरुदारैर्यत्वा समाकृत्यत नैषधोऽपि । इतः स्फुतिः का खलु
चन्द्रिकाया यदभिमणुन्तरली करोति’ । अत्र समाकर्षणमुन्तर-
स्त्रीकरणस्य क्रिया एकैवेति प्रतिवर्द्धपमा । ‘अविदितगुणापि
सतकविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् । अनधिगतपरिम-
स्त्रापि हि इति दृशं मालतीमाला’ । अत्र कर्णे मधुधारावम-
नस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव नलैकरूपमिति दृष्टान्तः ॥१६८॥

विश्वापी विशेषस्यः स्नेषाविद्वो विरोधवान् ।
 अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥
 इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।
 उदाहरणमालैषां रूपव्यक्तौ निर्दर्शते ॥ १७१ ॥

एवमर्थान्तरन्यासस्य सामान्यलक्षणमुक्ता समर्थकार्थभेदेन
 कतिचिद्देदान् दर्शयन्नाह । विश्वापीति । विश्वापी सर्वत्र
 सम्भवयोग्यः । विशेषस्योऽसर्वविषयः । स्नेषाविद्वः स्निष्ठविज्ञे-
 षणसम्यन्नः । विरोधवान् विरुद्धधर्मदयवान् । अयुक्तकारी
 स्वभावत एवासत्कर्मकर्ता । युक्तात्मा आचित्येन युज्यमान-
 स्वरूपः, युक्तार्थ इति क्वचित्पाठः । युक्तायुक्तः युक्तोऽप्ययुक्त-
 कारी । विपर्ययः अयुक्तकार्थादिचित्यविपरीतः अयुक्तः सन्न-
 युक्तकारीत्यर्थः । एते चाष्टविधाः समर्थकार्थभेदाः । आदिना
 भोजराजायुक्तागामनीकप्रत्यनीकादीनां यहस्म् । एषाच्च
 योगार्थव्याखादेव लक्षणलाभ इति लक्षणमक्षलैवोदाहरणानि
 दर्शयन्नाह उदाहरणमालैषामिति । रूपव्यक्तौ स्वरूपप्रदर्श-
 नाय ॥ १७० ॥ १७१ ॥

भगवन्नौ जगन्नेत्रे रूप्याचन्द्रमसावपि ।
 पश्य गच्छत एवात्मं, नियतिः केन लड्यते ॥ १७२ ॥

कमेणोदाहरति । भगवन्नाविति । भगवन्नौ ऐश्वर्यवीर्या-
 द्यतिशब्दवन्नैर, जगन्नेत्रे जगत्प्रकाशकौ । नियतिरिति, अन-

ब्रह्मादिकोटपर्यन्नान् नियत्यधीनवमिति समर्थकस्तुर्थ-
पादार्थो विश्वापी, तेन च सामान्येन पादचयगतविशेषार्थः
शेषपत्तिकः इतः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरणम् ।
नन्नात्मलाभोमद्धतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

पयोमुच इति । परीतापमिति, (प्रादेवं बङ्गमिति)
दीर्घः । आत्मलाभः शरीरपरियहः । अत्र मद्धतामेवैतादृशी-
रीतिर्न प्राणिमाचस्येति विशेषस्यता । अत्रापि सामान्येन
विशेषसमर्थनम् ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमास्तः ।
ननु दाच्चिण्यसम्बन्धः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

उत्पादयतोति । दाच्चिण्यसम्बन्धो दाच्चिण्यदिग्गागतः अ-
थ च सारल्यादिगुणवान् इति स्नेषावष्टमेनैवोच्चराद्वार्थः सम-
र्थक इति स्नेषाविद्वः, अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्य-
विशेषता ॥ १७४ ॥

जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।
अनुगृह्णाति हि परान् सदेषोऽपि दिजेश्वरः ॥ १७५ ॥

अगदिति । मलिनोऽपि कलद्वितोऽपि । अनुगृह्णाति
अनुग्रहेषोपकरोति, सदेषोऽपि दूषणवानपि, दिजेश्वरो

ब्राह्मणश्रेष्ठः, निशाकरस्थापि दिजराजलेन सामान्यरूपेऽयं
समर्थकः । एष च सदोषलागुणहेषकारकलरूपविद्वधर्मदद्य-
वान्, नहि सदोषा जना उपकुर्वन्तीति विरोधात् । अत्र
सदोषेऽपीतिपदस्य सराच्चिरपि सदूषणेऽपीत्यर्थदद्येन स्वेषस-
भावात् स्वेषाविद्वलमाशङ्कितमन्तैः तत्र हचिरं तादृग्स्वेषस्य
प्रक्षतानुपयोगिलेनानभ्युपगमात् मस्तिष्कलसदूषणलयोरेव सम-
र्थसमर्थकयोः साधमर्यात् ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात्कण्ठान्निर्गतेऽप्यलिनां ध्वनिः ।
कटुर्भवनि कर्णस्य कामिनां, पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

मधुपानेति । मधुपानेन कलात् सुखरात् कण्ठान्निर्गते-
ऽपि तादृशकण्ठनिर्गतलान्नधुरोऽपीत्यर्थः । कामिनां विरहि-
णाम् । पापमीदृशमिति, ईदृशं सुखदवस्तुनोऽपि दुःखदत्तस-
म्यादकम् । अत्र सामान्यस्य पापरूपसमर्थकार्थस्य मधुरस्था-
ऽपि भ्रमरध्वनेः कटुलसम्यादनादयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

अयं मम दद्वत्यज्ञममोजदसंस्तरः ।
ज्ञताशनप्रतिनिधिर्दाचात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

अयमिति । अमोजदसंस्तरः अमोजदसकस्तिता ग्रन्थ्या ।
नैतदयुक्तमित्याह ज्ञताशनप्रतिनिधिरिति, दाचात्मापकता आ-
त्मा स्वभावो यस्य सः । अत्र ज्ञताशनप्रतिनिधिर्दाचकलस्वभा-
वोयुक्त इति समर्थकस्य युक्तात्मता ॥ १७७ ॥

चिषेतु कामं शोतांशुः किं वसनो दुनोति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नव्यसाम्रतम् ॥ १७८ ॥

चिषेलिति । चिषेतु हिनसु, शीतांशोः कलङ्कित्वात् परद्विसनं युक्तमित्यर्थः । वसनः पुनः किं कथं दुनोति नैतद्यायमिति सामान्यार्थेन इठयति मलिनाचरितमिति मलिनेन कलङ्किना अथव पापिना, सुरभेर्विख्यातस्य अथव वसनस्य । तथाच, मधौ कामदुघायाऽस्त्र विख्याते सुरभिर्द्वयोरिति कोषः । असाम्प्रतमयुक्तम् । अत्रोक्तष्टुत्यापि सुरभेरपृष्ठकर्मकरणाद्युक्तायुक्तता । किञ्चाच मलिनसुरभिश्वद्योः स्त्रियुत्त्वात् स्त्रीषाविद्वृतापि तदनयोः सङ्करः ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय, किमयं कमलाकरः ।

नहीन्दुगृह्णोपयेषु दृर्घ्यगृह्णो मृदुभवेत् ॥ १७९ ॥

इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

कुमुदान्यपीति । अपिना शीतांशुबोधितलेन शीतलानां दाहकल्पमत्यास्त्र्यमिति ध्वनितं । किमयमिति अगदाहकसूर्यबोधितलेन दाहस्त्रभावस्य कमलाकरस्य विरहिजनदाहकलं नास्त्र्यमित्यर्थः । कमलाकरः कमलानीत्यर्थः कुमुदानीति प्रक्रमात् । नहीन्दुगृह्णेष्विति । गृह्णः पञ्चः (पदपञ्चपरतन्त्रेषु यह इति क्यः) अत्र अयुक्तस्यैवायुक्तकर्मकरणमिति अयुक्तकारि, युक्तात्म, युक्तायुक्तेतिचितवाहिपर्ययः । एतानि साधमर्येणादाहरणानि, (वैधमर्येण यथा, “इत्यमाराध-

मानोऽपि क्षिआति भुवनचयम् । शास्त्रेत् प्रत्यपकारेण नोप-
कारेण दुर्जनः” इति । अचाराधनापकारयोः समर्थसम-
र्थकधर्मयोर्विरोधिलं, प्रदेशस्तात्याऽयं भेदः दुर्जनस्य सार्व-
चिकलाभावात् ॥ १७८ ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्दयोः ।
तत्र यज्ञेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ।

अथ व्यतिरेकं स्तुत्यति । शब्दोपात्त इति । इयोर्वस्तुनो-
रुपमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचक-
शब्दप्रयोगेण इटितिबोधिते तथा प्रतीते वा साधारणधर्मवाच-
कस्यानुपादानात् पर्यासोचनयावगते वा सति, तत्रेति, न तत्र
करुणा हेतु, रित्यादिवत् षष्ठ्यर्थे सप्तमी तयोरित्यर्थः, तयोरुप-
मानोपमेययोर्यज्ञेदकथनं केनचिदसाधारणधर्मान्तरेणोपमा-
नादुपमेयसोत्कर्षायापकर्षाय वा वैधर्म्यप्रतिपादनं स व्यतिरेकः
कथ्यत इत्यन्यथः । असाधारणधर्मान्तरस्य उत्कर्षापकर्षहेतु-
भूतं तत्त्वं क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तस्य भवति तेग व्यतिरेकस्य
भेदचतुष्टयमन्वैरुक्तं श्लेषं, तथाहि अकलङ्घं मुखं तस्या न
कलङ्घी विधुर्यथा, इत्यादौ अकलङ्घलक्षक्षिलरूपहेतुदयो-
पादानादेकः, प्रत्येकानुपादानात् द्वौ, समुदायानुपादानादेक
इति चलारोभेदाः । भेदकथनस्य क्वचिन्नादिवाचकप्रयो-
गेण क्वचिद्विरुद्धधर्मापादानमात्रेण च शब्दं सम्भवति, क्वचिच्च
पर्यासोचनागम्यम्, एतत्त्वं वक्ष्यमाणोदाहरणेषु खण्डीभविष्यति ।

इत्येषोपमानादुपमेयस्त्रोत्कर्षोऽपकर्षो वा वैचित्रविशेषजनक-
तथा प्रतिपाद्यमानोव्यतिरेक इति सच्चणम्, तत्रोत्कर्षव्यतिरे-
कस्य वच्छ्यमाणेऽदाहरणानि, अपकर्षव्यतिरेकस्य यथा, ‘ज्ञीणः
ज्ञीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्। विरम प्रसीद
सुन्दरि! द्यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु’। अत्रोपमेयद्यौवनस्त्रोपमान-
चन्द्रापेच्यापकर्षः । यथा वा ‘इनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्दिष्टां हसैर्दूतपद्यः सितीकृतः’। अत्र यशस्त्रिइनूमदाद्यपेच्या
दैत्यफलासम्यादकतया नखस्त्रायशस्त्रिलादपकर्षः ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योऽसि, भेदस्तु वपषैवेद्यशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं, धर्मेणैकच वर्त्तिना ।

प्रतोतिविषयप्राप्नेभेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

इत्यं व्यतिरेकस्य सामान्यलक्षणमुक्ता बहुप्रभेदसास्य प्रथमं
शब्दोपान्तसादृशप्रभेदान् क्रमेण दर्शयन्नेकव्यतिरेकमाह ।
धैर्येति । धैर्यं पाण्डित्यमनुकृतिवेलतच्च, सावण्यं सैन्दर्यं
स्त्रणाकाजस्त्रमयतच्च, गाम्भीर्यं दुर्बोधाशयतं गभीरतच्च, गा-
म्भीर्येत्यत्र माहात्म्येति कृचित्याठः । तत्र माहात्म्यं महाशयतं
विपुलतच्च । भेदस्त्रिति भेदोवैधर्म्यम्, ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
चरणादिमता । अत्र धैर्यादिसाधारणधर्मप्रयोगात् सादृशं
शाब्दम् । उपमेयमात्रनिष्ठेन च शाब्देन विलक्षणवपुश्चत्वधर्म-
णाप्रस्तुतात् समुद्रात् प्रस्तुतस्य राज्ञ उत्कर्षः ॥ १८३ ॥

इत्येकेति । इत्यस्मिन् स्नाके एकच वर्जिना एकस्मिन्दुपमेय
एव वर्जनानेन धर्मेण सुन्दरवपुश्चलरूपेण उभयवर्जिन
उपमानोपमेयनिष्ठस्य भेदस्य उत्कर्षापकर्षरूपवैधर्म्यस्य उप-
मेयोत्कर्षस्य उपमानापकर्षस्य चेत्यर्थः प्रतीतिविषयप्राप्तेः
प्रतीयमानलाद्वेतोरथमेकव्यतिरेक इत्यस्यथः । अच विषयपदं
विषयत्वपरम् । एकमात्रनिष्ठधर्मेणोभयोर्मिथोव्यतिरिच्यमा-
नलादेकव्यतिरेक इति वर्जुलार्थः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काण्ड्यं पिशङ्गता चैभौ यत्पृथग्दर्शिताविच्च ॥ १८४ ॥

उभयव्यतिरेकमाह । अभिन्नवेसाविति । अभिन्नवेलौ
अनुस्तुतमर्थादै । असावम्बुराशिरञ्जनसङ्काशः आमलान्
मलिनः, लन्जु चामीकरद्युतिः सुवर्णकान्तिः । अच भवानिति
तमिति च प्रक्रमभङ्गः सोढव्यः ॥ १८३ ॥

उभयेति । अत्रोपमानोपमेयोभयगतावेव निकर्षोत्कर्ष-
वेधकौ अञ्जनसङ्काशलचामीकरद्युतिलरूपभेदकावुपात्तावि-
त्युभयव्यतिरेकोऽयम् ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रस्थ दुर्ब्बारौ महासन्त्वौ सतेजसौ ।

अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष स्मेषरुपत्वात् सम्भेष इति गृह्णताम् ।
साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्शयते तदपि दद्यम् ॥ १८६ ॥

सम्भेषव्यतिरेकमाह । लभिति । दुर्बारावित्यादि, दुर्बारत्वमनभिभवनीयत्वमवार्थपूरत्वश्च, सत्त्वं गुणविशेषस्त्रिमिप्रस्तृतिजन्मुश्च, तेजः प्रतापेवाङ्गवाङ्गिश्च, जडात्मा जखमयत्वात् शीतलखभावोमूर्खश्च, पटुक्षीक्षणो निपुणश्च ॥ १८५ ॥

स एष इति । स्मेषरुपत्वात् जडात्मेतिपटुरितिस्त्रिष्टभेदकधर्मदद्यसम्यादितत्वात् । न चाच दुर्बारावित्यादिसाधारणविशेषणानामपि स्त्रिष्टलेन सम्भेषत्वमस्येति वाच्यं तादृशविशेषणानां सादृशनिर्वाहकतया अव्याधार्थान्यतरस्मेषाव्यभिचारिलेन सर्वत्रापि सम्भेषत्वापत्तेः तस्माद्भेदकविशेषणस्यैव सम्भेषत्वेन सम्भेषत्वव्यपदेशः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्कर्षकापकर्षकविशेषणदद्यस्यैव स्त्रिष्टलं, क्वचिदेकतरनिष्ठविशेषणस्य स्त्रिष्टलेऽप्ययं भवति यथा एतत्पद्यस्यैव, तथापि भवतः कचां जडात्मा नायमर्हतीत्युत्तराद्वपाठे, अत्रोपमानमात्रगतं जडात्मेति स्त्रिष्टविशेषणम् । इत्यं भेदकविशेषणस्यैकगतत्वेनेभयगतत्वेन स्त्रिष्टलेन च भेदचयमुक्ता पुनरपि भेददद्यमाह । साक्षेपस्येति । आक्षेपः विरुद्धधर्मान्तरोपन्यासेन सादृशप्रतिषेधः तत्प्रितः । सहेतुकः हेतुपन्यासेन साध्यमानः, हेतुस्त्राच हेतुर्थविहितपञ्चमादिविभक्ष्यन्तपदप्रतिपाद्यरुपः अतएव हेतुविशेषणप्रयोगे न सहेतुकव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

A. O. 20/38

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 38.

काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोञ्ज्ञनोनामक-
टीकासहितः ।

THE KĀVYĀDARŚA OF ŚRĪ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY

PANDITA PREMACHANDRA TARKABĀGI'S'A.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

**SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.**

The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.

The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.

The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasiculi, Nos. 19 and 20.

A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Siromani, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Arch-deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.

The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.

The Kávyádars'a of S'rí Dañdin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágísha, Fasc. I. II., Nos. 30 and 33.

The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited, with an English Translation By E. B. Cowell, Esq. M. A. fasc. I. No. 35.

स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनोमकरालयः ॥ १८७ ॥

क्रमेणोदाहरति । स्थितीति । अत्र मलिनत्वरूपविरह्म-
धर्मप्रयुक्तसादृशाचेपेण प्रस्तुतस्योल्कर्ष इति शाचेपव्यतिरेकः,
नचाचेप एवायमिति वाच्यं तस्याचाङ्गतया व्यपदेशकलाभा-
वात् ॥ १८७ ॥

वहन्नपि मर्हीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्त्वभावाङ्गज्ञानां शेषस्वत्तोनिकृथ्यते ॥ १८८ ॥

वहन्नपीति । सुजङ्गानां वर्णणाम्, अथ विटानां । नि-
कृथ्यते निकृष्टीभवति । तत्त्वं इति शार्याद्वीयत इत्यादिवह-
पादानसंज्ञकस्याऽपि कर्द्वत्वविवक्षया निकृथ्यत इति कर्मणि
ग्रथेणः । अत्र भर्त्वभावादिति पञ्चम्यनपदप्रतिपादेन ऐतुना
प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्कर्षनिकर्षबोध इति सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

इत्यं शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकमुल्ला प्रतीयमानसादृश्य-
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह । शब्दोपादानेति । शब्दस्य साधारण-
धर्मप्रतिपादकपदस्योपादानेन यत् सादृश्यं तत्पूर्वकोव्यति-
रेक ईदृशः निरुक्तखरूपः । शब्द उपादानं प्रतिपादको यस्य

तादृशं शादृशं चत्रेति केचित् । प्रतीयमानेति, प्रतीयमानं
साधारणधर्माप्रयोगेऽपि सामर्थादवगम्यमानं शादृशं चत्र सः
साधारणधर्मप्रयोगाभावेऽपि प्रसिद्धशादृशयोरूपमानोपमेव-
योर्भेदकथनरूप इत्यर्थः । तादृशो व्यतिरेकोऽप्यस्मि सम्भवति,
सोऽप्यभिधीयते अनन्तरमेव दर्शते ॥ १८८ ॥

त्वनुखं कमलच्छेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहित्वनुखं त्वदुपाश्यम् ॥ १८९ ॥

अभूविलासमस्यृष्टमदरागं मृगेत्तरणम् ।

इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्वुणभूषितम् ॥ १९० ॥

त्वनुखमिति । इतीति भिहादा विज्ञेषणम् एषेत्यर्थः,
जलसंरोहित्वसिंहोत्पन्नम्, त्वदुपाश्यत्वाचनिष्ठम् । विभि-
ञ्जोपादानत्वात्त्वनुखकमस्त्रयोर्भेद इत्यर्थः । अत्र साधारण-
धर्माप्रयोगानुखकमस्त्रयोः शादृशमशाव्दमपि प्रसिद्धतात्
प्रतीयते ॥ १८० ॥

अभूविलासमिति । अस्यृष्टमदरागमप्राप्नमद्यपानकृतलौ-
हित्वं । मृगेत्तरणं मृगस्य चक्षुः । तद्वुणभूषितं तैभूविलासा-
दिभिर्गुणैरसङ्कृतम् । अत्रापि विश्वधर्माचप्रयोगात् शादृ-
शमार्थम् ॥ १८१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमाचेत्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।
सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्वः प्रदर्शयते ॥ १८२ ॥

उदाहरणदद्यदर्शनायाः प्रयोजनं दर्शयति । पूर्वस्मि-
न्निति । पूर्वस्मिन् लक्ष्मुखमित्याद्युदाहरणे, भेदमाचेक्षि-
रिति न तु प्रस्तुतस्योत्कर्षोक्तिरित्यर्थः उत्कर्षवोधकवैधमर्या-
नुपादानाद्यत्रोत्कर्षस्य व्यञ्ज्यलमेवेति भावः । भेदस्याच कारण-
भेदरूपः । उक्तस्य, अयमेव हि भेदोभेदहेतुर्बा विद्यद्वृ-
धर्माधारः कारणभेदस्येति । न च जलसंरोहीत्यस्य जल-
संरोहीतिस्तिष्ठतवा जडोपादानात् कमलादजडोपादानस्य
मुखस्योत्कर्षः इद्यादेवापस्थित इति कथं भेदमाचेक्षिरित्यु-
क्तमिति वाच्यम्, तात्पर्याभावेव जलपदस्य जडार्थवोधक-
लाभावात् वस्तुतस्य जलसंरोहीत्यच बोरसंरोहीत्येव पठनी-
यम् । अस्मिन्निति । अस्मिन्ननन्तरोक्ते अभूविलासमित्यादिपदे,
आधिक्यदर्शवम् उपमानोपमेवनिकर्षोत्कर्षवोधकविशेषणैरूप-
मेयस्योत्कर्षसाच्चतिपत्तिः न तु साधारणविशेषणमहित्वा सा-
दृश्यप्रतिपत्तिरिति । भेदस्याच दयोर्विद्यद्वृधर्मवत्तया प्रती-
यते न तु खुटशब्देनाभिधीयते । इत्यं विद्यद्वृधर्मप्रयोगेण
न जादिवाचकशब्देन वा खुटभेदव्यतिरेकं प्रदर्श्य सदृशध-
र्ममाचप्रयोगेणास्खुटभेदव्यतिरेकं दर्शयति । सदृशव्यतिरेक-
स्येति, सदृशेन सदृशधर्ममाचप्रयोगेण व्यतिरेक आधिकं
सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

लक्ष्मुखं पुण्डरीकच्च फुले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमङ्गमरमभोजं ल्लोखनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकोऽपि सादृश्यस्य शब्दोपात्तलेन प्रतीयमा-
नलेन च द्विविधस्त्रं शब्दोपादानसादृश्यभेदमुदाहरति ।
त्वमुखमिति । फुलत्वं स्मितशोभितत्वं विकसितत्वम् । अत
फुलत्वसुरभिगच्छत्योः साधारण्यात् सादृशं शब्दोपात्तं ।
भ्रमदिति, भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलनेत्रत्वम् धर्मदयमसाधारण-
मपि विम्बानुविम्बतया सदृशमेव न तु विरुद्धं, तेन च मुखपु-
रुषरीकयोर्भेदः प्रतीयत एव परन्तु विरुद्धधर्मोपादानेन यथा
स्फुटतरः, नात्र तथेति युज्यत एव भेदविधानम् अत्र भ्रमरा-
पेत्यया नेत्रस्थात्कर्षः पर्यास्त्रोचनया प्रतीयत इति मुखसाधि-
क्यात्तत्त्वसमन्वयः ॥ १६३ ॥

चन्द्रोऽयमन्बरोत्तंसोहंसोऽयं तोयभूषणम् ।

नभोनक्षत्रमालीदमुत्फुलकुमुदं पयः ॥ १६४ ॥

प्रतीयमानशौक्यादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतशुद्धोश्च भेदोऽस्मिन् वियदभसोः ॥ १६५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत्साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

मृङ्गनेत्रादि तुल्यं, तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १६६ ॥

प्रतीतसादृशं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति । चक्र इति ।
इदमिति काकाच्चिन्मायान्वभः पयसोर्विशेषणं । नभो नक्षत्र-
मालीदमिदमुत्फुलुमुदं पय इत्यपि क्वचित्पाठः ॥ १६४ ॥

अत्र प्रतीयमानसादृशत्वं सदृशव्यतिरेकत्वम् सङ्गमयति ।

प्रतीयमानेति । अस्मिन् पदे प्रतीयमानं वाचकाभावेऽपि प्रसिद्धलादवगम्यमानं यत् वैष्णवादि आदिना सितपञ्चो-भितलादीनां यहणं । तेन साम्यं यथोऽस्माहृष्टयोऽस्मद्द्वंसयो-रूपमानोपमेयभृतयोः, तथा प्रतीता इद्धिर्बिनानुविवल-बोधिका खच्छता यथोऽस्तथाविधयोर्विदम्भयोऽस्य आश्रय-तया उपमानोपमेयधर्मभृतयोरित्यर्थः, भेदः कृतः प्रद-र्शित इत्यन्वयः । अयमर्थः साधारणधर्माप्रयोगात् प्रतीय-मानसाहृष्टयोऽस्मद्द्वंसयोः खच्छतासाधक्येण सदृशाभ्यां विद-दम्भोरूपविभिन्नधर्माभ्यां व्यतिरेकं प्रदर्शितमिति प्रतीय-मानसाहृष्टयतिरेकस्य सदृशव्यतिरेकाख्योभेद इति । अत यूर्बार्हान्ते विदम्भयोरिति, उत्तरार्हान्ते चम्द्वंसयोरिति पाठो न मनोरमः ॥ १८५ ॥

पूर्वजेति । पूर्वच लक्ष्मुखमिद्यादिस्त्रोके इवत् इवविशिष्टं साम्यं फुले इति सुरभिगव्यनी इति च साधारणधर्मबोधक-मृद्घाभ्यां मुखपुण्डरीकयोः साहृष्टं प्रतिपादितमिति इद्वदो-पादानसाहृष्टोऽयं सदृशव्यतिरेक इत्यर्थः । उभयच सदृश-व्यतिरेकलं सङ्गमयति उभयचापीति, उभयचापि स्त्रोकदयेऽपि तु त्वं हृष्णलादिना खच्छलादिना च प्रणिधानगम्यसाहृष्टं भृङ्गनेत्रादि आदिना विदम्भयोर्यहणं, भेदकम् उपमानोपमे-ययोर्भिन्नवलप्रतिपादनेन निकर्षोत्कर्षबोधकं, तत्त्वात् सदृश-व्यतिरेकतेत्यन्वयः । अन्ये त्वेवंविधस्यस्ते उत्कर्षनिकर्षयोः स्फुट-प्रतीतेरभावात् तस्मा एव च व्यतिरेकश्चपदेशस्य जीवातुभृत-

मान्न व्यतिरेकलमुचितं किन्तु धर्मबोर्बिन्नानुविष्वतादुपमा-
ध्वनिरेषाचमिति वदन्ति ॥ १६६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं हृर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूना यौवनप्रभवं तमः ॥ १६७ ॥
सजातिव्यतिरेकोऽयं, तमोजातेरिदं तमः ।
दृष्टिरोधितया तुल्यं, भिज्ञमन्यैरदर्शि गत् ॥ १६८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

सजातिव्यतिरेकमात् । अरद्वाङ्कोकेति । दृष्टिरोधकर-
मिति, दृष्टिचुर्णानस्त्र, तमोसोहोऽन्धकारस्त्र, क्षेषवशादेव
तमःपदेनोपमानोपमेष्यभूततमोद्यप्रतिपादनात् सामान्यत्वात्
स्वस्थमन्यथाः, व्यञ्जनया उपमानतमःप्रतीतेरज्ज व्यतिरेक इति
केचित् । अत्र दृष्टिरोधकरमितिविशेषस्योभ्युच्छित्तित्वात्
साहृष्टं ग्राव्ये । अरत्नालोकेत्यादिविशेषदृष्टिरोधकम्, एतदेव दर्शयति सजातिव्यतिरेकोचमिति
समाना जातिर्यस्त्र स सजातिः सजातिसोच्यतिरेचमं सजातिव्य-
तिरेक इत्यर्थः । इदं इस्तुतं यौवनप्रभवं तमः, तमोजामेझान-
प्रतिव्यक्तस्त्रूपतमस्त्रधर्मवतोऽप्रस्तुततमःसामान्यस्त्र दृष्टिरो-
धितया दृष्टिरोधितस्त्रूपसाधारणधर्मस्त्रैर्भिन्नस्त्र छला चदर्शि
तन् सजातिव्यतिरेकोऽयमित्यन्यथाः । अत्र अन्यैरिति वज्ज-

वचनेन अहोरात्रपूर्णिमादीना परिशृङ्खः अव्यथा विषद्ध-
धर्मदयस्त्रैवोपादानादुक्तवचनानुपपत्तेः । भिक्षमित्यबेनाव्यये
च तमोजातेरित्यस्य विपरिशामेन पञ्चम्यन्तसा ज्ञातवा, अत्ये
तु तम इव तम इति लिष्टहृषकमिदं विषद्धधर्मोपादाना-
दधिकारहृषवैग्रीषमित्याङ्गः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

प्रसिद्धैतुव्यावृत्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वम्बा विभाव्यं, सा विभावना ॥ १८९ ॥

विभावनां सत्यतिः । प्रसिद्धैति । एतेति वैचित्रे इत्यर्थः ।
प्रसिद्धस्य खाभास्यतोलोकविल्लातस्य न तु तात्त्विककारण-
तोपश्च इतेऽर्थादृत्या अपञ्चावप्रदर्शनेत्र यत्किञ्चिदतिगूर्ह
कारणाकारं यथ वैचित्रे विभाव्य फलोत्पत्त्वनुपत्त्वा निषु-
शाभिविवेशनानुसन्धानीर्व, तथा खाभाविकत्वम्बा निषुणानु-
सन्धानेनापि कारणान्तरामतोतेः फलस्य स्ततःसमस्यमान-
त्वम्बा विभाव्यं, सा द्विविधैचित्ररूपा विभावते योजना,
इत्यस्य विभा प्रसिद्धैतुमुत्पत्त्वस्य फलस्य गूढकारणान्तरवि-
भावनजन्यं कारणान्तरानुपत्त्वाद्या वैसर्विकत्वनिष्ठयजन्यं वा
वैचित्रं विभावनेति सत्त्वणं, ततस्य कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं
वा विभाव्यतेऽस्यामित्यधिकरणप्रत्ययान्तो योगरूढोऽयं वि-
भावनाशब्दः अलङ्कारसंज्ञानां प्रादेण योगरूढत्वात् । अ-
वास्तु कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्षवं विभावनेत्याङ्गः तत्र
विभावते तिसंज्ञाया नाम्यर्थतेति नैतत् बन्धक् । अत्र कार-

शास्त्र एवं कचिच्छार्थं, यथा, “अग्रायावहारं भयमहस्त-
रसे दृजो । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रवः” । इति, अत्र
वयोहरं कारणाभारमुक्तं तत्र च कारणतयाऽनिहेऽबादिभा-
व्यत्वं । कचिदार्थं, यथोदाहरित्वते अपीतशीवकादम्बमि-
त्यादि, अत्र ग्रन्थकालहृषकारणाभारमनुपात्तं विभावनीयं ।
खाभाविकलमपि कचिच्छार्थं यथा, वक्त्रं निसर्गसुरभीत्यादि
कचिच्छार्थं यथा, अनञ्जितासिता हृष्टिरित्यादि । प्रसिद्धका-
रणाभावश्च कचिच्छार्थः, यथा, अपीतशीवेत्यादि । कचि-
च्छार्थः यथा वक्त्रं निसर्गत्यादि । चत्र तु कारणविरहृष्टां-
वेन कारणाभावप्रतिपादनं तत्त्वापीयं भवति परन्तु न खुट-
तरा, यथा, यः कौमारहरः च एव हि वरस्ता एव चैचक्षपा-
स्ते चोक्तीजितमास्तीसुरभयः प्रैढाः कक्षानिष्ठाः । या
चैवास्मि तथापि तत्र सुरतत्त्वापारखीखाविधौ रेवारोधसि
वेत्योत्तरत्वे चेतः समुत्कण्ठते । इति, अनेकाण्डारूपकार्यस्थ
प्रसिद्धहेतुनां पत्थभावादीनामभावोविरहृष्टेन पत्थादिसङ्घावेन
प्रतिपादित इति नाच खुटत्वमस्ताः अत एवाच प्रकाशकता,
अत्र खुटोन कचिदसङ्घार इत्युक्तं ॥ १८८ ॥

अपीतशीवकादम्बमसंस्टृष्टामलाभरम् ।

अप्रसादितशुद्धाम्बुजगदासीननोहरम् ॥ २०० ॥

तत्र कारणाभारविभावनामुदाहरति । अपीतेति । अ-
पीताः अधून्यपीतवक्त्रोऽपि जीवा मत्ताः कादम्बाः कस्त्रिंशा

यत् तत् । अपीतेति, भोजनार्थत्वात् पिवते: कर्त्तरि नः ।
 तथा असंस्तुष्टमपि अमखमम्बरं यत् तत् । अप्रसादितं कत-
 कादिना प्रसादमप्रापितमपि शुद्धं स्वच्छमम् यत् तत् ।
 अत् पानं जीवत्वस्य, मार्जनममलत्वस्य, प्रसादनं शुद्धत्वस्य,
 प्रसिद्धं कारणं तदसङ्गावेऽपि जीवत्वादिफलोत्पत्तिरिति प्र-
 सिद्धकारणभावः शाब्दः, तादृशफलोत्पत्तिस्य प्रसिद्धकार-
 णाभावेऽप्युपनिषधमाना प्रस्तुतदूपतया कारणान्तरमपेचत
 इति शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयति, तदचार्यं का-
 रणान्तरम् ॥ १०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिर्भूरनावर्जिता नता ।
 अरञ्जितोऽरुणश्वायमधरस्तव चुन्दरि ॥ २०१ ॥

खाभाविकलविभावनामुदाहरति । अनञ्जितेति । अन-
 ञ्जिता अञ्जनेनास्त्रिप्तापि दृष्टिरसिता श्वामस्ता । तथा अनाव-
 र्जिता अनाकृष्टकोटिद्वयापि भ्रून्तता वका, अरञ्जितो खाक्षा-
 दिभीरागमप्रापितोऽपि अधरोऽरुणः । अत् अञ्जितत्वमसि-
 तत्वस्य, श्वावर्जनं नन्तायाः, रञ्जितत्वमरुणत्वस्य प्रसिद्धं
 कारणं, तञ्जितत्वावप्युत्पद्यमानमसितलादि कार्यं दृष्टकार-
 णान्तराभावादिधिनिर्मितत्वरूपस्वाभाविकत्वं विभावयति ।
 तत्र खाभाविकलमिह गम्य । प्रसिद्धकारणाभावस्य शाब्दः ॥

॥ २०१ ॥

शदपीतादिजन्यं स्थानं चीवत्वाद्यन्यस्तेतुजम् ।
अहेतुकस्त्र तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

उदाहरणदये निरुक्तलक्षणदयं सङ्गमयन् कारणाभावे
कथं कार्योत्पत्तिरिति विरोधं वारयति । यदपीतादीति ।
पीतं पानं भावे कः, आदिना उत्तरस्त्राकगतानामप्यन-
च्छित्वादीनां परियहः, एवं चीवत्वादीत्यादिना असित-
त्वादीनाम् । अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यं किन्तु अन्यस्तेतुजं
श्ररत्कालरूपकारणान्तरजन्यं, तथा अहेतुकस्त्र कारणमन्त-
रेण खतःसिद्धस्त्र यत् चीवत्वादि स्थानवति तस्येह विवक्षा
इत्यतोऽविरुद्धता व्यभिचाराभाव इत्यन्वयः, अयमर्थः, दृष्टा-
रणिन्यायेन प्रत्येकपर्याप्तकारणतायां व्यभिचारापत्त्या कार्य-
गतं वैजात्यमवश्यमङ्गीकरणीयं, ततस्त्र प्रकृते पानादिजन्यं
चीवत्वादिकमन्यत् श्ररत्कालजन्यमन्यदिति पानादिकारणा-
भावेऽपि श्ररञ्जनं विजातीयमिदं चीवत्वादिकं तस्माच्च
व्यभिचारसम्भवः, एवमन्त्रनलेपादिलौकिककारणजन्यमसित-
त्वादिकमन्यत् स्वभावसिद्धस्त्रान्यदिति नाचापि व्यभिचार-
शङ्केति, वैचिचन्तु विभिन्नानामपि चीवत्वादीनामेकताथ्व-
सामेन अहो असत्यपि कारणे कार्यमिति चमल्कारोदया-
दिति विवेचनोयम् ॥ २०२ ॥

वस्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।
अकारणरिपुश्वन्द्रो निर्निमित्ताऽसुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षात्त्विवर्त्तिः ।
उक्तस्त्र सुरभित्वादि फलं, तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥
॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

आद्यं स्खाभाविकलमुदाहरति । वक्त्रमिति । निसर्गस्त्र
स्खभावेन, नहु केनापि कर्पूरादिगन्धवस्तुना सुरभि । अव्याजे-
नाकपदेन सुन्दरं, नहु वसनाभरणादिना लचिमसौन्दर्यवत् ।
अकारणरिपुः विरोधादिकारणं विनैव विरहिणां ताप-
कारी । एवं निर्निमित्ताऽसुहृदिति । अत्र सुरभित्वादीनां
स्खाभाविकलं निसर्गादिपदवेाथमिति आद्यमेव । वन्धु
स्थित्त्वहेतुव्यादृत्यभावात् कथं स्वच्छेष्वमन्यय इत्यचाह, निस-
र्गादिपदैरिति । साक्षात्त्वादिवाचकम्भवत् । सुरभित्वादि-
फलं सुरभित्वादिपदस्त्र स्खाभाविकलम्, उक्तस्त्र वोधितस्त्र ।
निसर्गादिपदानि हेतुस्त्रावं निवर्त्यन्ति, सुरभित्वादि-
फलस्त्र च स्खाभाविकलं वोधितस्त्रीत्यर्थः । तत्त्वस्मात् कारणा-
भावफलस्खाभाविकलयोः प्रतीतत्वादित्यर्थः । सा निरक्षस्त्रणर
विभावना अत्र वर्तत इत्यन्ययः । तस्मा इत्यत्र तस्मादिति
लक्षित् पाठः ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्त्वस्यान्यवस्तुनः ।
उक्तिः संशेपस्त्रपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

अथ समासोक्तिं स्वच्छति । वस्त्रिति । किञ्चित् किमपि प्रकृतं

वसु अभिप्रेत्य चमत्कारितप्रतिपिपादयिषया व्यञ्जनया
प्रतिपादयितुमभिलक्ष्य तच्चुल्यस्य तदुपमानभूतस्यान्ववस्तुनः
कस्यचिदप्रस्तुतस्योक्तिः शब्देन प्रतिपादनं सा समासोक्तिरित्य-
न्वयः । शक्त्या प्रतिपादनापेक्षया व्यञ्जनया वस्तुनः प्रतिपा-
दनं हि चमत्कारविशेषं जनयति, यदुक्तं धनिक्ततां ‘वाच्यो-
र्ज्ये न तथा खदते प्रतीयमानः सएव यथेति, संज्ञावीज-
माह, संक्षेपरूपलादिति समाप्तः संक्षेपः, संक्षेपस्य एकस्य प्र-
योगेणोभयप्रतीतिः, प्रकृतेच प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्योरेकस्याप्रस्तु-
तस्य प्रयोगेण प्रस्तुतस्यापि प्रतिपत्तिरिति । एतेनोपमाना-
स्त्राव्यादतिप्रसिद्धेरूपमेयस्य प्रतीतिः समासोक्तिरित्यर्थः ।
तदुक्तं भोजराजेन, ‘यत्तेऽपमानादैवैतदुपमेयं प्रतीयते । अति-
प्रसिद्धेस्यामाङ्गः समासोक्तिं मनोषिणः । प्रतीयमाने वाच्ये
वा सादृश्ये सोपजायते । स्थाघां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्र-
चक्षते । विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा । अस्त्वसा-
वपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा । संक्षेपेणोच्यते यस्मात् स-
मासोक्तिरित्यं ततः । सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथते’
इति । वस्तुतस्तु समासोक्तावस्थामुपमानस्यैव वाच्यत्वमुपमेय-
स्यैव गम्यत्वमिति न नियमः उपमेयादप्युपमानप्रतीतौ तद-
भ्युपगमस्याचित्यात् । यथा, ‘व्याधूय यद्दृशनमम्बुजलोचनाया
वज्जोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः । आलिङ्गसि प्रसभमङ्ग-
मशेषमस्माद्दृन्यस्त्वमेव मलयाच्छलगम्भवाह’ इति । अत्र शब्दस्य
महायानिक्षस्योपमेयत्वं गम्यस्य च इठकामुकस्योपमानत्वमिति ।

अतएवाग्ने उपमानमुपमेयं वानर्भाव्यैव सच्चणं कृतं यथा,
‘यत्रोक्ताङ्गम्यतेऽन्योर्थस्तस्मानविशेषणः । सा समाप्तोक्तिरु-
दिता संक्षेपार्थतया बुधैः’ इति । नवास्तु प्रस्तुतादप्रस्तुत-
प्रतीतौ समाप्तोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रश्नंसे-
त्वाङ्गः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समाप्तोक्ति-
रिति विश्वनाथादयः । स्तुते समाप्तस्वप्रस्तुतप्रश्नंस्योर्भेद-
मप्रस्तुतप्रश्नंसाप्रकरणे विवेचयिष्यामः ॥ २०५ ॥

पिवन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुलपद्मजे ।

अप्यसन्नद्वसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुम्भलम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनाबद्वरतिलोलस्य रागिणः ।

कस्याच्चिदित्त वालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

अत्र वाच्याङ्गम्यप्रतीतौ तयोः कार्यसिङ्गविशेषणामन्य-
तमस्य साम्यं हेतुरिति प्रथमं कार्यसाम्ये उदाहरति । पिव-
न्मधुति । अष्टमद्वसौरभ्यमसञ्जातमधुगम्भम् । सच्चणं सङ्गम-
यति । इतीति । इतीह इत्यमिग्नि पद्मे, वालायामनुद्विज्ञ-
यौवनायाम्, इच्छावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः, विभाव्यते
कार्यसाम्येन व्यञ्जयते । अचाप्रस्तुतस्य भ्रमरस्य कार्यं फुलपद्मज-
मधुपानपूर्वकपद्मजकोरकमधुपानेच्छा, प्रस्तुतस्य कामुकस्य च
प्रौढाङ्गनारतिलोलापूर्वकबालासुरतेच्छा तयोर्स्य विम्बानुवि-
म्बतास्त्वेवेति साम्यमेव तेन चाप्रस्तुतादभ्रमरात् प्रस्तुतस्य कामु-
कस्य प्रतीतिः ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रभिज्ञापि तुख्याकारविशेषणा ।
अस्यसावपराप्यति भिज्ञाभिज्ञविशेषणा ॥ २०८ ॥

विशेषणसाम्यनिबन्धनां समासोकिं दर्शयन् विशेषणाना-
ज्ञाभिज्ञलेन भिज्ञाभिज्ञलेन च भेददयमाह । विशेषेति ।
विशेष्यमात्रं विशेष्यपदमेव भिज्ञं स्तेषानवष्टमादेकमात्रबोधकं
यत्र च । मात्रपदाद्विशेषणभिज्ञत्वद्युदासः । अपिना पू-
र्वोक्तकार्यसाम्यसमासोकिसमुच्चयः । विशेष्यपदस्य स्तिष्ठते तु
द्वयोः प्रस्तुतले स्तेषालङ्घारः, एकस्य तथाले तु शब्दशक्तिमूलो
धनिरिति बोधम् । तुख्येति, तुख्याकारं स्तेषावष्टमेन वाच्य-
व्यञ्ज्याभयधर्मबोधकं विशेषणं यत्र स्तेयेका, अत्र स्तेषवशा-
देकाकारशब्दप्रतिपाद्यलेन विशेषणधर्माणां साम्यम् । अपरा-
प्यस्तीति । अत्रापि विशेष्यमात्रभिज्ञेत्यनुपश्यते । भिज्ञमेक-
मात्रगामि अभिज्ञमुभयगामि च विशेषणं यत्र च । भिज्ञ-
विशेषणस्य तु व्यञ्ज्यधर्मेण विन्दप्रतिविन्दतया साम्यम्, इत्यस्त
स्तिष्ठविशेषणा स्तिष्ठास्तिष्ठविशेषणा चेति द्वौ भेदावित्यर्थः । स्ते-
षस्तात्र शब्दगतोऽर्थगतस्तेति द्विविधो बोधस्तेनापरैरङ्गीकृतं
विशेषणसाधारणगर्भभेदाकारं पृथक्क्षणं वक्तव्यम् अर्थस्तेषाव-
ष्टमविशेषणस्यैव साधारणात्, अथा ‘निसर्गसौरभोङ्गान्तसङ्ग-
सङ्गीतशाजिनो । उदिते वासराधीशे स्तेराजनि वरोजिनी’ ।
अच निसर्गत्वादिविशेषणं साधारणं तेन च वाचिकाप्रतीतिः ।
केचित्तु औपम्यगर्भलेन च विशेषणसाम्यं भवति, औपम्यगर्भ-

तत्र उपमारूपकतासुहरगर्भत्वरूपं तेज च विशेषणसाम्ये
भेदचयान्तरं आत्मवित्ताङ्गः तत्र इचिरं तथाविधस्तुते
एकदेशविवर्त्त्युपमाताहृष्टरूपकयोरेवाङ्गीकारस्त्रित्यात् अ-
न्वया, ‘ऐन्त्रं धनुः पारुपयोधरेण ग्रहद्वानार्द्धनखचताभम् ।
प्रमोदयन्ती सकलहृमिन्दुं तापं रवेरप्रधिकं चकार’। इत्या-
दावार्द्धनखचताभैश्चधनुर्धारणरूपविशेषणस्य नायिकाया अस-
म्बवेन विशेषणसाम्याभावात् कर्य नायिकाप्रतीतिः तस्मा-
देवमादावेकदेशविवर्त्त्युपमैव, एवं ‘सावस्थमधुभिः पूर्णमा-
खमस्ताविकस्तरम् । सोक्षेऽचनरोक्षमकदमैः कैर्न यीजते’।
इत्यादावेकदेशविवर्त्त्युपकमेव ॥ २०८ ॥

रुद्धमूलः, फलभरैः पुष्णनिश्चमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनन्तविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्थैर्यवान् दैवादेष लभ्यो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद्गत्वेनोपवर्णितः ।

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु दयम् ॥ २११ ॥

कमेणोदाहरति । रुद्धमूल इति । रुद्धं प्रदृढं मूलं शिफा,
अन्यत्र मूलधनं यस्तु सः । फलभरैः इस्तातिष्ठयैः, अन्यत्र
धनखाभैरर्थिनः पुष्णन् । सान्द्रा बड्डसा छाया आतपाभावः,
अन्यत्र कान्तिर्यस्य सः । सोऽयं प्रसिद्धः । अत्र मूलादिशब्दा-
नामनेकार्थत्वेन विशेषणानामभिन्नत्वं । तथाच मेदिनी ‘मूलं

ग्निफाद्ययोः, मूलविच्छेऽन्तिके वा नेति । फलं जातीफले इस्ये
हेत्रत्वे व्युष्टिसाभयोरिति । क्षाया स्थादातपाभावे प्रतिविमा-
क्योषितोः । पास्तनोत्कोचयोः कान्तिसच्छेभापद्ग्निषु स्ति-
याम् इति च । महावृत्तपदन्त्वेकार्थमेवेति वाच्यव्यञ्जवाक्या-
र्थयोर्विशेषं भिन्नमेव ॥ १०६ ॥

अनस्येति । अनस्यो विटपस्य शाखाविस्तारस्थाभोगः पू-
र्णता यस्य सः । फलानां ग्रस्तानां पुष्पाणास्त्र बन्धुः प्राचुर्यं
विद्यते यस्य सः । अत्र पुष्पसाहचर्यात् फलपदस्य ग्रस्तमाच-
वाचकलेनैकार्थलमेव । सुच्छायः पञ्चवनैविजादधिकातपाभा-
वः, अन्यत्र श्रोभनकान्तिः । स्वैर्यमविचलितमूलत्वम्, अन्यत्र
सत्यपि विन्ने व्यवसायादचलनं, तदान् । दैवाद्भाग्यात् ॥
॥ ११० ॥

उभयत्रेति । उभयत्र पद्यद्वये, कश्चित् प्रस्तुतः पुमान्, दृच-
त्वेन उपमानभूतदृचस्योपमेयलेन, उपवर्णितः विशेषणसा-
धारस्योत्यापितया व्यञ्जनया बोधितः । पूर्वत्र पद्ये सर्वे धर्मां
विशेषणभूताः साधारणाः स्त्रिपदप्रतिपाद्यलेनैकरूपत्वादु-
भयान्वयिलेनाभिन्नाः । अन्यत्र परत्र पद्ये तु दयं सुच्छायत्व-
स्वैर्यवत्त्वधर्मयोर्युग्मं स्त्रिपदप्रतिपाद्यत्वादभिन्नं । विटपफल-
पुष्पाणान्त्वेकार्थपदप्रतिपाद्यत्वाद्ग्निष्वत्वमेव, तेषां साधारणत्वं
प्रतीयमानपुरुषगतैस्तत्प्रजातीयधर्मैः सह विम्बप्रतिविम्बतयेति
बोध्यम् अन्यथा तेषां व्यञ्जनानुत्यापकलेनापुष्टत्वदोषापत्तेः ।
अयस्त्र चरमभेदो वैचित्रविशेषाजनकलान्वैरूपेचितः ॥ १११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराश्यः ।
 अयमभ्योनिधिः कष्टं कालेन परिपूष्यते ॥ २१२ ॥
 इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्त्तनात् ।
 समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिस्त्रृचनात् ॥ २१३ ॥
 ॥ इति समासोक्तिचक्रम् ॥

अभिन्नविशेषणसमासोक्तौ रुढमूल इत्याद्युदाहरणप्रद-
 श्वनेन विशेषणानां तात्त्विकत्वं प्रतिपादितं । सम्प्रति विपरीत-
 धर्मारोपेण भेदान्तरं इर्दयन्नुदाहरति । निवृत्तेति । निवृत्ता
 व्याख्यानां सर्पाणाम्, अन्यत्र खलानां संसर्गो यस्मात् सः ।
 तथा निसर्गेण मधुराश्यः सुखादुजलाधारः, अन्यत्र सदयह-
 द्यः, कालेन समयविशेषेण अन्यत्र यमेन, परिपूष्यते नि-
 र्जलीक्रियते अन्यत्र विनाश्यते । अत्र व्यालसंसर्गललवणाश्य-
 त्वे एवाभ्योनिधेः पूर्वसिद्धधर्मौ तत्रिवर्त्तनेन तद्विपरीतव्याल-
 संसर्गभावनिसर्गमधुराश्यत्वधर्मौ वाच्येऽभ्योनिधावारोपितौ,
 व्यञ्ज्ये च तात्त्विकावित्यभिक्षौ, ततश्च प्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीति-
 रित्यपूर्वसमासोक्तिरियम्, एतदेव सङ्गमयति । इत्यपूर्वेति ।
 अपूर्वत्वे हेतुः पूर्वधर्मनिवर्त्तनादिति, पूर्वधर्मौ पूर्वसिद्ध-
 धर्मौ व्यालसंसर्गलवणाश्यत्वरूपौ तयानिवर्त्तनादपलापात्
 तदपलापेन तद्विपरीतधर्माभ्यासादित्यर्थः । समासोक्तिसङ्गावे
 हेतुः समुद्रेणेत्यादिः । इत्यं कार्यविशेषणयोः साधारण्यत्वेदा
 दर्शिताः । लिङ्गसाधारण्यभेदो यथा, ‘असमाप्तजिगीषस्य स्त्री-

चिना का मनस्त्विनः । अनाक्रम्य जगत् छात्मं नो मन्थां
भजते रविः । अत्रोप्तराद्देह स्तोपुलिङ्गसाधारणेन नायक-
नायिकाप्रतीतिः, एवमन्वेष्यि समासोक्तिभेदा भोजराजादि-
भिरुक्ताखेषां प्रबन्धेषु ज्ञातव्याः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्घारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

अथातिशयोक्तिं खच्यति । विवक्षेति । विशेषः प्रस्तुतवस्तुन्
उत्कर्षः तस्य या लोकसीमातिवर्त्तिनीं लोकमर्थादातिरिक्ता
अत्यधिकेत्यर्थः, विवक्षा उक्तिः भङ्गा प्रतिपादनमित्यर्थः,
असावतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । विवक्षेति स्वार्थे सन् इच्छा-
या अलङ्घारत्वाभावात् । विवक्षाया लोकसीमातिवर्त्तिस्तु
परन्परया विशेषस्यैव लोकसीमातिवर्त्तिस्तु ग्रन्थे
चमत्कारजनकत्वात् । स्यष्टमुक्तमाग्नेये, ‘लोकसीमातिवर्त्तिस्तु
वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् । भवेदतिशयो नाम सम्बोद्धसम्बोद्धा दिधा’
इति । वस्तुधर्मस्य प्रस्तुतवस्तुनो गुणाद्याधिक्यक्तोत्कर्षस्येत्य-
र्थः । क्वचिच्च लोकसीमातिवर्त्तिन इत्येव पाठः । इत्यस्तु
प्रस्तुतवस्तुनोऽत्यधिकोत्कर्षोक्तिरतिशयोक्तिरिति खच्छम्, अ-
तिशय उत्कर्षस्योक्तिरित्यन्वर्थता । एवस्तु लोकसीमाति-
वर्त्तिस्तु विशेष एवान्वयात् प्रस्तुतवस्तुनि चान्वयाद्वाच
कान्तिगुणवस्त्राभावशङ्का, प्रस्तुतवस्तुन एव तथाते कान्तिम-
न्वायोगात् वार्ताभिधानादावेव वा कान्तिसङ्घावनियमेनान्वत्

तदभावे दोषाभावात् । एवमपि वस्त्रमाणोदान्तेनास्या न
समानविषयलम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षातिशयप्रतिपादनस्त्राप्रस्तु-
ताभेदाध्यवसानादिना । अतिशयोक्ति प्रशंसति । अलङ्कारोत्त-
मेति सर्वालङ्कारजीवातुभूतत्वाद्वर्णनीयार्थात्कर्षातिशयबोध-
कत्वेन चमत्कारविशेषजनकत्वाचेत्यर्थः ॥ २१४ ॥

मस्तिमालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्दचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

उदाहरति । मस्तिकेति । मालाशब्दस्येष्टकादिलात्तद-
न्तस्य चेति ह्रस्वः । ईदृशं सामान्यालङ्कारमिच्छन्त्यन्ते । अत्र
ज्योत्स्नैव वर्णनीयत्वात् प्रस्तुता, तस्याः श्वेतिमा मस्तिमालात्त-
दिक्षतनायिकाश्वेतिमाभिन्नतया वर्णनादत्यधिकत्वेन प्रती-
यते, यदा ज्योत्स्नां रजन्यां तादृशाभिसारिकाणामलक्ष्यत्वस्या-
सम्बन्धेऽपि तत्क्षणात् प्रस्तुतज्योत्स्नायाः श्वेतिमोत्कर्षः प्रती-
यते ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाङ्गल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादोनां व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्श्यते ॥ २१६ ॥

अत्र लक्षणं सङ्कल्पयति । चन्द्रातपस्येति । चन्द्रातपस्य प्रस्तुत-
ज्योत्स्नाया उत्कर्षवत्तया उत्क्षणैवप्रतिपादनार्थं बाङ्गल्यं गाढ-
लमुक्तम् अभिसारिकाणां तादृशस्वेतिका सहाभिन्नत्वप्रतिपा-
दनेन सत्यपि लक्ष्यत्वेऽत्यलक्ष्यत्वप्रतिपादनेन वा बोधितमित्यर्थः ॥

भेदान्तराणि प्रदर्शयन्नाह । संशयेत्यादि । संशयेनाति-

ग्रथः प्रसुतोत्कर्षः । आदिना निर्णयादिपरियहः । अहौ
प्रकाशनाय, निमित्ते सप्तमी । किञ्चिज्जेहान्तरं यन्यवाङ्गल्ल-
भिया नतु बहवो भेदा इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्त्तते ॥ २१७ ॥

स्तनयोर्जिति । स्तनयोरतिस्थूलयोः, एवं जघनस्यातिस्थू-
लस्य, अपिर्भिन्नक्रमे मध्ये वर्तमानमपि, अपिना सन्देहा-
सम्भवः सृचितः । तथापि मध्यस्यातिकृशत्वेन सम्यग्लक्ष्यत्वात्
सन्देहावतारः । अत्र तथाविधसंश्लेष्यस्यासमन्वेष्यपि तत्सम्भव-
कल्पनेन मध्यस्य कृशत्वातिशयः प्रतिपादित इति संश्लयाति-
शयोक्तिरियम् ॥ २१७ ॥

निर्षेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितस्त्रिनि ।

अन्यथा नोपपदेत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति । निर्षेतुमिति । तव मध्यम्
अस्तीति निर्षेतुं शक्यम्, अन्यथा मध्यसङ्घावं विना पयोधर-
भरस्थितिर्नोपपद्येत, निरवलम्बनस्य गुरुवस्तुनः स्त्रितेरसम्भवा-
दित्यन्वयः । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेरिति कृचित्
पाठः । अत्र निरवलम्बनपयोधरभरस्थित्यनुपपत्तिकृतमध्या-
स्त्रितेर्निर्णयातिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो विशालं भूपालभुवनचितयोदरम् ।
मानि मातुमशक्योऽपि यशोराश्चिर्यदत्र ते ॥ २१८ ॥

आश्रयाधिक्यातिशयोक्तिमुदाहरति । अहो इति । अहो
अहुतमत्यन्तमित्यर्थः, मातुमशक्योऽपि अपरिमितोऽपि ।
अत्राश्रयभृतस्य भुवनचितयस्याधिक्यप्रतिपादनेनाश्रितस्य च-
श्चोराश्चेराधिक्योक्तेराश्रयाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । अतएवा-
चाधिकालङ्घारमिच्छन्ति नव्याः । एवमस्त्रां प्रस्तुतस्य निगर-
णेनाप्रस्तुताध्यवसानादुल्क्षेष्ठांकौ चमत्कारातिशयः, यथा ‘लता
मूले खीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्फुरन्ताराकारा ग-
लति जलधारा कुवलयात् । धुनीते बन्धुकं तिलकुसुमजन्मा-
पि पवनो वहिर्दारे पुण्यं परिणमति कस्यापि छतिनः’ । अत्र
मुखादीनां निर्गीर्षानां हिमकराद्यध्यवसानेनोत्कर्षातिशयः ।
नव्यास्तु कार्यकारणयोः पैर्व्वापर्यविपर्ययेऽप्यतिशयोक्तिमि-
च्छन्ति, यथा ‘हृदयमधिष्ठितमादौ माखत्याः कुसुमचाप-
वाणेन । चरमं रमणीवस्त्रम् लोचनविषयं लया भजता’ इत्या-
दौ । खमतेलत्र वक्ष्यमाणहेलङ्घार एव ॥ २१९ ॥

अलङ्घारान्तराणामप्येकमाङ्गः परायणम् ।
वागोशमच्छितामुक्तिमिमामतिशयाङ्ग्याम् ॥ २२० ॥
॥ इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अस्या अलङ्घारोन्तमत्वं व्याकरोति । अलङ्घारेति । वा-
गीशमहितां दृष्ट्यतिनापि प्रश्नमितां वाल्मीक्यादिभाष्टकवि-

भिरादृतां वा इमामतिश्चाङ्गयामुक्तिश्चयोक्तिम् अलङ्कारान्तराणामषेकमद्वितीयं परायणमवलम्बनमाज्जः प्राक्तननिबन्धार इति शेषः । प्रस्तुतोत्कर्षातिशयरूपाया अस्ता एव वैचिच्छृपत्वात् सर्वत्राव्यभिचारित्वाच अलङ्कारान्तराणामुपजीवत्वम् एतदभावे च वैचिच्छाभावेन विद्यमानानामयुपमादीनां नालङ्कारलं, यथा ‘गौरिव गवय इत्यादौ’ यदुक्तं । ‘सैव सर्वत्र वक्त्राक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्रोऽस्तां कविनाकार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना’ इति । अन्यत्र, ‘कस्याप्यतिश्चयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् । प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्नानातिश्चयोक्तिः’ इति । एवं सर्वत्रैवातिश्चयोक्तिसङ्घावेऽपि वैचिच्छान्तरेणालङ्कारान्तराव्यपदेशाः, वैचिच्छान्तराभावे त्वतिश्चयोक्तिव्यपदेश इति बोध्यम् । अलङ्कारान्तरामपीत्यपिना उक्तोदाहरणगतालङ्काराणां समुच्चयः, तथाहि मस्तिकामालभारिण्य इत्यादौ सामान्यं, स्तनयोर्जघनस्थापीत्यादौ सन्देहः, निर्षेतुं शक्यमस्तोत्यादौ निश्चयः । संशयनिश्चययोरुपमानोपमेयविषयकत्वाभावेऽप्यलङ्कारलं बङ्गभिर्वैचिच्छजनकलादङ्गीकृतम् । अहो विशालमित्यादावधिकम् । एते चालङ्कारा अन्यैरक्ता ज्ञातव्याः ॥ २१० ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २११ ॥

अथोत्प्रेक्षां स्वक्षयति । अन्यथैवेति । चेतनस्येतरस्याचेतनस्य

वा प्रसुतविषयस्यान्वया खाभाविकलेनैव स्थिता सृजिगुण-
क्रियादिवर्जनं वयावत्स्वरूपम्, अन्वया प्रकारान्तरेण अप्र-
स्तुतस्वरूपलेनश्च यच्च वैचित्रे, अद्वैचित्रेऽधायेत्यर्थः, उत्प्रेक्षते
सम्भाव्यते तां तादृशवैचित्ररूपामुखेचां विदुरित्यन्वयः । अ-
धिकरणसाधनोऽथमुत्प्रेक्षाशब्दः । यस्मिति पाठेतु क्रियाविशेषणं
तदा भावसाधनः । तदुक्तं प्रकाशहता, ‘सम्भावनमयोद्ध्रे-
क्षेति’ । सम्भावना चोत्कटकोटिकः संब्दयः, अप्रसुतकोटेरु-
स्कटलम्ब प्रसुतकोटेर्निंगरजेन, निगरणम्ब ऋचिदमुपादानेन
ऋचिदुपाच्चस्यायधःकरणेन च । यदुक्तं ‘विषयस्यागुपादाने-
ऽष्टुपादानेऽपि सूरयः । अधःकरणमाचेण निगीर्वलं प्रचक्षते’
इति । उपमेये उपमानसम्भावनमेवोत्प्रेक्षेति नव्यैरुक्तं तत्पाचो-
नानामनभिमतमित्यये स्फुटीभंविष्यति । अस्यास्मोत्प्रेक्षणीया-
र्थानां जातिक्रियागुणद्रव्यात्मकलेन तेषाम्ब भावाभावाभि-
मानेन आत्यादिचयस्त्वा च स्वरूपफलहेतुरूपलेन द्रव्यस्य स्व-
रूपमाचगत्वेन च उत्प्रेक्षानिमित्तस्य गुणक्रियारूपलेन एवं
प्रकारान्तरेण च बहवो भेदा अन्यैरुक्ता गम्यगौरवभिद्याच
नोक्ताः स्वयमनुसन्धातव्याः ॥ २२१ ॥

मध्यन्दिनार्कसम्भाप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्णाणि पद्मानुद्वर्त्तुमुद्द्यनः ॥ २२२ ॥

स्वातुं पातुं विसान्यन्तुं करिणो जलगाढनम् ।

तद्दैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्णते ॥ २२३ ॥

चेतनस्येतरस्य वेत्युक्तं तत्र चेतनवृत्त्युत्रेचामुदाहरति । अथन्दिनार्केति । मार्त्तण्डगद्याणि सूर्यस्य पञ्चान्, पदपञ्चपरतन्त्रेषु यह इति क्यः । उद्गुर्त्तमुम्भूलयितुम्, अत्र सूर्यतन्त्रस्य चेतनस्य गजस्य स्वानपानाद्यर्थकतया स्थिता सरस्यवगाहनक्रिया सूर्यपञ्चपद्मोद्भुरणार्थकत्वेनोत्प्रेक्षिता, तत्र च मध्यन्दिनार्कसन्तान इति मध्यन्दिनार्ककर्त्तव्यकर्त्तापक्रिया निमित्तं, मन्ये इति पदमुत्रेचाद्योतकम् । उत्प्रेक्षाविषयस्याच तादृशभरोऽवगाहनमुपात्तं । किञ्चाच चन्तापकस्य सूर्यस्य प्रतीकाराशक्तेन गजेन सूर्यपञ्चपद्मोद्भुरणादन्वैहकः प्रत्यनीकालङ्घारोऽपि । अदुक्तं, ‘प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतिकारे रिपोर्यदि । तदीयस्य तिरस्कारस्यस्यैवोत्कर्षसाधकः’ इति । तदनयोः सङ्करः ॥ २१२ ॥

अत्र लक्षणं सङ्कल्पमयति । स्वातुमिति । वैरनिष्क्रयाय चन्तापकत्वादैरिणः सूर्यस्य प्रत्यपकाराय ॥ २१३ ॥

कर्षस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।
 इति कर्षात्यलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घते ॥ २१४ ॥
 अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिस्त्वलम् ।
 स्पृश्यते वा नवेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्णयते ॥ २१५ ॥

अचेतनवृत्त्युत्रेचामुदाहरति । कर्षस्येति । इदमुत्पलं ममायतिदर्थिता तस्या विरोधिनो निवारकस्य कर्षस्य भूषणम् इति अस्माद्देतोः । प्राय इत्युत्रेचाद्योतकं । दृष्ट्या चक्षुषा

विस्तृते स्वांशुमन्यर्केणोत्पार्यत इव । अत्राचेतनायाहृष्टेरंभूर्गा
सम्बिहितवेन कर्षीत्पत्ते स्यर्शाखो गुणः कर्षीत्पत्तेऽप्तारणावेन
सम्भावितः स चाचानुपात्तः ॥ २१४ ॥

अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्या आकर्षान्तविश्रान्तायाः ।
स्मृश्यते वा नवेत्यनेन असन्नपि विषयस्मल्कारप्रतिपिपादयि-
षया विषयिणा केनचित् कविभिरुत्प्रेक्षणीयो भवतीति स्फ-
चितम् । एवमुदाहरणद्वये चेतनाचेतनयोः प्रस्तुतयोः क्रिया-
गुणैः उत्प्रेक्षाविषयै, प्रस्तुतस्फूर्घपस्य विषयतं यथा, ‘ऊरुः
कुरङ्गकहृश्चस्त्रियोत्पत्तेऽप्तारणावात् भावति । सपताकः कनकमयो वि-
जयस्तम्भः स्मरस्त्वेव’ । अत्र प्रस्तुतस्त्वारोः स्फूर्घपमेव विषयः
न तु गुणादिः, विषयीच विजयस्तम्भः, नचेयमुपमा स्मरसम-
न्विविजयस्तम्भाप्रसिद्धुत्वेनोपमानत्वाभावात् प्रसिद्धुत्वैव तथा-
त्वात् उपमाद्योतकेवशब्दस्य चोपमानोत्तरत्वग्नियमेनात्र तद-
भावात् सम्भावनाया एव स्फुटं प्रतीयमानत्वेनोपम्यप्रतीतेर-
भावात् । इयस्त्रोत्प्रेक्षा द्योतकाप्रयोगेऽपि क्षचिद्ग्रवति यथा
‘तन्वज्ञाः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने
स्थानं न दत्तमिति सञ्जया’ । अत्र स्तनयोरचेतनतया सञ्जा-
या असम्भवेन सञ्जयेवेत्युप्रेक्षा, इयं प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयाऽ-
र्विश्वनाथादयः ॥ २१५ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्वितम् ॥ २१६ ॥

केषाच्छिदुपमाधान्तिरिवश्रुत्येत् जायते ।
नोपमानं तिङ्गन्तेनेत्यतिक्रम्याप्नभाषितम् ॥ २२७ ॥

मन्ये शङ्के इत्यादिपदप्रयोगएवोत्तेचा इवप्रयोगे तु सर्व-
चाप्युपमैवेति प्रत्ययभेदपर्यन्तमन्यरा च्छुधियः, उपमेवे
उपमानस्यैवोत्कटः संशय उत्तेचेत्यन्ये, मतद्वयच्छ्रृतदूषयन्नाह ।
लिख्यतीवेति । स्मोकार्द्धमिदं सूचकटिकप्रकरणोद्यम्, अस्तो-
न्तरार्द्धन्तु, ‘असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता’ इति । इती-
दमपोति प्राचोनपदार्द्धमपोत्यर्थः । भृयिष्ठमतितरां, नलां-
श्चिकत्वेन । उत्तेचालक्षणाच्चितमिति, तथाहि अचेतनस्य तमसो
व्यापनरूपो विषयो सेपनत्वेन सम्भावितः, एवं वर्षतोवाच्चनं
नभ इत्यत्र निरासोकप्रवृत्तस्तमसः सम्बातो नभःकर्वका-
च्छवर्षणत्वेनेति, उभयत्र विषयस्यानुपादानम् ॥ २२६ ॥

केषाच्छिदिति । केषाच्छिदुजुधियां नहु सर्वेषाम्, उप-
माभान्तिरचोपमालङ्कार इति भमः, तत्र हेतुः इवश्रुत्येति
कमलमिव मुखमित्यादाविवाचापीवशब्दस्योपमाश्चोतकत्वादि-
ति भावः । नन्वचोपमाप्रतोतिलाच्चिक्षेवासां कथं भान्ति-
रित्यत्राह । नोपमानमित्यादि । तिङ्गन्तेन तिङ्गन्तपदप्रतिपा-
द्येन छत्रा उपमानं कस्त्रचित् प्रस्तुतस्योपमितिर्ण भवति,
तिङ्गन्तपदप्रतिपाद्यस्य साध्यतात् षिद्धूस्यैवोपमानत्वसम्भवादि-
त्याप्नभाषितम्, आप्नाः प्रामाणिका भाष्यकारादयस्तेषां वचन-
मतिक्रम्य अनासोच्य उपमाभान्तिर्णायत इत्यन्यथः । तदुकं ।

पिद्धुमेव समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङ्गन्नार्थस्तु शाश्वता-
दुपमानं न जायत इति । अयमाश्रयः, प्रकृते हि उपमानोप-
मेयतायामुपमेयस्य वर्णनीयत्वेन इव्वोपाच्चत्वस्यावश्यकतया अ-
नुपाच्चस्य प्रस्तुतस्यापि व्यापनस्योपमेयत्वाभावेनोपाच्चस्य तमव-
एव तथात्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् तस्य लिङ्गतीति तिङ्गन्नार्थ उप-
मानमिति यद्वक्तव्यं तत्त्विङ्गन्नार्थस्य शाश्वतेनोपमानत्वाभावस्य
प्रामाणिकवचनप्रतिपञ्चादविचारविजृभितमिति ॥ २२७ ॥

उपमानोपमेयत्वं तु ल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिङ्गतेस्तमसश्वासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

इत्यमुपमाभ्युपगमे वचनप्रमाणविरोधं प्रतिपाद्य युक्ति-
विरोधमपि दर्शयति । उपमानोपमेयत्वमिति । तु ल्यधर्म-
व्यपेक्षया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः समानगुणादिरूपधर्मसापेक्षतया
उपमानोपमेयत्वं भवति अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति, प्रकृते
तदभावं दर्शयति । लिङ्गतेरिति । लिङ्गते: लिङ्गतीतिति-
उग्नार्थस्तु, पदस्यापि नामत्वानुकरणात् वष्टी । लिङ्गतेस्त्रिप-
धातोरित्यर्थस्तु न स्त्र्यक् वर्णात्मकस्य धातोरभ्यकारोपमान-
त्वसाम्बेनापि वक्तुमयोग्यत्वात् । कोऽत्र समोक्ष्यत इति न
कोऽपीत्यर्थः । तस्मात् तमोलिङ्गत्यर्थयोः साधारणधर्माभा-
वात् कथमुपमेयोपमानभाव इति ॥ २२९ ॥

यदि लेपनमेवेष्ट लिङ्गतिर्नाम कोऽपरः ।

स एव धर्मो धर्मो चेत्युभ्यज्ञोऽपि न भाषते ॥ २३० ॥

ननु तमोस्तिम्यत्यर्थयोर्लेपनमेव साधारणधर्मोऽस्तु तम-
स्तोऽप्यावरकतया गौणस्तेपनवत्त्वात् धर्मयोर्विम्बप्रतिविम्बतया च
साधारण्णाभ्युपगमादित्याशङ्काह । यदीति । यदि लेपनमेव
इष्टं साधारणधर्मतयाभ्युपगतं तर्हि स्तिम्बतिर्लिंगतिपदप्रति-
पाद्योऽपरो विशेषतामापन्नो धर्मिभूतोऽर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः,
वैद्याकरणनये व्यापारस्तैव विशेषतया तिळन्तपदप्रतिपाद्य-
त्वात् । तदुकं ‘फलश्चापारथोर्धातुराश्रये हु तिडः स्तताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिलिङ्गस्तु विशेषणम्’ इति । तथाच
बोधः, देवदत्ताद्याश्रयकस्तेष्यसंयोगफलकस्तेपनमिति । एव-
च्छाच धर्मर्यन्तराप्रतीतेलेपनस्तैव धर्मिलं नतु धर्मित्वमिति ।
अचापि स्तिम्बतिरित्यनुकरणे प्रथमा । ननु प्रामाणिकप्रयोगे
ऽस्त्रिम्बिवपदप्रतिपादिताया उपमाद्या निर्वाहणस्थावश्वक-
तया एकस्तैव लेपनव्यापारस्य धर्मिलं धर्मिलस्तु यथाऽ-
नन्वयोपमायामेकस्तोपमान्तमुपमेयत्वस्तेत्यत्राह । च एवेति ।
स एव स्तिम्बतिरेव स्तिम्बतिपदप्रतिपाद्यलेपनव्यापार इत्यर्थः ।
उन्मत्तोऽपीति उन्मत्तैरयेकस्त्रिम्बेकस्य धर्मिलं धर्मित्वस्तु नो-
च्चते, का कथा सहृदयानाम्, अनन्वयोपमायान्तु एकस्या-
पमानोपमेयत्वमनन्वयस्तृश्वप्रतिपादनार्थं वैवक्षिकम् । इदनु-
गितान्तनिर्बुद्धित्वविलक्षितम् । तस्मादत्र धर्माभावात् सैव
दुरवस्था जागृकेति भावः ॥ २१६ ॥

कर्त्ता यद्युपमानं स्थान्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

स्वक्रियासाधनव्ययो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥ २१० ॥

नम्यस्तु नाम धर्मिकमेव सेपनव्यापारस्य, कर्तुरव्याश्रय-
तया तिङा बोधितलान्नैवैपन्ननिर्बाहे जायतामित्यचाह ।
कर्त्तेति । कर्ता तिङ्ग्रतिपाद्यो व्यापाराश्रयः यदि उपमानं
खात् तमस उपमानलेनोच्येत तर्हि तदपि न सम्भविति ग्रेषः ।
यतोऽसौ कर्ता क्रियापदे लिङ्गतोतिक्रियापदेन विशेषतया
प्रतिपाद्ये सेपनव्यापारे न्यग्भूत उपसर्जनीभूतः तिङ्गर्थस्तु
विशेषणमित्युक्तेः । सेपनव्यापारे विशेषणतयास्त्रितस्य कर्तुः
कथमुपमानतया तमसा सहान्वयित्वमिति भावः । नम्यस्तु नाम
कर्तुः खव्यापारे विशेषणतयास्त्रितलम् एकत्रास्त्रितस्याश्रय-
त्रास्त्रितलस्य बज्जपु दर्शनादित्याभद्राह । खक्रियेति । खक्रिया
खाश्रयकसेपनव्यापारस्तस्याः साधनं मिद्दुः विशेषतया बोध
दर्थर्थः तत्र व्ययोव्यापृतः प्रकारतामापन्न इति यावत्, तादृशः
सन् अन्यत् पदार्थान्तरम् अपेच्छितुं खप्रकारकाश्वयबोधे
विशेषलेनाकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेषकबोधे पुनः प्रकारी
भवितुमिति यावत् नालं न समर्थः । अयम्भावः एकत्रा-
स्त्रितस्याश्रयत्रास्त्रितलं युज्यतएव, परन्तेकत्र विशेषणतयास्त्रित-
स्याश्रयत्रापि विशेषणतयास्त्रितस्य कर्तुरुपमानलाभ्युपगमे उपमेये
तमस्यपि विशेषणलेनैवास्त्रितलमभ्युपेयमिति नैतद्युज्यतएव ।
एतदेवोक्तं दीधितिकृता ‘इतरविशेषणलेनोपस्थितस्याश्रय-
विशेषणलेनाश्रयायोगात्’ इति । तस्मान्नाच कर्तुरप्युपमानल-
मिति भावः ॥ २३० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।
आङ्गानीति न सम्भवं सोऽपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१॥

ननु माभद्रापारविशेषकान्वयबोधवादिवैयाकरणये
कर्त्तरूपसर्जनतयोपभान्त्वं प्रथमान्तमुख्यविशेषकान्वयबोधवा-
दितार्किंकनये तु स्थादेवेत्याशङ्काह । य इति । यो लिम्पत्य-
मुना तुल्यमिति । अच यददःपदयोः प्रयोग उपमानोप-
मेयभावस्फुटीकरणाय, वस्तुतस्तु लेपनकर्त्तव तम इत्येव बोधः,
अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतप्रयोगेच यददसोरनुपादानात्
उपान्तशब्दार्थानामेव शब्दबोधविषयत्वनियमात् । इत्यपि
शंसत इति अच, मते इत्यधाहार्थम्, इति शंसते वदतो
मतेऽपीत्यर्थः, आङ्गानीति न सम्भवमिति आङ्गानीति कर्मपदं
न सम्भूम् उपमेयतमःकर्त्तव्ययोपयोगिक्रियान्तराभा-
वादुपमेयांशेऽन्वितं न भवति । नन्दङ्गकर्मक्लेपनकर्त्तव तम
इत्येव बोधेऽस्तु किमङ्गानीत्यस्योपमेयतमस्यनन्वितत्वचिन्त-
नेनेत्यचाह, सोऽपि मृग्यः समोगुण इति सोऽपि कर्मताप-
वाङ्गरूपे गुणो धर्मोऽपि समः साधारणत्वेन मृग्योऽन्वेष्टवः
अवश्यं वक्तव्य इत्यर्थः, अन्यथा साधारणधर्मोपयोगेण साध-
र्म्याप्रतीतेः कथमुपमानोपमेयभाव इति भावः । तमोगुण
इति पाठे तमोगुणस्तमोधर्मत्वेन मृग्यः इत्यन्वयः । नचाङ्ग-
कर्मक्लेपनमेव इयोः साधारणधर्मोऽस्तु तस्य चोपमानांशे
मुख्यतमुपमेयांशे तु गौणत्वं विम्बानुविम्बतयापि धर्मस्य सा-

धारणाभ्युपगमादिति वाच्यं, तादृश्लेपनस्योपमानकर्त्तुपस-
र्जनत्वेनोपमेयतमस्यन्वयायोगात् । अपिच साधारणा हि गुण-
क्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैवास्ययबोधविषयता-
मापद्यन्ते पर्यालोचनया द्रुपमानगतत्वेन प्रतीयन्ते इति तेषां
साधारणं, प्रकृते द्रुपमानगतत्वेन स्वेपनस्यास्ययबोध इत्युप-
मानतावच्छेदकतयोपमानश्शरीरत्वमेव नद्रुपमानोपमेययोः
साधारणधर्मलभिति विवेचनीयम् ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिङ्गतौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

ननु माभृदत्र स्वेपनस्य साधारणधर्मलं धर्माप्रयोगास्तु-
प्रैपमैवेयमस्त्वित्यत्राह । यथेन्दुरिवेति । इति अत्र । कान्तिः
साधारणधर्मभृतं सौन्दर्यं यथा प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि
सुन्दरत्वेन प्रसिद्धुखेन्द्रेऽपमानत्वाद्गम्यते, तथा, स्तिंतौ
स्तिंतिपदघटितप्रयोगे स्वेपनकर्त्तर्युपमाने सतीति वा,
स्तिंतेरिति पाठे तु स्तिंतीत्युपमानपदप्रयोगादित्यर्थः ।
स्वेपनादन्यत् उपमितिप्रयोजकसाधारणधर्मान्तरं न प्रतीयते,
उपमानतावच्छेदकतया ज्ञायमानस्वेपनस्य तु उपमानमात्रा-
न्वितत्वात् साधारणधर्मलभिति पूर्वमेवोक्तम् । अयम्भावः
साधारणधर्माप्रयोगेऽप्युपमितिरभ्युपगम्यतएव, परन्तु तत्रो-
पमेयोपमानयोः स्फुटसादृश्लमपेचणीयं स्येन्दुरिव ते वक्त्र-
मित्यादौ, प्रकृते तु तमोस्वेपनकर्त्तर्णं तथात्मिति साधारण-
धर्माभावान्वाचोपमासम्भव इति ॥ २३३ ॥

तदुपस्थेषणार्थोऽयं लिङ्गतिर्धान्तकर्त्तव्यः ।
अङ्गकर्मा च पंसैवमुत्प्रेक्ष्यते इतीव्यताम् ॥ २३३ ॥

इत्यं विपच्चमते दोषदानमुपसंहरन् स्वमतं इडयति ।
तदुपेति । तत्सादेवमुपमाभ्युपगमस्य सदोषलादित्यर्थः, अ-
ङ्गकर्मा तथा धान्तकर्त्तव्यको लिङ्गतिर्धान्तिपदप्रतिपाद्या
खेपनक्रिया पुंसा कविनिवद्धेन वक्ता उप्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति
इत्यतामकामेनाप्यङ्गोक्रियतामित्यन्ययः, जनु विषयाभावे
विषयिभूतायास्तथाविधविशिष्टखेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वं संशयविशेषरूपाया उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकलनि-
यमादिति विषयं दर्शयन् विषयिभूतं लिङ्गतिं विशिष्टिं
उपस्थेषणार्थं इति उपस्थेषणं तमःकर्त्तव्यापनम् अर्थः स्ववि-
षयिकोत्प्रेक्षाया विषयो यस्य सः । अयमर्थः, प्रसुतोऽर्थ-
स्वावदिषयः तत्र सम्भाव्यमानोऽध्यवसीयमानो वाऽप्रसुतोऽर्थो
विषयी, प्रकृते तमःकर्त्तव्यापनमुत्प्रेक्षायाविषयस्तादृश-
खेपनं विषयीति ततस्तात्र प्रसुतं तमोव्यापनं तादृशखेपन-
तेनोत्प्रेक्ष्यते न तूपमानेन तेनोपमीयते इति । उत्प्रेक्ष्यत
इत्यच ऋचिदुत्प्रेचितुमिति ऋचिष्वात्प्रेचितमिति पाठदयं न
सम्यक् ॥ २३४ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥
॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

ननु माभूदत्रोपमा, इवप्रयोगे कथमुत्प्रेक्षापीत्यचाह । मन्ये
इति । अज्ञते द्योत्यते । तादृश उत्प्रेक्षाद्योतकः । द्योतका-
प्रयोगे तु अन्यद्योधानुपपत्त्या सम्भावणोत्याने प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षेति पूर्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

चेतुश्च स्फूर्त्यलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ चेत्वा तौ चानेकविधौ यथा ॥ २५ ॥

हेतुः स्फूर्तोखवः क्रम इत्यनेनोद्दिष्टानां हेतुस्फूर्त्यलेश-
वामस्फूर्त्यारत्वं भास्महप्रस्तृतयो नेच्छन्ति यथा ‘हेतुश्च स्फूर्त-
शेशौ च नालस्फूरतया मताः । समुदायाभिधेयस्य वक्तोल्लभ-
भिधानतः’ इति । तेषामयमभिप्रायः निर्देतुताया दोषत्वा-
भिधानाद्देतुहेतुस्फूर्त्यावेऽन्ययोपयोगितया सुतरामपेक्षणीय
इति नास्यास्फूरत्वम् । एवमिङ्गिताकाराभ्यामभिप्रेतार्थ-
प्रत्यायने वाच्यस्य कस्यमत्कार इति स्फूर्त्यस्यापि नालस्फूरत्वं ।
तथा स्फूर्त्यमेव प्रकाशितस्य पुनर्निर्गूहनेऽपहुतिरेव किं पृथग्-
शेशस्यास्फूरत्वमिति, इदमनुभवसिद्धैवेचिचविशेषागवबो-
धनिवन्धनं प्राचीननिवन्धविद्वद्भेति मतमेतत् कटाचयन्
चयाणामेकत्र निर्देशपूर्वकं वैचिचविशेषात्मकत्वादस्फूरोत्त-
मत्वमाह । हेतुश्चेति । लेशो स्वसंज्ञयोद्देशवाक्ये उक्तः ।
उत्तमभूषणं न तु भूषणमाचम् । उत्तमेति विपच्चाणामस-
हदयत्वप्रतिपादनाय । यस्योत्तमास्फूरत्वं तस्यास्फूरत्वं
सिद्धमेवेति भावः । तत्र प्रथममुहेश्वकमप्राप्तत्वान्निरूपणीयस्य

हेतुस्त्रारस्यातिप्रसिद्धवास्त्रणमनभिधाय भेदान् दर्शयति । कारकज्ञापकाविति । स्त्रणन्तुक्तमाग्रेये । ‘सिषाधियिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधास्त्राऽप्युपजायते । प्रवर्त्तते कारकाख्यः प्राक् पश्चात् कार्यक्रमातः । पूर्वः शेष इति स्यातस्योरेव विशेषता । कार्यकारणभावादा स्वभावादा नियामकात् । अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वद्या पूर्वोक्तिर्दर्शनात्’ इति । एवस्य सिषाधियिषितार्थसाधकोहेतुरिति स्त्रणं, सिषाधियिषितार्थस्य क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानच्छेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक इति, कारकज्ञापकयोर्स्त्रणमुक्तं भोजराजेन । ‘यः प्रदृच्छिनिवृच्छिन्नप्रयुक्तिज्ञान्तराविश्वम् । उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तं प्रचक्षते । द्वितीयाच्च द्वितीयाच्च चतुर्थी सप्तमीषयम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे स्त्रणं ज्ञापकस्य सः’ इति । अनयोरपि प्रभेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौचानेकविधाविति । अनेनैव हेतुस्त्रारेणान्वैदक्तस्य काव्यसिद्धस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्वासस्यानुमानस्य च संयह इति न ते मृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्तु हेतुहेतुमतोरभिन्नतयोपन्यासो हेतुरित्याह । यथा ‘अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह’ इति, अयस्य हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपञ्चवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्थानोपवृद्धणम् ।

अखंकारतयोद्दिष्टं, निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिता
मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वसन्तर्जीवाः परिणामेन बड़लीभृताः
अप्रौढेति पाठे वसन्तप्रारम्भेणाङ्कुरप्राया इत्यर्थः, चन्दन-
द्रुमाणां पल्लवा धीन सः । अनेन मलयमाहतस्य मात्स्यं सै-
गम्यं शैत्यस्य प्रतिपादितम् । अत्र मलयमाहतः प्रीत्युत्पा-
दनक्रियायाः कारकः तस्य चान्दोलितेत्यादिविश्वाणवि-
श्वेषणविशिष्टतया निर्देशाच्चमत्कारातिशयः सद्यसद्या-
नुभवसिद्धू इत्यसङ्कारता अन्यथा न तथात्ममिति यथा गौ-
स्वरति मृगो धावतीत्यादै । विपक्षाणान्वच स्फुटमपि प्रती-
ष्मानं वैचित्रमपम्भतां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-
दनेति । रूपस्य कर्तुसाथाविधविशिष्टस्यरूपस्य उपर्युक्तं
वैचित्रजनकतयोपन्यासः । अखंकारतयोद्दिष्टमिति वैचित्रस्य
स्फुटं प्रतीष्मानवादादिति भावः । इदम्बोत्पादनक्रियायाः
प्रवृत्तादुदाहृतं निवृत्तायेवमुदाहर्त्यमित्याह । निवृत्ताव-
पीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा ‘मुखे तव मुखा-
मोदखोल्यो मधुपो भ्रमन् । कर्षिकाकमलं फुलमपि नाभि-
सरत्ययम् । अचाभिसरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावु-
दासीनतायाच्च बोधम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

हेतुसङ्कारस्यातिप्रसिद्धतासच्छमनभिधाय भेदान् दर्शयति । कारकज्ञापकाविति । सच्छन्तूकमाग्रेये । ‘सिषाधियिषितार्थस्य हेतुभंवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधासोऽप्युपजायते । प्रवर्त्तते कारकाख्यः प्राक् पञ्चात् कार्यकारणभावादा स्वभावादा नियामकात् । अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदोक्तिर्वद्या पूर्वोक्तिर्दर्शनात्’ इति । एवस्य सिषाधियिषितार्थसाधकोहेतुरिति सच्छणं, सिषाधियिषितोऽर्थस्य क्रियादिरूपं वस्तु ज्ञानज्ञेति द्विविधः । तत्र पूर्वस्य साधकः कारकः, द्वितीयस्य ज्ञापक इति, कारकज्ञापकयोर्सच्छणमुक्तं भोजराजेन । ‘यः प्रदृष्टिं मिदृष्टिं च प्रयुक्तिज्ञान्तराविश्वन् । उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तं प्रच्छते । द्वितीयाच हतीयाच चतुर्थी सप्तमीचयम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे सच्छणं ज्ञापकस्य सः’ इति । अनयोरपि प्रभेदा बहव उदाहरणेषु ज्ञातव्या इत्याह तौचानेकविधाविति । अनेनैव हेतुसङ्कारेणान्यैक्तस्य काव्यसिद्धस्य, कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्यानुमानस्य च संग्रह इति च ते पृथग् दर्शयिष्यन्ते । विश्वनाथस्य हेतुहेतुमतोरभिन्नतयोपन्यासो हेतुरित्याह । यथा ‘अभेदेनाभिधा हेतुर्वितोर्वितुमता सह’ इति, अयस्य हेतुः स्वमतेऽतिशयोक्तिरेव ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलितपौडचन्दनद्रुमपञ्चवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपवृंहणम् ।
अखंडारतयोहिष्टं, निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति, अयमिति । आन्दोलिता
मन्दमन्दं चालिताः प्रौढाः वसन्तर्जीः परिणामेन बड़खीभृताः
अप्रौढेति थाठे वसन्तप्रारम्भेणाङ्कुरप्राया इत्यर्थः, चन्दन-
द्रुमाणां पलवा धीन यः । अनेन मलयमारुतस्य माल्यं चै-
गच्छं गैत्यज्ञं प्रतिपादितम् । अत्र मलयमारुतः प्रीत्युत्पा-
दनक्रियायाः कारकः तस्य आन्दोलितेत्यादिविज्ञाणवि-
शेषणविशिष्टतया निर्देशाचमत्कारातिशयः सहदयहृदया-
नुभवसिद्धू इत्यसङ्कारता अन्यथा न तथात्मिति यथा गौ-
आरति मृगो धावतीत्यादै । विपच्चाणाम्बन्ध स्फुटमपि प्रती-
यमानं वैचित्रमपमत्तां गजनिमीलिकैवेत्येतदेवाह । प्रीत्युत्पा-
दनेति । रूपस्य कर्तुस्याविधविशिष्टस्यरूपस्य उपवृंहणं
वैचित्रजगतयोपन्नायः । अखंडारतयोहिष्टमिति वैचित्रस्य
स्फुटं प्रतीयमानत्वादिति भावः । हृदस्त्रोत्पादनक्रियायाः
प्रवृत्तावुदाहृतं निवृत्तायेवमुदाहर्त्यमित्याह । निवृत्ताव-
पीति । तत्समं क्रियाप्रवृत्तिसमानं । यथा ‘मुखे तव मुखा-
मोदखोलुपो मधुपो भ्रमन् । कर्षिकाकमलं फुलमपि नाभि-
सरत्ययम् । अचाभिष्वरणक्रियाया निवृत्तिः । एवं प्रयुक्तावु-
दासीनतायाच्च बोध्यम् ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय सूक्ष्मा मलयनिर्जर्मरान् ।
 पथिकानामभावाय पवनेऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥
 अभावसाधनायालमेवमूतो हि मारुतः ।
 विरहज्ज्वरसम्भूतमदनागन्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

पूर्वोदाहरणे प्रीत्युत्पादनक्रियायाः साधकस्य हेतुलं दर्शितं,
 तत् किं सर्वत्र क्रियाया एव साधको हेतुरिति अङ्गां निर-
 स्खन्नुदाहरणान्तरं दर्शयति । चन्दनेति । चन्दनारण्यमाधूय
 ईषत्कन्ययित्वा, एतेन सौगन्ध्यं मान्वस्य प्रतिपादितं । सूक्ष्मा
 मलयनिर्जर्मरानित्यनेन च गैत्यम् । अभावाय धंसाय ॥ २४० ॥

अभावेति । एवमूतः सौगन्ध्यादिगुणयुक्तः, तेषामेवोद्दी-
 पकतया पथिकाभावं प्रति कारणतावच्छेदकलात् । हि यतः
 विरहज्ज्वरे सम्भूतः प्रादुर्भवन् यो मदन एवाग्निस्तेनातुरे रुग्मे
 जने, न तत्र करुणा हेतुरित्यादिवदत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी तस्याः
 प्रतियोगिलमर्थः तस्य चाभावेत्यनेनान्वयः । अभावसाधना-
 यालमिति अस्ति चोग्यः, उपस्थितिदारेति शेषः । ततश्चाभाव-
 स्यापि साधको हेतुर्भवतीति भावाभावसाधकतया हेतोदै-
 विधं बोध्यम्, एतेन क्रियायाः साधको हेतुरिति यद् भो-
 जराजेन क्रियाया एव साधत्वमुक्तं तत्त्वादरणीयम् । अभावा-
 देरपि साधत्वसम्भवात् अतएवाग्नेये ‘सिषाधयिषितार्थस्य हेतु-
 र्भवति साधकः’ इत्यनेन सिषाधयिषितार्थवेन सामान्यतः
 पदार्थमात्रस्यापि साधमानलं दर्शितमिति केचित् । वसु-

तस्य अभावाद्योपस्थित इति निमित्ततया ऽभावविशिष्टाया
उपस्थितिक्रियाया एव साधत्वम् अभावसाधनादेवभावस्य
साधत्वोक्तिस्यु साधतावच्छेदकतया परम्परया, यत्र तु क्रिया-
पदं नास्ति तत्र तदधाहर्त्तव्यमेव क्रियारहितस्य वाक्यत्वाभा-
वात् उक्तस्य ‘यत्तद्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्ति र्भवन्तीपरः
प्रयोक्तव्यः’ इति । एवम् सर्वत्र कर्मशूल्ये प्रायकर्मणिच
क्रियाया एव क्षिति केवलायाः क्षितिदिविष्टायाः साधत्वं
शेयम् ॥ २४८ ॥

निर्वर्त्येच विकार्येच हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४९ ॥

एवमुदाहरणद्ये क्रियापेक्षयैव हेतुत्वं इर्षितं क्षित्तु क-
र्मापेक्षयापि भवतीत्याह । निर्वर्त्येचेति । निर्वर्त्येच विकार्येच
कर्मणीति ग्रेषः । तत्र निर्दर्शं पूर्वमसदेव कर्त्तुः क्रियो-
त्याद्यमानं, सदेव वाऽन्तर्जितं प्रकाश्यमानमिति द्विविधं, यथा
कटं करोति पुंचं प्रस्तुते इति । विकार्यं कर्त्तुः क्रिया सदेव
पूर्वरूपस्योच्छेदेनानुच्छेदेन वा अवस्थानरमापाद्यमानमिति
द्विविधं, यथा काष्ठं इहति कुण्डलं करोतोति । यदुक्तं ‘यद-
सञ्चायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तत्रिवर्त्येच, विकार्येच
कर्म देधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसमूत्तं किञ्चित्काषादि
भस्यवत् । किञ्चित्तुणानरोत्यत्या स्फुर्णादिविकारवत्’ इति ।
तदपेक्षया निर्वर्त्यविकार्यापेक्षया तयोरेव तत्र कार्यतात्,

निर्वित्तिविकारापेक्षयेति केचित् । अत्र तदपेक्षयैवेति न नियमः क्रियाया अपि जन्यत्वेन हेतुतानिरूपकलात् । प्राप्ये-
त्विति कर्मः क्रिया व्याप्तिमात्रं यत्र प्रतीयते न निष्पत्तिर्त्वं विष्णुतिस्तुत् प्राप्य । यदुक्तं ‘क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुभावादा तत्प्राप्यमिति कथते’ इति ।
क्रियापेक्षयैवेति क्रियाया अपेक्षा यत्र शा, क्रियापेक्षयैवेति स्थ-
कारपाठे क्रिया अपेक्षा निरूपकलया अपेक्षणीया यत्रेति वि-
यहः, प्राप्यकर्मणो जन्यत्वाभावेन निरूपकलामावात् क्रियामा-
त्रनिरूपितेत्यर्थः । जुमरमन्दिप्रस्तुतयस्तु अनोप्सितमपि कर्म-
भेदमिच्छन्ति यथा पापं त्यजतीति तत्रापि क्रियापेक्षितमेव
हेतुलं, अयम्भ निरुत्तिविषयः ॥ २४० ॥

हेतुर्निर्वर्तनीयस्य दर्शितः, शेषयोर्द्दयोः ।
दत्त्वोदाहरणदन्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

हेतुरिति । दर्शित इति अयमान्दोस्तितेवाच्युदाहरणे
इत्यर्थः, तत्र प्रीतिरूपस्य कर्मणो निर्वर्तनीयत्वात् । शेषयो-
र्दयोर्विकार्यप्राप्ययोः । अत्र हेतुरित्यनुषङ्गः । उदाहरणदन्वं
दत्ता उपन्यस्तु हेतुर्दर्शयिष्यते इति शेषः, अनन्तरस्य ज्ञापको
हेतुर्वर्णयिष्यते इत्यन्वयः । यदा शेषयोर्दयोः शेषकर्मदयथ-
टितवाक्यार्थद्वयगतहेत्वोरित्यर्थः । प्रतिज्ञा चैषा प्रियाणां
तात्कालिकोत्कण्ठानिवारणायेति ॒० अथम् ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाण्यः संफुल्लपक्षज्ञाः ।

चन्द्रः पूर्णस्व कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

तत्र विकार्यकर्महेतुमुदाहरति । उत्प्रवालानीति । अत्र
प्रकृतिभृतमुत्प्रवालारण्यादिचितयं पान्थानां इष्टेश्वरुषो दा-
द्धकलाद्विषं हृतं विषीभावरूपविकारं नीतमित्यारोपितः
प्रकृतिविज्ञतिभावसत एव चमत्कारातिशयः तात्त्विके तु तस्मिं-
सदभावात् यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

बाला भूभङ्गजिह्वान्ती पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

प्राप्यकर्महेतुमुदाहरति । मानयोग्यामिति । मानयोग्यां
मानाभ्यासम् । ‘अभ्यासः खुरली योग्येत्यमरमाला’ प्रियस्थान-
स्थितां प्रियलेनारोपितां करोमीत्यभिप्रेत्येति श्रेष्ठः । बाला
अप्रगत्या तस्या एव मानश्चिन्नासभवात् । अत्र सखीमिति
प्राप्यं कर्म तद्विषयकदर्शनक्रियापेच्चयैव बालाया हेतुत्वं तत्त्व-
तथाविधाभिप्राप्यस्तद्वृत्तभूमङ्गेत्यादिकार्यनिकविशेषणपुरस्तातं
चचमत्कारविशेषं पुष्णाति ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तु मर्कोभातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अथ ज्ञापकहेतुमुदाहरति । गत इति । वासाय वास-
हृष्याय, गत्यर्थयोगे कर्मणि चतुर्थी, इतीदमपि अस्तुमिता-

कादिकमपि कालस्यावस्था विशेषः प्रकृते साधंसन्धेत्यर्थः तस्या
निवेदने साध्वेव पर्याप्तमेव, अचास्मितार्कादयो ज्ञापकाः
साधंसन्धाच ज्ञाया, ज्ञायस्यच क्वचित् प्रतीयमानत्वं क्वचिच
शब्देनोपादानमिति इयो गतिः, अत्र तु प्रतीयमानत्वम्,
अतएव साध्वेवेत्येवकारेणानुपात्तस्य ज्ञायस्य कथं ज्ञापको
भवतीति शङ्खा निरस्ता । सम्प्रति सन्ध्या वर्त्तते इत्युक्तौ वै-
चिच्चाप्रतीतेर्निरुक्तज्ञापकमुखेन सन्ध्याप्रतिपादनेच तत्प्रतीते
रस्यालङ्कारता ॥ २४४ ॥

अबधैरिन्दुपादानामसाध्यैश्वन्दनाभ्यसाम् ।

देहोऽभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

ज्ञायोपादाने ज्ञापकमुदाहरति । अबधैरिति । अबधै-
रविनाश्यैः, असाध्यैरप्रतिकार्थ्यैः, देहोऽभिर्देहतापैः । सुबोधं
सुखेनानुमेयं । कामातुरं विरहव्याकुलम् । अत्र मनसः
कामातुरत्वं ज्ञायसुपात्तं तस्य देहतापा ज्ञापकाः, तेषां च
विशेषणद्येनातपत्तज्ञनादिजन्यत्वावर्त्तनेन विरहासाधारण-
प्रतिपादनभज्ञा वैचिच्चातिशयः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेष रम्या ज्ञापकचेतवः ।

अभावचेतवः केचिद्व्याह्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

इतीति । इत्येवंरूपा रम्यास्मल्कारजनकाः प्रयोगेषु
प्राचां प्रबन्धेषु ज्ञापकरूपा हेतवो लक्ष्याः स्थयं ज्ञातव्याः ।
एवं कारका ज्ञापकास्त्र भावरूपा एव हेतवोदर्शिताः, अग्रमत्तं

केचिदभावहेतवः अभावरूपाहेतवो व्याप्रियन्मे उच्चमा इत्य-
त्वचः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

अभावात्प्र प्रागभावप्रधंसान्यान्याभावात्यन्नाभावभे-
देन चतुर्विधाः, क्रमेण तेषां रेतुलमुदाहरति । अनभ्यासे-
नेति । धीमतां ज्ञानिनाम् । अचाणामिन्द्रियाणाम् । अनि-
ग्रहेणासंयमेन । व्यसनं स्त्रीपानस्त्रगथाद्यासक्तिः । अत्र याव-
दिशानामभ्यासे धीमङ्गिष्ठ संसर्गेऽचाणात्प्र नियहो न क्रियते
तावद्वासनं जायत इति विद्याभ्यासादीनां प्रागभावां एव व्यसनं
प्रति हेतवः ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गतितो यौवनज्वरः ।

गतो मोहख्युता त्रष्णा, कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

गत इति । पुण्याश्रमे पुण्याश्रमगमने प्रब्रज्यायामित्यर्थः ।
अत्र पूर्वमुत्पन्नानां कामकथोन्मादीनां प्रधंसाः पुण्याश्रमे-
मनोनिधानं प्रति हेतवः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूर्नि न गृह्णायेता नद्यो न योषितः ।

गृह्णा इमे न दायादास्त्वमे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

वनान्यमूर्नीति । गृह्णाश्रमादिरज्य वनं गतस्थानन्दोक्तिरि-
थम् । अमूर्नि वनानि थथेष्टुव्यादिशून्यान्यपि न गृह्णाणि

दुःखातिशयदाहृग्नभिन्नानि तमे मानसं नन्दतीत्यन्यः, एव-
मयेऽपि, अत्र वनादिषु गृहादीनां भेदा वनं गतस्य मानसन-
न्दने हेतवः । हेतुलभ्वेदं न स्वरूपसत्त्वेन किन्तु ज्ञायमानत-
येति बोध्यम् । अत्र साहृशातिशयहेतुकाभेदप्रतीतिपूर्वक-
भेदप्रतिपादनस्यैव चमत्कारजनकत्वाद्विहृदादीनां साहृश-
स्येव परन्तु तदविवक्षणान्नाच निर्खेयोपमा ॥ २४८ ॥

अत्यन्तमसदार्थाणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्वसम्पदः ॥ २५० ॥

अत्यन्तमिति । अनालोचितचेष्टितमविमृशकारित्वम्, अत्य-
न्तमसदविद्यमानं अनालोचितचेष्टितं नास्तीत्यर्थः । अतस्तेषा-
मिति, अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावः सम्भिद्वद्वौ हेतुः ॥
॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुज्ञिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

पूर्वोदाहरणत्रये भावप्रतियोगिकानामेवाभावानां हेतुलं
दर्शितं संप्रत्यभावप्रतियोगिकस्यात्यभावस्य हेतुलं दर्शयन्तु-
दाहरति । उद्यानेति । मञ्जरी अनुज्ञिन्ना न भवति उज्जिन्नैव
भवतीत्यर्थः अतस्या उदीपकत्वात् पथिकनारीणां सतिलः
सलिलाञ्जलिर्देयः मरणमुपस्थितमित्यर्थः स्त्रानामेव तर्पणा-
ञ्जलिदानविधानात्, अत्र सहकारमञ्जर्युज्ञेदाभावस्याभावे
विरहिणीमरणहेतुवेन वर्णितः, अयम् प्रागभावाभावः, वसुन-

उत्यादो हि प्रागभवाभाव उच्यते तेन तद्रूपस्य सहकारम-
ञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणलं । प्रधंसाभावो
यथा, ‘पीनश्चोणि गभीरनाभि निष्ठतं मध्ये भृशोचक्षनं पा-
चादः परिरभमधिदुहितुः काङ्गेन कानं वपुः’ । खावा-
सानुपघातनिर्वतमनास्त्वासभीलहृषे यस्मै सोऽच्युतमाभि-
पद्मवस्तिर्वेधाः शिवं शंसति । अत्र नारायणनाभिपद्मरूपा-
वासस्थानस्योपघाताभावो ब्रह्मनोनिर्वतिं प्रति हेतुः, सहजं
वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रधंसस्थाभाव उच्यते । अत्यन्ताभावा-
भावो यथा, अत्यन्तमसदार्थाणामित्यादै, अत्रासोचनचेष्टि-
तस्यात्यन्ताभावाभावः सन्यद्विवृद्धौ हेतुः । एवमन्योन्याभावा-
भावोऽपि बोध्यः । अत्राभावाभावानां प्रतियोग्यादिखरूपला-
नभ्युपगमान्न भावहेतुलं बोध्यम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुलमित्त वस्तुनः ।

भावाभावस्त्रूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

एवमभावस्य भावमभावम् प्रति हेतुलेन भेदान्तरं भव-
तोति प्रतिपादयन्नभावहेतुमुपसंहरति । प्रागभावादीति ।
भावाभावस्त्रूपस्य भावस्त्रूपस्याभावस्त्रूपस्य चेत्यर्थः, तत्र
पूर्वस्त्रोकेषु भावान् प्रति हेतुलम्, अभावं प्रति हेतुलन्तूष्यम्,
यदा उद्यानेत्याद्युदाहरणे तथालं ज्ञेयं कार्यभृतस्य व्यज्यमान-
मरणस्य प्राणवायोर्देहसंयोगनाशस्त्रूपलात् । एवमुक्तोदाहरणेषु
भावानां कारकहेतुलं दर्शितं ज्ञापकहेतुलन्तु खयमूहनीयम् ॥

॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सच्चजः कार्यानन्तरज्जस्तथा ।
 अयुक्तयुक्तकार्यै चेत्यसङ्घास्त्रिच्छेतवः ॥ २५३ ॥
 तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।
 अत्यन्तसुन्दरादृष्टाखदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

एवं हेतोः कारकतज्जापकलाभावरूपलेन च चैवि-
 ष्ठमुक्तं, सम्प्रति चित्रसंज्ञकं भेदान्तरमाह । दूरकार्य इति ।
 दूरं देशतः कालतस्य दूरवर्त्ति कार्यं यस्य सः । तस्महजः का-
 र्येण सहैव जातः । कार्यानन्तरजः कार्यं जाते पश्चाच्चातः ।
 तथा अयुक्तमनुचितं युक्तमुचितम् कार्यं यथोक्तौ, अयुक्तका-
 र्यायुक्तकार्यस्थेत्यर्थः । असङ्घा बङ्गविधाः । चित्रहेतव इति
 चित्रसंज्ञका हेतव इत्यर्थः, दूरकार्यलादिनाश्वर्यविषयलादच्च-
 र्थता, तदुक्तं भोजराजेन । ‘क्रियायाः कारणं हेतुः कारको
 ज्ञापकस्तथा । अभावस्त्रिच्छेतुस्य चतुर्विध इहेष्वते’ इति ॥
 ॥ २५३ ॥

तेऽमी इति । गौणवृत्तिगौणो खचणा साच्च सारोपात्मिका
 साध्यवस्थानायां प्रस्तुतानुपादानात्, सैव व्यपाश्रयः खविषय-
 काप्रस्तुतभेदप्रतीतिजनिका येवां ते अत्र गौणवृत्तिव्यपाश्र-
 यत्वं क्वचित् कार्यस्यापि भवति यथा पश्चात् पर्यस्थेत्यादि
 वच्छ्यमाणोदाहरणे रागसागर इत्यत्र, अत्र हेतोस्तथात्मस्य
 परम्परयेति बोध्यम् । क्वचिदुभयोरपि यथा राजां इस्तार-
 विन्दानीत्यादौ । तस्मात् गौणवृत्तिव्यपाश्रयादिति पञ्चम्यन-

पाठः सम्यक् । एतचोपलक्षणं रुपरूपकभावाभावेऽप्यथवसाथ-
माचविषयते हेतुनामत्यन्तचमत्कारजगकत्वं बोध्य यथा, आ-
विर्भवति नारीणामित्यादिवच्चमाणोदाहरणे । अत्यन्तसु-
च्छ्रा दृष्टा इत्युदाहरणदर्शनार्थं हेतुः ॥ २५४ ॥

लदपाङ्गाङ्गयं जैवमनङ्गास्त्वं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

क्रमेण दूरकार्यादीनुदाहरति । लदपाङ्गाङ्गयमिति । हे
अङ्गने प्रशस्ताङ्गवति लदपाङ्गाङ्गयं लदपाङ्गरूपं तेनाच्च सारोपा
गीणी, अन्यतः पुरुषान्तरे, तेन लदपाङ्गरूपेणानङ्गास्त्वेष । स
लक्ष्यभूतः पुरुषः, अपिर्भिन्नक्रमे अलक्ष्यभूतोऽहमपोत्यर्थः । अ-
चास्त्ररूपकारणस्य लक्ष्यवेधरूपकार्यमेव निकटवर्ति, अलक्ष्य-
भेदरूपम् दूरवर्त्येवेति कार्यस्थानं देशतोदूरस्थता । काञ्चतो
यथा, ‘अनश्च्रुवानेन युगोपमानमस्त्रभौर्णीकिणलाञ्छनेन ।
अस्यृष्टखङ्गस्त्रणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः’ । अच
बाल्य एव यौवनकार्यभूमिरक्षाकरणाद्देतोदूरकार्यता ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैश्वरम् ।

सच्चैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

आविर्भवतीति । पर्यस्तं निराकृतं शैश्वरं येन तदयो यौ-
वनमित्यर्थः । अङ्गजोन्मादविभ्रमिः, अङ्गं मनस्युपाये च प्रतीके चा-
प्रधानके । अङ्गोदेशविशेषे स्थादङ्गं समोधनेऽव्ययमित्युक्तेः । तेन
कृत उच्चादो मनोविकारविशेषस्थानैर्विभ्रमैर्विस्तासैः, सच्चैवा-

विर्भवतीति अत्र नारीणां धौवनरूपं कारणं कार्यभूतैः
पुंसां विभ्रमैः सहैव जायत इति कारणस्याशुकार्यकारिता
प्रतिपादनाच कार्यप्राक्चणवर्त्तिलापङ्गवेवैवच्छिकः एव आत्र
विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानलं प्रागुत्पद्यमानलेनाध्यवसितमि-
त्यध्यवसायव्यपाश्रयोऽत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको नतु गौ-
णीव्यपाश्रय इति बोध्यम् ॥ २५६ ॥

पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्षं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्षोरागसागरः ॥ २५७ ॥

पश्चादिति । किरणान् पर्यस्योत्तिष्ठ उत्तिष्ठपदित्यर्थः ।
पश्चादुदीर्षमुदितमित्यच्यः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्व-
मेव, उदीर्षं उच्छ्रितिः, समृद्धं इति क्षचित्याठः, रागः
कामाभिस्ताष एव सागरः । अतएवात्र कार्यस्यैव गौणवृत्ति-
व्यपाश्रयलं, वस्तुतस्यत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य चिप्र-
कार्यकारिताप्रतिपादयिषया रागसागरोच्छलनरूपकार्यस्य
पश्चाद्वाविता पूर्वभावितेनाध्यवसिता, तेजात्राध्यवसायमूल
एव चमत्कारातिशयः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुद्मलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणदन्दरविबालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

राज्ञामिति । त्वच्चरणदन्दमेव रवेबालातपः । रवीत्यत्र
रागेति बङ्गषु पाठः तत्र त्वच्चरणदन्दस्य रागो लौहित्यं स एव
बालातप उद्यदादित्यरस्मिरित्यर्थः, राज्ञां हस्तां हस्तादन्दा-

वेवारविन्दानि तानि कुञ्जखीकुरुते मुद्रितानि करोति, अच
प्रणामार्थं हस्योः पुटीभावे कुञ्जखीभावाध्यासस्त एव चम-
त्कारातिशयः । अच बालातपरूपहेतोररविन्दकुञ्जखीभाव-
रूपकार्यमयुक्तम् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्यादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

पाणिपद्मानीति । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमवद्ववलाः,
विशेषणमिदं नखानां चन्द्रलारेषे हेतुः । अच चन्द्रकिरणरूप-
हेतोः पद्मसङ्कोचनं कार्यं युज्यत एव ॥ २५९ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्यात् सूक्ष्म इति सृतः ॥ २६० ॥

हेतुमुपसंहरति । इतोति । हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानां ।
गतिर्दिक् । दर्शितेति अनया दिशा अपरेऽपि हेतुप्रभेदाः
खयं ज्ञातव्या इत्यर्थः ।

अथ सूक्ष्मं खचयति । इङ्गितेति । इङ्गितमभिप्रायबोधक-
चेष्टाविष्करणम्, इङ्गितं इड्नेतोभाव इति विश्वः, आकारो-
रत्यादिसूचकमुखरागादिः, खादाकारोऽङ्गवैष्णतमिति वोपा-
लितः । ताभ्यां खच्यो खचयितुं योग्योऽर्थः अभिखाषाध्यभ-
न्तरविषयः रहःक्रियमाणवहिर्विषयो वा सूक्ष्मः सूक्ष्माख्याल-
क्षारवान्, सूक्ष्मसंज्ञाया अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं हेतुमुपन्व-

स्फुति शैक्षयादिति अर्थसेङ्गिताकाराभ्यामेव स्फुत्स्वेन स्फुत्स्व-
मतिवेद्यतादित्यर्थः । इत्यस्त्रार्थसेङ्गिताकाराभ्यां निपुणमति-
स्फुत्स्ववर्णनं स्फुत्स्वं नामालङ्घार इत्यर्थः । नव्यासु इङ्गिते
नाकारेण वा सचितस्य स्फुत्स्वार्थस्य निपुणमतिना केनचिङ्गज्ञ-
ज्ञरेण यत्सूचनं तप्त्सूचनं नामालङ्घारः स्फुत्स्वार्थस्फुत्स्वत्येव चम-
त्कारजनकतयालङ्घारलादित्याङ्गः । तथाचोक्तं प्रकाशक्ता,
'कुतोऽपि सचितः स्फुत्सोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशते । धर्मेण केन-
चिद्यत्र तप्त्सूचनं परिचक्षते' इति । कुतोऽप्याकारादिङ्गितादे-
त्यर्थः । दर्पणकृतापि 'संख्यितसु स्फुत्सोऽप्य आकारेणेङ्गितेन
वा । कथापि स्फुत्स्वते भङ्गा यत्र, स्फुत्स्वं तदुच्यते' इति ॥ २६० ॥

कदा नौ सङ्गमोभावीत्याकीर्णे वक्तुमशमम् ।

अवेच्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पद्मसमीलनादत्र द्वचितोनिशि सङ्गमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

तत्रेङ्गितस्फुत्स्वार्थमुदाहरति । कहेति । नौ आवयोः ।
आकीर्णे जनवङ्गस्ते देशे । लीलापद्मं क्रीडार्थकमस्तम् । न्यमी-
लयत् समकोचयत् । पद्मसमीलनादिति । स्फुत्सितोलचितः ।
नायिकाया अभिप्रेतो निशाभाविसङ्गमरूपः स्फुत्सोऽप्यः पद्म-
मीलीलनरूपेङ्गितेन किञ्चित्सचित इति स्वमते लक्षणसमन्वयः ।
नव्यमते तु नायकस्य जिङ्गासितः सङ्केतकालरूपः स्फुत्सो-
प्यस्फुत्स्व भूचेपादिनेङ्गितेन नायिकाया स्फुत्स्विला निशासमय-

अंसिकमसुगिमोखगसीलया प्रकाशित इति । अच च वैचिच-
विशेषस्य सर्वाख्यातविलक्षणतया उहदयानुभवशिद्गतादस-
ङ्गारत्वमेव ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

मदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्यामर्वद्वित ।

उहामरागतरत्ना च्छाया कापि मुखाबुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुङ्गिन्नरूपत्वादत्युत्पवमनोरथः ।

अनुकृष्णैव द्वद्वत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति द्वद्वत्वम् ॥

आकारस्तत्त्वार्थमुदाहरति । मदर्पितेति । उहामोऽत्य-
धिको रागो रत्युत्पवाभिसापस्तेन तरत्ना मनोज्ञा उहाम-
रागव्यञ्जिकेत्यर्थः, कापि विलक्षणा छाया कान्तिः । अच
नायिकाया रत्युत्पवाभिसापरूपार्थस्य मुखच्छायावैलक्षण्य-
रूपाकारेण किञ्चिलक्षण्यत्वं प्रतिपादितम् । नव्यमतेऽप्यत्र ता-
दृशाकारसंसज्जितस्य तादृशसूक्ष्मार्थस्य तादृशवचनभज्ञा वन्मु-
समीपे सूचनमिति लक्षणसमन्वयः, सूचनज्ञ यस्यार्थस्तु प्रत्ये-
वेति न नियमः तस्यान्योद्देश्यकलस्यापि सम्भवात् अतएव
प्रकाशक्तता सूक्ष्मतत्त्वे अन्यस्तै इत्युक्तम् । मदर्पितेत्यत्र लद-
र्पितेति क्वचित्पाठः ॥ २६५ ॥

ननु पूर्वोदाहरणे पद्मनिमीलनात् प्रतीयमानस्य निजि-
सङ्गमस्य सूक्ष्मत्वं तावदस्तु अच तु तादृशमुखच्छायारूपा-
कारः स्फुटतरमेव रत्युत्पवमनोरथं लक्षयतोति कथमर्थस्य

सूच्चालमित्याशक्षोपपादयति । इत्यनुद्धिन्नरूपत्वादिति । रत्यु-
त्सवमनोरथोऽनुद्धिन्नरूपत्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतर-
प्रतीयमानरूपत्वाभावात् सूच्चालमनुसङ्गौवापरित्यज्यैवाच व्यव-
स्थितो वर्णितोऽभूदित्यन्वयः । अत्राप्यवस्थित इति क्वचित्पाठः ।
अथमर्थः, उद्भामरागतरत्ना मुखस्काया तावद्रत्युत्सवमनोरथ-
स्यैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादिनापि
तत्सम्भवादित्यनैकान्तिकलान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्ष-
यति लक्षयिता तु स्त्रोपविलक्षणसहदयतासध्रीचीनया तथा
कथम्भिस्त्वयतीति सूच्चालमेव रत्युत्सवविषयस्येति ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।
उद्भावरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

अथोद्भेशवाक्योक्तलवेतिनामान्तरं लेशं लक्षयति । लेश
इति । लेशेनात्यतया निर्भिन्नं प्रकाशितं यत् वस्तुनो रूपं
स्वरूपं तस्य निगूहनं संवरणं लेशः रोमोद्भेदाद्यङ्गविकारा-
दिना किञ्चित् प्रकाशमानस्य गोप्यविषयस्य केनचिद्व्याजेन
गोपनं लेशनिर्भिन्नवस्तुनिगूहनरूपत्वालेशालङ्घार इत्यर्थः ।
इममेव नवा व्याजोक्तिं वदन्ति । यथा ‘व्याजोक्तिभ्युद्भिनो-
द्धिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्’ इति । वक्ष्यमाणापक्षुतौ तु न लेश-
निर्भिन्नवस्तुनो व्याजेनापक्षव इत्यतोऽस्य भेदः । गोप्यनिर्भद्रस्य
क्वचिद्व्यापयितुरनवधानवचनेनापि भवति तस्य निगूहनमपि
क्वचित् लेशेण क्वचिदलेशेण च । क्षमेण यथा, ‘काले वारि-

-

धराणामपतितया नैव शक्यते खातुम् । उत्कृष्टतावि त-
रसे नहि नहि सखि पिच्छिसः पन्थाः' । अत्रापतितयेति
पतिं विनेत्यर्थः स्वयमेवाभिहितः पतनाभावप्रतिपादनेन नि-
गूहितः। 'इह पुरोऽनिलकम्यितवियहा मिलति का न वनस्पति-
जा खता । स्मरसि किं सखि ! कान्तरतोऽस्मवं नहि घनागमरोति-
खदाहता' । अत्रापि स्वच्छनेनैव सूचिता पतिषङ्गमेष्वा घना-
गमस्वभाववर्णनया निगूहिता । इयमप्यपङ्गुतिरिति विश्वनाथः।
ननु लेशनिर्भिन्नगिगूहने कस्यमत्कारो येनास्त्रासङ्कारलभि-
त्याशङ्काह । उदाहरण एवाख्येति । रूपं वैचित्रांतकलम् ॥
॥ १६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोङ्गेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयु रा ज्ञात महो श्रीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

निर्भिन्नगिगूहने द्वौ हेतु अनिष्टसभावना, सज्जा चेति
तत्रानिष्टसभावनायामुदाहरति । राजेति । अवगच्छेयुरि-
त्याशंसायां लिङ् । मावगच्छेयुरिति क्वचित्पाठः । अवगच्छे-
युरित्यन्तमनिष्टशङ्कास्त्रकम्, अनन्तरं निगूहनोपायं चिन्त-
यन्नाह । आ ज्ञातमिति । आ इति स्मरणे, ज्ञातं निगूहन-
कारणं निश्चितमित्यर्थः । तदेवाह अहो इत्यादि, रोमोङ्गेदस्य
श्रीतानिलजनितस्यप्रतिपादनेनानुरागो निगूहितः ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्टैव कन्यकाम् ।
आक्षि मे पुष्परजसा वातोद्भूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

सच्चायामुदाहरति । आनन्दाश्विति । कन्यकां विवाहाय गोष्ठामानीतां कन्यां दृष्टैव कथमानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति कन्यादर्शनमात्रेणैव आनन्दाश्रुणानुरागव्यक्तिर्ज्ञाकरीत्याशक्ष्य संवृणेति । अच्चि मे इति । अचाश्रुणोऽचिदूषणजन्मल-प्रतिपादनव्याजेनानुरागो निगृहितः । अच वस्तुनिर्भेदश्च क्वचिदाशङ्कितः क्वचित्तात्त्विकः, तत्राशङ्कायामेतदुदाहरण-इयम् । तात्त्विकले यथा, ‘गैस्त्रेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाइस्तोप-गूढोऽसस्त्रोमाद्धादिविसंहुसाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः । आः गैत्यं तु हिंनाचस्त्वय करयोरित्यूचिवान् समितं गैलान्तःपुर-माहमण्डलगणैर्दृष्टेऽवतादः शिवः’ । अच यात्त्विकतया रो-माद्धादीनां परिज्ञानं तत्रत्यानां जातमेव, अतएव समितं गैलान्तःपुरमाहमण्डलगणैर्दृष्ट इत्युक्तम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्घारोऽतिशेषभते ।

लेशमेके विदुर्निर्दा स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

अस्याखङ्कारत्वमुपपादयति । इत्येवमादीति । अतिशेषभते चमत्कारविशेषजनकतया काव्यमुपस्कुरते, तस्मादस्याखङ्कारत्वमनपल्पनीयमित्यर्थः । अन्यैरक्तो व्याजसुत्यखङ्कारोऽपि लेश एवेत्याह । लेशमेके इति । लेशतः स्तुतिच्छसेन कृतां निन्दां, तथा निन्दाच्छसेन कृतां स्तुतिं वा एके सेशं विदु-रित्यन्वयः । यदुकं दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः । स स्तेशः स्वान्ततो नान्या व्याजस्तुतिर्पीड्यत इति । यथा

स्त्रेशनिर्भवस्तुनिगृहने स्त्रेशनामालङ्कारत्वं तथा स्त्रेशक्षत-
स्तुतिनिन्दयोरपोति किं व्याजस्तुतीत्यलङ्कारान्तराभ्युपगमेन
पञ्चवीकरणमिति सोऽपि स्त्रेश एवेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

युवैष गुणवावाजा योग्यस्ते पतिरुच्चितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥
वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
कन्यायाः कल्पते भोगान्त्रिविक्षेपान्तरम् ॥ २७० ॥

तत्र स्तुतिव्याजेन निन्दामुदाहरति । युवैष इति । स्वयं-
वरगोष्ठां कल्पचिद्राज्ञः समीपमुपस्थितां कन्वां प्रति सख्या
उक्तिरियम् । चोग्यः पतिः पतिलेन वरीतुमुचितः, अत्र हेतुः
रणोत्सवे इति, अतिवीरोऽयं त्रियतामित्यापाततो बोधितं,
पर्यवसाने तु सर्वदा रणव्ययोऽयमनेन ते कामसुखं दुर्लभं
तत्र त्रियतामिति रणोत्सवे मनः ब्रह्ममिति स्तुतिव्याजेन नि-
न्दैव प्रतिपादिता ॥ २६८ ॥

एतदेवाह । वीर्योत्कर्षस्तुतिरिति । अस्मिन् पश्ये भोगान्
सुरतोत्सवान् निरन्तरं निर्विविक्षेपमोक्तुमिच्छेः कन्याया
भावो वरणाभिप्रायस्तस्य निवृत्तये राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुति-
र्निन्दैव कल्पते निन्दारूपेणैव परिणमतीत्यन्वयः ॥ २७० ॥

चपलो निर्दृश्यशासौ जनः किञ्चेन मे सखि ।
आगःप्रमार्जनायैव चाटबो येन शिक्षिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितस्थाटुकारिता ।
 मानं सखीजनोहिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥
 ॥ इति लेशचक्रम् ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमुदाहरति । चपल्ल इति । मान एव
 मनस्त्रिनोनां गैरवहेतुस्तदन्तरान्तरा प्रेयसि मानो विधेय
 इति वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । चपलो नैकत्र
 स्थिरप्रेमा, निर्दयः परपीडानभिज्ञः । तेन युग्माभिरूपदि-
 ष्टेन मानेन । आगः प्रमार्जनाय अपराधविस्मारणाय, चाटवः
 प्रियवादाः ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । सखीजनैरहिष्टमुपदिष्टं मानं रागात्
 प्रेयस्यनुरागाधिक्यात् कर्तुं मशक्तया नायिकया कोऽपि स्त्री-
 णामतीवहृदयङ्गमस्थाटुकारितारूपो गुणः, दोषाभासः प्रथमं
 दोष इवाभासत इति तादृशो दर्शितः, दोषत्वेन कथित
 इत्यर्थः । तस्मादत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दर्शिता ॥ २७२ ॥

उहिष्टानां पदार्थानामनूदेशो यथाक्रमम् ।
 यथासङ्घमिति प्रोक्तं सङ्घानं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

अथ क्रमं सच्चयति । उहिष्टानामिति । उहिष्टानां प्रथ-
 ममुक्तानां पदार्थानां यथाक्रममनूदेशः पञ्चादुदेशः पञ्चादुक्तैः
 पदार्थैः क्रमेणान्वय इत्यर्थः । यथासङ्घमितीति ननु हेतुः
 सूक्ष्मो स्वः क्रम इत्युदेशवाक्ये स्वानन्तरं क्रम एवोहिष्टस्त्

कथं यथासङ्काशं निरूपणमित्यत्राह । सङ्कानं क्रम इत्यपोति
यथासङ्काशं सङ्कानं क्रम इति चयः पर्याया इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

ध्रुवन्ते चेरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।
स्नातुमम्भः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

॥ इति क्रमः ॥

उदाहरति । ध्रुवमिति । स्मितेक्षणमुखद्युतिरिति जात्या-
अचलादेकवचनम् । चेरितेति किञ्चिदपहतेत्यर्थः समुदाय-
हरणे जायिकायां तदसत्त्वप्रतिपत्त्वा वैरस्तापन्तेः । अभ्यः
प्रविष्टाया इति अभ्यःस्थितानां कुमुदादीनां चौर्यकियाया
उपपादकम् । उत्पलं कुवस्तयम् । अच स्मितद्युतिः कुमुदेन,
ईक्षणद्युतिहत्यज्ञेन, मुखद्युतिः पङ्कजेन, चेरिता इति क्रमि-
काणां क्रमिकैरन्वयः । अत्रालङ्घाराम्भरविच्छिन्निमूखतया
ग्रैषाठोल्लाच वैचित्रातिन्द्रयः ॥ २७४ ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं, रसवद्रसपेश्वरम् ।
ऊर्जस्वि रुढाचङ्गारं, युक्तोत्कर्षेत्वं तत्रयम् ॥ २७५ ॥

संस्कृतक्रमाणां वस्त्रसङ्घाररूपव्यञ्जानां वाच्यार्थस्य श्वो-
भाजनकतया समाचोक्तिरूपकादिनाख्यालङ्घारत्वमुक्तम् असंस-
क्ष्यक्रमाणां रसादिव्यञ्जानामपि तथात्वेनालङ्घारत्वमुचित-
मिति सम्ब्रति तद्रूपं प्रेयोरसवदूर्जस्थिगामकमसङ्घारचय-
माह । प्रेय इति । चयाणामेवासंस्कृतक्रमत्वरूपैकधर्मवस्त्रा-

देकच निवेशः । तत्र प्रियतरं भावाभिव्यक्ता बोद्धव्यस्त्र प्रीत्य-
तिग्नयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यस्त्रकमाख्यानं प्रेयः प्रकृष्टप्रिय-
त्वात् प्रेयो नामालङ्कारः । भावास्त्र देवादिविषया रतिः
प्रधानत्वेनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणस्त्र । यथा काव्यप्रकाशे,
‘रतिदेवादिविषया व्यभिचारी तथाज्ञितः । भावः प्रेयकः’
इति । विभावादिभिरपरिपुष्ट उद्दुद्धमात्रः स्थायी च भाव
इति विश्वनाथादयः । यन्यकर्तुर्स्त्र देवादिविषयकरतिभाव-
व्यञ्जकमेवाख्यानं प्रेयोऽलङ्कारतयाभिमतमिति वक्ष्यमाणेऽदा-
हरणदर्शनादवगम्यते । ततस्याख्यानचातुर्येण व्यज्यमानोदे-
वादिविषयकरतिभावोवाच्यस्त्र शोभाजनकतया प्रेयोनामा-
लङ्कार इति लक्षणम् । तथा रसपेशलं रसाभिव्यक्ता सह-
दयहृदयङ्गममाख्यानं रसवत् रसवन्नामालङ्कारः आख्यान-
चातुर्येण व्यज्यमानोरस एव वाच्यस्त्र शोभाजनकतया रसव-
दलङ्कार इत्यर्थः । रसस्त्रहृष्ट यन्यक्तता नोक्तमिति किञ्चि-
दुच्यते । समुच्चितस्त्रनिवेशशोभिना काव्येन तत्तदभिनयेन वा
समर्पितैः सहदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहदयतास्त्रभ्रीचीनेन
भावनाविशेषमहिक्षा विगतिरामरमणीवादिभिरस्त्राकिक-
विभावनादिव्यापारवत्तथा विभावानुभावव्यभिचारिण्डव्यप-
देश्यैः सीतादिभिरालम्बनकारणैस्त्रन्दिकादिभिरहृषीपनकारणै-
रश्रुपातादिभिः कार्येण्डिनादिभिः सहकारिण्ड समूय प्रादु-
र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्त्तिनानन्दांश्वावर-
णाङ्गानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमाह्वलादिनिजधर्मेण प्रमात्रा

खप्रकाशतया वासवेन निजखरूपानन्देन सह गोचरोक्तिय-
माणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपः स्थिरतया वर्त्तमानलात्
स्थायिशब्दव्यपदेश्चो रत्यादिरेव रसः । तथा चाङ्गः ‘व्यक्तः
स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः सतः’ इति व्यक्तो व्यक्ति-
विषयोक्ततः, व्यक्तिस भग्नावरणा चित्, यथाहि शरावादिना
पिहिते दीपस्त्रिवृक्तौ सन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति
खयस्त्र प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवस्तितान् रत्या-
दीन्, अन्तःकरणधर्माणां साज्जिभास्त्रलाभ्युपगतेः, विभावा-
दीनामपि खप्रतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव च सा-
च्चिभास्त्रलमविरुद्धं, व्यञ्जकविभावादिचर्वणाया आवरणभङ्गस्य
वा उत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते वि-
भावादिचर्वणावधिकादावरणभङ्गस्य, निवृक्तायां तस्यां प्र-
काशस्त्रावृक्ततादित्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते इतीदम-
भिनवगुप्तादिमतस्त्रारसेन । भट्टगायकप्रभृतयस्तु ताटस्थेन
रसप्रतीतावनास्थाद्यलम् आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः
स्त्रीतादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावलात् विना विभाव-
मनालम्बनस्य रत्यादेरप्रतिपत्तेः न च कान्तालं साधारणं
विभावतावच्छेदकमन्त्राण्यस्त्रोति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चया-
नास्त्रन्दितागम्यालप्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतास्त्रम्भाव-
च्छिच्छप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यं निवेश्य-
लात्, तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकलव्यापारेणा-
गम्यालादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धदारा कान्तालादिरसानु-

कूलधर्मं पुरस्कारेणावस्थाप्यन्ते, एवं साधारणीकृतेषु रामसीता
देशकालवयोऽवस्थादिषु पञ्चौ पूर्वव्यापारमहिति द्वतीयस्थ
भेगहृत्यापारस्य महिता निर्गीर्षयोरज्ञामसोर्द्विज्ञासन्य-
जनितेन निजचित्स्वभावनिर्दृतिविश्रान्तिलक्षणेन साक्षात्का-
रेण विषयोक्तो भावनोपमीतः साधारणात्मा रत्यादिः
स्थायी रस इत्याङ्गः । नव्यासु काव्ये नाव्ये च कविना नटेन
च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यापारेण रामादौ सी-
तादिरतौ यृहीतायाम्, अनन्तरस्य सहदयतोऽसाचितस्य भा-
वनाविशेषरूपदोषस्य महिता कल्पितरामत्ताद्यवच्छादिते स्वा-
त्मन्यज्ञानावच्छन्ने शुक्रिकाशक्त्व इव रजतखण्डः समुत्पद्य-
मानोऽनिर्ब्यचनीयः साचिभास्यः सीतादिविषयकरत्यादिरेव
रसः अयस्य कार्यो दोषविशेषस्य नाशस्य तदुत्तरभाविना
सोकोच्चराङ्गादेन भेदायहात् सुखपदव्यपदेश्यस्य भवतीति
प्राङ्गरित्येतत् सर्वं पञ्जितराजेन विशदीकृतम् । सीतादि-
विभावादिभीरामादिनिष्ठतयानुभीयमानो रत्यादिस्थायि-
भावो वासनास्त्रिकर्षेण सामाजिकैः साक्षात्क्रियमाणे रस
इति श्रीशङ्कुकप्रभृतयः । वस्तुतस्तु विभावादिव्यज्यमान-
रत्यादिस्थायिभावजन्यचमत्कार एव रसशब्देन व्यपदिश्वते
सर्वमन्यत् पश्चवनमिति बोध्यम् । रत्यादयस्य रतिहास-
ग्नोक्तोधीत्वाऽभयजुगुप्याविस्थायाः क्रमेण गृह्णारहास्यकरण-
रौद्रवीरभयानकबीभत्साहृतरसानां स्थायिभावाः, शान्तस्य
तु शम्नो निर्वदेऽवेति कल्पदयं । रत्यादीनां स्वरूपस्य दश-

रूपकादावभिव्यक्तं ज्ञेयं । श्ट॒ङ्गारादीनां खर॑पश्चान्यच विस्तरं इति नोक्तं । तच श्ट॒ङ्गारोऽपि समोगविप्रस्थभेदेन दिविधः । वीरस्य दामधर्षदथायुद्धमन्त्रादिभेदेन बडावधः ॥

तथा रूढः प्रादुर्भृतः प्रधानतयाभिव्यक्तं इत्यर्थः, तादृ-
शोऽश्टङ्गारो गर्वी यत्र तादृशमास्यान्मूर्च्छिः, आस्यान-
चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वास्यो व्यभिचारिभाव-
ज्ञान्मिनामालक्षार इत्यर्थः । गर्वस्य, गर्वी मदः प्रभाव-
श्रीविद्यासत्कुलतादिजः, इत्युक्तक्षणः, अयस्मि प्राधान्येनाभि-
व्यक्तो भाव एव, व्यभिचारी तथाच्चित इति प्रकाशकारोऽन्तः ।
एषामस्तङ्गारव्यपदेशे हेतुमाह । युक्तोत्कर्षच्छेति । युक्तोऽश्टङ्गा-
रव्यपदेशोपयुक्त उत्कर्षो वाच्यशोभा यस्यात्तत्, सादृश्यादयो
यथा वाच्यार्थशोभाजनकलादुपमाद्यस्तङ्गारतया व्यपदिश्यन्ते
भावादयोऽपि तथा वाच्यशोभाजनकलसाम्यादित्यर्थः । मते
चाच्चिन् निरक्षभावेषु मध्ये देवादिविषयकरतिभावस्य प्रेये
नामालक्षारत्वं गर्वास्यभावस्य चोर्जस्तिनामालक्षारत्वम्, एत-
द्विन्नान्तु भावानां तथा रसाभासभावाभासभावशान्ति-
भावोदयभावश्चतानास्त्र रसपेश्चलभित्यच रसपदस्य रस-
मानपरत्वेन रसवदलक्षारत्वम् एषामपि काव्यशोभाजनक-
लाविश्चेषालक्षारत्वौचित्यादिति बोध्यम्, उक्तस्तान्यच ‘रस-
भावौ तदाभासौ भावस्य प्रश्नमोदयौ । सन्धिः श्चतुर्ता चेति
सर्वेऽपि रसनाद्रसाः’ इति । एते च रसादयः अङ्गिलेना-
क्षुलेन वाभिव्यज्यमाना अलक्षारतां प्राप्नुवन्ति अङ्गभृतावा-

मपि काव्यशोभाजनकलाविशेषात् नचाङ्गिनो रसादेरलङ्घार्थ्यलात् कथमसङ्कारत्वमिति वाच्यं, खमते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्मैवासङ्कार्यलेन तदुपस्थारकस्य व्यञ्जमात्रस्मैवासङ्कारव्यपदेश्यलात्, काव्यशोभाकरान् धर्मानसङ्कारान् प्रचक्षते इत्यसङ्कारस्थेण शब्दार्थश्वरीरस्य काव्यस्मैवासङ्कार्यलप्रतिपादनात् । अग्निकारप्रभूतयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्घार्थ्यलमङ्गभूतस्य तस्मासङ्कारत्वमाङ्गः । यथा ‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थं यत्राङ्गन्तु रसादृष्टः । काव्ये तस्मिन्बलङ्कारो रसादिरिति मे मतम्’ इति । तत्र रसानामङ्गले रसवदलङ्कारः भावानामङ्गले प्रेयोऽसङ्कारः रसाभासभावाभासयोरङ्गले ऊर्जस्त्वसङ्कारः भावशान्तेरङ्गले समाहितालङ्कारः भावोदयभावसन्धिभावश्वलतानामङ्गले तत्त्वामकालङ्काराः । तदुक्तं विश्वनाथेन, ‘रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रश्नमस्थाथा । गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्गृतयस्तदा । रसवत् प्रेयजर्जस्ति समाहितमिति क्रमात् । भावस्य चोदये सन्वेदा भिश्रवेच तदाख्यकाः’ इति । अत्र ते नव्याः प्रष्ठव्याः किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यञ्जमात्रस्मैवासङ्कार्यलमुत तथाभूतस्य रसादेरेवेति तत्र न तावत् प्रथमः समाचेत्प्रस्तुतप्रशंसापर्यायोकादै प्रधानतयैवाभिव्यञ्जमानानां वस्तुलङ्काराणां तैरप्यसङ्कारत्वाभ्युपगमात् न च तत्र वाच्यार्थस्मैव प्रधानलं प्रतीयमानानां वस्तुलङ्काराणान्त्वप्रधानलम् अप्रधानानान्वसङ्कारत्वमुचितमेवेति वाच्यं, तत्र तत्र व्यञ्जानामेव प्राधानस्थानुभवसिद्धतयानपस्थपनोयलात्, नापि दितीयः

सामान्येन काव्यात्मकतया भ्युपगतानां वस्त्रलङ्घाररसादिवज्ञा-
नां मध्ये वस्त्रलङ्घाराणामस्त्रलङ्घारतं रसादीनामेवास्त्रलङ्घार्यत-
मिति निर्वकुमयोग्यतात् न च रसादिवज्ञस्यैव प्रधानस्य
काव्यात्मतादस्त्रलङ्घार्यतं न वस्त्रलङ्घारयोरिति विश्वनाथोक्त-
मादरणीयं, ‘यत्रोक्तमदानां प्रमदाजनानामवृत्तिः शोण-
मणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नवतामकाल्डेष्ट्रिनङ्गनेपथविधिं
व्यधन्त’ इत्यादौ तेनायङ्गभूतेन इत्कारेणैव काव्यव्यवहाराभ्यु-
पगमात् संलक्ष्यकमवज्ञरूपध्वनिभेदस्य सर्वास्त्रलङ्घारिकैरभ्यु-
पगतलेन रसादेरेव काव्यात्मतप्रतिपादनस्य बङ्गशो दूषितत्वात्,
तस्माद्वज्ञतयाऽविशिष्टानां वस्त्रलङ्घाराणां रसादीनां वा का-
व्यशोभाजनकतयास्त्रलङ्घारतं युक्त्यनुभवप्रतिपन्नमिति, प्राचां सर-
णिरेव साधीयसी । अथात् रसस्यास्त्रलङ्घारतमुक्तं, पूर्वस्य ‘मधुरं
रसवदाचीत्यादिना गुणतमुक्तं तत्कथमेकस्य गुणतमस्त्रलङ्घारत-
स्येति चेद्यस्य समाधानं स्थायमेव यन्यकारोऽप्ये करिष्यतीति
सर्वमवदातम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृह्णागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः द्वप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

तत्र प्रथमं प्रेय उदाहरति । अद्येति । विदुरस्य खगहागतं
श्रीकृष्णं प्रति सानुरागोक्तिरिचं । हे गोविन्द अद्य त्वयि गृह्णागते

मदीयभवनं प्राप्ते सति मम या प्रीतिर्जाता कालेज समयान्तरेण तवैव पुनरागमनादेषा प्रीतिर्भवेत् भविष्यति न तु लविगते लदितरसाधुसमागमादिना ईहूश्ची प्रीतिर्भविष्यतीत्यर्थः । इतः प्रतिनिवृत्तस्य ते चावच पुनरागमनं तावहुःस्मैव स्खास्खास्मीति भावः । नैषा काले भवेत् प्रीतिरिति पाठस्तु न मनोरमः । अत्र विदुरस्य वाक्यभज्ञाभिष्यज्यमाणो भगवद्विषयरतिभावो भगवतः प्रीत्यतिश्चयजननेन वाचस्य शोभातिशयं पुण्याति । ज्ञाकोऽयं ‘समानवज्ञमाणप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्यानतदीयतासर्वतद्वावाप्रातिकूल्यादीनि च अरणेभ्यो बाङ्गल्यात्’ इति शास्त्रिस्यस्मृतीयप्रीत्युदाहरणतया स्मन्नेश्वराचार्येणोपन्यस्यस्य, ‘या प्रीतिः पुण्डरीकाच्च तवागमनकारणात् । सा किमाख्यायते तु भ्यमन्तरात्माचि देहिनाम्’ इति महाभारतीयोद्योगपर्वानविदुरवचनस्य प्रतिष्ठपः ॥ २७६ ॥

इत्याहेति । युक्तम् अव्यभिचारिभगवद्वक्त्रिसूचकत्वात् सभीचीनं, युक्तमित्यच वाक्यमिति क्वचित्प्याठः । युक्तले हेतुः नान्यतस्याहूश्ची धृतिरिति यतोऽत्र विदुरस्य अन्यतो भगवद्विविषयेभ्यस्याहूश्ची धृतिः सन्तोषो न प्रतिपन्नेति श्वेषः । तवैवागमनात् पुनरित्यनेन विषयान्तरेभ्यो विदुरस्य प्रीतिर्भवतीति सूचितमित्यर्थः । अतएव भक्तिमाचेष अनन्यसाधारणानुरागेणैव समाराधो इरिः सुप्रीतश्चाभ्युदित्युहेष्यस्य प्रीतिकरमाख्यानमिति प्रेयोऽलङ्घारः ॥ २७७ ॥

सोमः स्वर्यो महामिर्योम होतानसो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य तां इष्टुं देव ! के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साशास्त्राते देवे राज्ञो यद्वजवर्षणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

वक्तः प्रीतावुदाहरति । सोम इति होता चजमानः ।
इतिरूपाणि सोमादिसूलरूपा अहौ मूर्त्तिरतिक्रम्य सूक्ष्म-
सूखपेण वर्तमानं सच्चिदानन्दात्मकं लां इष्टुं साक्षात्कर्तुं
वयं के अयोग्या एव, तर्हि यद्येऽसि तच्च भक्तानुकम्भितैव
हेतुरिति भावः । अत्र निष्क्रमस्य परब्रह्मणे जन्यप्रीतेरभा-
वात् वक्तुसुद्दिष्यकप्रीत्यैव प्रेयस्तम् ॥ २७८ ॥

इतीति । देवे महादेवे । राजवर्षणः राजवर्षमामकस्य ।
प्रीतिप्रकाशनं महादेवविषयकरतिभावसूचनं, तच्च तदपि,
प्रेय इत्यवगम्यतामिति एतेन भक्तस्य प्रीत्यभिव्यक्त्या बोद्धुव्यस्य
देवादेः प्रीतिः, केवला भक्तस्यैव देवादिविषयिका प्रीतिर्वा
व्यज्यमाना प्रेयोऽलङ्घार इति सूचितम् । स्नोकदद्येऽस्मिन् देव-
विषयकरतिभावो दर्शितः । मुनिविषयो यथा, ‘हरत्यधं
सम्रति, हेतुरैव्यतः शुभस्य, पूर्वाचरितैः लां शुभैः । शरीर-
भाजां भवदोयदर्शनं व्यनक्ति कालचितयेऽपि योग्यताम्’ ।
इयं हि जारदं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिः । ‘अत्युष्माः परितः स्फु-
रन्ति गिरयः स्फारास्तथास्तोधयस्तानेतामपि विभतो किमपि
न फ़ान्तासि तुभं नमः । आश्वर्यण मुङ्गमुङ्गः स्फुतिमिति

प्रस्तोमि यावहुवस्तावद्विभद्रिमां स्ततस्तवभुजो वाचस्ततो मु-
द्रिताः । अत्र पूर्वार्द्धे भूविषयः, उत्तरार्द्धे राजविषयः ।
‘एच्छेहि वत्य रघुनन्दन पूर्षचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरस्त्र परि-
व्यजे त्वाम् । आरोष वा हृदि दिवानिश्चमुद्दहामि वन्देऽथवा
चरणपुङ्करकद्यन्ते’ । अत्र पुच्चविषयः, अत्र वस्तुसाख्यो रस
इत्यन्ये, एवमन्यविषयोऽपि रतिभावः प्रेयोऽलङ्घारतया वोधः ।
काञ्चाविषया तु रतिर्वक्ता शृङ्गारतां प्राप्नोति तत्र रसव-
दसङ्घार इत्यनन्तरमेव इर्शते ॥ २७८ ॥

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यथा मे मरणं मतम् ।
सैषा तन्वी मया लभ्या कथमचैव जन्मनि ॥ २८० ॥
प्राक् प्रीतिर्दर्शिता, सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।
रूपबाङ्गल्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ २८१ ॥

अत्र रसवदसङ्घारं इर्शयन् तत्र रसास्त्र शृङ्गारादिभे-
देन बङ्गविधा इति तेषु ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानामादरणीयत्वे-
नाभ्यर्हितत्वात् प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति । मृतेतीति । मृतां
मदालसां पुनर्नागानां प्रसादेन प्रत्युच्छीवितां प्राप्य तस्माः पत्थुः
कुवस्त्रयाश्वस्योक्तिरियम् । मृतेति मृतेयमिति निश्चित्य यथा
सह प्रेत्य परस्तोके सङ्गन्तुं संयोगं प्राप्नुम् । मृतेऽभिप्रेत्य सङ्ग-
न्तिपाठे तु इत्यनुतापे मृते मरणे सति, भावे कः, यथा
परस्तोकगतया सह सङ्गमभिप्रेत्याभिस्त्रयेत्यर्थः । मे मया मरणं
मतमिष्टं, सैषा तन्वी कथमचैव जन्मनि विना मरणं स्त्रा,

कथमिति विस्ताये । सैषा तत्त्वीत्यत्र सैवावन्तीति क्षचित्पाठः, तत्र आवन्ती अवन्तिदेशोऽन्नवा वासवदत्तेत्यर्थः, वासवदत्ताया दाहप्रवादेन दुःखितस्य पुनर्सां प्राप्य वस्तुराजस्थानन्दाक्रिरथम् । अत्र सम्भोगशृङ्गारास्यो रसः स च ‘दर्शनस्यर्थनादीनि निषेवेते विस्तासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योऽन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः’ इत्युक्तलक्षणः । अयस्मि विप्रलभ्मानन्तरं प्रतिपाद्यमानः पुष्टिं प्राप्नोतीति विप्रलभ्मानन्तर्येणात्र वर्णितः । तदुक्तं, ‘न विना विप्रलभ्मेन सम्भोगः पुष्टिमनुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते’ इति । विप्रलभ्मस्य ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलभ्मोऽसावित्युक्तलक्षणः’ अयस्मि पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकतया चतुर्बिंधः, विप्रलभ्मस्यायं मदालसापचे करुणात्मकः, यदुक्तं ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनाथते यदैकस्त्रादा भवेत् करुण-विप्रलभ्माख्यः’ इति ॥ १८० ॥

नन्दनापि नायिकाविषयिणी प्रीतिर्व्यज्यते तत् प्रेयोऽल-
ङ्कारादस्य कोभेद इत्याभङ्गायामाह । प्रागिति । प्राक् पूर्व-
दर्शिते अद्य येति सोमः स्तुर्य इति च स्नोकदये प्रीतिर्दर्शि-
ता संप्रयोगशून्यलाद्रतिः प्रीतिः प्रेयोऽलङ्कारतया दर्शिते-
त्यर्थः, प्रीतिप्रेयसोः पर्यायता, यदुक्तं, ‘मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु
सुखसंवेदनं वचः । असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निंगद्यते’ इति ।
संप्रयोगस्य विभावादिभिः परिपोषः स चाच वर्त्तत इत्याह
सेयमिति, सा तादृग्नी देवादिविषयकरतिसजातीयेत्यर्थः,

रतिः ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थं मनसः प्रवणायितम्’ इत्युक्तव्य-
क्षणा प्रकृते कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः, रूपस्य स्वरूपस्य
बाहुदल्ख्यं विभावानुभावव्यभिचारिभिः परिपेषः तस्य योगेन
सम्बन्धेन इत्प्रारतां गता असौकिकचमत्कारजनकतया
तत्परिणामेन वा इत्प्राररम्भं प्राप्ना, तत्साधादिदं वचो
रमवत् रमवदलङ्घारवत्, एतदुक्तं भरतेन ‘विभावानुभाव-
व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति । अत्र निरुक्तनायिका
विभावः, सौहित्यवचनवदनस्तेरतादयोऽनुभावाः, हर्षविम-
आदयोव्यभिचारिणः, एतैरभिव्यज्यमानः पुष्टिं नीतोर-
त्याख्यः स्यायिभावो रमतामापद्यने । रसोद्दोधे च विभावा-
दीनां चयाणां समुदितानामेव हेतुलं यत्र तु एकस्य दयो-
र्वा सङ्घावस्त्रान्यतमस्यैचित्यादाचेपेण समुदितलं बोध्यम् ।
यथा ‘दीर्घाचं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्य नतावंशयोः सं-
चित्पं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रस्तुषे दूव । मध्यः पाणि-
मितो नितन्त्रि जघनं पादावुदयाङ्गुली छन्दोनन्तर्यितुर्यथैव
मनसः स्फृष्टं तथास्या वपुः’ । अत्र मालविकामभिलषतोऽग्नि-
मित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेऽनुभावानां नयनवि-
स्फारादीनां व्यभिचारिणाद्वैतुक्यादीनामौचित्यादेवाचेपः ।
एवमन्याचेपो बोध्यः, यत्र तु शक्त्रेणाचेपस्त्र तु दोष एव ।
यथा ‘परिहरति रतिं मतिं लुभीते स्वस्तितरां परिवर्तते
च भूयः । इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं
किमत्र कुर्व्यः । अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम-

वात् कामिनीरूपोविभावः छक्षादाच्छेयः । एतच्च प्रशङ्गा-
दुक्तम् ॥ २८१ ॥

निश्चिन्नं केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोऽयं दुःशासनः पापोलब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

इत्यारुद्ध्वं परां कोटीं क्रोधा रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्रेतदसवद्वचः ॥ २८३ ॥

रौद्रमुदाहरति । निश्चेति । केशेष्वित्यवच्छेदे चप्तमी ।
कृष्णा द्रौपदी ।

परां कोटीमारुद्ध्वं विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य,
क्रोधः स्थायिभावः स च ‘प्रतिकूलेषु तैक्षण्यस्थावबोधः क्रोध
इत्यते’ इत्युक्तस्तचणः शत्रुं प्रत्यपचिकीर्षाया उद्देकः क्रोध
इत्यर्थः, रौद्रात्मतां गतो रौद्ररसलं प्राप्तः । तथाच्च च
दुःशासन आलम्बनविभावः तस्य कृष्णाकेशाकर्षणादिचेष्टित-
मुहीपनविभावः पाप इत्यधिचेपवचनमनुभावः प्रतीयमा-
ना गर्वादयो अभिषारिभावाः, एतैः पुष्टिं नीतः क्रोधस्था-
यिभावो रौद्ररसतां गतः । रसवत् रसवदास्थालद्वारवत् ॥
॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्षवामुव्वीमनिष्टा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमोश्वरः ॥ २८५ ॥

वीरमुदाहरति । अजिलेति । अजिला युद्धे शत्रुपराजयादलब्धा । अत्र क्लान्तवाक्यचयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषया उत्साहाः स्फुचिताः । तेनात्र युद्धवीरो धर्मवीरो दानवीरस्तेति वीररसचयम् । दयावीरो यथा, ‘शिरामुखैः स्वन्दत-एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । हनिं न पश्यामि त-वापि तावत्, किं भक्षणात्तं विरतो गरुदमन्’ । अत्र जीमूत-वाहनस्य गरुडभुक्तावशिष्टगागान् प्रति दयायामुत्साहः । एव-मन्येऽपि मन्त्रादिवीराः सम्भवन्ति ते च मुद्राराच्छसादौ ज्ञा-तव्याः ॥ २८४ ॥

इत्युत्साह इति । उत्साहः ‘कार्यारम्भेषु संरक्षः स्थेयानु-त्साह उच्यते’ इत्युक्तलक्षणः । संरक्ष उद्योगः । प्रकृष्टात्मा तत्तद्विभावादिभिः परिपुष्टः, वीररसात्मना तिष्ठन् वीररसत्त्वं प्राप्नुवन्, रसवत्त्वं रसवदलङ्घारवत्त्वं समर्थयितुं सम्यादयितुम्, ईश्वरः समर्थः । अत्र युद्धे विजेतव्याः, धर्मे धर्माः, दाने चाचका उत्साहस्यालम्बनविभावाः, प्रतीयमानाः सहायान्वेषणादयो-जनुभावाः इष्टतिमत्यादयोव्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्त उ-त्साहो वीररसतां भजते ॥ २८५ ॥

यस्याः कुसुमशश्यापि कोमलाङ्गा रुजाकरी ।

साधिशेते कथं तन्वी झटाशनवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥

इति कारुण्यमुद्दिक्षमलङ्घारतया स्मृतम् ।

तथा परेऽपि वीभत्सुहास्याहृतभयानकाः ॥ २८७ ॥

करुणमुदाहरति । यस्या इति । तन्मीत्यच देवोति क्वचित् पाठः । इतीति । कारुण्यं करुणरसस्यायिभावः शोकः स च 'इष्टनाशादिभिस्तो वैकल्प्यं शोकशब्दभाक्' इष्टुकलज्ञेणः, स्ते-सो वैकल्प्यं दुःखविशेष इत्यर्थः । उद्ग्रीक्षं विभावादिभिः परिपुष्टं सत् अलङ्कारतथा स्ततं करुणरसीभूय काव्यशोभाजनना-इसवदलङ्कारत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । अच शोच्या गतप्राणा तन्मी आलम्बनविभावः कुसुमशयापीत्यादिना जीवन्त्यास्त-स्याः सुखावस्थास्मरणमुहीपनविभावः करुणवचनमनुभावः कथमित्याच्चिन्नाच्चिन्नादयो व्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टः शो-काख्यः स्यायिभावः करुणरसत्वं भजते ॥

तथेति । यथा पूर्वोदाहरणचतुष्टये रतिक्रोधोत्साह-शोकाः स्यायिभावास्तद्विभावादिभिः परिपुष्टाः इष्टङ्काररौ-इवोरकरुणरसीभूता इर्पितास्तथा वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि जुगुप्ताहासविस्यायभयरूपाः स्यायिनो विभावादिभिः परि-पुष्टाः सन्तो वीभत्सुहास्याहृतभयानकाख्या रसा भवन्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २८६ ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सद्व नृत्यन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ २८८ ॥

तत्र वीभत्सुदाहरति । पायं पायमिति । पायं पायं पुनःपुनः पीला । कौणपा राचसाः । कवन्धैर्निर्मस्तकक्रि-यायुक्तकलेवरैः सह । अस्तं पुरीतत् तद्भूषणं येषां ते ।

अत्र जुगुषा स्थायिभावः सा च, ‘दोषेच्छादिभिर्गर्द्धा
जुगुषा विषयोऽन्नवा’ इत्युक्तस्त्वचणा, तस्माः पाणिसंपुटैः शोणित-
पायिनोऽन्नभूषणाः कौणपा आलम्बनविभावः प्रतीयमाना
निष्ठोवनास्त्रवस्त्रनादयोऽनुभावाः, मोहापमारादयो व्यभि-
चारिणः, एतैः परिपुष्टा जुगुषा वीभत्सरस्त्वं भजते, वी-
भत्सस्त्रात्र राजविषयरत्नै गुणीभूतः तादृश्वरतिस्त्र वर्णनी-
यप्रीतिकरत्वात् प्रेयोऽखंडार इति प्रेयोरस्वतोः सङ्करो-
ऽथम् ॥ २८८ ॥

इदमस्त्रानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
क्षायतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

हास्यमुदाहरति । इदमिति । सखीसमक्षं मानं प्रकाश-
यन्तीं रहस्य कान्तेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति सख्या
उपहासेक्षिरिथम् । अस्त्रानोऽपर्युचितः असदभ्यर्थनाश्तेना-
यपरिच्छत इत्यर्थः तादृशेमानो अस्त्रास्त्राविधाया अपि
तव स्तनतटे नवं न तु प्राचीनं नखपदं लग्नं दृश्यते एतत्तु
मानिन्यास्ते नायकसङ्गाभावेनासम्भवमित्युत्तरीयेण क्षायता-
मित्यन्वयः । अत्र हासः स्थायिभावः स च ‘वागादिवैक्षतै-
स्तेविकाशोहास उच्यते’ इत्युक्तस्त्वचणः, विकाश उपहसनीय-
त्वेन ज्ञानं । निरुक्तमानवती नायिका तस्माल्लम्बनविभावः
नखचतुमुद्दीपनविभावः तादृशेसामुष्ठनवचनमनुभावः प्रती-
यमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः, एतैः परिपुष्टा निरुक-

हासखाचिभावे हास्यरसतां भजते । अस्त्रानमालाया इत्यच
अस्त्रानमालाया इतिपाठो न मनोरमः ॥ २८८ ॥

अंशुकानि प्रबालानि पुष्टं हारादिभूषणम् ।
शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

अहुतमुदाहरति । अंशुकानोति । प्रबालानि किञ्च-
ख्याः । नन्दनशाखिनां कल्पद्रुमाणाम् । अत्र विस्मयः स्था-
यिभावः स च ‘विविधेषु पदार्थेषु लोकस्त्रीमातिवर्त्तिषु ।
विस्कारस्तेषो यस्तु स विस्मय उदाहृत’ इत्युक्तज्ञानः,
विस्कारोविस्कारः स च इष्टैतेतुभ्योऽसम्भवितज्ञानेन इतन्त-
रानुसन्धाने मनोव्यापाररूपः । तस्य च असौकिकनन्दन-
शाखिन आलम्बनविभावः तेषामंशुकादिमत्तरूपगुणमहिमा
उद्दीपनविभावः प्रतीयमानाः स्त्रेषुदेहादयोऽनुभावाः वित-
र्कादयोव्यभिचारिणः एतैः परिपुष्टे विस्मयोऽहुतरसतं भजते
॥ २८० ॥

इदं मधोनः कुलिशं धारासन्निद्वितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यख्लीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९१ ॥

भयानकमुदाहरति । इदमिति । अत्र दैत्यख्लीणां भयं
स्थायिभावः तच्च ‘रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्षयदं भयम्’
इत्युक्तज्ञानम् । रौद्रशक्त्या शाचवादेरनिष्टजननसामर्थ्येन,
चित्तवैक्षयदं चित्तवैक्षयजनकस्त्रानिष्टतर्कणं । तस्य मघवा

आलम्बनविभावः निरुक्तरूपं कुलिशमुदीपनविभावः गर्वपा-
तोऽनुभावः प्रतीयमाना आवेगसमोहादयो व्यभिचारिणः
एतः परिपुष्टो भयस्थायिभावो भयानकरसलं भजते । इत्येते
शटङ्गारादयोऽस्तै रसा दर्शिताः, रसानामष्टमात्रसंख्यकलश
नाव्याभिप्रायेण ‘अष्टौ नाव्ये रसाः सूता इत्युक्तेः, अव्यकाव्ये
शान्तोऽपि रसः सम्भवति यदुक्तं, ‘न यत्र दुःखं न सुखं न
चिन्ता न द्वेषरागै न च काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो
मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधान’ इति, सचाप्रदर्शितोऽपि
ज्ञेयः यथा, ‘अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृष्टिवा मणै
वा खोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदिवा । हणे वा स्तैणे वा
भम समदृशो यान्तु दिवसाः कदा पुण्येरण्ये शिवशिवशिवेति
प्रलपतः । अत्र शमोनिर्विदो वा स्थायिभावः वस्तुमात्रस्थानि-
त्यलं भगवान् शिवोवा आलम्बनविभावः पुण्यारण्यमहापुण्य-
शटङ्गादय उदीपनविभावाः, रोमाङ्गादयोऽनुभावाः, इर्ष-
स्तिमतिभूतदयादयोव्यभिचारिणः । एवं देवादिविषयक-
रतिप्रधानीभूतगर्वभिन्नभावानां रसाभासभावाभासभावोद-
यभावशान्तिभावसन्धिभावशब्दलबानाच्च रसमानत्वाद्रसवद-
लङ्गारलमिति तेषामुदाहरणानि पञ्चवनभिया नोक्तानि
ख्यं ज्ञातव्यानि ॥ २६१ ॥

वाक्यस्थाग्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितोरसः ।

इच्च त्वष्टुरसायत्ता रसवत्ता सूता गिराम् ॥ २६२ ॥

॥ रसवच्चक्रम् ॥

ननु माधुर्यगुणनिरूपणे मधुरं रसवदित्यनेन रसवत्त्वस्य
माधुर्यगुणात्मकम् अत्र ललङ्घारत्वमिति कोऽनयोर्भेद इत्या-
शङ्खाह । वाक्यस्येति । अत्र वाक्यस्येति वाच्यस्योपलक्षकं ‘वस्तु-
न्यपि रसस्थितिरित्युक्तेः । अगाम्यता गाम्यतदेषाभावसमा-
नाधिकरणात्मकारादिमत्तेत्यर्थः सैव योनिर्वच्छिका यस्य सः ।
दर्शित इति ‘कामं सर्वोऽप्यलङ्घारो रसमर्थे निषिद्धति ।
तथायगाम्यतैवैनं भारं वइति भूयसा’ इत्यनेनेत्यर्थः । इह-
त्विति गिरां विभावाद्युपस्थापकवाक्यानाम् अष्टरसायन्ता शृङ्ख-
ाराद्यष्टरससङ्घावाधीना रसवत्ता रसवदसङ्घारवत्ता स्तता,
अयमर्थः रसव्यञ्जकवाम्यताभावसमानाधिकरणात्मकारादि-
मत्तेत्यर्थं पूर्वमुक्तम् इह तु रसानामेवालङ्घारत्व-
मतो न माधुर्यरसवतोरभेद इति । अत्रायेति परिचयाय
न तु प्रकृतोपयोगाय रसमात्रोपादानेनैवोपयोगसिद्धेरिति
बोधम् ॥ २६२ ॥

अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मासम भूङ्गयम् ।

विमुखेषु न मे खड़ः प्रहर्तुं जातु वाच्छति ॥ २६३ ॥

एवमुक्ता परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्ज्ज्वलोत्येवमादिकम् ॥ २६४ ॥

॥ ऊर्ज्ज्वलि ॥

ऊर्ज्ज्वलुपदाहरति । अपकर्त्तति । युद्धे पखायमानं शब्दं
प्रति क्षम्यच्छिद्वोरस्योक्तिरित्यम् । अत्र युद्धवोररसस्य गर्वास्था

व्यभिचारिभावः स्थाचिभावमुत्साहं निगीर्याद्रिक्षतया व्यक्त
इत्यूर्जस्तिता ऊर्जो वस्त्रप्रकाशनमचास्तीति व्युत्पत्तेः, एवस्था-
यमपि भाव एव ‘व्यभिचारी तथाच्छ्रित इति प्रकाशष्टदुर्लभेः,
परन्तुर्जःप्रकाशनादुर्जस्तीति विशेषनाम्ना व्यपदिश्यते । यत्तु
त्वयमेव स्थाचिन्युत्साहे निष्ठोयते तत्र वीरो रथः, स च पूर्वो-
क्तरसवक्षाम्ना व्यपदिश्यते । यथा ‘चुद्राः सन्वासमेते विज-
हित इरयः ! चुक्षश्चकेभक्तुम्भा युग्मद्वेषु सज्जां दधति परममी
सायका निष्पत्ततः । सौमित्रे ! तिष्ठ, पात्रं त्वमसि नहि रुषां
बन्धवं मेघनादः किञ्चिद्वृभज्जल्लीखानियमितजलधिं राम-
मन्त्रेष्यामि’ । अत्र पादचयेणाद्रिक्षतया व्यञ्चमानोऽपि गर्व-
चतुर्थपादव्यञ्जस्य रामजयोत्साहाख्यस्थाचिभावस्य कुचौ नि-
क्षीयते अतएवेदं प्रकाशष्टता वीररसोदाहरणत्वेनोपन्यसं
तस्मादयं रसवद्वज्ञारएव । नव्यास्तु रसाभासो भावाभासो
वा रसान्तरादेरक्षलमापनः सन्तुर्जस्तुलद्वारो भवतीत्याच-
क्ते तत्र रुचिरं तथाले ऊर्जस्तिसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः
अस्तुलारसंज्ञानां तथालस्त्रैव नियमात् । विमुखेष्विति । तथाच
इन्यादित्यनुवृत्तौ मनुः ‘नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरि-
क्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्’ इति ॥

॥ २६३ ॥

एवमुक्तेति । एवमादिकमिति यथाच वीरव्यभिचारी गर्व-
ऊर्जस्तिस्त्रेनोक्तस्था रसान्तरव्यभिचारिगर्वोऽप्युर्जस्तीत्यर्थः ॥

॥ २६४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्स्यैव सिद्धये ।
यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्टते ॥ २८५ ॥

अथ पर्यायोक्तं सुख्यति । अर्थमिति । इष्टं विवक्षितमर्थं
वक्तुर्वैदम्यभङ्गापत्या साक्षात्तात्कशब्देनानाख्यायाप्रतिपाद्य त-
स्यैव विवक्षितार्थस्य सिद्धये सचमत्कारप्रतिपत्तये यत् प्रका-
रान्तराख्यानं प्रकारान्तरेण वैदम्ययोत्कवाक्यविशेषोपन्यास-
भङ्गा व्यञ्जनया प्रतिपादनं तत् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण
विवक्षितार्थस्योक्तलात् पर्यायोक्तमिष्टत इत्यन्वयः। पर्यायता च
शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता, तादृशप्रतिपादकता च एकयैव
दृश्येति न नियमः दृश्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकते पर्या-
यतानपादात्, विवक्षितार्थस्याच क्वचिदाच्यार्थनियतसम्बन्धि-
लात् वक्तादिवैशिष्ठप्रतीतिमन्तरेणापि इटिति प्रयुक्तशब्देन
व्यञ्जयते क्वचिच्च वाच्यएव प्रकारान्तरेण व्यञ्जयत इत्यस्य हौ
भेदौ, एवमस्य व्यञ्जयमूलकेभ्योऽखण्डारान्तरेभ्यो भेदो बोद्धुव्यः
तेषु निदकरूपत्वाभावात्, न च ‘गच्छ गच्छसि चेत् कान् पन्ना-
नः सन्तु ते शिक्षाः । ममापि जन्म तच्चैव भूयाद्यच गतो भवान्’
इत्यादौ वाच्यव्यञ्जयोर्गमनागमनयोर्नियतसम्बन्धिलात् कथ-
माचेपादस्य भेद इति वाच्यं वाच्यनियतसम्बन्धिनोऽपि गमना-
भावरूपव्यञ्जस्य वक्तुर्वैशिष्ठपर्यायोक्तव्याया लिपि गतेऽहं मरि-
आमीति द्वितीयाद्वयञ्जपर्यायोक्तव्याया च प्रतीयमानत्वेन इ-
टिति व्यञ्जयमानत्वाभावात् । तच प्रथमस्तोदाहरणं ‘इत्यस्मै

परभृत' इत्यादि, यन्यक्ता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा 'यं प्रेक्ष्य चिररुद्धापि निवासप्रीतिरुचिभूता । मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः, । अत्र शक्रैरावणै मानमदमुक्ताविति व्यज्ञां तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमिति । केचिच्चु पर्यायो-क्तेऽस्मिन् दयोरेव वाच्यव्यज्ञयोः प्रसुतत्वं समाप्तोक्तो वाच्यस्यैव प्रसुतत्वम् अप्रसुतप्रशंसायां व्यज्ञस्यैव प्रसुतत्वमित्येषां मिथो-भेद इत्याङ्गः, तत् प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेचितम्॥ २६५॥

दश्त्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २६६ ॥

सङ्गमय्य सखों यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कथाप्यपद्धतं ततः ॥ २६७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

तत्र वाच्यव्यज्ञयोर्नियतसमन्विते पर्यायोक्तमुदाहरति ।

दश्त्यसाविति । दश्ति दंशनेन विनष्टां करोति, सहकारस्येति कुञ्जादहिःप्ररुद्धस्येत्यर्थः, तत एव वक्त्या वहिर्गमनसम्भवात् वारयिष्यामि निवारयेयं, स्वैरमास्यतां सविश्रमं स्थोयताम् । अत्र जनवत्प्रदेशे सुरतोत्सवः सप्रतिबन्ध इति कुञ्जात् खस्यापसरणं सख्या इष्टं तस्य च इतोऽहं गच्छामीति वाचक-शब्देन प्रतिपादने वक्त्या अवैदग्रथं न वा चमत्कारः अतः परभृतवारणप्रकारेण तद् व्यक्तिं नीतमिति वैचिचातिशयः, अत्र वाच्यं दूरस्यस्य परभृतस्य वारणं प्रतीयमानगमनं विना-

नुपचमिति वाच्यज्ञयोर्नियतसम्भिक्ते ततस्माच्यवेध-
समकाल इव अज्ञस्य गमनस्य प्रतीतिः । एवं ‘स्युष्टास्ता-
नन्दने श्चाः केषमभोगसास्ताः । सावज्ञं पारिजातस्य
मञ्चर्थ्यां यस्य चैनिकैः’ । अत्र हययोवेण सर्वे विजित इति
विवक्षितोऽर्थस्त्रियतसम्भिना तस्मैनिकानां पारिजातमञ्च-
रीसावज्ञस्यर्थनहपेण वाच्यार्थेन इटियेव अकिं नीत इति
पर्यायोक्तमेव ॥ २६६ ॥

श्लोकस्य प्राकरणिकार्थमप्रतिपाद्य सच्चणसमन्वयो दुर्बोध
इति तं विशदयति । बङ्गमयेति । यूना कामुकेन सह,
सङ्केते सङ्केतस्थाने, तद्वतोत्सवं तयोः सुरतोत्सवं निर्बन्धयितुं
स्वापसरणव्यञ्जनेन निर्जनतया सविश्रम्भं सम्यादयितुम् ॥
॥ २६७ ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।
तत्साधनसमापत्तिर्या तदाङ्गः समाहितम् ॥ २६८ ॥

अथ समाहितं सच्चयति । किञ्चिदारभमाणस्येति । कि-
ञ्चित् कार्यमारभमाणस्य किमपि स्वरूपयोग्यं कारणमवस्थाम्य
कर्त्तुमुद्यतस्य कर्त्तुस्यस्य कार्यस्य यत् साधनं तत्कार्यापधायक-
कारणान्तरं तस्य या दैववशादकस्मात् पुनः समापत्तिः स-
म्यक् प्राप्तिः दैवात् कारणान्तरप्राप्त्या अङ्गेनारभकार्यस्य
यत् समाधानमित्यर्थः तत् कार्यसमाधानरूपत्वात् समाहित-
माङ्गरित्यर्थः । नव्यास्तु इमं समाधिनामकं, भावशान्तिम्

समाहितमामिकामाङ्गः, अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत्
एव वैचित्रं बोध्यं, स्यष्टमुक्तं प्रकाशक्ता ‘समाधिः सुकरं
कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति । असद्गारवश्चास्य वर्णमान-
त्वेन वाच्यशेभाजनकलाद्वाध्यम् । अत्र दैववशादिति न नि-
यमः बुद्धिपूर्वं कारणान्तरवलम्बनेन कार्यसमाधानेऽप्यस्य
भावात् । तदुक्तं भोजराजेन ‘कार्यारम्भे सहायात्रिर्दैवदैव-
क्षतेह च । आकस्मिको बुद्धिपूर्वोभयो वा, तत्समाहितम्’
इति ॥ २८८ ॥

मानस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्ठतः ।
उपकाराय दिष्ठैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २९९ ॥
॥ समाहितम् ॥

उदाहरति । मानस्या इति । मानिन्याः पादयोः पत-
नमपि माननिराकरणस्य कारणं, तदुक्तं ‘साम भेदश्च दानश्च
ब्रह्मपेचे रसान्तरम् । तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपादानिति
क्रमात्’ इति । परम् नैतदुपधायकं तेन मानभङ्गाभावे उपे-
चादेरपि कर्त्तव्यलेनाभ्यनुश्चानात्, घनगर्जित्तूपधायकमेव
अत्यन्तोहीपकलात् तथाचाच पादपत्नरूपकारणमवलम्ब्य
मानभङ्गार्थं प्रवृत्तस्य दैवादुदीर्णं घनगर्जितरूपेण कार-
णान्तरेणाक्षेत्रेन मानभङ्गरूपकार्यसमाधानमिति समाहितम् ॥
॥ २९९ ॥

आशयस्य विभूतेर्बा यमहत्यमनुभामम् ।

उदात्तं नाम तं प्राङ्गरलङ्घारं मनोषिणः ॥ ३०० ॥

अथोदात्तं स्वचयति । आशयस्तेति । आशयो मनोश्चा-
पारविशेषः अभिप्राय इति यावत् । आशयः स्वादभिप्राय इति
मेदिनो । तस्य, तथा विभूतेः सम्पत्तेर्बा यदनुज्ञमं नास्तु-
ज्ञमं यस्मादिति सोकातीतमित्यर्थः, महत्यमाधिकं वर्णत
इति शेषः तमस्यारमुदात्तार्थवर्णनरूपसादुदात्तं नाम प्रा-
ङ्गरित्यन्वयः । वर्णनोदयस्य महाशयत्ववर्णनं सोकातित्यस्य-
न्तिवर्णनं वा द्विविध उदात्तास्यार इत्यर्थः । नवास्तु प्र-
स्तुतस्याङ्गलेन वर्णमानं महतां चरितमयुदात्तं वदन्ति,
यदाङ्गः यदापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् इति ।
यथा ‘नाभिप्रभिन्नाम्बुद्हासनेन संख्यमानः प्रथमेन धाचा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहत्य सोकान् पुरुषोऽधिश्वेते’ ।
अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गलेन भगवतो सोकसंहरणपूर्वक-
श्यनरूपचरितं वर्णितम्, इदमपि प्रस्तुतस्य माहात्यातिशय-
व्यञ्जकलात् सोकातीतविभूतिवर्णनरूपमेवेति पृथक्लेनोप-
न्यासो यन्वल्लता न हृतः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्चेदकार्यभारेऽप्यविक्षिष्ठः ॥ ३०१ ॥

तचाशयमहत्यमुदारति । गुरोरिति । यो रावणस्य देवा-
दिभिरजेयस्यापि निशाचरपतेः शिरश्चेदरूपं यत् कार्यं तद्गू-

योभारोनिर्बाह्यं गुहतरकर्षं तत्राप्यविक्वेऽव्याकुलः स राघवः
गुरोः पितुः शासनं राज्यं विहाय वनं गच्छेत्याज्ञाम्, अत्येतु-
मतिक्रमितुं, न शशाकेति व्याजस्तुतिगर्भेयमुक्तिः, अत्र रा-
वणबधूपासाध्यसाधनेऽप्यचुम्भो रामो यद्वाज्यच्युतिकरं पितुः
शासनं नात्येतुं शशाक तेनास्य धर्षपरतन्त्रतया लोकातोता
महाशयता प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु सङ्कान्तैः प्रतिवि म्बश्टैर्वृतः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाच्छनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

विभूतिमहत्तमुदाहरति । रत्नभित्तिविति । रत्नभित्तिषु
संक्रान्तैः प्रतिफलितैः, कृच्छ्रादतिकष्टेन, आच्छनेयेन हनूमता,
तत्त्वतो यथार्थतया, कृच्छ्रेण लङ्केश्वरस्य तात्त्विकतये ह प्रति-
विभूतिमहत्तमं हेतुः । अत्र रावणस्य वासग्रहभित्तीनां प्रति-
विभूतिमहत्तमेनातिमहतो विभूतिः प्रतीयते ॥ ३०२ ॥

पूर्वचाशयमाहात्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।
सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदातदयमप्यदः ॥ ३०३ ॥
॥ उदात्तम् ॥

अन्ये ताशयाधिक्ये उदात्तं नाद्रियन्ते तन्मतं दूषयन्त्वा
द्वैविधाभ्युपगमे हेतुं दर्शयति । पूर्वचेति । पूर्वच गुरोः शास-
नमत्येतुमित्युदाहरणे, अत्र रत्नभित्तिषु संक्रान्तैरित्यादै ।
अभ्युदयगौरवं विभूतिमहत्तं सुव्यञ्जितं स्थृतया व्यक्तिं नी-

तम्, इत्यसाङ्केतोरदास्य दयमपि प्रोक्तं, प्रोक्तमित्यच
व्यक्तमिति क्षितिपाठः स्फुटं प्रतीयमानमित्यर्थः । विषयदैवि-
धेन वैचित्रस्यापि दैविष्यादसारस्यास्य दैविष्यप्रतिपादनं
युक्तिसिद्धमेवेति भावः ॥ ३०३ ॥

अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषु स्मरस्य सहस्रं पञ्चिणामिति ॥ ३०४ ॥

अथापङ्गुतिं सत्यति । अपङ्गुतिरिति । किञ्चित् किमपि
प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपधर्ममपङ्गुत्यापस्य अस्त्यतया प्रति-
पादेत्यर्थः, अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणस्य दर्शनं सत्य-
त्वेन व्यवस्थापनमपङ्गुतिरित्यन्यः । अत्र प्रकृतधर्मनिषेध-
पूर्वको धर्मान्तरारोपः, रूपकसामान्ये तु न प्रकृतधर्मनिषेधः,
तत्त्वापङ्गवरूपके तु धर्मिणमेव प्रकृतं निषिध्य धर्मर्यन्तरारोप
इति रूपकादस्य भेदः, एवमुल्लेजातिशयोरात्मादौ न कस्यापि
निषेध इति तेभ्योऽस्य भेदो बोधः, यदि च ‘यदेतच्चन्त्रान्तर्जलद-
सवलीलां वितनुते तदाचष्टे स्तोकः शशक इति नो मां प्रति
तया । अहन्त्वन्दुं मन्ये लदरिविरहाक्रान्ततरणोकटाच्चो-
ल्कापातत्रणकिणकलङ्काङ्किततम्’ । अत्र प्रकृतस्य शशका-
ङ्कितलस्य प्रतिषेधेन तादृशकिणकलङ्काङ्कितलप्रतिपादनात्
मन्येशब्दप्रयोगाच्च प्रकृतनिषेधपूर्वकोल्पेज्ञाभ्युपगम्यते तदा प्र-
तीतिष्ठतेऽनयोर्भेदो बोधस्याच्च उल्पेज्ञायां प्रतीतिः सम्भा-
वनात्मिका अत्र लाहार्यात्मिकेति, एवमाच्चेषे निषेधमात्रं न

त्वारोपः । प्रकृतनिषेधस्य गजादिवाचकग्रन्थवच्छादिशब्दे-
नापि, यथा ‘उपवनस्त्वकारोऽन्नासिभूङ्क्ष्वलेन प्रतिविश्वि-
मनेनोऽद्वितं कालकूटम्’ इति, तथा धूमं इधत् प्रकटला-
च्छनकैतवेनेत्यादि, क्षचिक्षयट्प्रत्ययेनापि, यथा ‘ताराम-
यास्त्रं च फेणभङ्गा’ इत्यादि, एवम् ‘अमुश्चिन् लावण्या-
मृतसरसि नूनं मृगदृशः ऊरः श्वर्वसुष्टुः पृथुजघनभागे
निपतिः । यदङ्गाङ्गाराणां प्रश्नमपिशुना नाभिकुहरे शि-
खाधूमस्येयं परिणमति रोमावस्थिवपुः’ । अत्र वपुःशब्देनापि
रोमावस्थिनिषेधः, एवं प्रकारान्तरेण व्यञ्जनया च निषेधो
बोध्यः । एतानि च नवीनाभिमताया अपकृत्या उदा-
हरणानि, खमते लेषु तत्त्वापक्षवृूपकमेव धर्मिणं प्रकृतं
निषिधं धर्म्यन्तरस्त्वारोपात् धर्मारोप एवापकुतिविषयतायाः
पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् । उदाहरति । न पञ्चेषुरिति । इषु-
पञ्चकमात्रेणेदृशपीडाजनकलासम्भवादिति भावः । पञ्चिणां
वाणानां सहस्रं सहस्रसङ्कलमस्तीति शेषः, अत्र ऊरस्य
धर्मिणः पञ्चेषुताधर्मैः प्रतिषिध्य सहस्रवाणतारूपधर्मान्तरा-
रोपः ॥ ३०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहस्य दक्षिणः ।
सेयमग्निमयी द्विर्मयि, शोता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥
शैश्वर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।
ओष्ठ्यप्रकाशनान्तस्य सेयं विषयनिङ्गुतिः ॥ ३०६ ॥

कमेण भेदान् दर्शयन् विषयापक्षुतिमाह । चन्द्रगमिति ।
परान् संयोगिनः प्रति गीता गीतस्ता, सेयं चन्द्रगादिरूपा
स्तुष्टिर्मयि विरहिणि अग्निमयो अग्निवहाहिकेत्यत्ययः ॥

शैश्वर्यमिति । अच प्रलतस्य चन्द्रनादेर्निषेधारोष-
धर्मयोः शैत्यतापकल्पयोर्वर्णवस्तिविषयलप्रतिपादनादियं वि-
षयनिङ्गुतिर्विषयापक्षुतिः । अच नज्ञाद्यप्रयोगाच्छैत्यस्य नि-
षेधो व्यञ्जनः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणशब्दमा नामतो मतः ।

अन्य एवायमर्थात्मा विषनिष्ठन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्तुरार्त्तेनेत्येषा स्वरूपापक्षुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

स्वरूपापक्षुतिमाह । अमृतेति । चन्द्रमा नामतः संज्ञायां
चन्द्रादिसंज्ञामात्रप्रवृत्तये इत्यर्थः, अमृतस्यन्दिकिरणो मतः
अमृतस्यन्दिकिरणैराहादकलेन भ्रमविषय इत्यर्थः, न लर्यतः,
तस्यामृतस्यन्दिकिरणैराहादकलं तत्त्वतो नास्तोत्यर्थः, अय-
मर्थः अब्दमात्रस्य व्युत्पत्तिसिद्धलमतेन चन्द्रचन्द्रमःप्रमृति-
संज्ञाशब्दानां चन्द्रति किरणैराहादयतीति चन्द्रः, चन्द्रः सन्
मस्यति परिणमत इति चन्द्रमाः इत्यादिव्युत्पत्तिनिवन्धनं
प्रवृत्तिमात्रं न तु तत्रैषां शक्तिः यथा गृहादिवाचकानां
मण्डपादिशब्दानां मण्डपानकर्त्तादौ, तस्मादिन्दौ चन्द्रादि-
प्रयोगो रुठ एव न धौगिक इति, एवं चन्द्रस्यामृतस्यन्दि-

किरणैराङ्गादकलखरूपं निषिध्य आरोप्यं दर्शयति । अन्य एवाचमिति । अर्थात्मा चन्द्रादिपदस्य समुदायशक्तिप्रतिपाद्यार्थभूतोऽयमन्य एव ताङ्गाङ्गादकभिन्न एव, कीदृशः स इत्याह विषनिष्ठन्दिदीधितिरिति विषनिष्ठन्दिकिरणलमत्तारोप्यं, तस्मादचापि धर्मस्यैव निषेधो धर्मान्तरस्यैव चारोप इति तत्त्वापङ्गवरूपकाङ्गेदः । नाम नो मत इति पाठे तु नामेति प्राकाङ्गे, नो इति निषेधे, चन्द्रमसोऽमृतस्यन्दिकिरणलमत्तरूपं प्रवादसिद्धमप्यनुभवाकलित्तवाङ्गास्येवेत्यर्थः । अन्य एव अन्यस्यरूप एव किं तत् स्वरूपमित्याह अर्थात्मेति । अत्रास्येत्यधाहार्थम् अस्य अर्थतो वस्तुत आत्मा स्वरूपं विषनिष्ठन्दिदीधितिः विषनिष्ठन्दिदीधिलमस्य तात्त्विकं स्वरूपमित्यर्थः, अर्थावास्तविक आत्मा स्वरूपं यस्तेति बङ्गब्रीहिणा अर्थात्मेत्यमित्यस्य विशेषणं वा ॥ ३०७ ॥

इतीति । चन्द्रलममृतस्यन्दिकिरणैराङ्गादकलखरूपं चदि आङ्गादे इति चदधातुना चन्द्रपदसिद्धेरिति भावः । एवकारस्य निवर्त्येत्यनेनान्वयः निषेधानन्तर्यैषौरोपस्य वैचिच्छजनकलमितिप्रतिपादनायावधारणम्, एतेन क्वचिदपङ्गवपूर्वक आरोपः आरोपपूर्वकस्वापङ्गव इति केषाच्चिद्भेदकरणं प्रत्युक्तम् । अर्थान्तरात्मता विषनिष्ठन्दिकिरणलमत्तरूपस्यरूपान्तरवत्ता, उक्ता आरोपिता । स्वरूपापङ्गुतिरिति स्यं रूपतेऽनेनेति स्वरूपं नैसर्गिकगुणक्रियादिरूपोधर्मः तत्त्वेधपूर्वकेयमपङ्गुतिरित्यन्वर्यता, क्वचित्तु अर्थान्तरात्मतेत्यन्

ऋणान्तरात्मनेति उक्षेत्यत्र च उक्तमिति पाठः तत्र उक्तमिति
भावप्रयोगः ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्कुतिः पूर्वमुपमाखेव दर्शिता ।
इत्यपङ्कुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥
॥ अपङ्कुतिचक्रम् ॥

उपमापङ्कुतिरिति । उपमायाः सादृश्यापङ्कुतिरूप-
मापङ्कुतिः सादृश्यापङ्कवपूर्वकसादृश्यातिशयस्यापनरूपेत्यर्थः,
उपमाखेव दर्शिते ति ‘न जातु शक्तिरिन्द्रास्ते मुखेन प्रति-
गर्जितुम् । कलहिनो जडस्तेति प्रतिषेधेषापमैव स्वा’ इत्यु-
पमाभेदेषु मध्ये प्रतिषेधेषापमायामित्यर्थः, अत्र हि इन्दुप्रति-
योगिकस्य यत्किञ्चित्सादृश्यस्य प्रतिषेधेन सादृश्यातिशयस्य
स्यापनम् । तत्त्वापङ्कवरूपकन्त्रपङ्कुतितो भिन्नविषयमिति तत्रैव
प्रतिपादितम् । इतीति अनया दिशा अपङ्कुतिभेदानां वि-
स्तरो लक्ष्येषु लक्ष्यः स्वयं ज्ञेय इत्यन्यथः । उपमापङ्कुतिवद-
लङ्घारात्मरप्रतिभोत्यज्ञिहेतवोऽपरेऽपङ्कुतिभेदा बोद्धव्या
इत्यर्थः, तत्र उत्तेचापङ्कुतिर्यथा ‘अशुच्छसेन सुदृशो झट-
पावकधूमकलुषात्म्याः । अप्राप्य मानमङ्गे विगत्ति लावण्य-
पूर इव’ इति, एवमन्येऽपि बोधाः ॥ ३०८ ॥

श्विष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।
तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति दिधा ॥ ३१० ॥

अथ शब्दार्थगतलेन दिविधं स्त्रेषमेकेनैव स्त्रेषेण स्त्रयति । श्लिष्टमिति । अनेकार्थमभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकपदवत् तथा एकरूपान्वितम् अर्थभेदेन भिन्नतेऽपि युगपदुच्चारणविषयतामापन्नेनैकेन स्वरूपेण युक्तं वचो वाक्यं स्त्रिष्ठं स्त्रेषालङ्घारत्वदित्यन्वयः, इष्टमिति वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वप्यस्त्रिष्ठारेषु श्रोभातिशयजनकतया कविभिरभिस्त्रिवित्मित्यर्थः, यथा वक्ष्यति ‘स्त्रेषः सर्वासु पुण्याति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् । भिन्नं द्विधा स्त्रभावोक्तिर्वक्रोक्तिस्त्रेति वाच्यम्’ इति । स्त्रेषद्य एकतावभावहेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः स च प्रकृते शब्दयोरेकप्रथलोकार्थार्थत्वरूपः, अर्थयोर्स्त्रैकप्रयत्नोकार्थमाणशब्देनैककालबोध्यलरूपः, शब्दयोर्जंतुकाष्ठन्यायेनार्थयोस्त्रैकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन स्त्रेष इत्यन्ये । स्त्रेषद्यस्त्रैतदेकत्रैव सम्भवति तथा हि यत्र शब्दस्य नानार्थतं तत्रार्थयोः श्लिष्टलं विद्यतएव शब्दस्यार्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन विभिन्नताच्छब्दयोरभिश्लिष्टत्वम्, अतएव शब्दस्त्रेषस्यास्य शब्दालङ्घारतया शब्दालङ्घारमध्ये लक्ष्यितुमौचित्येऽर्थस्त्रेषाविनाभावितेनार्थालङ्घारमध्ये निरूपणं कृतम् । न च नानार्थकशब्दस्त्रेषे शब्दस्यैव वैचित्रबोधोपायलेन मुख्यताच्छब्दालङ्घारमध्ये निरूपणमुचितमिति वाच्यं शब्दस्यार्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैचित्रजनकलेनार्थस्त्रापेक्षतया स्त्रतो वैचित्राजनकलेन मुख्यताभावात् । शब्दस्यानेकार्थलक्ष्माभिधया वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकतं तत्त्वं अत्रानेकार्थसङ्केतितस्यापि शब्दस्य शक्तिसङ्कोचकानां

संयोगविप्रयोगादीनामभावस्त्रैव सम्भवति यज्ञ तु तेषां स-
द्ग्रावस्त्रत्रैव तैरभिधायाः सहस्राच्चित्वेन युगपद्यर्थदयप्रतीतेरभा-
वान्न स्त्रेषः, उक्तस्त्रैव ‘संयोगो विप्रयोगस्य साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं सिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सञ्चिधिः । सामर्थ्यमौचितो
देवः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवस्त्रेदे विशेषस्त्रति-
रहेतवः’ । इति यज्ञ च संयोगादिप्रतिरोधितयाभिधया एक-
स्त्रैवार्थस्य प्रतीतौ जातायां पश्चाद्ग्रावस्त्रनयार्थान्तरप्रतीतिस्त्रत्रापि
न स्त्रेषः अभिधया युगपद्यर्थदयप्रतीतेरभावेन वैचित्राभावात्,
तथाविधस्त्रत्रैव तु श्वनित्वमेव यथा ‘भद्रात्मगो दुरधिरोहत-
नोर्विश्वास्त्रवंशोन्नतेः कृतशिखोमुखसंयहस्तु । यस्तानुपस्तुतगतेः
परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभृत्’ । अत्र प्रक-
रणसहस्राच्चित्या शत्र्या केवलं वर्णनीयः पुरुषः प्रत्यायते पश्चाद्
व्यज्ञनया तु इस्त्रीति नात्र स्त्रेषः । तादृशार्थस्यानेकलस्त्र
क्षचिदस्तुतः क्षचिदेकरूपलेऽप्यनेकसम्बन्धितात् तत्राद्ये शब्द-
स्त्रेषः, दितीयेऽर्थस्त्रेष इति नव्याः, अर्थस्त्रेषो यथा ‘स्त्रोकेनो-
न्नतिमायाति स्त्रोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुमहूर्णी वृत्ति-
स्तुत्त्राकोटेः खलस्य च’ इति, अत्रोन्नतिरधोगतिस्त्रैकैव परन्तु
सम्बन्धिभेदाद्विभेदेन प्रतीयते, अत्रापि सम्बन्धिभेदेनोन्नत्य-
धोगत्यारनेकत्वात्तदाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति खमते खचण-
समन्वयः । अस्याभद्रसम्भवत्रेन प्रथमं भेददयमाह । तदभिन्न-
पदमिति । तद्वचः अभिन्नपदं शब्दतावस्त्रेदेकस्त्रैकैव नानाले वा
अभिन्नप्रकृतिप्रत्ययसमासघटितत्वेनाभिन्नपदवत् तथा भिन्न-

पदानां विभिन्नप्रकृत्यादिवत्पदानां प्रायो बाहुद्धं यत्र तत् ।
 तत्राभिन्नपदके वाक्येऽभङ्गस्थेषः भिन्नपदके सभङ्गस्थेषः सभङ्ग-
 स्थेष एवाधिकचमत्काराधायकलात् कविभिर्बाहुद्धेन प्रयुज्यत
 इति प्रायपदोपन्यासः । अन्ये तु वर्णप्रत्ययादिगतलेनास्त्राष्टु-
 विधत्वमाहुर्यथा ‘वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।
 स्थेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः’ इति । तत्र वर्णस्थेषो
 यथा ‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलतमेति बहुसाध-
 नता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्र पतिष्ठतः करसहस्रमपि’ ।
 अत्र विधाविति विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोः स्थेषः, एवं
 प्रत्ययादिस्थेषो बोध्यः ॥ ३१० ॥

असावुदयमाहृष्टः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
 राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

अत्राभिन्नपदमुदाहरति । असाविति । उदयमुन्नतिमुद-
 याचलस्त्र, कान्तिमान् कमनीयः रज्जिमांस्त्र, रक्तमण्डलेऽनु-
 रक्तप्रकृतिकः आलोहितविमस्त्र, राजा नृपशब्दस्त्र, मृदुभि-
 रनुद्देगकरैः श्रीतस्त्र, करैराजयाह्वभागैः किरणैस्त्र । अत्र
 प्रकरणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपशब्दैर्वाच्यौ, उद-
 यादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययादीनामभिन्नलादभिन्नान्येवेत्य-
 भङ्गस्थेषः ॥ ३११ ॥

दोषाकरण सम्बन्धनश्चपथवर्त्तिना ।
 राज्ञा, प्रदोषो मामित्यमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

भिन्नपदमुदाहरति । दोषाकरेणेति । प्रदोषे रजनीमुखं
प्रकृष्टदोषवांशं कस्त्रियाकरणिकः, अप्रियं प्रियाविरहिणं देव्यस्त्रं,
मामित्यमेवं किं कस्त्राज्ञ बाधते यतो दोषाकरेण निशायाः प्रव-
र्त्तकेन दोषस्थाकरेण च, तथा नक्षत्रपथवर्त्तिना आकाशस्थितेन
चक्षियपथे अपक्षपातव्यवहारे न वर्तमानेन च, राजा चक्रेण
अथ च नृपेण सम्भवन् सम्भव्यं प्राप्नुवन् । अच दोषाकरेणेत्यादि-
पदानि दोषां रात्रिं करोतीति दोषस्थाकर इत्यादिव्युत्पत्त्या
ग्रहतिप्रत्ययसमाप्तानां भिन्नलाङ्गिकान्वेति सभक्षेषः राज्ञे-
त्यच लभक्ष्य एव तदयं सभक्षाभक्षात्मकः, अयमपि हतोय-
भेदो नवीनैरक्षीक्रियते, यदुक्तं ‘पुणक्षिधा सभक्षोऽयाभक्षस्त-
दुभयात्मकः’ इति । इद्युषभक्षोदाहरणन् ‘पृथुकार्त्तस्तरपाचं
भूषितनिःशेषपरिजनं देव । विलसत्करेणुगहनं संप्रति सम-
मावयोः सदनम्’ इति । अच पृथूर्नां कार्त्तस्तराणां सर्वानां,
पृथुकानां शिशूनामार्त्तस्तरस्य च पात्रं । भूषिता अस्त्रकृताः,
भुवि उषिताच्च निःशेषपरिजना च च तत्, विलसद्विः करे-
णुभिर्वस्त्रिभिः, विसे मोदनीति विलसत्कामूषिकास्त्रेणां रेणु-
भिस्त्रं गहनमिति सर्वेषामेव स्त्रिष्टपदानां विभिन्नप्रकृत्यादि-
घटितलाङ्गिकलमेव ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः स्त्रेषा दर्शयन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

इत्यमुदाहरणद्ये प्राधान्येन व्यपदेश्योग्यः स्त्रेषो दर्शितः

संप्रत्यसङ्कारात्तराणामयदं चाहतासमादक इत्यज्ञभूतं तं
दर्शयन्नाह । उपमेति । उपमा चाच साधारणधर्मप्रयोगवती,
तत्र साधारणधर्मसाभिन्नले अचोहहमिवातामित्यादिधर्मो-
पमाङ्गेषोपमादावर्यस्तेषः, वासेवोद्यानमास्तेयं साक्षकामनज्ञो-
भिनीति समानोपमादात्मु अद्वज्जेषः । रूपकमपि साधारण-
धर्मप्रयोगवत् श्लिष्टरूपकादिकम् । आचेपश्च ‘अमृतात्मनि
पद्मानां देष्टरि शिष्टतारके । मुखेन्द्रै तत्र सत्यस्तिष्ठपरेष
किमिन्दुना’ इत्यादि श्लिष्टाच्चेषः । व्यतिरेकोऽपि साधारणधर्म-
प्रयोगवान् न च ‘त्वं समुद्रस्य दुर्बाराविद्यादिसञ्चेषव्यतिरेक एव
व्यतिरेकपदेनोच्यत इति वाच्यम् एकव्यतिरेकादावपि साधा-
रणधर्मसङ्कावेन सञ्चानपायात् । आदिना अर्थात्तरब्बाष-
समाचोक्तादीनां परियहः, दर्शिता इति उपमादोनां निर्बा-
हकतया अङ्गलेन दर्शिता इत्यर्थः । केचनेति असङ्कारात्म-
रेवज्ञतामापन्ना अङ्गभूतावेत्यर्थः ॥ ३१३ ॥

अस्त्वभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्वन्यः स्तेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमात्मेषप्रस्तोक्तिरविरोधो विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

तान् क्रमेणोद्दिश्यति । अस्त्वभिन्नक्रिय इति । तेषामभि-
न्नक्रियादिसञ्चेषाणां, निदर्शनेषु वक्ष्यमाणोदाहरणेषु, रूपं स-
रूपम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुखणम् ।

इशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥३१६॥

तच्चाभिन्नक्रियस्तेषमुदाहरति । वक्रा इति । वक्रासिर्यक्षासिताः कुटिलभाविष्यत्स्य, स्वभावेन मधुराः सृहसीयाः अहस्तवादिन्यस्य, उत्तरणमत्यधिकं रागं नायिकाया अनुरागं शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यस्य, कान्ताभिः प्रेषिताः छिपाः आनयनार्थं प्रयुक्तास्य, दृश्यस्त्वचूषि, दूत्यः सखीप्रभृतयः ‘दूत्यः सखी नटो दासी धात्रेयो प्रतिवेशिनो । वास्त्रा प्रग्रजिका कारूः शिखिन्यास्याः स्वयं तथा’ इत्युक्तेः । कर्षन्ति आवर्जयन्ति, अच वक्रादिविशेषसानां शिष्टता, विशेषभूतानां दृश्यां दूतीनास्य कर्षणक्रिया एकैवेत्यभिन्नक्रियलं, स्तेष्यस्य तथात्स्य परम्परया स्वाश्रयविशेषसानां विशेषयोर्दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात्, अत्र च वक्ष्यमाणस्तरूपायास्तुत्ययोगितायाः सद्गावात् स्तेषो-उयं तस्या निर्वाहकस्त्रादङ्गम्, एकया क्रियया वाक्यदयदीप-जादिष्यमानस्य दीपकस्याङ्गमित्यन्वे ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ष्यन्ते मदकलाः स्त्रियन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

अविद्धुक्रियस्तेषमुदाहरति । मधुरा इति । मधुराः स्वर-
माधुर्यवत्यः माधुर्यास्त्रयनायिकासद्गारवत्यस्य, माधुर्यस्य ‘सर्वा-
वस्त्राविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ इत्युक्तस्तत्त्वं, रागवर्द्धिन्यः
उहीपकलात् प्रणयप्रवामनाचनुरागं वर्द्धदत्त्वः, कोमलाः

सुश्राव्याः सृद्धज्ञस्, मदकसाः वसन्तप्रारम्भेण मदोन्नताः
सैभाग्याद्यवसेपज्ञिकारोन्नतास्, मदश्च ‘मदो विकारः सै-
भाग्ययौवनाद्यवसेपज्ञ’ इत्युक्तरूपः । अत्र कोकिलागिर आ-
कर्ष्यन्ते अस्मितेचणास्त्रं स्थित्यन्तं इत्याकर्णनस्त्रेषणक्रिययोरेक-
कालीनत्वसम्बन्धेनाविरोधः, स्त्रेषस्य तादृशक्रियासम्बन्धाचाचापि
परम्परया, स्त्राश्रयविशेषणविशेषयोः कोकिलालापास्मितेचण-
योः कर्मलेनाविरुद्धक्रियाद्यसम्भात् । अचापि स्त्रेषस्य तु ल्ल-
योगिताया अङ्गत्वम् । केचिच्चु कोकिलागिर इत्यस्मितेचण-
विशेषणम्, अस्मितेचणा इति च अस्मिते अनष्टे विरहिते
ईचणं यत्रेति व्युत्पन्न्या कोकिलागिर इत्यस्य विशेषणमि-
त्याङ्गः ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेष वाहणीयोगवर्द्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांश्चुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

विरुद्धक्रियाद्यस्त्रेषमुदाहरति । रागमिति । वाहणी
पस्त्रिमदिक् मदिरा च, तस्या योगेन सम्बन्धेन उपयोगेन च
वर्द्धितं, रागं सौहित्यम् अनुरागस्त्र, आदर्शयन् प्रकाशयन्
वर्द्धयन्त्र, घर्मांश्चुः स्त्र्यस्त्रिरोभवत्यस्त्रं गच्छति, अङ्गजः कामस्तु
विजृम्भते उद्रेकं गच्छति । अङ्गजपते आदर्शयन्निति हेतौ शब्दः
आदर्शयितुमित्यर्थः । अत्र तिरोभवत्विजृम्भणक्रिययोर्विरोधः,
स्त्रेषे च पूर्ववत् परम्परया तस्मन्भः । तु ल्लयोगितैवाच
प्रधानम् ॥ ३१८ ॥

निस्तिंश्लभमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।
शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणलच्च वर्तते ॥ ३१६ ॥

सनियमस्तेष्माह । निस्तिंश्लभिति । निस्तिंश्लं त्रिंश्ल-
द्गु-ख्यधिकपरिमाणवत्खङ्गलं निर्गतस्तिंश्लतोऽनुलिभ्य इति व्यु-
त्पत्तेः, निर्द्यत्वच्च ‘अथ निस्तिंश्लः खङ्गे ना निर्द्येति चिषु’ इति
मेदिनी । असावेव न तु इदये । वक्रता आकर्षणेनाश्रयता
वामता च धनुष्येव न तु व्यवहारे, मार्गणलं वाणत्वं याचक-
त्वच्च शरेष्वेव न लात्मनि, अत्रैवकारैर्निस्तिंश्लतादिपदानां दि-
तीयार्था व्यवच्छेषु निषिद्धतया प्रतीयन्ति इति स्तेष्मसङ्घावः,
सचैवकारेण नियमस्योतनान्नियमवान्, नियमस्य क्वचिद्योत-
काभावेऽपि सामर्थ्यादवसीयते, यथा ‘यस्मिंश्ल राजनि जित-
जगति पात्रयति महों चित्रकर्मसु वर्णसङ्घरासापेषु गुणच्छे-
दा’ इत्यादि, अत्र न प्रजास्तिंश्लादिव्यवच्छेद्यानां स्फुटं प्रती-
यमानत्वादेवकाराभावेऽपि चित्रकर्मस्तेष्मवेत्यादिनियमः प्रतीयत
इत्ययमपि स्तेष्म नियमवानेव, अत्र च परिसङ्घालङ्घारः प्रधानं
स च यन्यक्ततानुकौऽपि स्फुटवैचिचोऽन्यैरुक्तोऽभ्युपगमन्तयः, यदुक्तं
‘प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादस्तुतो भवेत् । ताङ्गन्यव्यपो-
हस्तेष्माद्यार्थोऽथवा तदा । परिसङ्घा’ इति । स्तेष्मस्याद्यं
तदङ्गतया प्रतीयते । न च ‘विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पात्रिके
स्तति । तत्र चान्वत्र च प्राप्ते परिसङ्घेति गीयत’ इत्यनेन नि-
यमपरिसङ्घयोर्भेदावगतेः परिसङ्घाभ्युपगमे कथमस्य सनि-

चमत्तमिति वाचं, मतेऽस्मिन्नन्वयोऽप्रतीतेरेव परिषङ्गात्मा-
भुपगमात् व्यपोहस्य चाच खुटं प्रतीयमानलात् ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्ठकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३१९ ॥

नियमाचेपरूपेऽकिञ्चेष्मुदाहरति । पद्मानामेवेति । पद्मा-
नामेव दण्डेषु न तु तव दण्डाख्योपायेषु, कण्ठकस्तीक्ष्णाया-
वयवत्तिशेषः चुद्रशब्दौरोमाद्यस्य, ‘रोमास्ते चुद्रशब्दौ च तरो-
रङ्गे च कण्ठकः’ इत्युक्तेः । तथि रक्षति महेषं पात्रयति चति ।
अथवेति रागिमिथुनस्यानुरक्ष्यैपुंसयोरास्मिङ्गनेष्वपि कण्ठको
दृश्यते दृश्यत्वयः । अत्र पद्मानामेवेति नियमस्याथवेत्यादिना
निषेधस्तद्वाधकोऽकिञ्चुक्तोऽयमिति नियमाचेपरूपेऽकिञ्चेषः । अत्र
पूर्वोद्देषं परिषङ्गैव प्रधानम्, अद्वैदये च एकत्र निहितस्य कण्ठ-
कस्य वाक्यदयोऽदीपनादीपकं प्रधानमिति स्तेषस्य तदङ्गता ॥
॥ ३२० ॥

महोभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्वासीत् स्वामो शक्तिधरस्य सः ॥ ३२१ ॥

अविरोधिष्ठेष्मुदाहरति । महोभृदिति । महोभृद्राजा
पर्वतस्य, भूरिकटको बज्जरुन्धावारः विस्तीर्णमितम्बस्य । तेज-
स्वी प्रतापवान् किरणवांश, नियतोदयोऽस्याहस्रम्पत्तिः प्रति-
दिवसं जायमानोऽमस्य । दक्षः कुम्भलो मुनिविशेषस्य, प्रकाश-

पतिः प्रजापात्रकः वृष्टिकर्ता च । स्वामी प्रभुविश्वास्य, स्वामी प्रभुविश्वास्योरिति मेदिनी, शक्तिधरः प्रभावोत्थाह-मग्नजसामर्थ्यवान् अस्त्रविशेषधारी च । अच महीभूदादि-स्थिष्टपदार्थदयस्य भूरिकटकादिस्थिष्टपदार्थदयेन सह समन्वे विरोधाभावादविरोध्यं स्नेषः स चाच प्रधानम् ॥ १२१ ॥

अच्युतोऽप्यवृष्ट्येदो राजाऽप्यविदितस्यः ।
देवोऽप्यविबुधो जडे शङ्खरोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ १२२ ॥

॥ स्नेषचक्रम् ॥

विरोधिश्वेषमुदाहरति । अच्युत इति । अच्युतः सत्यथा-
च्युतिरहितो विष्णुस्य, वृषेधर्मो वृषभासुरस्य । राजा नरा-
धिपत्न्यस्य, चक्रः सम्पत्तिच्छीणता यक्षरोगस्य । देवो राजा
सुरस्य, विबुधोविगतपण्डितः देवस्य । शङ्खरो मङ्गलवृत्तश्च, शिवस्य,
भुजङ्गः विज्ञः सर्पस्य । अत्राच्युतादिपददितीयार्थं विष्णवादौ
वृष्ट्येद्यादिपददितीयार्थस्याभावोविहङ्ग इति विरोधसहितो-
र्थं स्नेषः स च विरोधाभासस्याङ्गम् ॥ १२३ ॥

गुणजातिक्रियादीनां यन्तु वैकल्यदर्शनम् ॥
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ १२४ ॥

अथ विशेषोक्तिं स्वच्छयति । गुणेति । विशेषोवर्णनीयस्य
वीर्याद्युक्तर्थस्य दर्शनाय प्रतिपादनायैव गुणजातिक्रियादी-
नां वर्णनीयस्य प्रारिच्छितकर्मसाधने उपकरणभूतानामित्यर्थः

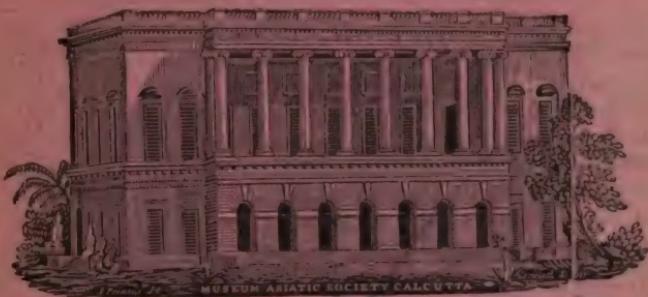
‘आदिना द्रव्यादिपरिग्रहः’ यदैकस्यदर्शनं कार्यमिद्वावनुप-
योगितेनानपेचणीयलप्रतिपादनं वैकस्येति पाठे स एवार्थः सा
विशेषाय गुणादिवैकस्योक्तिरूपत्वाद्विशेषोक्तिरित्यत इत्यन्यथः ।
गुणादीनामिति भेदकथनाय न तु खरूपनिर्वाहाय, पदा-
र्थमात्रगतवैकस्योक्तेरेवास्याः खरूपत्वात् । पूर्वोक्तातिशयो-
क्तिरपि वर्णनीयोत्कर्षोक्तिरूपैव परन्तु न तच गुणादीनां
वैकस्यप्रतिपादनमित्यनयोर्भेदः । विभावनातोऽस्याभेदस्यदा-
हरणव्याख्यानावसरे दर्शयिष्यते । अत्र गुणजातिक्रियाः क्वचि-
दर्शनीयगताः क्वचित्तदीयोपकरणगताच्च बोधाः, गुणादिवैक-
स्यच्च क्वचिच्छास्त्रं क्वचिद्गम्यं, विशेषदर्शनायैवेत्यवधारणं कथ-
मपि विशेषदर्शनाभावे सत्यपि गुणादिवैकस्ये नास्याः सम्बव-
इति सूक्ष्मनाय । नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावो विशेषो-
क्तिरित्याङ्गः तत्रालङ्घारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक-
त्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतेरभावा-
द्विशेषोक्तीति संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टवः, न च विशेषोवैचिचं तच
सत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यत एवेति विशेषोक्ति-
संज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम्, अलङ्घारमात्रस्यैव वैचिचा-
त्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात्, अत्र सति
हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचिचं
त्वयापि कथं संज्ञानरेणालङ्घारतया न संगट्हीतमिति चेच्चैवं
तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्य-
यवद्वाप्यतिशयोक्त्वभ्युपगमस्याचित्यात् । तस्माद्गुणादिवैकस्य-

9.0r.20 (38)

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 39.

काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कदागीश्वक्तमालिन्यप्रोञ्ज्ञनीनामक-
टीकासहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY
PANDITA PREMACHANDRA TARKABĀGI'S'A.
Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

**SANSKRIT WORKS PUBLISHED,
IN THE NEW SERIES.**

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sáñdilya Sútras with S'warpnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited with a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta S'íromañi, by Pandita Bápú Deva Sástri, under the superintendence of Arch-deacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
The Kávyádars'a of S'rí Dandín, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágísha, Fasc. I. II., III., and IV., Nos. 30, 33, 38 and 39.
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited, with an English Translation By E. B. Cowell, Esq. M. A. fasc. I. No. 35.

वर्णनेन वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरं ।
यच्चित्यत्र यत्तेति क्वचित्पाठः यत्र वैचित्रे इत्यर्थः ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न कठोरमिति । न
कठोरं न वा तीक्ष्णमिति आयुधस्य पुष्पमयत्वादिति भावः,
अत्रायुधस्य कठोरत्वं तीक्ष्णत्वम् गुणमनपेक्ष्यैव कामेन भुवन-
त्रयं जितमिति जेतुः कामस्य वीर्यात्कर्षः प्रतीयते । अत्रा-
युधगतकठोरत्वादिगुणस्य भुवनजयं प्रति प्रसिद्धहेतुत्वाभ्युपगमे
तद्वावृत्या ताङ्गकार्यवर्णने उपधायककारणान्तरस्य का-
र्यखाभाविकत्वस्य वा विभावनीयत्वे तात्पर्याभावात्र विभाव-
नायाः सम्भवः, विनोपकरणं क्रियानिष्टादकतया कर्तुरुत्कर्ष-
प्रतिपादनखैवात्र तात्पर्यविषयत्वादित्यनयोर्भेदो वेष्ठः । अ-
त्रोपकरणगतगुणस्य वैकल्यम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गम्भर्वकुलसम्भावा ।

तथाप्येषा तपोभज्ञं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥

जातिवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न देवेति । अत्र देवत्वं
गम्भर्वत्वम् जातिविशेषः तत्त्वैरपेक्षेण तपोभज्ञसामर्थ्यवर्णनाद्व-
र्णनीयनायिकायाः स्मान्दर्थादिविशेषः प्रतिपादितः, देवो-
गम्भर्वस्य तपोभज्ञं कुर्वन्तीति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीय-
गताया जातवैकल्यम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भुकुटिर्नापि स्फुरितोदशनच्छदः ।
न च रक्ताभवहृष्टिर्जितच्च दिष्टतां बलम् ॥ ३२६ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न बद्धेति । अत्र प्राक-
रणिकः कस्त्रिदीरोवर्णनीयः, बन्धनं स्फुरणम् क्रिया, रक्तबन्धु
गुण एव, तदच क्रियागुणवैकल्यप्रयुक्त्योर्विशेषोक्त्योः सद्भारः ।
इद्दृश्यक्रियावैकल्योदाहरणन्तु ‘नोपभोगे न वा दानं बन्धूनां
भरणं न वा’ । तथापि गुरुतां धन्ते नृणां संरचितं धनम्
इति । अत्रोपभोगादिक्रियामाचवैकल्यम् । प्रकृते च दिष-
ज्जये क्रोधकार्याणां भुकुटिबन्धनादीनामनपेक्षणीयत्वप्रतिपा-
दनेन वर्णनीयस्य क्रोधशून्यत्वात्प्रकृत्या महावीरत्वरूपविशेषः
सृच्यते, अतएवोक्तं रौद्रप्रकृत्ये ‘रक्ताल्पनेत्रता चास्य भेदिनो-
युद्धवीरत’ इति ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न रथा न च पञ्चयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृश्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

इवैकल्यविशेषोक्तिमुदाहरति । न रथा इति । स्त्रीणां
रथादीनि जयसाधनानि न सन्ति तथापि ताभिरपाङ्गदृश्यैव
केवलेन कठाचेषैव जगत्त्वयः, अत्र रथादि-
इव्याणां वैकल्यं, सत्त्वपे आदिपदगृहीतइवैकल्यम् वैशेषिकमतोक्त-
द्रश्यं न तु वैयाकरणमतोक्तद्रश्यं रथादिशब्दानामेकव्यक्तिवा-
चित्वाभावात् । एवमभावादिवैकल्योदाहरणं बोध्यम् । एतानि
गुणादिवैकल्यस्य ग्राह्यते उदाहरणानि ॥ ३२७ ॥

एकचक्रोरथो, यन्ना विकल्पा, विषमा हयाः ।
 आक्रामत्येव तेजस्वो तथार्थकोनभस्तुलम् ॥ ३२८ ॥
 सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीतिविशेषणात् ।
 अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कर्त्तने ॥ ३२९ ॥
 ॥ विशेषोक्तिचक्रम् ॥

इत्यं गुणादिवैकल्पेन विशेषोक्तेभेदान् दर्शयित्वा प्रकारा-
 न्तरेणान्येऽपि भेदाः सम्भवन्तीति प्रतिपादयन् तेषां दिग्-
 दर्शनार्थं हेतुविशेषोक्तिमुदाहरति । एकचक्र इति । यन्ना
 सारथिररुजः विकल्पोऽङ्गविकल्पः अमूरत्वादिति भावः । वि-
 षमाः सप्तसङ्ख्याः अशिच्चित्वादुद्धतात् । नभस्तुलमतिविस्तो-
 र्षमाकाञ्चमार्गम् । अत्र जगन्नयमिति क्वचित्याठसु न सम्भव
 पातालादौ सूर्यप्रथाणस्याप्रसिद्धेः । अन्येषामतिविस्तीर्षमा-
 र्गप्रथाणे बज्जचक्रोरथोऽविकल्पाणां यन्ना अविषमाहयास्वापे-
 द्यन्ते सूर्यस्य तु तन्नैरपेक्षेषापि चिकीर्षितचिद्विरित्युक्तर्था-
 तिश्चयः तत्र च हेतुस्तेजस्वीति न हि तेजस्तिनः स्वार्थमाध्यमे
 उपकरणमपेक्षन्ते, अत्र तेजस्वीतिहेतुगर्भविशेषणोपन्नासेन
 वर्णनीयसूर्यस्य विशेषप्रतिपादनाद्देतुविशेषोक्तिरित्यम् । अत्र
 च रथादिगतबज्जचक्रत्वादिधर्माणां वैकल्पं गम्यम् ॥ ३३० ॥

सैषेति । तेजस्वीतिविशेषणात् तेजस्वीतिहेतुगर्भविशेषस्या-
 दित्यर्थः । हेतुविशेषोक्तिरिति हेतुपन्नासेन वर्णनीयगतवि-
 शेषप्रतिपादनादस्यर्थता ॥

अथमेवेति । अथमेव क्रम ईदृशेव दिक् । तथाचास्मिन्नु-
दाइरणे यथा हेत्स्त्रारसम्बन्धेन विशेषोक्तिभेदस्तथा अल-
ङ्गाराज्ञरसम्बन्धेनापरेऽपि भेदा बोद्धव्या दृत्यर्थः, तथाच
अतैलपूरा: सुरतप्रदीपाः, चूतं हि नाम असिंहासनं राज्य-
मित्यादि अत्र च रूपकथोगः, पूर्वं च परिणाम दृति विश्व-
नाथः ॥ ३२८ ॥

विवक्षितगुणेत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३२९ ॥

अथ तुल्ययोगितां स्तुत्यति । विवक्षितेति । विवक्षिताः
प्रस्तुतनिष्ठत्वेन प्रतिपादयितुमिष्टा ये गुणाः स्तुतिहेतवो नि-
न्दाइतवो वा धर्मास्त्रैरुत्कृष्टा विख्यातास्त्रैः समीकृत्य समकक्षी-
कृत्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कस्यचित् प्रस्तुतस्य
यत्कीर्तनं सा प्रस्तुताप्रस्तुतयोरस्तुल्यगुणयोगित्वप्रतिपादनरूप-
त्वान्तुल्ययोगितेत्यन्वयः । विवक्षितगुणेत्कृष्टैरिति पाठे तु
विवक्षितगुणैरुत्कर्षः खातिर्येषामिति बङ्गब्रोहिः । अत्र बङ्ग-
वचनमविवक्षितं दाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽस्याः सङ्गावात् ।
एवं विवक्षितगुणेत्कृष्टैरप्रस्तौरेवेति न नियमः प्रस्तुतेन समी-
करणेऽप्यस्याः सङ्गावात् यथा, ‘कटाचा मधुरालापा विलासास्ते
च ते झुमे । जगञ्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महाद्वलम्’ अत्र कटा-
चादयः सर्वेऽपि प्रस्तुताः, एतेन प्रस्तुतयोरेवाप्रस्तुतयोरेव वा
एकधर्माभिसम्बन्धस्तुल्ययोगितेति केषाच्चिन्नातं प्रल्युक्तम्, ता-

दृशनियमाभ्युपगमे प्रयोजनानुपस्थितेः वैचित्रस्य च सर्वत्र समानत्वात्, न च प्रस्तुताप्रस्तुतयोरएकधर्मसम्बन्धेन तुल्ययोगिताभ्युपगमे दीपकस्य विषयापहारः स्यादिति वाच्यं स्वमते वाक्यान्तरीयपदस्यानुषङ्गादिना स्वार्थदारा वाक्यान्तरार्थादीपकत्वस्यैव दीपकास्तङ्गारलात् तत एव च दीपकसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् । अथोपमास्तङ्गारेऽपि स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा विवक्षितगुणेणात्मेन प्रस्तुतस्य समीकरणं साम्यस्य च व्यञ्जनायामुपमाङ्गोऽन्तता तदनयोः समानविषयतापन्निरिति चेन्नैवं प्रतोतिभेदेनैवानयोभेदात् तथा द्युपमायां वाच्यस्य व्यञ्जनस्य वा सादृश्यस्य प्रतोतिः शाब्दी ‘दिवोजागर्त्ति रक्षायै पुखोमारिर्भुवोभवान्’ असुरास्तेन हन्त्यन्ते शावलेपास्त्वया नृपाः’ इत्यादितुल्ययोगोपमादावपि व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवेद्यत्वेन शाब्दबोधाभ्युपगमात्, व्यञ्जनाया वृत्तिलस्य चास्तङ्गारिकमिद्वान्तमिद्वत्वात् प्रकृते तु न तथा, सर्वेषां समकक्षतया विवक्षितगुणान्वयित्वैनैव शाब्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने तु सादृश्यप्रतोतिरिति, इत्यस्म विवक्षितगुणवत्तया प्रसिद्धैः सहाप्रसिद्धस्य वर्णनीयस्य समकक्षतया तादृशगुणान्वयित्वकीर्तनेन प्रशंसनं निन्दनं वा तुल्ययोगितेति निर्गतितोलक्षणार्थः । अन्ये तु स्तुतिनिन्दयोरेवाच्च प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं सादृश्यन्तूपसर्जनीभृतमित्यतस्तुल्ययोगोपमातोऽस्य भेद इत्याङ्गः ॥ ५३० ॥

यमः कुवेरो वरुणः सहस्रान्तो भवानपि ।

बिभ्रत्यनन्यविषया लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ५३१ ॥

तत्र सुतावुदाहरति । यम इति । अत्र सोकपालतरूपो
गुणेऽवर्णनीये राज्ञि वकुमिष्टः तेमोत्कृष्ट्यमादिभिः सह सम-
कक्षतया तहुणभागित्वकीर्तनेन राजा सुतः ॥ ३३१ ॥

सङ्गतानि सृगात्मोणां तडिदिलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारभान्यपि स्खयम् ॥ ३३२ ॥

॥ तुल्ययोगिता ॥

निन्दायामुदाहरति । सङ्गतानोति । सङ्गतानि सङ्गमाः ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति क्षणमात्रं तिष्ठन्तीत्यर्थः । स्खयं स्खस्यानु-
रागेषैव नतु परानुरोधेन घनं निविडं नतु सस्थयं यथा तथा
आरभान्यपि, सोकनस्या स्खनाभ्यामित्यादिवत् क्षचिदन्यत्रा-
योति तत्पुरुषः ‘अथ घनेर्भैः स्खयमारभान्यपि । स्फेषमूल-
कलेनात्र चाहतातिशय इतिप्रतिपादनाय श्विष्टविशेषणोप-
न्यासः । अत्राचिरावस्थायित्वगुणेऽवर्णनीये सृगात्मोसङ्गमे विव-
चितः तदत्तेन प्रसिद्धैस्तडिदिलसितैः सह तुल्यतया तहुण-
समन्वयवर्णनात् स च सङ्गमोनिन्दितः ॥ ३३२ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतोयथा ॥ ३३३ ॥

अथ विरोधं सज्जबति । विरुद्धानामिति । विशेषेऽवर्ण-
नीयस्योत्कर्षस्य दर्शनायैव, विरुद्धानां विरोधवतां, विरो-
धानैसर्विकासामानाधिकरणं परस्यरसामानाधिकरणशून्या-

नामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैचित्रे संसर्गदर्शनं सामाजाधि-
करस्यप्रतिपादनं स विरोधप्रयोजकलादिरोधः स्मृत इत्यन्वयः ।
विहृद्भानां संसर्गस्यत्तेऽन् सम्भवतीति विहृद्भानां वस्तुतो-
विरोधाभावेऽप्यापाततो विहृद्भूतेन प्रतिभासमानानामित्यर्थः,
स्यष्टमुकुं प्रकाशकृता 'विरोधः स्त्राऽविरोधेऽपि विहृद्भूतेन यद्दृच्छ'
इति । पदार्थानामिति जातिगुणक्रियाद्रव्याणामित्यर्थः तत्र
जातेजात्यादिभिरुभिर्विरोधः, गुणस्य गुणादिभित्तिभिः,
क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्वाभ्यां, इवस्य इव्येषैकेनेति विरोधस्य
इति भेदा अन्येहका ज्ञातव्याः । अयमेव शब्दश्चेष्वनिवन्धनश्चेदि-
रोधाभास उच्यते च च 'पूर्वीदाहते अच्युतोऽप्यहृष्ट्वच्छेदी-
व्यादौ, एष च अपिप्रयोगे वाच्यस्तदप्रयोगे अज्ञः ॥ २६३ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्षते मदमञ्जलम् ।
क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ २६४ ॥

कूजितमिति । अन्नैकस्मिन् शब्दरूपे कर्त्तरि विहृद्भूयोरपि
वृद्धिच्यक्रिययोः संसर्गदर्शनं, सम्भिरुभेदेन शब्दयोर्भिरुत्काद-
विरोधप्रश्नमनम्, अमेन च वर्णनोये शरत्काले एकजातीययोरपि
वलावलकारितया विशेषः प्रतीयत इत्यस्याख्यारता ॥ २६४ ॥

प्रावृष्टेष्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।
रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ २६५ ॥

प्रावृष्टेष्यैरिति । दुर्दिनायते आमसं भवति । रागेण-

नुरागेण सौहित्येन च, आक्रान्तमित्यत्र उत्सिक्खमिति कचि-
त्पाठः । अत्रानुरागस्य सौहित्येनाभेदाध्यवसायाच्छ्वामत-
सौहित्यगुणयोरेकजलधरनिष्पाद्यतरूपसंसर्गवर्णनेन विरोधः
तस्य च स्वेषवशात् प्रश्नमनम् । अनेन च वर्णनीये प्रावृट्टकाले
कस्त्रिदिशेषः प्रतीयते ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्ठमस्तेष्वाणम् ।
नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तुनम् ॥ ३३६ ॥

पुनरप्येकत्र बद्धनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचिचातिश्च
इति ज्ञापनाय तादृशं गुणविरोधमुदाहरति । तनुमध्यमिति ।
कं न हन्ति न व्याकुलयति । अत्र तनुलप्तश्चुलयोः, रक्तलासित-
लयोः, नतलोक्ततत्वयोर्गुणयोर्विरोधः, तेषाद्वाश्रयभेदात् तत्य-
रिहारः । अनेन च वर्णनीयानां स्त्रीणां विशेषः प्रतीयते ।
तनुलप्तश्चुलयोः नतलोक्ततत्वयोश्च परिमाणरूपताद्गुणत्वम् ॥
॥ ३३६ ॥

मृणालबाङ्ग रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेष्वाणम् ।
अपि ते रूपमस्ताकां तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

मृणालेति । अपीति पूर्वार्द्धगतविशेषणत्रयेऽत्येति । रूपं
वपुः । अत्र मृणालवस्त्रीतस्त्रौ बाह्य यत्तेवाद्युपमितिगर्भबद्ध-
ब्रीहौ श्रीतस्तत्वगुणतापक्रिययोर्विरोधः, मृणाले एव बाह्य यत्ते-
त्वादिरूपकर्गर्भबद्धब्रीहौ तु मृणालादिभिर्वाङ्गादीनामभे-

दाध्यवसायात् भृष्णालत्वरभात्मादिजातिभिस्तापक्रियादा वि-
रोधः, वकुर्विरहिताच्च प्रश्नमनम् ॥ ३१७ ॥

उद्यानमारुतेहूताशूतचम्पकरेणवः ।

उद्यथन्ति पान्यानामस्युग्नोऽपि लोचने ॥ ३१८ ॥

एषु भावाभिमाने क्रियादिविरोधा इर्षिताः, संप्रत्य-
भावाभिमाने क्रियाविरोधमुदाहरति । उद्यानेति । उद-
यथन्ति उड्डतवाष्पे कुर्वन्ति । अचास्युग्नोऽपीति स्यर्थवाभा-
वेन उद्यथणक्रियादा विरोधः, स्यर्थनाभावस्य स्यर्थनक्रियाप्र-
तिष्ठोगिकत्वात्क्रियात्मक एव मनेऽस्मिन्नभावानां प्रतिष्ठोगि-
धर्षितात् । विरोधप्रश्नमनम्भाच्च कुसुमरेष्टामुहीपकलात् ॥
॥ ३१८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि हृष्टिः कर्णावलम्बिनो ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ ३१९ ॥

कृष्णेति । ते हृष्टिरर्जुने पार्थेऽनुरक्ता कृष्णा द्रैपद्यपि
तद्रूपापीत्यर्थः कर्णावलम्बिनो राधेयात्रया इति कृष्णारूप-
इत्यस्य राधेयावलम्बनक्रियया विरोधः, तत्प्रश्नमनन्तु स्तेषवशात्
यथा कृष्णा अस्तिता अर्जुना शुक्रा अनु पद्मात् प्राज्ञभाग
इत्यर्थः रक्ता च अवणपर्यन्तगामिनी चेति ॥ ३१९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्घारः प्रतीयते ।

॥ विरोधचक्रम् ॥

अप्रसुतप्रशंसा स्यादप्रकान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

उपसंहरति । इत्यनेकेति । अनेकप्रकारः पूर्वान्तयुक्ता
दशविधिः । प्रतीयत इत्यत्र अतिशोभत इति क्वचित्याठः ॥

अथाप्रसुतप्रशंसां खचयति । अप्रसुतेति । अप्रकान्तेषु
अप्रसुतेषु, षष्ठ्यर्थे सप्तमी, षड्वचनमविवक्षितं, या स्तुतिरिति
प्रसुतस्य निन्दार्थमिति शेषः ततएव वैचित्रोदयः । ततश्चा-
प्रसुतस्य सुत्या प्रसुतस्य निन्दनीयलघुचनमप्रसुतप्रशंसेत्यर्थः ।
अप्रकान्तेष्टितस्तुतिरिति क्वचित्याठः तत्र अप्रसुतस्य ईषिता
प्रसुतदेवादभिमता स्तुतिरप्रसुतप्रशंसेति स एवार्थः, कश्चित्तु
इममेव पाठं धृत्वा अप्रकान्तेनाप्रकान्तवर्षनेन ईषितस्य प्रसु-
तस्य स्तुतिर्वर्षनं वाच्यस्याप्रसुतस्य वर्षनदारा प्रसुतञ्चेदगम्यते
तदा अप्रसुतप्रशंसा स्यादिति व्याचष्टे तदेतद्व्यस्यास्य पौर्वा-
र्थमनालोचयते नवीनमतानुशीलनविमुग्धबुद्धिलविलक्षितं,
नवीनाहि अप्रसुतादाच्यात् प्रसुतप्रतीतावप्रसुतप्रशंसा, प्रसु-
तादाच्यादप्रसुतप्रतीतौ समासोक्तिरिति विषयविभागेनाल-
ङ्कारदद्यमाज्जः, एतत्र प्रकृतविरुद्धं प्रकृते हि अप्रसुतवर्षनेन
प्रसुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिरभ्युपगता यन्यक्तता, यथा ‘वसु कि-
च्छिदभिप्रेत्य तत्तुव्यस्यान्यवसुनः । उक्तिः संक्षेपस्त्रिलात् सा
समासोक्तिरित्यते, इति तस्मादलङ्कारयोरनयोरापद्यमान-
मणिभिन्नविषयलं व्याख्यातुरस्य दृक्पद्यं नावतीर्णमिति सम्भा-
व्यते । अतः प्राचीननिरूपिताया अप्रसुतप्रशंसेति संज्ञाया

अन्यर्थतारक्षणस्थावश्वकतथा प्रस्तुतगिनिन्द्रियाऽप्रस्तुतस्य प्रश्नं-
सनमेवास्थालङ्घारस्य विषयः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिसु समा-
स्क्रोर्विषयः, अन्यर्थैकस्य विषयापहारापच्चेरिति युक्तमुत्पद्धा-
मः । एच वाच्यव्यञ्जयोहपमानोपमेयत्व एव समाशोक्तिः अन्य-
वाप्रस्तुतप्रश्नसेत्यमेव विषयविभाग इति वाच्यं सुखं जीवन्ती-
त्याद्यप्रस्तुतप्रश्नमोदाहरणेऽपि इरिणाः सुखेन जीवन्तीति वयं
दुःखेन जीवाम इति च वाच्यव्यञ्जयोर्वितिरेकगच्छापम्यस्य स्फुटं
प्रतीयमानतथा यन्यकर्तुः प्रमादापच्चः, सेयमप्रस्तुतैवाच नृग-
वृत्तिः प्रश्नस्यत इत्युदाहरणव्याकारे न संज्ञाया अन्यर्थलाङ्गो-
कारे यन्यकर्तुः खरसस्य स्थृणु प्रतीयते तस्मादप्रस्तुतस्य प्रश्नं-
सायामेवाप्रस्तुतप्रश्नस्या नृत्तिमात्रे इति निष्कर्षः । किञ्चाप्रस्तु-
तात् प्रस्तुतप्रतीतिवत् प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतिरिपि समाशोक्तिवि-
षयोबोधः एतत्संयहायालङ्घारान्तरानिष्टपणात् वैचित्रस्य
च तु त्यतयोपलभादेतच ‘व्याधूय यदसनमम्बुजसोचनाया
इत्युदाहरणमुद्धरन्निः पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति इरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अन्नैरथलसुलभैस्तुणदर्भाङ्गरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवाच मृगवृत्तिः प्रश्नस्यते ।

राजानुवर्त्तनक्षेणनिर्विसेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ अप्रस्तुतप्रश्नस्या ॥

उदाहरति । सुखमिति । प्रभुसेवाविरक्तस्योक्तिरियम् ।
अपरसेविनो जीवनार्थं परसेवाजन्यदुःखानभिज्ञाः । अच्चेरिति
गीतप्रयोगः ओदन एवाक्षपदस्य अकलात् ॥ ३४१ ॥

सेयमिति । अप्रस्तुतैवेत्येवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्द्योः प्रशं-
सायां नाचमलङ्कार इति सूचितं चथा, ‘याते मय्यचिरान्नि-
दाघमिहिरज्वालाग्रतैः प्रुष्टतां मना कं प्रति पान्तसन्ति-
रसौ सन्नापमालाकुसा । इत्यं यस्य निरन्तराधिषट्सैर्नित्यं
वपुः चीयते धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसेऽधिमारिधीनां जनुः’ ।
अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य च दातुः प्रशंसेति नाप्रस्तुत-
प्रशंसा किञ्चु चमासोक्तिरेव । राजानुवर्त्तनेति अनुवर्त्तनवृत्तेः
श्वट्पतिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् इति । मनस्तिना प्रश-
स्तमनस्केन ॥ ३४२ ॥

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ सृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ॥ ३४३ ॥

अथ व्याजस्तुतिं सृचयति । यदीति । यदीति यदित्यर्थं
क्रियाविशेषणं, निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजेन निन्दा-
च्छ्लेन स्तुतिव्यञ्जनरूपताद्वाजस्तुतिः सृतेत्यन्वयः । निन्द-
न्निवेति इवपदेनापातत एव निन्देति निन्दायाः प्रस्तुतस्त्रूप-
तया प्रतिपादनं सृचितं । ननु निन्दा हि निन्दाष्टत्वस्थापनं
तत्र दोषेद्वाषणमन्तरेण न सम्भवति यति च दोषे कथं स्तु-

तिपर्यवसानमित्याश्चोपपादयति दोषाभासा इति दोषा
इवाभासने वसुतो गुणा एव ईदृशा धर्मा अत्र सन्निधिं
खमन्ते निवेशनीया भवन्ति । निन्दनिव सौतीत्यच च प्रत्य-
यव्यत्ययेन सुविजिव निन्दतीत्यन्वयोऽपि बोद्धुव्यः तेन सुति-
च्छेन निन्दोक्तिरपि व्याजसुतिरेव वैचित्रसाम्यात् तत्र च
व्याजरूपा सुतिर्याजसुतिरिति संज्ञार्थः । स्यष्टमुक्तं प्रकाश-
कृता ‘व्याजसुतिर्मुखे निन्दा सुतिर्वा रुद्धिरन्वया’ इति ।
सुत्या निन्दाया गम्यले तद्वामुदाहरणं यथा ‘हे हेस्ताजित
बोधिसत्त्वं वचसां किं विक्षरैस्तोद्यधे नास्ति लस्तदृशः परः
परहिताधाने गृहोत्त्रतः । द्रव्यत्पान्वजगोपकारघटनावैमु-
ख्यख्यायशेभारप्रोद्दृष्टे करोषि दृष्टपया साहायकं यन्मरोः,
इति । अत्र समुद्रस्य सुतियाजेन निन्दाप्रतिपादनाचमत्का-
रातिशयः स्फुट एव ॥ ३४३ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता, माभूमदस्तव ॥ ३४४ ॥

उदाहरति । तापसेनापीति । तापसेनापि तापसलात्
करितुरगादिजयसाधनरहितेनापि रामेण परश्चुरामेण, भूत-
धारिणी पृथिवी । राज्ञापि राजलात् प्रभूतकरितुरगादि-
जयसाधनवतापि । सैव तापसजितैव नत्तिरिक्ता । अत्र वर्णनो-
यस्त्र राज्ञो तापसजिताजयिलप्रतिपादनेनापाततोनिन्दा, तथा
च साक्षात्कामगवदवतारेण महादेवदत्तपरश्चुरा परश्चुरामेण

यावती भूमिर्जिता तावती लया मनुष्येणापि जितेत्यतिमहती-
सुतिर्वर्णनीयस्य प्रतीयते ॥३४४॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्वया परिभुज्यते ।
राजन्निक्षाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥३४५॥

इयस्मालङ्कारान्तरसंसर्गेणातिचमत्कृतिभूमिरितिप्रति-
पादनाय तत्र स्नेषमूलां व्याजस्तुतिं दर्शयन् स्नेषस्य च शब्दार्थ-
गतत्वेन दैविधात् प्रथममर्थस्नेषमूलामुदाहरति । पुंस इति ।
इक्ष्वाकुवंशीयं कच्चिद्राजानं प्रति चाटुकारस्योक्तिरियं । पुरा-
णादाद्याहृद्याच्च, श्रीरूपस्त्रीः सम्पत्तिस्य । इक्ष्वाकुवंशस्येति तवेत्यस्य
विशेषणम् इक्ष्वाकुवंशोवंशप्रवर्त्तकपुरुषो यस्य स तथा तस्य ।
वंशस्येति सयकारपाठः सम्यक् । अत्राद्यपुरुषादाच्छिक्षाद्या-
लक्ष्याः परिभोग इक्ष्वाकुवंशीयस्य तेन योग्य इति निन्दा,
तया चातिप्रभूता ते सम्पत्तिरिति सुतिः प्रतीयते । अत्र पु-
राणपदे श्रीपदे च स्नेषः सचार्थयोराद्यवृद्धोर्लक्ष्मीसम्पत्त्योच्च
वसुत एकत्रादर्थगतः । किञ्च परिभोगसाम्यात् श्रियां ख्लील-
प्रतीतिरिति समाप्तोक्तिरपि ॥३४५॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलचं तव मेदिनी ।
अद्वक्षारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥३४६॥

शब्दस्नेषमूलामुदाहरति । सुजङ्गेति । भुजङ्गभोगसंसक्ता-
षिङ्गानामुपभोगेऽनुरक्ता सर्पशरीरेरावृता च, कलचं भार्या

पात्याच, अत्र सुजङ्गादिशब्दानामनेकार्थसहेतितत्वा उद्भवेष-
मूलेषम् ॥ ३४६ ॥

इति स्मेषानुविद्वानामन्येषाच्चोपलक्ष्यताम् ।
व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥
॥ व्याजस्तुतिः ॥

उपसंहरति । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्मेषानुवि-
द्वानां तथान्येषाच्चालङ्घारान्तरामुविद्वानां व्याजस्तुतेः प्र-
काराणां प्रभेदानामपर्यन्तोऽस्मीमोविस्तर उपलक्ष्यतां स्व-
बुद्धा शाचतामित्यन्वयः ॥ ३४७ ॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
सदसद्वा निदर्श्येत यदि तत्स्यान्निदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

अथ निदर्शनं सञ्चयति । अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे निद-
र्शनीयादन्यस्मिन् कार्यविशेषे प्रवृत्तेन केनचित् यदि तत्स्यार्था-
न्तरस्य सदृशं सदुत्त्वाण्टम्, असदपक्षाण्टमा फलां निदर्श्येत प्रति-
पाद्येत तत्त्वान्निदर्शनं नामालङ्घारः स्खादित्यन्वयः, यदीत्यत्र
यन्विति तत्स्यान्निदर्शनमित्यत्र सा स्खान्निदर्शनेति क्वचित्पाठः,
निदर्शनेति संज्ञायाः स्त्रीलक्ष्म वज्जभिरङ्गीक्रियते । प्रकृतार्थ-
प्रवृत्तस्य तत्सदृशाप्रकृतार्थान्तरज्ञापनं निदर्शनालङ्घार इति
सञ्चणार्थः । इयं सम्भवदस्तु सम्बन्धनिवन्धना निदर्शनेति नव्याः,
एतदुपलक्षणम्, असम्भवत्रयि वस्तुसम्बन्धो यत्र सादृशं निद-

र्णयति तत्रापि निर्दर्शनास्यावः वैचिचस्य स्फुटं प्रतीचमान-
लात् स्यष्टमुक्तं प्रकाशकृता ‘अभवन् वस्तुप्रवृत्त्य उपमापरि-
कल्पक’ इति । अस्योदाहणरमनन्तरं दर्शयिष्यामः, अन्ये तथं
द्वितीयोनिर्दर्शनाप्रकार उपमायामन्तर्भवतीति यन्यकृता नोक्त
इत्याङ्गः ॥ ३४८ ॥

उदयन्नेष सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुयच्चम् ॥ ३४९ ॥

तत्र सत्पत्तिनिर्दर्शनमुदाहरति । उदयन्निति । उदयन्नुह-
गच्छन् चृद्धिं प्राप्नुवंस्य, श्रियं श्रोभां सम्पत्तिञ्च । सुहृदगुप्तं
बन्धुव्वानुकूल्यरूपम् चृद्धीनां सम्पत्तीनां फलं विभावयितुं
सत्यामृद्धौ बन्धूनामानुकूलं कर्तव्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु
श्रियमर्पयतीत्यन्ययः । अत्र पद्मेषु श्रीवितरणप्रवत्तेनोदयभाजा
सवित्रा सुहृदुपकाररूपमुदयफलं निर्दर्शते फलञ्जैतदुत्कृष्ट-
मव ॥ ३४८ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

सद्योराजविरुद्धानां द्वचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ निर्दर्शनम् ॥

असत्पत्तिनिर्दर्शनमुदाहरति । यातीति । पराभवं नाशं ।
राजविरुद्धानां नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रप्रतिकूलानां । दुर-
क्षतां निन्दितावसानलम् । अत्र चन्द्रांशुभिः पराभृयमाण-

धामराजी राजविरोधिनां परिणामदुःखरूपं फलं निर्दर्शयति तत्र फलमवदेव । एवम् ‘उन्नतं पदमवाय योजघुर्हेष्व-
यैव स पतेदिति भ्रुवन् । ग्रैसग्नेष्वरगतो दृष्टकण्ठारुमारुत-
भुतः पतर्थधः’ । अत्र ग्रैसग्नेष्वरादधःपतनप्रवृत्तो दृष्टक-
ण्ठारुमधोरुतपदप्राप्तस्य ततोऽश्चितिपतनरूपमसत्कलं निर-
्दर्शयति । एषु च तथाविधसविचादीनां तत्तदर्थज्ञापनसम्बन्धः
सम्भवत्येव । सक्षणस्थोपलचकतया प्राप्तायास्त्रसम्बवद्दसुसम्ब-
न्धनिष्ठवन्निर्दर्शनाया उदाहरणं यथा, ‘क सूर्यप्रभवावंशः
क चात्मविषया मतिः । तितीषुर्दुसरं भोहादुडुपेनास्मि साग-
रम्’ । अत्र सूर्यवंशवर्णप्रवृत्ते कवौ उडुपकरणकदुस्तरवा-
गरतरणेच्छायाः सम्भोऽसम्भवन् मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनेच्छा
उडुपेन सागरतरणेच्छेवेत्युपमां निर्दर्शयति, यथा वा ‘उद-
यति विततोऽर्द्धरङ्गिरञ्जावहिमरूपौ हिमधात्रि याति चास्तम् ।
बहुति गिरिरियं विलम्बिष्ठट्टाद्यपरिवारितवारणेन्द्रली-
खाम् । अत्रान्यस्त्रीलोकां कथमन्योवहितिति तत्पृष्ठीमित्युप-
मायां पर्यवसानम् । मास्तारुपाण्येषा चाहतातिशयं पुण्याति
यथा ‘दोर्भाँ तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे
हरिणारुपविम्बम् । भेदं लिखत्वादिष्टति भ्रुवमेष देव यस्ते गुणान
गदितुमुद्यममादधाति’ । अत्रेच्छाचयस्य सम्भोगुणवर्णनो-
द्यतेऽसम्भववृपमाचयं निर्दर्शयति ॥ ३५० ॥

सच्चोक्त्तः सद्भावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।

अर्थानां ये वेनिमयः परिवृत्तिस्तु सा सता ॥ ३५१ ॥

अथ सहोक्रिं लक्ष्यति । सहोक्रिरिति । गुणकर्मणा-
मिति अत्र कर्मशब्दः क्रियावाची, बज्जवचनेन इवादिपरि-
यहः । गुणादीनां सहभावेन साहित्येन यत्कथनं सा सहो-
क्रिः, सहभावस्थेति क्वचित् पञ्चन्तः पाठः । सम्बन्धिभेदेन
भिन्नयोरपि गुणयोः क्रिययोरपरयोर्वा सहार्थस्य बलादेके
वाचकेन यदेककालीनतया प्रतिपादनं सा सहोक्रिरिति
निष्कृष्टोऽर्थः । एतदेवोक्तं दर्पणकृता ‘सहार्थस्य बलादेकं यत्र
स्थादाचकं इयोः’ । सा सहोक्रिरिति । अत्र प्रौढोक्रिमन्तरेण
वैचिचाभावात् तन्मूलकलमस्य बोध्यं तेन ‘सत्त्वाणेन समं रामो
गहनं कामनं यच्चै’ इत्यादै यथावित्येकेन पदेन रामसत्त्वाण-
योर्गमनक्रिययोः प्रतिपादनेऽपि प्रौढोक्रिमन्तरेण वैचिचाभा-
वान्नायमस्तुङ्कारः । अत्र धर्मिणां गुणादिभिर्युगपदन्वय इति
तु ल्ययोगितातोभेदः ॥

इत्यं पश्याद्देहेनैव सहोक्रिसत्त्वं पर्याप्तमिति पश्यपूरणस्या-
वश्यकतया सहोक्त्युदाहरणान्यदर्शयित्वेतत्तराद्देन परिवृत्त्य-
स्तुङ्कारं लक्ष्यति । अर्थानामिति । विनिमयः प्रतिदानं ति-
त्तान् इत्त्वा माषग्रहणमित्यादिरूपं । विनिमयस्य समेन समस्य
अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेनाधिकस्य च यहणमिति त्रिविधः, अथ-
मपि प्रौढोक्रियैव प्रयुज्यमानस्ताहतामावहति । भोजदेवस्तु व्य-
त्ययमपि परिवृत्तिमाह ‘व्यत्ययोवस्तुनोर्यस्तु योवा विनि-
मयोमिथ’ इत्यादिना, व्यत्ययस्य कस्यचिदेकस्यानादन्वयं स्थापनं
यथा, कुमुदवनमपश्चि श्रीमद्भोजघण्डमित्यादै ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा मम आसैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताष्ठन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तच्च प्रथमोद्दिष्टां सहेक्षिमुदाहरन् प्रथमं गुणसहभाव-
रूपामुदाहरति । सह दीर्घा इति । विरहिष्या उक्तिरियं ।
सम्प्रति प्रियविरहसमये ननु पूर्वं, रात्रयोदीर्घा इति दुःख-
बज्जलतया दुःखेणोद्यत्वादिति भावः । ता रात्रयः, पाण्डुरले-
हेतुष्ठन्द्रभूषणा इति ज्ञात्य इत्यर्थः, अत्र दीर्घलं पाण्डुर-
लश्च गुणै तौच सम्बन्धिभेदेन वस्तुतोभिन्नावपि सहार्थवस्ता-
दीर्घा इति पाण्डुरा इति चैकेनैव पदेनैककालीनतया कथि-
ती । ननु ‘आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैश्वरम् । सहैव
विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः’ इति पूर्वदर्शितकार्यसहजचि-
त्तहेत्वदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावो दृश्यते तदनयोरभेदापातं
इति चेन्नैवं सहभावसाधारण्येऽपि कार्यकारणभावसैव चि-
त्तनियामकलात् प्रकृते तु दीर्घशास्त्रदीर्घरात्र्योर्न कार्यका-
रणभावः इयोरेव विरहजन्यलात्, एवमयेऽपि वोधम् ॥
॥ ३५२ ॥

वर्द्धते सह पान्थानां मूर्च्छ्या चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

क्रियासहभावरूपां सहेक्षिमुदाहरति । वर्द्धत इति ।
पतन्ति गच्छन्ति, असुभिः प्राणवायुभिः क्षचिदश्रुभिरिति
पाठः । अत्र वर्द्धनं पतनश्च क्रिये । अत्रापि मूर्च्छावृद्धि-

चूतमञ्चरीदृशोः, असुपतनमस्त्यानिलपतनयोस्य वसन्त-
न्यत्वान् मिथः कार्यकारणभाव इति न चित्तहेतुना साक्षर्थे ।
यदिच चूतमञ्चरीदृशा मूर्छादृद्धिः मस्त्यानिलपतनेन चा-
सुपतनमित्यभिप्रायस्तदा इद्धोदाहरणं ‘सह मणिवस्त्रएहिं
वाहधारा गस्तन्ति, अस्तु भास्तान् प्रयातः सह रिपुभिरयं
संह्रियन्तां वलानीत्यादिकं बोध्यम्, अत न सहभूतयोर्हेतु-
हेतुमञ्चावः ॥ ३५६ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति साहौ जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

कोकिलास्त्रापेति । सहेक्तीतिसंज्ञाश्रवणात् सहबद्धप्र-
योग एवायमस्त्वार इति भमनिरासाय सहार्थकसाहौपद-
घटितमिदमुदाहरणमुपन्यस्तम्, एवं सहार्थकशब्दान्तरोपा-
दाने तदनुपादानेऽपि ‘गम्भमानैस्य सहार्थैरित्यनेन विहितायां
द्वतीयायास्त्रा सहेकिर्बोध्या । अन्येतु इद्धिं याक्तीत्यत्र या-
नक्रियायाः सहभाववत् गुणात्मिकाया दृद्धेरपि सहभावः
प्रतीयत इति गुणक्रिययोरेकत्र सहभावदर्जनार्थमुदाहरण-
मिदं दर्शितमित्याङ्गः तत्र दृद्धेर्गुणते आनन्दस्यापि तथाते
गुणस्य गुणदृच्छिलापाते प्रतीकारस्मिन्द्यः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयोदत्ताः सहेक्तेरत्र कास्त्रन् ।
॥ सहेक्तिः ॥

क्रियते परिवृक्षेत्य किञ्चिद्वृपनिर्दर्शनम् ॥ ३५५ ॥

इत्युदाहरण इति । काञ्चनेति गुणक्रियासहभावविषया
दर्शिताः, अनया रीत्या अन्यविषयापि सहानुरोद्धवेत्यर्थः॥

क्रियत इति । किञ्चिद्भूपनिदर्शनम् यन्यवाङ्मुखभित्या एक-
माचेदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपप्रकाशनम् ॥ ३५५ ॥

अस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।
चिरार्जितं इतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ परिच्छित्तिः ॥

अस्त्रप्रहारमिति । अत्र न्यूनेनाधिकस्य यद्यष्ट्रयो विनि-
मयः । एवं ‘दत्ता कटाचमेणाच्ची जयाह इदयं मम । मया तु
इदयं दत्ता गृहीतो मदनज्वरः’ । अत्र पूर्वार्द्धे समेन समस्य,
उत्तरार्द्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः ॥ ३५६ ॥

आशीर्णामाभिलिपिते वसुन्याशंसनं यथा ।
पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ आशीर्णः ॥

आशीर्णः संज्ञकमस्त्रारं सञ्चयति । आशीर्णामेति ।
अभिलिपिते इष्टे वसुनि आशंसनं प्राप्नीच्छाप्रकाशनं यदा
अभिलिपिते प्रिये वसुनि जने सुइच्छने इत्यर्थः आशंसनं प्रुभा-
भर्यनमाशीर्णामाश्चार इत्यन्ययः । अथमस्त्रारो वैचित्र-
विशेषात्मकत्वाभावान्न वज्रभिरङ्गीक्रियते, कैसित्तु सौहृदयस्या-

पनेन वैचित्रं विद्यते एवेत्यस्मीक्रियते, यदुकं ‘आशीर्विति च केषाच्छिद्लज्जारतया मता । सौहृद्यस्याविरोधोक्ता प्रयोगेऽस्यास्य तादृश’ इति । अन्यैस्तु न्याय एवास्यास्यमत्कारजनकलभिति नाव्यालज्जारलेनोच्यते यथा ‘आशीराकन्दकपटाच्चमागर्वीच्यमाश्रया’ इत्यारभ्य, ‘इति नाव्यालज्जतयो नाव्यभूषणहेतव’ इति, तत्त्वतमस्या सत्त्वेऽस्य ‘आशीरिष्टजनाशंसेति, यथा श्वाकुन्तले । ‘यदातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बद्धमता भव । पुत्रं लभपि सन्नाजं सेव पूरुमवाप्नुहि’ इति । अपरे तु प्रेयोऽस्यज्जारस्यैवायं भेद इत्याज्जः । उदाहरति पात्रिति । अवाङ्गनसंगोचरभिति वाक् च मनस्य ते गोचरौ प्रतिपादके यस्य तत्त्वाय तद्वित्रं ‘यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः’ । वाचोमनस इत्यस्यमासान्तः ॥ ३५७ ॥

अनन्वयससन्देहावुपमाखेव दर्शितौ ।
उपमाहृपकञ्चापि हृपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

इत्यं स्वभावाख्यानाशीः पर्यन्तानलज्जारानुदेशकमेष्ट स्वज्ञयिला संप्रति प्राप्नावसरतया सङ्कीर्णं स्वज्ञयितव्येऽपि अन्यैरुक्तानां कतिपथालज्जाराणामनिरूपणेन स्वस्य न्यूनत्वमाशज्ज्ञ तेषां स्वाक्षेष्वन्तर्भावनेन तत्परिहरति । अनन्वयेति । अनन्वयः ‘उपमानोपमेयते एकस्यैवैकवाक्यगे’ । अनन्वयः, इत्युक्तलज्जणः । ससन्देहस्य ‘ससन्देहसु भेदोक्ता तदनुकौ च संशय’ इत्युक्तरूपः । उपमाखेव दर्शिताविति तथाहि अनन्वयस्य ‘चक्षार-

विन्द्योः काञ्जिमतिकम्ब मुखं तव । आत्मनैवाभवसुख्य-
मित्यसाधारणोपमा' इत्यसाधरणोपमायाममर्भावः । सप्त-
न्देहस्य च 'किं पश्यममर्भाज्ञालि किञ्चे लोकेष्वरं मुखम् ।
मम दोषायते चित्तमितीयं संशयोपमेति संशयोपमायाम् ।
उपमारूपकस्त्रापीति उपमारूपकाख्यं रूपकान्तरं वामने-
नोक्तं यथा, 'उपमाजन्यं रूपकमुपमारूपकमिति' उदाहृतस्य
'जयति चतुर्दशलोकवस्त्रिकन्द इति' अच चतुर्दशलोकस्य
वस्त्रिसाम्बेन कूर्मदेवे कन्दलरूपणम्, अपरे चेदं परम्परितरूप-
कमाचक्षते । अन्ये तु उपमासहितं रूपकमुपमारूपकं, यदुकम्,
'उपमानेन तद्वावमुपमेष्यस्य रूपयन् । यददत्युपमाभेदमुप-
मारूपकं यथा' इति । अस्योदाहरणं यथा, 'दिवाकरकर-
स्यादुदयाद्रेः पर्याधरात् । नीखांशुकमिव प्राच्यास्तमोग-
खति सम्यति' । अच नीखांशुकमिवेत्युपमया सहितमुदयाद्रेः
पर्याधरादिति रूपकमित्याङ्गः । रूपकेष्वेव दर्जितमिति 'इष्टं
साधमर्थवैधमर्थदर्शनाङ्गाणमुखयोः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपक-
द्वितीयं यथा' इत्यनेन गृहीतमित्यर्थः ॥ १५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।
नानालङ्घारसंदृष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ १५९ ॥

उत्प्रेक्षेति । असावन्यैरङ्गीकृत उत्प्रेक्षावयवोऽपि स्वमते
उत्प्रेक्षाभेद एवेत्यन्यः, उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया आरभ-
कमस्त्रारान्तरं तत्र शेषादिकं, यदुकं 'स्त्रिष्ठेनार्थेन संस्पृष्टः

किञ्चित्प्रोपमयान्वितः । रूपकार्थेन वा युक्त उत्तेरेचावयवे यथा’ इति । तच स्त्रियार्थसंसृष्टे यथा ‘मुक्तोत्करः सङ्खटशुक्ति-
मयादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीय-
कम्बुद्यीवाधिवासाङ्गुणवत्तमाप’ । अत्र गुणवत्त्वे द्वेषः’ उपमया-
न्वितो यथा कुमारसभवे, ‘अङ्गुखीभिरिव केशसञ्चयं सञ्चिन्द्रज्ञ
तिमिरं मरीचिभिः । ‘कुद्दमुखीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनी-
मुखं शशी’ । अचाङ्गुखीभिरिव मरीचिभिरित्वच दुद्दमुखीकृत-
सरोजलोचनमित्यच चोपमा चुम्बतीवेत्युप्रेक्षामारभते । एवं
रूपकार्थसंयुक्तोत्तेरेचापि । एवंविधेत्रेचावयवेऽपि खमते लेषा-
दिसङ्खीर्णात्मेच्छैवेति नाचापि न्यूनता । केचिच्चु यचावयव-
क्रियैवोपेत्यते नावयविक्रिया स उत्तेरेचावयवः यथा ‘स्त्रीनेव
प्रतिविमितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च’ इत्यादीत्याङ्गः । एवं
निपुणस्थादान्ते दृष्टान्तस्थापमायाम् उपेष्ठपरिणामयोरूपके
कारणमालाया हेतौ अपरेषाद्वापरैरङ्गीकृतानामलङ्घारा-
न्तराणां, यथायथं निरुक्तेष्वन्तर्भावोबोधः ॥

अथ सङ्खीर्णं लक्ष्यति । नानालङ्घारेति । नानालङ्घा-
राणां सजातीयानां विजातीयानामा निरुक्तस्तत्प्रणानामल-
ङ्घाराणां संस्थिरेकच संसर्गः सङ्खीर्णं सङ्खीर्णाख्यमलङ्घा-
रान्तरं निगद्यते पृथग्वैचिचविशेषोपलब्ध्या प्राचीनैरुच्यते,
युक्तञ्चैतत् यथा लौकिकहाराद्यलङ्घाराणां मिथःसंसर्गेण
पृथग्लक्ष्याहतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छाद्वृगोस्तनादिसंज्ञया
पृथग्लक्ष्यारत्नेन व्यपदेशस्थाया सङ्खीर्णानां काव्यालङ्घारा-

शामपि वृथक् चाहताप्रत्यायकतया वृथगलङ्घारत्वेन सही-
र्वतिसंज्ञया अपदेश इति ॥ ३५८ ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलङ्घारसंस्थैर्लक्षणीया द्वयो गतिः ॥ ३६० ॥

सहीर्षस्य भेदौ दर्शयति । अङ्गाङ्गीति । अङ्गाङ्गिभावेन
निर्माणगिर्वाहकत्वेनावस्थानमित्येका, तथा सर्वेषां समक-
क्षता अनुयास्तानुयाहकत्वमन्तरेण निरपेचतयावस्थानमित्य-
परा, इत्यलङ्घारसंस्थैः सहीर्षसहीर्षस्य द्वयो गति-
भेददद्यम् । तत्र समकक्षतयावस्थानस्य क्वचिदेकाश्रयगतं
क्वचिदिभिन्नाश्रयगतमिति दिविधं, तत्र प्रथममेकाश्रयानु-
प्रवेशसंज्ञया कथितमन्यैः, तथा सन्देहसहीरस्यान्वैरकस्य तु
सन्दिश्यमानाखङ्घारयोः संसर्गाभ्युपगमे समकक्षतेत्यनेनैव सं-
याहः सन्दिश्यमानयोरप्यनुयास्तानुयाहकत्वाभावात्, तस्मादेत-
त्वातेऽपि सहीर्षस्य चतुर्विधत्वं सिद्धं, परन्त्वेकाश्रयानुप्रवेशे
सन्दिश्यत्वेऽङ्गाङ्गित्वे च सहीरसंज्ञा, समकक्षतायान्तु संस्थैर्ष-
संज्ञान्वेषामित्येव विज्ञेषः ॥ ३६० ॥

आश्चिपन्त्यरविन्दानि मुखे तव मुखश्रियम् ।
केषदण्डसमव्याणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावसहीर्षमुदाहरति । आचिपन्त्योति । आचि-
पन्ति जिगीषन्ति सहीर्षोऽनुर्वन्तोति तु प्रतीयमानोऽर्थः तेना-

नेत्रमालङ्कारः स चाच निर्बाह्यलादङ्गी, कोषो धनरादिः
कुद्धसञ्च दण्ड उपायभेदः शास्त्रूलमित्यर्थः नालङ्घ ताभ्यां
समयाणां सम्यूर्खानामितिस्तेषाविद्वाऽर्थान्तरन्यासोऽयमस्याङ्कं
निर्बाहकलादित्यन्ये तथान्ते एषामिति स्तोकानामित्यर्थः, तत
एवार्थान्तरस्योपन्याससम्भवः अरविन्दानामित्यर्थकले तु न तथा
एकस्य समर्थसमर्थकलाभावात्, अपरे तु कोषदण्डसमयाणा-
मिति हेतुतयोपन्यासाद्वेवलङ्कारोऽचाङ्गमित्याङ्गः । वस्तुतस्तु
न किञ्चिदिह दुष्करमिति चतुर्थपादः सम्यक् । एषामिति
समन्वयविवक्षया षष्ठी ॥ ४६१ ॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ।

असत्युरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ४६२ ॥

। सङ्कोर्षम् ॥

समकक्षतासङ्कीर्णमुदाहरति । लिम्पतीवेति । अत्र पूर्वार्द्धे
उत्तरेचा उत्तरार्द्धे चोपमा अनयोरत्र निरपेक्षतयावस्थानमिति
समकक्षता । सङ्कीर्णलमिदं विभिन्नाश्रयगतम्, एकाश्रयगतं
यथा ‘कुरवकारवकारणतां यद्युरित्यत्र रवका रवका इति वकार
वकार इति च यमकयोः, संसारध्वान्तविध्वंसहस्रः कंसनिष्ठदनः,
इत्यत्र रूपकानुप्रापयोस्मैकच समकक्षतयावस्थानम्, अर्थालङ्का-
रयोरेकाश्रयानुप्रवेशस्तु बङ्गभिर्नाद्रियते अङ्गाङ्गित्वेनैव दयो-
रेकत्र सङ्कावात् । अन्ये तु समकक्षतयापि दयोरेकत्र सङ्कावः
सम्भवत्येव यथा ‘अहिणश्चपच्चाश्रमिए पहिअसामादृएसु दि-

अएसु । महद् प्रसारित्वा गीआणं षष्ठिं भोरविन्दाणं । अत
पथिकश्चामितेष्वित्युपमा पथिकसामाजिकेष्विति रूपकम्, इ-
च्चोरथनयोरच तात्पर्यं समकक्षतया चावस्थानमित्याङ्गः ।
मुखचन्द्रः शोभते इत्यच मुखमेव चन्द्र इति रूपकस्य मुखं
चन्द्र इवेत्युपमाद्या वाच बद्धाव इति साधकबाधकाभावात्
सन्दृश्यमानयोरनयोः समकक्षतयैवाचावस्थानमिति ॥ ३६२ ॥

स्नेषः सर्वासु पुष्टाति प्रायोवक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्खभावोक्तिर्वक्रोक्तिस्वेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

पूर्वं प्रदर्शितेषु तज्जदलङ्घारान्तरोदाहरणेषु बड्डषु स्नेष-
बद्धावो दृष्टस्तस्य स्नेषेण बद्धनां सद्वीर्णत्वमिति सूचयन्नाह ।
स्नेष इति । वक्रोक्तिषु भणितिभङ्गीरूपालङ्घारवत्काव्येषु । वक्रो-
क्तिष्वित्युक्ता तद्विवरणे काव्यमस्त्रीत्यायातं ततस्वालङ्घार-
कृतं काव्यस्य भेदद्वयमाह । भिन्नमिति । स्खभावोक्तिर्ज्ञाति-
गुणक्रियाद्व्याणां यथावत् स्खरूपवर्णनरूपा, वाङ्मयं काव्यं,
स्खभावाख्यानाद्यलङ्घारवत् भणितिभङ्गीरूपोपमाद्यसङ्घारव-
चेति तत् द्विविधमित्यर्थः ॥ ३६४ ॥

तङ्गाविकमिति प्राङ्गः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्वि संस्थितः ॥ ३६४ ॥
परस्यरेपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।
विशेषणानां वर्थनामक्रिया स्थानवर्णनां ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाङ्गमीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

इत्यं केषाच्छिद्वैचिचाणीं स्वभावाख्यानाद्यलङ्घारत्मुक्तम्
अपराणि चानन्तानि वैचिचाणि सम्भवन्ति तानि च प्रत्येकं
तत्तत्त्वाद्वा दुर्बचानोति सर्वेषामेव तेषां संयाहकमेकमेव भा-
विकाख्यमलङ्घारमाइ । तद्भाविकमिति । प्रबन्धा महाकाव्य-
नाटकाख्यायिकादयस्तदिष्यं तद्दतं प्रबन्धेषु चमत्कारजन-
कतया निवेशनीयमित्यर्थः गुणं शोभाजनकं धर्मं, तत् अलङ्घा-
रेषु प्रसिद्धं भाविकमिति भाविकाख्यमलङ्घारमाङ्गरित्यन्वयः ।
अस्याख्यर्थतां दर्शयति भाव इति कवेरभिप्रायोभावस्तमर्हतीति
व्युत्पत्त्या भाविकसंज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थः, स चाभिप्रायः काव्येष्वा-
चिद्वै आरभावधिसमाप्तिपर्यन्तं संस्थितः, एतेनायमलङ्घा-
रोऽलङ्घारान्तरवन्न पदवाक्यमात्रगतः किन्तु महावाक्यरूप-
प्रबन्धगतोऽपि भवतीति सूचितम् । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वेन वर्णनं भाविकमिति प्रकाशकारः, अहृतपदार्थस्यापि
प्रत्यक्षायमाणत्वमिति दर्पणकारः, तत्र संज्ञायाः सन्ध्यग्रन्थर्थता
न सम्भवतीति विवेचनीयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयान् कतिचित् प्रबन्धधर्मान् दर्शयति ।
परस्यरोपकारिलमिति । वस्तुनि आधिकारिकेतिवृत्तानि
पर्वाणि तदुपकारकाणि प्राप्तिकेतिवृत्तानि, यदाइ नख-
कुडः ‘इदं पुनर्वसु बुधैर्द्विद्विधं परिकस्थते । आधिकारिकमेकं

स्वात् प्राप्निकमथापरम् इति । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वं कवेरभिप्रेतं, यथा रामायणे रामचरितमाधिकारिकं सुयोगादिचरितं प्राप्निकं तयोरङ्गाङ्गितया परस्परोपकारोविद्यत एव । महाकाव्यादौ करितुरगपुरगिरिप्रभृतिवर्णनमपि साच्चात् परम्परया वा प्रधानोपकारे पर्यवस्थतीति बोध्यम् । तथा वर्धानां प्रकृतस्यापरिपोषकाणां विशेषणानामक्रिया अनुपन्यासः अभिप्रेतार्थबोधकविशेषणोपन्यास इत्यर्थः, अद्यमेव परिकरासङ्घार इति प्रकाशकारादयः यथा ‘विशेषणैर्थस्याकृतैरक्षिः परिकरस्तु सः’ इति । अपरे तु अपुष्टलदोषाभाव एवायं नासङ्घार इत्याङ्गः । तथा स्वानानां प्रकृतरसोपयोगविषयविशेषाणां वर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमः पदरचनापरिपाटो तद्वाच्चदीय-प्रतिपादकतासामर्थ्यात् गम्भीरस्यापि गूढतरस्यापि वस्तुनोर्धर्षस्य व्यक्तिः प्रस्फुटलम्, तदिदं सर्वे भावायत्तं कवेरभिप्रायाधीनमिति भावायत्तत्वाङ्गाविकमिदं विदुरिति ॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावस्थितमिदच्चेष्टमलङ्गारतयैव नः ॥ ३६७ ॥
॥ भाविकम् ॥

किञ्च यज्ञेति । सन्ध्योमुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्बहणाख्याः पञ्च, तेषामङ्गानि उपज्ञेयपरिकरादीनि चतुःषष्ठिसङ्घकानि, द्वृत्याः कौशिकीसाच्चारभट्टीभारत्यश्चतसः,

ताचामङ्गानि नव्यनर्थसुर्जीदीनि षोडश, लचणानि भूषणा-
चरसङ्घातादीनि षट्क्रिंशत्, आदिपदेन नाव्यालङ्घारवीथ-
ङ्गलासाङ्गानां ग्रहणं, तत्र नाव्यालङ्घारा आशीराकन्द-
कपटादयस्त्वयस्त्रिंशत्, वीथङ्गानि उद्घात्यकावलगितादीनि
चयोदश, लास्याङ्गानि गेयपदस्त्रितिपाव्यादीनि दश । एतेषां
प्रपञ्चोदशरूपकादौ इष्टव्यः बाड्यम्बियात्र न दर्शितः । एतत्
सर्वमागमान्तरे भरतादिप्रणीतनाव्यग्रास्ते व्यावर्षितं नाव्य-
ग्रोभाजनकतया निरूपितम्, इदम्ब सर्वमस्माकमलङ्घारतयै-
वेष्टमित्यन्वयः । तत्र केषाच्चित् स्वभावाख्यानादावन्तर्भावः
अपरेषां भाविकलमिति दशरूपकादियन्यदत्तोदाहरणदर्शनेन
खबुद्धा विवेचनीयम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलङ्गिण्याणाम् ।
वाचामतीत्य विषयं परिवर्त्तमाना-
नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शुर्थालङ्घारविभागो
नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

ते चाचापि विकल्पन्ते कस्तान् कार्त्तेन वक्ष्यतीत्याद्युक्तं
पुनरपि स्मारयन् परिच्छेदमिममुपसंहरति । पन्था इति ।
अलङ्गिण्याणां पूर्वनिरूपितस्वभावाख्यानाद्युलङ्घाराणामनन्त-

मसीमं विस्तरं सम्भवनं प्रभेदसमूहं संहृत्य कात्त्वेन वकुम-
शक्तया शीर्षयहणन्वायेन प्रकटतरं तं संगृच्छ परिमाणवृत्त्या
परिमितत्वेन स एषः पन्था विवृतः मार्गमाचं प्रदर्शितम् । एष
इत्यत्र एवेति कृचित्पाठः पन्था एवेत्यर्थः । अनेन पथा सञ्चर-
माणेरपरेऽपि भेदाः स्थायं ज्ञातव्या इत्याह वाचामिति वाचां
विषयमतीत्य परिवर्त्तमानान्तिप्रभृतानित्यर्थः । विशेषान् प्रभे-
दान् विवरीतुं प्रकाशयितुम् अभ्यास एव अस्य विवृतमार्गस्य
पुनःपुनःपरिशोलनमेव अखं समर्थः संज्ञिप्तोऽप्यस्मान्त्रिष्ठपण-
प्रकारः पुनःपुनरालोच्यतां तेनैवापरेऽपि प्रभेदा ज्ञातव्या
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीश-भट्टाचार्य-विरचितायां मा-
लिन्यप्रोञ्चनीयमाख्यायां काच्चादर्शटीकायां द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥ २ ॥

काव्यादर्शः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

—०००—

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्याख्यन्तिर्वर्षसंहतेः ।

यमकं, तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

द्वितीयपरिच्छेदे 'काव्यशाभाकरान् धर्मानलङ्घारान्
प्रचक्षते इत्यनेन शब्दार्थसाधारणमलङ्घारसामान्यलक्षणमभि-
धाय शब्दस्य प्रथमबुद्धिविषयतया प्रथमं निरूपयितुमुचिता-
नपि तदीयालङ्घारानतिचमल्कारजमकलाभावादनिरूप्य च-
मल्कारविशेषभूमयोऽर्थालङ्घारा एव विनेयानां प्रवृत्तये पूर्वं
निरूपिताः, संप्रत्युपादेयधर्मेषु प्राप्नावसरान् पूर्वनिरूपि-
तानुप्राप्तभिन्नान् शब्दालङ्घारान्, तदनन्तरं हेयधर्मान् दो-
षांश्च निरूपयितुं तृतीयपरिच्छेदमारभमाणेन प्रथमं मार्ग-
विभागप्रसङ्गेनोक्तलक्षणमपि यमकमनूद्य तत्प्रभेदाः प्रदर्शने।
अव्यपेतेति । अव्यपेतोऽव्यवहितः व्यपेतोव्यवहितस्य आत्मास्त-
रूपं यस्यास्तादृशी वर्षसंहतेः खरव्यञ्जनवर्षसङ्घस्य व्याख्यन्ति-
र्विशेषेणावृत्तिः पुनरुच्चारणं यमकमित्यन्वयः । अस्य विशेषाः
पूर्वमेवोक्ता इति नात्रोच्यन्ते । अव्यपेतव्यपेतात्मेति भेदकथ-
नाय, तथाहि क्वचित् पूर्वाच्चरितवर्णसङ्घस्याव्यवधानेन पुन-

हचारणं कचिद्ग्रवधानेनेति प्रथममिदं भेदद्यम् । अस्य स्वानं
नियमयति तच्चेति । पादानामादिमध्यान्तभागा अस्य स्वा-
नानीत्यर्थः । अचादिमध्यान्तेत्यनेन पादानां स्वप्नवयगतत्व-
मेव यमकस्येति नाश्वस्त्रानीयं मध्यपदेन सम्बवत् स्वप्नमाचला-
भान् चतुरादिखण्डेष्वप्त्यस्य स्थितिर्जातव्या यदाह प्रकाशक्षत् ।
त्रिखण्डे चिंश्टत् चतुःखण्डे चलारिंश्टदिति । एतदुपत्सवणं पादा
अपि अस्य स्वानानीति ज्ञेयम् । यदुक्तं वामनेन ‘पादः पाद-
स्वादिमध्यान्तभागः स्वानानीति । अत्र पादपदेन च पाद-
दयात्मकस्य पदार्द्धस्य पादचतुष्टयात्मकस्य सम्पूर्णपदस्य च
प्रहणं तेन पादखण्डाः पादाः पदार्द्धं सम्पूर्णपदस्य यमकस्य
स्वानानीति निष्कर्षः ॥ १ ॥

एकदिविचतुष्यादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिमध्यान्तं मध्यान्तं मध्याद्याद्यन्तं सर्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तबहुवस्तोषां भेदाः सम्भेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्वैव, दर्शन्ते तेऽन्त्र केचन ॥ ३ ॥

तत्राविभिन्नविभिन्नतया दिविधानामादिमध्यान्तयमकानां
भेदान् क्रमेण दर्शयन् प्रथममविभिन्नं विभजते । एकेति ।
एकदिविचतुष्यादयमकानामविभिन्नामित्यर्थः विकल्पना-
भेदाः, पदस्य चतुष्यादात्मकत्वात् प्रतिखण्डं चलारस्त्वारो-

भेदा ज्ञातव्या इत्यर्थः, यथा अविभिन्नितमादिभागयमकं प्रथ-
मपाद एव, द्वितीयपाद एव, तृतीयपाद एव, चतुर्थपाद एवेति
चतुर्विधम्, तथा मध्यादिभागयमकमपि प्रत्येकं चतुर्विधमिति
अयम्बाविभिन्नभेदप्रकारोऽयपेत्यपेतसाधारणः । अय विभि-
न्नयमकं विभजते आदीति । सम्प्रदयोन्यः सजातीययम-
कान्तरसंमिश्रणजन्याः आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्यान्तसर्व-
तोवर्तमानानां तेषां यमकानां भेदा आत्यन्तवद्वोऽतिवि-
क्षरा ज्ञातव्या इत्यन्ययः । सर्वत इति । सप्तमोब्द्धवचनान्तं,
पदच्छेदस्य ‘आदिमध्यान्तेषु, मध्यान्तेषु, मध्याद्येषु आद्यन्तेषु,
सर्वेषु चेति । मध्यपदानि च सर्वाणि द्वितीयद्वतीयपादबोध-
कानि, चरममादिपदस्य प्रथमद्वितीयद्वतीयपादबोधकम्,
आन्तपादस्यादौ चयाणां पूर्वपादानां स्थितलात् । मध्याद्येति
आद्यस्य मध्यै चेति विच्चः धर्मार्थादिपाठादादस्य परभावः,
तत्र आदिमध्यान्तेत्यस्य प्रथमे द्वितीये, प्रथमे तृतीये, प्रथमे च-
तुर्थे, इति चयः प्रकाराः । मध्यान्तेत्यस्य द्वितीये तृतीये, द्वि-
तीये चतुर्थे, तृतीये चतुर्थे, इति चयः प्रकाराः । मध्याद्ये-
त्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चेत्येकः प्रकारः । आद्यन्तेत्यस्य
प्रथमे द्वितीये चतुर्थे, प्रथमे तृतीये चतुर्थे, द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेति चयः प्रकाराः । सर्वेत्यस्य प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे
चेत्येकः प्रकारः । मिलिला एकादश प्रकाराः । एते
चादिभागविषयाः मध्यादिभागविषयास्य बोधाः । सुकरा
दुष्कराचेति सुबोधा दुर्बोधाचेत्यपि बोधं तदेते कवीनां

बोद्धुणाञ्च क्लेशकरा इति केचन दर्शने न तु सम्बिनः शब्दे
अपीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मानेन मानेन सखि प्रणयोभूतिप्रिये जने ।
खण्डिता कण्ठमास्त्रिष्ट तमेव कुरु सचपम् ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमपादगतमव्यपेतमविमिश्रमादिभागयमकमुदाहरति । मानेनेति । सामप्रयोगेषापत्यक्तमानां नायिकां प्रति नायकभेदितानां सखीनामुक्तिरिच्यं । हे सखि । प्रिये अबे प्रणयिजनं प्रति अनेनेहृत्वेवास्माकमपि क्लेशकरेत्यर्थः मानेनेर्थाकोयेन सह तत्र प्रणयः प्रेम माभूत् प्रियजनं प्रति ईदृशं मानं माकार्षीरित्यर्थः । न तु मान एव छतापराधनायकस्य आसनं तं परित्यज्य किं करोमीत्याह खण्डितेति खण्डिता ‘पार्श्वमेति प्रियो चस्या अन्यमन्मोगचिक्षितः । या खण्डितेति कथिता धीरैरीर्थाकषरायिता’ इत्युक्तखण्डा, अचापिकारेवोथः खण्डितापि लं कण्ठमास्त्रिष्ट स्वयं तस्य कण्ठमास्त्रिष्ट तमेव सचपं सखञ्च कुरु, छतापराधमपि मामियमेदार्थात् स्वयमास्त्रिष्टतीति मला सच्चितो भविष्यतीत्येतदेवास्य शासनमित्यर्थः । अत्र मानेवमानेत्यव्यपेतमादिपादगतमादिभागयमकम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन चंसानां मदनेमदनोदिना ।
मुखमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । मेघनादेनेति । हंसानां
मदनोदिना गर्वमपनयता वर्षासु हंसानां निर्मदलादिति
भावः । मेघस्य नादेन गच्छितेन नुज्जः उद्दीपकत्वात् खण्डि-
तोमानो यस्य तत्त्वात् तादृशं स्वीणां मनः कर्व मदनः
कामो रथ्या अनुरक्तिरूपया खभार्यया सह विगाहते वि-
खोड्यति, वर्षासु कामिनोनां मनो मानं विहाय सकामं
सानुरागस्त्रं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्यतिम् ।
चतुरं चतुरम्भोधिरसनोव्विकरणच्चे ॥ ६ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति । राजन्वत्य इति । भवन्तं
सत्यतिं सुपास्कं प्राप्य प्रजाः राजन्वत्यः सुराजयुक्ता जाताः ।
सुराज्ञ देशे राजन्वान् स्वाच्छतोऽन्यत्र राजवानित्यमरः, ‘राज्ञो
मतौ सौराज्ञे’ इति नस्तोपाभावः । किम्भूतं चबारोऽम्भोधव
एव रसना काञ्ची यस्यास्तादृशी उर्वी तस्याः करयहे राज-
याद्वाभागयहणे अथस्य पाणियहणे चतुरं निपुणम् ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्ग दिवौकसाम् ।
पदातिरथनागाम्बरहितैरहितैस्त्व ॥ ७ ॥

तदेव चतुर्थपादगतमुदाहरति । अरण्यमिति । कैश्चित्
पस्याय जीवद्विस्त्व अहितैः गच्छुभिररण्यमाक्रान्तं प्रविष्टं
तथा कैश्चित् समुखयुद्धेन मृतैरहितैर्दिवौकसां सद्ग खर्ग

आक्रान्तं, किञ्चूतैः पदातिरथनागाम्बरहितैः पदात्यादिसे-
नाङ्गपूर्णैः । एवमव्यपेताविमिश्रथमकस्त्रादिभागविषयास्त-
लारो भेदा दर्शिताः, द्वितीयभागादिविषया अथेवंप्रकारा
बोधाः ॥ ० ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेचयोः ।

विभ्रमं भमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

अथ समेदयोगीनव्यपेतथमकभेदान् दर्शयन् प्रथमं ताव-
दादिमध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं भेदचयं क्रमेणोदाहरति ।
मधुरमिति । नु भोः प्रिये मधुर्वसमस्ते तव अम्भोजसदृशं यद्द-
दनं तत्र वर्त्तमानयोर्नेचयोः ‘सप्तम्यमिदं’ भमरभ्रान्त्या भम-
रमिथुनमिदमितिभ्रमेण, अम्भोजे भमरमिथुनवर्त्तनस्य सम्भवा-
युज्यत एव भ्रान्तिः । किं मधुरं विभ्रमं विलासं विडम्बयति
विशेषेण प्रेरयति अर्पयतीत्यर्थः । उन्नव प्रेरणे इत्यस्य चौरा-
दिकस्य रूपं । वद कथय, तव नेचयोरचयं विभ्रमो भमरभ्रम-
वता वसन्तेनैव किं जनितः भमरमिथुनस्य वसन्तोदयेन समु-
त्पन्नेऽम्भोजे सविलासं वर्त्तत इति युज्यतेऽयं वितर्कः । अम्भो-
जवदने इति सम्बोधनपदमिति कस्त्रित् । नु इत्यत्र नेतिपाठे
किं न विडम्बयति अपि तु विडम्बयत्येवेत्यर्थः, अत्र मधुरं
मधुरमिति वदने वदने इति प्रथमद्वितीयपादविषयमादिभा-
गयमकम् ॥ ८ ॥

वारणो वा रणोद्धामो हयो वा स्मर दुर्द्वरः ।
न यतो नयतोऽनं नस्तद्हो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

प्रथमद्वतीयपादगतं तदेवोदाहरति । वारण इति । हे
 स्मर यतस्तव रणोद्धामो युद्धदुर्द्वरो वारणो वा हस्तो च नास्ति
 तथा दुर्द्वरोरणदुर्द्वर्षो हयो वा घोटकस्य नास्ति ‘वाद्यमुभय-
 प्राधान्यद्योतकं’ तथापि नोऽस्मान् विरहिणेऽनं नाश्चं मृत-
 प्रायत्वं नयतः प्रापयतस्तव विक्रमस्तत्स्मादहो आश्वर्य इत्य-
 च्यतः । दुर्द्वर इति विक्रमस्य विशेषणमिति केचित् ॥ ९ ॥

राजितैराजितैत्येन जीयते त्वादृशैर्नैर्पैः ।
नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । राजितैरिति । आ-
 जिर्युद्धं तत्र तैत्यां तीक्ष्णता प्रचण्डलभित्यर्थः तेन राजितैः
 शाभितैस्त्वादृशैर्नैर्पैर्वसुधा पृथिवी नत्स्थालोक इत्यर्थः जीयते
 जयेन प्रथमं ज्ञाणोक्तियते, पुनर्जयानन्तरं वसूनां धनानां धा-
 रया धारावृष्ट्या निरन्तरदानेनेत्यर्थः त्रिप्तिं जीयते च । इत्य-
 मादिमध्यान्तेत्येन प्रतिपादितास्त्वयोविभागा उदाच्छताः ॥
 ॥ १० ॥

करोति सद्वकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।
मन्मनोमन्मनोऽप्येष मत्तकोक्तिलनिस्तनः ॥ ११ ॥

अथ अध्यान्तेत्येन प्रतिपादितं तस्य प्रकारचयं क्रमेण
 इर्षयन् प्रथमं द्वितीयद्वतीयपादगतमुदाहरति । करोतीति ।

वहकारस्यामस्य कलिका मन्मानः प्रियाविरहिणो मम मान-
सम् उत्कलिकोच्चरमुत्कल्पाप्रधानं करोति वसन्तागमसूचक-
तयोद्दीपकलादिति भावः । अ केवलमेकैवेयं किञ्चु मन्मानः
कर्षमूले गुप्ताक्षाप इव, गौणप्रयोगोऽयम्, एष मन्मानां
वसन्तप्रारम्भेणोन्नदानां कोकिलानां निखनोऽपि, सोऽपि
मम मानसमुत्कलिकोच्चरं करोति । मन्मानस्य ‘सुरते कर्ष-
मूले तु निजदेशीयभाषया । इम्यत्योः कथनं यन्तु मन्मानं
तं विदुर्बुधाः’ इत्युक्तस्त्वाणः । मां मनुते उद्दिश्नति पचा-
दित्वादजिति केचित् । मनसि मनुते प्रबुद्ध्यतीति मन्मानः
कामः मन्त्रकोकिलनिखनस्येत्यपरे । अच कलिकोत्कलि-
कोच्चरमित्यन्त तकारस्य खरशून्यत्वात् तद्ववधानेऽपि यम-
कस्य नायपेतत्वद्वानिः पश्चीयवर्षसङ्कापूरकतया खरयुक्त-
स्यैव वर्षस्य व्यवधायकलाभ्युपगमात् एवमन्यचापि वोध्यम् ॥

॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशाविहताविह तादशी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । कथमिति । प्रे-
षितं नायकं प्रति दूतीं प्रेरयन्नाय नायिकाया वाचिकमिदं । इह
वसन्ते त्वदुपलम्भाशायास्तव प्राप्तिप्रत्याशाया विहतौ विघाते
सति तादृशी अनुभूयमाना अङ्गनाशिनी अङ्गन्त्यकरी कृष्ण-
मरुपेत्यर्थः अवस्था कामदशाविशेषः अङ्गनां स्त्रियं मामा-

रोढुमाक्रमितुं कथं जास्तं न समर्था अपि तु समर्थेव,
पुहषा हि कथस्ति धैर्यमवस्थन्य कामदशया नाभिभूयके
अज्ञनास्तु स्वभावतोऽधीराः सुतरामभिभूयन्त एवेत्यज्ञना
पदस्य सार्थकं, तव विरहे अतिकृशा मरणोन्मुखी जातास्तीति
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

निगृह्ण नेत्रे कर्षन्ति बालपञ्चवशेभिना ।

तरुणा तरुणान् छटानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

तदेव वृत्तोयच्चतुर्धपादगतमुदाहरति । निगृह्णेति । नलि-
नोन्मुखाः पद्मेषु पतनोद्युक्ता अलिनोभ्यमराः बालैः को-
मलैः पञ्चवैः श्रोभिना तरुणा दृच्छेण कर्त्रा छटान् प्रथममाङ्ग-
ष्टान् तरुणान् यूनो नेत्रे निगृह्ण तरुणोभादर्शनोत्सुके चञ्चुपो
बलेन गृहीत्वा कर्षन्ति स्वशेभादर्शनपरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । इत्यं
मध्यान्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारचयमुदाहतम् ॥ १३ ॥

विशदा विशदामन्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥

अथ मध्याद्येत्यनेन प्रतिपादितमेकप्रकारं दर्शयति । वि-
शदेति । विश्वनः प्रविशन्त आमन्ताश्च सारसाः पञ्चविशेष
यच तादृशे सारसे सरःसमन्विति जले वर्तमाना विशदा शुभ्रा
दूयं हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुम्हितकूजितेन छत्वा उद्दी-
यकलेन विरहिणामसद्यताद्गुतस्य कुम्हितलं, माम् अन्तकसः

यमस्य आमिषं भोग्यं कुरुते, मां मारयितुं चेष्टत इत्यर्थः ।
आमिषं पुण्यपुण्यकम् । भोग्यवसुनि समोगेऽप्युत्कोचे पञ्चलेऽपि
चेति भेदिनो । अत्र मध्योर्धितोयद्वतीयपादयोराशपादे च
यमकमित्येक एव प्रकारः ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयापेढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

अथाद्यन्तेत्यनेन प्रतिपादितं प्रकारचयं क्रमेण दर्शयन्
प्रथमं प्रथमदितीयस्तुर्थपादगतमुदाहरति । विषममिति ।
अपेढमलया परित्यक्तिमानीजनितमास्तिन्यया इन्दुकलया
सह वर्तमानः तथा मदनन्दनः मम विरहिषोऽनन्दनोऽस-
न्नोषकः मदं मदनस्य गर्वं नन्दयति वद्वयतीति स तयेति
वा, तादृशो मस्यानिलः विषममप्रतिविधेयं विषं गरस्य तथा-
विधगरस्यरूपमित्यर्थः, मदनं काममन्वेति अनुगच्छति उद्दी-
पयतीत्यर्थः । इन्दुकला मस्यानिलस्य काममुद्दीपयतीत्यर्थः ।
विषमं विषमन्वेतीत्यत्र यस्यमानपद्योरेकस्य सानुखारत्वेना-
वक्तोषस्येत् विषमं विषमं क्षौटीति प्रथमपादः पठनीयः ।
दितीयविषममित्यस्य विषेण मा उपमा यस्येति व्युत्पत्त्या विष-
सहृशमित्यर्थः, क्षौटीति तोक्षणं करोति ॥ १५ ॥

मानिनो मानिनीषुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग ! मे ।

हारिणी हारिणी शर्मा तनुता तनुता यतः ॥ १६ ॥

प्रथमद्वतीयचतुर्थपादगतं तदेवोदाहरति । मानि-
नीति । हे अनङ्ग मा मां ते तव निषङ्गलं निरन्तरब्रह्मनिकर-
पतनेन दृणप्रायत्वं निनोषुः प्रापयितुमिच्छुः तथा हारिणी
हारवती अतएव हारिणी मनोहारिणी हाराद्युक्तारेण
मनोहररूपवत्तात् द्विगुणतरं विरहदुःखं वर्द्धयन्तीत्यर्थः इयं
मानिनी तनुतां यतः दुखां मानं दृढा चिन्तया क्षीणतां
प्राप्नुवतो मे मम शर्वं मङ्गलं तनुतां करोतु मानत्यागेन यथेयं
मे सुखजनिका स्थात् तथा भवदनुयहो भवतित्यर्थः । यत इति
दृणगतावित्यस्य शब्दन्तस्य षष्ठीरूपम् ॥ १६ ॥

जयता त्वमुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलंकुर्वदलिमहलि मतिप्रये ॥ १७ ॥

तदेव द्वितीयद्वतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । जयतेति ।
हे मतिप्रये मम प्राणप्रतिमे अस्मान् जयता वशोकुर्वता त्वमु-
खेन अकथं कथारहितं निर्विवादमित्यर्थः यथा तथा कमलं
पद्मं कथं न जितम् अपि तु जितमेव, किञ्चूतं कं जलमलंकु-
र्वत्, तथा अलिमन्ति भ्रमरविश्विष्टानि यानि दलानि तान्वस्तु
सन्तोति अलिमहलि । एवमाद्यन्तेयनेन प्रतिपादितास्त्वयः
प्रकाराः उदाहताः ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणोवारुणीभूतसौरभा सौरभास्यदम् ॥ १८ ॥

अथ सर्वत इत्यनेन प्रतिपादितं पादस्तुष्टयगतमव्यपेत-
मादिभागयमकमुदा इरति । रमणोति । ईदृशी रमणी स्त्री मे
मम रमणोया रतिस्थानं, कीदृशी पाटसा पाटसाखदक्षकुसुमं
इरीतक्षादिषु पाठात् स्त्रीत्वं । तदत् पाटसं श्वेतरक्षवर्णं अङ्गुकं
वस्तं यस्याः सा, अतएव अरुणीभूता सौरी सूर्यसमन्वितो भा-
दीप्तिर्यज्ञ तादृशी वारुणीव पञ्चमदिग्वित्या तथा सौरभस्य सौग-
न्धस्यात्यदं स्थानम् । इत्यमादिमध्यान्तेत्यादिकारिक्या प्रति-
पादिता अव्यपेतादिभागयमकस्यैकादश प्रकारा उदाहृताः ॥

॥ १८ ॥

इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्णन्ते विकल्पादत्य केचन ॥ १९ ॥

इतीति । पादादियमकं पादस्यादिभागगतयमकं । वि-
कल्पितं सप्रभेदं इर्षितं । विकल्पा भेदाः । तस्य यमकस्य ।
केचन न तु सर्वे ॥ २० ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सच्चकारोऽमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

तत्र व्यपेतमादिभागयमकमेकस्मिन् पादे न सम्बवतीति
प्रथमं प्रथमदितीयपादगतं तदुदाहृति । मधुरिति । मधु-
र्वसन्तः एषदृशां इरिणाच्छीणां मानं प्रणयेष्वाकोपं सह-
कारोऽमेनैव, छद्मिहितभावलादुक्तसहकारमुकुलेनैवेत्यर्थः

252

अन्धशेषं मानेतिनाममाचावज्जिष्टं करिष्यति नवर्थंतोमानं
रचिष्यतीत्यर्थः, किञ्चूतेन यतोमधुरेण मधुयुक्तेन मधुविन्दून्
इरतेत्यर्थः तथा सुगन्धिना, इत एवाख्यादोपकल्पम् । तत्र
मधुरेण मधुरेणेतिवर्षमहादृष्टेरूपां मानमितिवर्षचतुष्टय-
च्यवच्छितलाङ्गपेतयमकल्पम् । एवमयेऽपि वोधम् ॥ २० ॥

करोत्तिताम्बो रामाणां तन्मीताडनविभ्रमम् ।
करोति सेर्वं कान्ते च अवणोत्पत्ताडनम् ॥ २१ ॥

तदेव प्रथमद्वतीयपादगतमुदाहरति । कर इति । रा-
माणां रमणोवामतिताम्बोत्तिसोहितः करः पाणिः तन्मी-
ताडनविभ्रमं वीणागततन्त्रालुकात्तरसं यविसासं कर्त्त-
करोति, तथा कान्ते च उत्तापराधे नायके च सेर्वं यथा तथा
अवणोत्पत्तेन यत्ताडनं तदपि करोति ॥ २१ ॥

सकलापोऽसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।
मेघाली नर्त्तिता वातैः सकलापोविमुच्चति ॥ २२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । सकलापोऽसन-
येति । वातैर्नर्त्तिता सकला मेघाली अपोजलानि विमुच्चति
वर्षति, अनु पञ्चात्त्र कलापद्य पिच्छस्य यदुऽसनमुञ्जमनं तेज
सह वर्त्तमानया कलापिन्या मरुर्या नृत्यते । वर्षात्त्रभावो-
ऽयम् ॥ २२ ॥

ख्यमेव गत्तानकलि कामिनि ! ते मनः ।
कलिकामित्र नीपस्य हृष्टा कां न स्पृशेहशाम् ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयद्वतीयपादगतमुदाहरति । ख्यमेवेति । ऐ
 कामिनि ख्यमेव बायकक्षतानुगच्छमन्तरेष्वैव गत्तान् मानस्यः
 कलिः कलिहः मानवनकः कलिर्भा अस्मात् तादृशं ते तद
 मनः कर्व अतिकोमलताद्वैर्यशूल्यमित्यर्थः, इह प्राण्टप्रा-
 रमे उद्धतां नीपस्य कदमस्य कलिकां कोरकं हृष्टा कां दशां
 न स्पृशेत् अपि तु सर्वा अपि कामदशाः प्राप्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आरुद्वाक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्यलीमिमाम् ।
द्वत्यत्येष लसद्वाक्चन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । आरुद्वेति । आ-
 क्रीड उद्यानं तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतस्य इमां, चन्द्रकान्तो-
 मणिविशेषस्य स्वस्त्रोमारुद्वा एष शिखावलोमयूरः लसन्
 चन्द्रकाणां मेचकानामन्तः प्रान्तभागो यस्य तादृशः सन् न्-
 त्यति ॥ २४ ॥

उद्दृत्य राजकादुव्वीं द्वियतेऽद्य भुजेन ते ।
वराहेणाद्वृता यासौ वराहेऽपरि स्थिता ॥ २५ ॥

तदेव द्वतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । उद्दृत्येति । ऐ
 राजन् यासौ वराहेण ग्रूकरमूर्च्छिना भगवता विष्णुना उद्वृता

पातालादुच्चोलिता सती वराहेः श्रेष्ठनागस्थानन्तस्थोपरि
स्थिता सा उर्बी अस्य तव भुजेन राजकाद्राजष्टुन्दादुद्धृत्य
ध्रियते ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तकरेण दिष्टतां इताः ।

करेण वः चरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमदितीयहतीयपादगतमुदाहरति । करेणेति ।
हे राजन् रणेषु दिष्टतां रिपूमन्तकरेण विनाशकारिष्ण
ते तव करेण इस्तेन इताः करेणवोगजाः चरद्रका गच्छद्गुधि-
राः शब्दः सन्ध्याघना इव सन्ध्याकालीना मेघा इव भान्ति ।
'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतकृजे' इति मेदिनी ॥ २६ ॥

परागतरुराजीव वातैर्धस्ता भट्टैश्चमूः ।

परागतमिव क्वापि परागतमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव प्रथमहतीयष्टुर्धपादगतमुदाहरति । परेति । वा-
तैर्धस्ता धंसिता उत्पाटितेत्यर्थः अगस्य पर्वतस्य तदराजीव
ष्टुत्तरेणीव भट्टैर्वर्णनीयनृपमैन्यैः परा परकीया चमूः चेना
धस्ता विनाशिता, अन्तर्भृतस्यर्थलात् धंसतेः सकर्षकलम् ।
ततश्च परागेः धस्तावशिष्टपत्तायमानपरचमूत्यापितधूसिभि-
स्ततं व्याप्तं सदम्बरमाकाशं क्वापि द्वीपान्तरे परागतमिव
पत्ताचितमिव धूसिभिरम्बरमस्त्रितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनयुतिः ।
स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तित्वा ॥ १८ ॥

तदेव द्वितीयद्वतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति । पालिति ।
 नवघनस्येव श्रुतिर्यस्य सः, तथा दानवकुलध्वंसी, तथा सदानः
 समदो वरः श्रेष्ठो यो इन्नी कुवलयापीडाख्योगजस्यास्य इन्ना
 स प्रसिद्धो भगवान् विष्णुर्वै युग्मान् सदा पातु ॥ १८ ॥

कमलेः समकेशन्ते कमलेष्याकरं मुखम् ।
कमलेष्यं करोषि त्वं कमलेष्वोमदिष्णुषु ॥ १९ ॥

बर्वपादगतं तदेवोदाहरति । कमिति । हे सुन्दरि ते
 तव कं शिरः अखेभ्रमरस्य समाः सदृशाः अतिश्यामला इत्यर्थः
 केशा यत्र तत्, तथा तव मुखं कमलेष्याकरं पद्मानां देषहृत्
 कमलसदृशमित्यर्थः, अतएव त्वं कमलेव सक्षमोरिव कं जनं
 उमदिष्णुषु उग्मादवस्थु मध्ये अखेष्यमगणनीयं करोषि अपि हु
 बर्वानेव पुरुषानुग्रहत्तान् करोषीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमदृशः कर्तुमदभ्रजघनाः शमाः ॥ २० ॥

सम्प्रति व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्त-
 राणि दर्शयन् प्रथमं प्रथमद्वितीययोरेकविधं द्वतीयचतुर्थयो-

खन्यविधमुदाहरति । मुदेति । उहाराषि महानि महाभूत्या-
गीत्यर्थः मणिभृषणानि मणिमयाक्षररणानि यासां ताः, तथा
मदेन मध्यापयोगेन सौभाग्ययोवनाद्यवसेपजविकारविशेषेण
वा अमन्यो घूर्णन्यो हृशश्चूषि यासां ताः, तथा अद्भजघनाः
पृथुजघनाः स्त्रियः मुदा इर्षण रमण कान्तमन्वीतमनुगतं
कर्तुं मुदा अन्वीतं इर्षयुक्तं कर्तुमिति वा ज्ञमाः बर्मर्थाः ।
अन्वीतमिति ईगतावित्यस्य रूपम् । अत्रादभजघना इत्य
अद्भमदना इत्येवपाठः सम्यक् पूर्वपादचये वर्षचतुष्टयस्त्वैव
यम्यमानलादिति ष्ठेयम् ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामार्हत्वैर्मे हतं मनः ।

उदितैरपि ते दूति ! मार्हतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

तदेव प्रथमहतीययोर्दितीयचतुर्थयोस्त्रोदाहरति । उदि-
तैरिति । आः इति खेदे, अन्यपुष्टानां कोकिलानामुदितै-
रहडतैः ‘उत्पूर्वादिष्ण गतावित्यस्मात् कर्त्तरि नः । हतैः शब्दैर्मे
रुनो हतं हिंसितं व्यथितमित्यर्थः । न केवलं तैरेकैरेव किन्तु
हे दूति ते तव उदितैर्वचनैरपि । वदतेर्भावे नः । प्रियाङ्केशनि-
वेदकैर्वचनैरपि हतं तथा दक्षिणैर्दक्षिणदिग्मवैर्माहतैर्वाय-
भिरपि’ ॥ ३१ ॥

सुराजितश्रियोयूना तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः ज्ञरत्खेदसुराजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोद्दितीयद्वौययोसादाहरति । सुरेति । तनु चीणं मध्यं यासां ताः, तथा चरन् सत्त्वोदयाङ्गल्यः खेदो धर्मजलं तेज सुराजिताः सुग्रोभिताः मुखानि इन्द्रवस्त्रा इव ते यासां ताः स्त्रियः सुरया मधेन जितापरासा इर्ष्णज्ञा यासां ताहृशः सत्यः यूनां तनुं देहं जात्याश्रयणादेकवचनम्, अध्यासते अधिग्रहेते ‘यत्तार्थोऽधिष्ठादेरित्याधारस्य कर्मलम् ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोऽप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकस्योऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

इत्यमव्यपेतं व्यपेतस्त्र यमकं दर्शितं सम्प्रति तयोरेकच संभिश्चणेन भेदान्तराणि दर्शयन्नाह । इतीति । अपिना पूर्वदर्शिताव्यपेतयमकसमुच्चयः । अव्यपेतव्यपेतात्मा अव्यपेतव्यपेतसंभिश्चणात्मकः, विकस्यो यमकस्य भेदः । तद्यथेति, अव्यपेतव्यपेतात्मकं यमकं यथेत्यर्थः, यदा तदित्यव्ययं स विकस्यो यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सालं सालं बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

नालीनालोनवकुलानालो नालोकिनोरपि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोस्त्रूतीयचतुर्थयोस्त्रदुदाहरति । सालमिति । प्रोषितं नायकं प्रति द्रुत्या नायिकावस्थावर्णनमिदं । या आख्ती मम सखी सालम्बाः सम्मानलेन सहवर्त्तमाना

याः कस्तिकाः कोरकास्ताः सत्तति गच्छतीति सात्तमकस्तिका-
सात्तः । कर्मणो णडिति षट् । तं सात्तं दृच्चमात्रं सर्ववृत्तं वा,
‘सात्तः पादपमाचेऽपि प्राकारे सर्वपादपे’ इति मेदिनी ।
वीचितुम् उद्दीपकलाद्वष्टुं नात्तं न समर्था । सात्तमकस्तिकाः
सात्ताः आवरणकारित्वात् प्राकारा इव अचेत्यन्ये । तथा
आत्तीयन्तेऽतेति आत्तीनाः ‘अधिकरणे कः’ तादृशा वक्तुसा
वक्तुसवृत्तायैसादृशानसोन् भमरानपि वीचितुं नात्तं । तथा
अत्तीकं मिथ्यावचनं तदित्यते यात्तां तात्तथा तादृशीरत्ती-
किनीः इटिति तव प्रिय आगमित्यतीतिमिथ्यावादिनीः सखी-
रपि वीचितुं नात्तं, यदा अत्तीकिनीः पद्मिनीः । ‘अत्तीकिनी
पुटकिनी विस्त्रिनी पद्मिनी तथेति व्याडिः । अत्र प्रथमपादे
सात्तं सात्तमित्यव्यपेतं तस्यैव दितीयपादे व्यवधानेन पुनरा-
द्वृत्तिरिति व्यपेतस्त्र, एवमुच्चराद्दें नात्तीनात्तीत्यचापि अत्र
वर्षदयस्यापि संहितत्वमस्येवेति न यमकलाभावशङ्का ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमोक्तितुम् ।
तारतारम्बरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्दितीयवृत्तीययोस्योदाहरति । का-
लमिति । का प्रियविरचिणी नारी ईदृशं कालं प्रावृट्समय-
मोक्तितुमत्तं समर्था अपि तु न कापि, कालपदस्त्र तदुत्पन्नो-
दीपकवस्त्रपरम् । किञ्चूतम् अनात्तस्याः सम्यगदृश्यात्तारा
उज्ज्वलास्तारका नक्षत्राणि यत्र तं, तथा तारतया अत्युच्चलेन

अरन्यं अवण्डुःखदं रघितं मेघानां गर्जितं यत्र तं, तथा
कालाः कृष्णवर्णो महामो घना मेघा यत्र तम्, अतएव कालं
विरहिणां साक्षाद्यममिव । अत्र कालं कालेत्यच एकस्य सानु-
खारते अपरस्य तदभावे यद्यसन्तोषस्तदा कालं कालं दुरा-
खक्षेति प्रथमपादः, कालं कालंकृतं घनैरिति चतुर्थपादस्य
पठनीयः, घनैः कालंकृतं कुसितालङ्घारवन्मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।
यामयाम धियाऽस्त्वत्याया मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति । यामेति । निशायामु-
दीप्तमदनस्य खावस्यानुमितनायिकावस्यस्य कस्यचिद्विरहि-
णोविस्तापवर्णनमिदम् । यामत्रयस्य प्रहरत्रयस्त्राधीनः प्रहर-
त्रयकृत आयामोदैर्घ्यं यस्याः सा तथा तथा निशा रात्रा हेतुना
वयं मरणं याम गच्छाम, निशायास्त्रियामात्मकलं यथा
'चियामां रजनों प्राञ्जल्यक्षाद्यन्तचतुष्टयम्' इति सृतिः । भव-
त्वस्त्राकं मरणं न तत्र विशेषेण इानिः किन्तु धिया भनसा वयं
यां काळामयाम अगच्छाम खस्त्रिन् यस्याः प्रणयमवर्द्धयामे-
त्यर्थः, खड्परस्मैपदोन्तमपुरुषबङ्गवचनं । सा अस्त्वत्याया मां
विना अस्त्रिं प्राणपीडामायाति प्राप्नोतीति आयातेः क्षिप्,
ईदृशी सा मया मथितैव मयैव विदेशागतेन सा विनाशिता
मयि प्रणयं छाला सा तपस्त्रिनी विषयते दूषमेव मे महती
शानिरिति भावः ॥ ३६ ॥

इतिपादादियमकविकल्पस्येदशी गतिः ।

एवमेव विकल्पानि यमकानोतराण्यपि ॥ ३७ ॥

आदिभागयमकमुपसंहरति । इतीति । गतिर्दिक् । इत-
राणि मध्यान्तभागगतानि अव्यपेतव्यपेततन्मिश्रहपाणि एवमेव
पूर्वोक्तप्रकारेणैव एकदिच्चिच्छुष्टादेत्यादिआदिमध्यान्तेत्यादि-
कारिकोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः, विकल्पानि विकल्प ज्ञातव्यानि
कानिच्चिदेव मया दर्शयिष्यन्ते सकलानि तु पूर्वप्रदर्शितादि-
भागयमकरीत्या स्वयं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चभयाङ्गेदाः कार्त्त्वेनाख्यातुमीहिताः ।

दुष्कराभिमता येतु वर्णन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३८ ॥

न नु भवतैव कथं साक्षेन न दर्शितास्तचाह । नेति ।
प्रपञ्चभयात् यन्यबाङ्गल्लक्षणत्रोहृष्मुख्यभयेन, ईहिताः इष्टाः ।
दुष्कराभिमताः दुष्करत्वेनान्येषां निश्चिताः, वर्णन्ते उदा-
द्ध्रियन्ते, वक्ष्यन्त इति क्वचित्प्राठः । तेऽत्रेत्यत्र तचेति क्वचित्प्राठः
तत्र तेषु मध्ये ॥ ३८ ॥

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

तत्राव्यपेतं सर्वपादगतं मध्ययमकमुदाहरति । स्थिरायत
इति । स्थिरा अविनश्वरा आयतिरुच्चरकालो यस्म च तथा

तस्म्बोधनम् ‘उभरः काल आयतिरित्यमरः । ऐ स्थिराथते
भवान् यतेः संयमात् ममाधेरित्यर्थः, न हीयते न अुतो भवति
कर्षकर्त्तरि रूपम्’ यतो यतेश्चियः इश्चियसंयमवान् इश्चिया-
णामसंयमे हि समाधेः स्थिरलं न भवति तदुक्तं ‘बखवानिश्चि-
यामो विद्वासमपि कर्षति’ इति । तथा ते तव आमायतापि
मायारहितलमपि इयते एतत्परिमाणाय अतिप्रभृतायेत्यर्थः
तथा चयं नाश्चम् अयते न गच्छते नित्यायेत्यर्थः सुखाय परा-
नन्दायाभृत् । अत्र यतेयते इति पादमध्यस्तखादृत्तिः ॥

॥ ३८ ॥

सभात्तु राजन्नसुराहतैर्मुखे-
मद्वीसुराणां वसुराजितैः सुताः ।
न भात्तुरा यान्ति सुरान्न ते गुणाः
प्रजात्तु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तदेव प्रतिपादं केवलव्यपेतमुदाहरति । सभास्ति । ऐ
राजन् ते तव गुणाः सुरान् देवान् न यान्ति सुराणां गुणे-
भ्योऽप्युत्कृष्टा इत्यर्थः, सुरान्न यान्ति अपि तु यान्येवेति केचित् ।
किञ्चूताः मद्वीसुराणां ब्राह्मणानाम् असुराहतैः सुरापानेन
हतप्रायभिन्नैः अतिपविचैरित्यर्थः तथा वसुना तेजसा राजितैः
शोभितैः धनदानेन प्रफुल्लैरिति वा ‘देवभेदेऽग्नेरम्भो वसुन्ने
धने वस्तियमरः’ ईदृशैर्मुखैः सभात्तु सुताः प्रशंसिताः, तथा
भासुरा उज्ज्वलाः, तथा रागस्त्रां प्रत्यनुराग आत्मसु मनःसु

यामां तास्था तादृशोषु प्रजासु राशितां प्रभूततां गताः
प्रजाभिर्बङ्गतया गृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित ! प्रमन्त या
विभूषणं धार्यमिहापुमन्तया ।
रतोत्सवानन्दविशेषमन्तगा
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमन्तया ॥ ४१ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति । तवेति ।
किमिति विभूषणमियं न परिदधातीति पृच्छन्तं शठनायकं
प्रति सखा उक्तिरियं । हे असच्चरित हे प्रमन्त चा तव प्रिया
प्रेयसी लोकसन्निधाने लया प्रेमाख्यदत्तेनोच्यमानेत्यर्थः, सच्च-
रिताप्रमन्तेति पाठे सच्चरितेति अप्रमन्तेति च सोऽसुष्टुप-
समुद्धिपदद्वयं । तया इह प्रस्तावे रतरूपो य उत्सवस्तज्जन्यो य
आनन्दविशेषस्तेन मन्तया सत्या अंशुमहीनिमद्विभूषणं धार्यं,
सम्प्रति तु लयि नायिकान्तरासकेऽस्या रतोत्सवानन्दविशेषो ना-
स्येव तत्किमिति विभूषणं धार्यमित्युत्तरवचनमत्र प्रतीयमानं
बोल्णं, ननु शोभार्थमपि किमिति न धार्यते तचाह प्रयोज-
नमिति हि अतः कान्तिमन्तयानैसर्गिकविलक्षणसौन्दर्यवत्तेन
विभूषणैः प्रयोजनं कार्यं नास्ति, कान्तिरेवास्याः शोभासम्या-
दिका न पुनर्विभूषणमित्यर्थः । आनन्देत्यत्र आमोहेति क्वचि-
त्पाठः । प्रयोजनं नास्ति ईत्यत्र न मे फलं किञ्चनेति पाठस्तु
न मनोरमः ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्यस्त्रं दैन्यरसेन नेन ते ॥ ४२ ॥

अव्यपेतं तदेवोदाहरति । भवादृशा इति । हे नाथ
राजन् भवादृशा नृपजनाः नतेन्मनस्य रसमास्त्रादं न जानते,
कुत इत्याह खलु यतः मन्त्रं सम्यक् नमनम् इनता प्रभुता च
ते सन्नतेनते विरुद्धे सामानाधिकरण्यशूल्ये, तर्हि के जानत
इत्यचाह ये जना दीना एव केवलं दरिद्राः ते तेन प्रसिद्धेन
दैन्यरसेन दारिद्र्यरूपेण विषेण दैन्यस्य रसेनास्त्रादेन वा
हेतुना नतेन शिरसा ते तव अलमत्यर्थं चरन्ति लामुपचर-
न्तीत्यर्थः । ते तु भयं नतेन शिरसेति केचित् । ‘रसो गन्धरसे
जत्वे । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ इवरागयोः । देह-
धातुप्रभेदे च पारदास्त्रादयोः पुमान्’ इति मेदिनी ॥ ४२ ॥

स्त्रीलास्मिन्नेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजुभितेन जघनेन च दशितेन
सा हर्जन्त तेन गतिं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

एकच व्यपेतसर्वपादगतमध्यान्तयमकदयमुदाहरति । स्त्री-
ज्ञेति । सा नायिका शुचिना शुद्धेन स्त्रीलास्मितेन सविलास-

सेषद्वृक्षेन मां इन्ति व्यथयति, एवं सृषुगा मधुरेण उदितेन वचसा, तथा सृषुगा इष्टेन व्याखोकितेन वीचितेन, ‘चिक्षिष्टेऽत्ये सृषुरित्यमरः । तथा गुहणा सृष्मजघनगौरवान्यरेण गतेन गमनेन, तथा व्याजृभितेन जृभया, जृभा हि स्त्रीणामनुरागं व्यञ्जयति, चदुकं ‘जृभते स्फोटयत्युप्तं वास्त्रमाद्धित्य चुम्भति’ इति । तथा दर्शितेन कथम्भित् प्रकाशितेन जघनेन च । सर्वत्र करणे दृतीया । तेन तत्तत्करणक-इनमेन हेतुना भम जीवितेन गलितं गतमिव । भावे तः । अत्र पादानां मध्येष्वन्तेषु च तेनेत्यस्य पुनःपुनरादृत्तिः ॥ ४३ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-
मात्मानमानतजगत्प्रथमानमानम् ।
भूमानमानमत यः स्थितिमानमान-
नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । श्रीमानिति । हे जनोः यूमात्मानं ब्रह्म आनन्द नमस्कुरत, किञ्चूतम् अमरवर्त्म आकाशं तेन समानं मानं परिमाणं यस्य स तथा तम् आकाशवदपरिच्छब्दमित्यर्थः, तथा आनन्दे उपासनार्थं नन्दे जगति प्रथमानो विक्षारं गतो मानः पूजा यस्य स तथा तं, तथा भूमानं महान्तं, यदा सुवा भूरूपेण कार्येण मीथतेऽनुभीथते यस्तम्, अथवा भूराश्रयोऽधिष्ठानमित्यर्थः, तत्त्वेन मीथते ज्ञायत इति तम् भ्रमविषयस्य प्रपञ्चस्थाधिष्ठानमित्यर्थः ।

एव ज्ञामरवर्त्मसमानमानमित्यनैकार्थत्वाभावः । तथा अमानान्वपरिमितानि नामानि यस्य स तथा तं प्रकृतिसम्पर्केष बज्जभिर्नामभिः स्थाति गतमित्यर्थः, तथा आ ईषत् अनन्ति श्वमन्तीत्यानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनस्तैर्मतं योगधारणया ज्ञातम्, तथा प्रतिमीथते एभिरिति प्रतिमानानि प्रमाणानि तैर्मानं ज्ञानं यस्य स तथा तद्विक्षं प्रमाणैरवेदमित्यर्थः, यदा अप्रतिमानमनुपमं मानं ज्ञानं यस्य स तथा तं प्रत्यचादिलैऽकिकप्रमाणताटस्थेन केवलं मनःसंयमेन ज्ञायमानमित्यर्थः । नन्वेवम्भूत आत्मा गगनकुसुमादिवदल्लीक एवास्तां चार्वाकादिभिरनङ्गीकृतलाभात्तचाह य आत्मा स्थितिमान् स्थिरतरः जगदुत्पत्तिविनाशकारितयावश्शाभ्युपेष्टलान्नित्यः स्थिरतरत्वेन योगिनामनुभवविषयतयानपञ्चपनीय इति वा, तथा श्रीमान् स्वयं प्रकाशमानः, तथा अमान् विभुलात् क्वचिदपि न माति । यमकानुरोधाद्विवितयोजना सोढव्या । अचार्द्वदयान्ते हसन्नमकारयोः पद्मपूरकलाभावेनागच्छलान्नानमानेत्यच नान्तयमकलहानिः । पादानां मध्येष्वन्तेषु च मानयुग्मानामव्यवधानेनावर्त्तनात् पादचतुष्टयगतमयपेतमधान्तयमकमिदं । ननु मध्यपदं यमनयोगयप्रथमखण्डतादृशान्तखण्डयोरन्तरालवाच्च, यमनयोग्यता चैकवर्षस्य न सम्भवति वर्षसंहतेरित्युक्तेः तत् कथमेकवर्षात् परं मध्यमकप्रदर्शनमिति चेन्नौवम् आद्यन्तवर्षयोरन्तरालस्यैव मध्यपदेनोक्तलात्, अपरितोषस्येदिदमपि नमाननमानेति व्यपेतमधान्तयमकोदाहरणं बोध्यं पूर्वपदे

वर्णद्वयस्य च मनमत्र तु वर्णत्रयस्येत्युदाहरणान्तरदर्शनायाः फलम्, अव्यपेतमध्यान्तयमकोदाहरणन्तु स्वयमूहनीयम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती
सारभृतमुरुसारधरा तम् ।
सारसानुकृतसारसकाञ्ची
सारसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमध्ययमकमुदाहरति । शारथन्तमिति । सा काचित् स्वी रसायनमनुतमपि असारं तुच्छमदैति अवगच्छति प्रियालिङ्गनसुखादमृतपानसुखमपकृष्टमिति जानातीत्यर्थः, किञ्चूता शारयन्तं स्वकुञ्जमभिशारथनं तथा शारभृतम् अयमेव जगत्येकः सार इत्यभिमन्यमानं तं कान्तम् उरसा वचसा रमयन्ती वचसा आलिङ्ग्न रमयन्तीत्यर्थः, उरसा शारयन्तमास्त्रिव्यन्तं तं रमयन्ती प्रत्यालिङ्गनेन सुखयन्ती ‘स्तु आसुरणे’ इत्यस्य चौरादिकस्य रूपमिति वा । तथा उरुसाराणि सुवर्णालङ्घारान् धरतीत्युरुसारधरा । उरुसारं सुवर्णं स्वादिति व्याडिः । तथा शारसैपक्षिविशेषैरनुकृता शारसा सशब्दा काञ्ची यस्याः सा ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयाऽनयाऽनया
नयानयान्वान् विनयानयायते ।
न यानयासीर्जिनयानयानया
नयानयास्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

इदानीमेकच प्रथमद्वतीयपादयोरव्यपेतमाद्यन्तमकं द्वितीयचतुर्थयोस्तु तादृशमादिमध्यमकस्तोदाहरति । जयेति । अत्र पदच्छेदः । नयानयालोचनया, अनया, अनयान्, अयानयान्वान्, विनय, अनयायते, न, यान्, अयासीः, जिनयानयान्, अयानयान्, अयान्, तान्, जनय, अनयाश्रितान्, इति । न अयति गच्छतीति अनया अनपाया आयतिरुच्चरकालो यस्य स तथा तत्क्षेपाधनं । हे अनयायते स्त्रिरायते राजन् अनया ईदृशा प्रत्यक्षदृशमानयेत्यर्थः, नयानीतिः अनयो-उनीतिः तयोरालोचनया अयं नयः अत्यस्करः अयमनयो हानिकर इति विवेचनया अनयान् नीतिरहितान् अतएव अयस्य शुभावहविधेरानये आनयने अन्वान् आत्ममः शुभ-मपश्चत दत्यर्थः, ईदृशान् जनान् विनय शिक्षय यथा ते नोति-मार्गानुसारिणो भवेयुक्तया तानुपदिशेत्यर्थः । इति प्रथमाद्वितीयः । किञ्च त्वं यान् जनान् न अयासीः गतवानसि यैः सह सङ्गं न कृतवानसीत्यर्थः, किञ्चूतान् यतो जिनयानयान् यात्यनेनेति यानं मार्गः जिनस्य बौद्धस्य यानं जिनयानं दिग्म्बरप्रस्थानमित्यर्थः, तद्यान्ति गच्छन्तीति ते तथा तान् दिग्म्बरमतप्रविष्टानित्यर्थः, अतएव अयानयान् अयानमपश्च यान्तीति ते तथा तान्, अतएव अनयाश्रितान् अशुभमव-सम्भान् तान् जनान् अयान् अं विशुणुं यान्तीति अया-स्थादृशान् जनय कुरु जैनान् जनान् वैष्णवान् कुर्वित्यर्थः । सर्वच आदन्तादमादेरप्रादेरित्यज्, दत्युच्चराद्वृत्यः ॥ ४६ ॥

रवेण भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्तुगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरोहत्तरवे
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४९ ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमाद्यन्तयमकमुदाहरति । रवेणेति । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्षनमिदं । भूमेरपत्थं भौमो नरकासुरः, ध्वजवर्त्तिः श्रीकृष्णस्य रथध्वजे वर्तमानस्य वीरस्य वीर्यवतो वैः पच्छिंणो गृहणस्य रवेण शब्देन कर्त्ता संयति युद्धे अवेजि उद्देजितः, किमूते संयति अतुल-मनुपमम् अस्त्वाणां गौरवं गुह्यं बाहुल्यं वा यत्र तस्मिन्, स्त्रियां संयदित्यमरे संयच्छब्दस्य स्त्रीलोकावपि बज्जषु पुंख्यमपि दृश्यत इत्यत्र पुंख्यं । तथा भैरवे भयज्ञरे । यदाहनस्येदृशी योग्यता तस्यायमकिञ्चित्कर इत्याह । रवेः सूर्यस्येव उग्रस्य तेजस्मिनोऽस्य हरेः श्रीकृष्णस्य अथच मिंहस्य पुरोऽये रिपुं नरकम् अवेर्मेषस्य तुल्यमवेत यूयं जानोत, यथा मिंहस्याये मेषः तथा श्रीकृष्णस्याये नरक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मयामयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामयामया ।
मयामयार्त्तिं निश्चयामयामया-
मयामयामूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । भयेति । सखायं प्रति कस्यचिदिरचिणो वचनमिदम् । अत्र पदच्छेदः । तत्र प्रथमपादे

मयामयास्त्रम्यकलामयामयाम्, इत्येकमेव पदम् । अयाम्, अयातव्यविरामयामया, इति द्वितीयपादे । मया, अमयार्जिं, निश्चया, अमया, अमया, इति द्वितीयपादे । अमय, आमय; अमूं, करुणामय, आमया, इति चतुर्थपादे । तद्यमन्वयः । हे अमय ! मिनोति चिपतोति मयः ‘डुमित्र् चेपणे इत्यस्य कर्त्तरि उः, तद्विक्लोऽमयः तत्सम्बोधनं सर्वास्तप्यवस्थासु मामनुवर्त्तमानेत्यर्थः, तथा हे करुणामय ! दयामय ! सखे ! मया सह अमूं नायिकाम् आमय संगमय ‘अम् गतावित्यस्य षिठ्ण्णस्य रूपम् । मया किञ्चूतेन आमोरोगः ‘अम् रोगे इत्यस्य चैरादिकस्य रूपम्, आमं कामपीडां थाति प्राप्नोतीति आमयाः तेन आमया ‘धातोरासुक् असाधचीत्याकारसोपः । मया सह तस्याः सङ्गमस्य न दुर्घट इति सूचयन् नायिकां विशिनष्टि मयो गमनं कलाचय इत्यर्थः । मय् गतावित्यस्य रूपं, तद्विपरीतोऽमयः कलापचयस्य इत्यर्थः, ताभ्यामालम्य आश्रयणीयः कलापचयोपचयवानित्यर्थः, तादृशो यः कलामयः कलावास्त्रस्तसादामयो रोगः कामपीडा यस्ताः सा तथा तां, सापि मामप्राप्य उद्दीपकेन चक्रेण पीडिता अतस्व ज्ञानैव यत्नेन तस्याः सङ्गमो भविष्यतोति भावः । तस्याः प्राप्नौ कथमेवं व्याकुलीभवसीत्यचाह, यतोऽहं निश्चया रात्रा हेतुना मयो गमनं प्राप्निरित्यर्थः तस्याभावोऽमयं तस्या अप्राप्निरित्यर्थः तज्ज्यामर्जिं पीडां अयाम् अगच्छं, निश्चया किञ्चूतया अयातव्योऽप्राप्नयो विरामोऽवसानं येषां

तादृशा यामाः प्रहरा यस्ताः सा तथा तथा दीर्घयामयेत्यर्थः,
अतएव अमया नास्ति मा परिमाणं यस्ताः सा तथा तथा
अतिदीर्घयेत्यर्थः, अतएव अमया नास्ति मा शोभा यस्ताः सा
तथा तथा कुत्सितयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता
मतापलव्यायिमतानुलोमता ।
मतावयत्युत्तमता विलोमता-
मताग्न्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

अथ व्यपेतमादिमध्यान्तयमकं पादचतुष्टयगतमुदाहरति ।
मतामिति । कच्चिन्नाहाश्यं प्रति कस्यचित् स्तुत्युक्तिरियम् ।
पदच्छेदो यथा । मतां, धुनाना, आरमताम्, अकामता, इति
ग्रथमे । अतापलभा, अयिमतानुलोमता, इति द्वितीये । मतौ,
अयती, उत्तमताविलोमताम्, इति द्वितीये । अताग्न्यतः, ते,
समता, न, वामता, इति चतुर्थे । अताग्न्यतः कथमपि खेदम-
गच्छतस्ते तव मतौ बुद्धौ समता मित्रामित्रादिपु तुत्त्वदृच्छ-
तैव विद्यते, न वामता प्रतिकूलता तु न विद्यते, किञ्चूता समता
आरमतामात्मारामाणं योगिनां मतां समताम् अकामतां
निरभिलाषतामपि धुनाना आच्चिपलो ततोऽप्युत्कृष्टेत्यर्थः,
तथा अतापेनाक्षेपेन लभा, तथा अयिमतायाः शेषताया
अनुलोमता आनुकूलं यथा सा शेषलसमादिकेत्यर्थः, तथा
उत्तमताया गुणिताया विलोमतां प्रातिकूलम् अयती

अगच्छन्ति । अत्र पादानामादौ मध्येऽन्ते च व्यवधानेन मतेति
वर्षद्वयस्थावृत्तिः ॥ ४६ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल
कालकालघनकालकालपनकाल काल ! ।
कालकालसितकालकाललनिकालकाल
कालकालगतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ४७ ॥

तदेवाव्यपेतमुदाहरति । कालेति । श्रीकृष्णं प्रति श्रीरा-
धायाः सहचर्या उक्तिरियं । हे काल द्वाष्ट ‘अयं द्वितीयपा-
दान्तकालपदस्थार्थः, ललनिका अनुकम्भनीया ललना ‘अनु-
कम्भार्थं कप्रत्ययः, श्रीराधेत्यर्थः, आलगतु लयि संसक्ता
भवत्तिव्यव्ययः । तत्र द्वाष्टस्य विशेषणानि समुद्दिविभव्यन्त-
पदानि । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः
सर्वेषां लयकारकः ‘कलनात् सर्वभूतानां स कालः परि-
कीर्तिं इति स्मरेतः । तादृशो यः कालगलो नीलकण्ठः श्रिवः,
काल्या अयं पतिः कालो यः कालगलः श्रिव इति केचित्;
तथा कालो यमः, तथा कालमुखो वानरविशेषस्य तेषां दन्तः,
एषां कालकं द्वाष्टव्यमालाति गद्धातीति स तथा तस्मोधनम् ।
ला आदाने इत्यस्थादनादमादेरप्रादेरित्यज् । श्रिवकण्ठ-
यमदेहवानरविशेषमुखवस्त्राणवर्णत्वर्थः । तथा हे कालकाल-
घनकालपनकाल ! कं जलमालाति धारयतीति कालः
अतएव कालः द्वाष्टवर्णो घो घनो मेघः तस्य काले समये वर्षा-

काले इत्यर्थः, कायन्ति शब्दं कुर्वन्तीति कालकालघनकालका मयूराः ‘कैशब्दे इत्यस्यादिः रूपं’ तेषामालपनं मुखं तदत् कलते शब्दं करोतीति स तथा तत्सम्बोधनं ‘कलशब्दे इत्यस्य घणि रूपं, मयूरवत् पञ्जखरेण भाषमाणेत्यर्थः। कालकालपन-कालकालघनकालकालेतिपाठे तु काले वर्षाकाले कायन्तीति कालका मयूरास्तेषामालपनं रूतं कालयति प्रेरयति प्रवर्त्त-यतोत्यर्थ इति कालकालपनकालः ‘कलप्रेरणे इत्यस्य चौराधिकस्य रूपं । तथा कालः पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सज्जो यो घनस्तदत् काल आमलेत्यर्थः । तथा हे कालकाल ! कालेन समयस्वरूपेणात्मना कालयति स्तोकान् प्रेरयतीति स तथा तत्सम्बोधनं, कृष्णस्य कालस्वरूपलं यथा ‘कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मित्रेय वर्त्तत इति सृतिः । तथा हे कलिकालकाल ! कलिकालस्यान्तयुगस्य कालो मृत्युर्दत्तः स तथा तत्सम्बोधनं कल्पितरूपेण कलियुगनिवर्त्तकेत्यर्थः भक्तानां कलिकालभयनिवारकेति वा, स्वगतित्यनन्तरं चतुर्थपादभागस्यायमर्थः । ‘कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोरिति मेदिनो । स्तलनिका किञ्चूता कालकालमितकालका कालकेन कृष्णलेन आलसितं ज्ञाभितं कं मस्तकं यैक्षादृशा अलकाशूर्णकुञ्जस्त्रा यस्ताः सा । कं जलमालातीति कालं सरस्त्रच कायन्तीति कालका इंश-स्तेषामिवालमितं स्त्रीलागमनं यद्योक्तादृशौ कालकौ पादौ यस्ताः सा इति केचित् । तथा अलकालकालका अलकांशूर्णकुञ्जस्त्रां अलते मुकादिना भृषयतीति अलकाली ‘अलञ्

भूषाचामित्यस्य एषि रुपं, तथा कालं कलं ‘स्नायें टण्’ मधुर-
मित्यर्थः, यथा तथा कायति वक्त्रोनि कालका, अलकाली चासौ
कालका चेति विशेषज्ञयोः कर्त्तव्यारथः । अलकायाः कुवेर-
पुर्णा आलको भूषकः कुवेरस्त्रायालको भूषकस्तसम्बो-
धनमित्यन्ये । अच समस्तावयवानां केषाच्छिदेकार्थलेऽपि समु-
दायस्य तथात्माभावात् यमकलहानिः । षोडशाच्चरमिदं
द्वृत्तम् ॥ ५० ॥

सन्दृष्ट्यमकस्थानमन्तादी पादयोर्द्धयोः ।
उत्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

अथ खोकान्तर्गतस्थायन्तैरुक्तस्य सन्दृष्ट्यमकस्य स्थानं निय-
नयति । सन्दृष्टेति । सन्दृष्ट्यमकं सन्दृशाकारं यमकं सन्दृशो
यथा उभयभागक्रमणकारी तथेदमपि पादयोरन्तादि-
भागक्रमणकारीत्यर्थः । तस्य दयोः पादयोः सञ्जिङ्गृष्टयोः
पूर्णायरचरणयोः, अन्तादी प्रथमपादस्थानभागसृतीयपादस्था-
दिभागस्य, एवं दितीयपादस्थानभागसृतीयपादस्था-
दिभागस्य तथा हतोषपादस्थानभागस्यतुर्यपादस्थादिभाग-
स्येत्यर्थः एतौ भागौ स्थानं विषयः । एतमन्दृष्टाखं यमकम्
उत्तान्तर्गतमपि ‘रवेष भौम इत्यादावव्यपेतान्तादियमकमध्य-
पतितमपि, अच यमकेषु मध्ये, स्वातन्त्र्ये प्रथमलेन कीर्त्यते
काञ्चोनमप्रवर्त्तनुहन्त्यानेत्रोच्चते ॥ ५१ ॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मनुरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सन्दृष्टमुदाहरति । उपोढेति । कस्यचिदिरहिणो मिवं
 प्रति मानिनीक्षतस्यावस्थावर्णनमिदं । सा अवला मदेन यौ-
 वनविकारेण मध्योपयोगेन वा हेतुना उपोढरागापि मां
 प्रति प्राप्तानुरागापि, अतएव योजित आत्मा मनो यत्र ता-
 दृशीमनङ्गतापिताम् अनङ्गमक्षतार्थं कामं तापयतीत्यनङ्ग-
 तापिनी तस्या भावोऽनङ्गतापिता तां गतापि, समुद्रिक्षो हि
 कामस्त्कार्यमनाचरन्तीभिः स्त्रीभिस्त्राप्यते । तदाह कालि-
 दासः ‘आबाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लभ्यान्तरत्वादावधन्ते
 मनसिजमपि चित्प्रकालाः कुमार्य’ इति । सानुरागा सकामा
 च मत्यपीत्यर्थः, मदेनसा मम पापेनापराधेन वा कर्त्ता मनु-
 रसेन क्रोधरसेन सह योजिता सतो मम इयते एतावते
 तापाय एतावन्तं तापं जनयन्तीत्यर्थः न न आस रराज अपि
 लासैव अस्त्रादानदीप्तिवित्यस्य लिटा रूपम् ॥ ५३ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदाल्यो मताः ।
 पादभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निर्दर्शनैः ॥ ५३ ॥
 इत्यं पादभागयमकभेदान् प्रदर्श्य सम्प्रति समस्तपादयमक-
 भेदान् दर्शयितुमारभते । अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धस्य पाददयस्य

न तु पश्चीय पूर्वार्द्धमाचस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः समुद्गः समुद्ग-
संज्ञः स्यात् समुद्गः संपुटकः स च यथा भागदयात्मकस्तथाचं
पाददयात्मक इति समुद्गसंज्ञा, अस्य भेदास्त्वयो मता इति
तथाहि प्रथमवृत्तीयौ द्वितीयचतुर्थैँ च पादौ तु त्वावित्येकः
प्रकारः, प्रथमद्वितीयौ वृत्तीयचतुर्थैँ च पादौ तु त्वावित्यपरः,
प्रथमचतुर्थैँ द्वितीयवृत्तीयौ च पादौ तु त्वावित्यन्य इति चयो
भेदाः, एतत्क्षेणोदाहरणानि दर्शयिष्यन्ते । एवम्भ समुद्गेऽभ्या-
सदयात् यमकदयं, वक्ष्यमाणसङ्कृत्यादाभ्यासे तु एक एवाभ्यास
दृत्येकमेव यमकमिति वोध्यं । पादाभ्यास इति एकैकपादस्या-
भ्यास दृत्यर्थः, अनेकात्मेति पादस्य सङ्कहित्तिरावृत्तिलेनैका-
दशविध दृत्यर्थः, तथाहि प्रथमो द्वितीये, प्रथमसृतोये, प्रथम-
स्वतुर्थे, इति चयः । द्वितीयसृतोये, द्वितीयस्वतुर्थे, इति द्वौ,
वृत्तीयस्वतुर्थे इत्येकः । प्रथमो द्वितीये वृत्तीये च, प्रथमो द्वि-
तीये चतुर्थे च, प्रथमसृतोये चतुर्थे च, द्वितीयसृतोये चतुर्थे
चेति चलारः । प्रथमो द्वितीये वृत्तीये चतुर्थे चेत्येकः, इति
मित्तिला एकादशविधः, सोऽयं पादाभ्यासः निर्दर्शनैर्यं यते
समुद्गेऽदाहरणचयानन्तरमेव दर्शयिष्यमाणैर्दाहरणैः स्तु यते,
वर्तमानसामोषे लट् ॥ ५३ ॥

नास्थेयः सत्या वक्त्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्या वक्त्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

समुद्गस्य भेदचयं क्रमेणोदाहरति । नास्थेयः सत्येति । मा-

जिवीं प्रति उख्या उपदेशोक्तिरिच्छं । परमायतोऽतिदीर्घा मात्रः
कोपे उख्याः सा तथा तादृश्यापि अस्तेषोऽस्तिरतरं स्वलं स्व-
भावो व्यवसायो वा उख्याः सा तथा तादृश्या लया ए गा पुरुषः
ग्रेयान् न वर्ज्यः न त्याज्यः, परन्तु आयतमानया सम्बक्त्यां वर्णं
कुर्वत्या सत्या आस्तेयः आदरण्योयः, तथा आवर्ज्यः ग्रष्य-
प्रकाशनेन स्वप्रवणोकर्त्तव्यस्तेत्यन्यः । अस्तेयः सत्येति तव
स्वभावो व्यवसायो वा न अस्तिरतरः अतः ग्रेयांसं परित्यज्य
पस्तात्तापं प्राप्य तद्यमपरित्यज्यानुकम्प्यतामिति भावः ॥

॥ ५४ ॥

नरा जिता माननया समेत्य
न राजिता माननयासमेत्य।
विनाशिता वै भवताऽयनेन
विनाऽशिता वै भवतायनेन ॥ ५५ ॥

नरा इति । कस्ति समरविजयिनं राजानं स्तौति । मानन-
या साधुवादादिहतपूजया समेत्य सङ्कृतेन सता भवता अयनेन
गमनेन युद्धयाचयेत्यर्थः, जिताः पराभूता नरा रिपवः मानः
सम्भानः नयोनीतिश्च तयोरासं चेषं परित्यागमित्यर्थः ‘असु
चेषे इत्यस्य भावघणि रूपम्’ एत्य प्राप्य न राजिताः न ज्ञो-
भिताः, भवता विजितानां कथञ्चित्तृणकवक्षनादिना रचित-
जीवितानां रिपूणां माननयशून्यतया दुरवस्था जातेत्यर्थः,
ये तु वाइकिकाः न च न स्वास्तेषामवस्थामाह । विनाशिता वै इति

भवता विनाशिता वै इतासु 'वै इति लर्ये' विना योग्यादि-
पक्षिणा अश्रिता भक्षिताः । किञ्चूतेन भवता वैभवतायनेन
रिपुजयादिभिर्विभुत्वविक्षारकेष 'तायू पास्तनविक्षारयोरि-
त्यस्य नन्दादिलाङ्घनः ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति

बृन्दानि लापोदधनागमानाम् ।

बृन्दानिलापोदधनागमानां

कलापिनां चारुतयोुपयान्ति ॥ ५६ ॥

कलापिनामिति । वर्षावर्षनमिदं । कलापिनां मधुराणी
बृन्दानि समूहाः चारुतया वर्षाकालजनितज्ञोभया सह उप-
यान्ति सङ्कर्षिते, किञ्चूतानां सापः केकाध्वनिः स ऊढः
प्राप्तो चक्षात् तादृशो घनानां मेघानामागमो येषां ते तथा
तेषाम् 'अम्यादिलाङ्घापस्य प्राप्तावः । सापेनोढः सृचितो
घनागमो यैरिति केचित् । तथा कलं मधुरास्फुटध्वनिमाप्नु-
वन्ति के जले स्वपन्नीति वा कलापिनो इंसाः तेषां आर-
तयः उत्तमरूपानि अपयान्ति अपगच्छन्ति वर्षासु इंसानां
निर्वदलादिति भावः । किञ्चूतानां घनं नृत्यविशेषः 'घनं स्थात्
कांख्यतासादिवाद्यमध्यमनृत्योरिति मेदिनी । तद्युक्त आगम
आगमनं घनागमः सविलासागमनमित्यर्थः, बृन्दानिलेन
वार्षिकसंघातवातेजापोदोऽपास्तो घनागमो येषां ते तथा
तेषाम् । एवं समुद्भवमकस्य चयो भेदा उदाहृताः ॥ ५६ ॥

न मन्दयावर्जितमानसात्मया
नमन्दयावर्जितमानसात्मया ।
 उरस्युपास्तीर्खपयोधरदयं
 मया समालिङ्गत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

अथानेकविधं पादाभ्यासं क्रमेणोदाहरन् प्रथमं प्रथम-
 द्वितीयपादगतमुदाहरति । नेति । नायकोपेच्चया गलित-
 मानाया मानिन्याः पञ्चात्तापवर्षनभिदं । मन्दया मूढया
 मया नमन् प्रणामं कुर्वन्नपि जीवितेश्वरः प्राणनाथः उरसि
 तदीयवचसि उपास्तीर्खमासच्छितं पयोधरदयं स्तनदयं च
 तद्यथा तथा न समालिङ्गत नास्तिष्ठः, किमूतया यतोऽव-
 र्जितेऽपरित्यक्ते माने सात्मया स्यत्नया यत्नेन मानं रक्ष-
 न्नेत्यर्थः, यदा आवर्जिते अनुकूलतया गृहीते माने सात्मया
 स्यत्नया । तथा दयावर्जितौ प्रियस्त्री कातरतां दृष्ट्वापि कह-
 णाशून्यौ मानसम् आत्मा च तौ यस्त्रीः सा तथा तथा
 ‘उभयत्र युग्ममानस्य बङ्गब्रीहेरित्यनेन’ डाप्रत्ययः । सात्मये-
 त्यत्र सार्थयेति क्वचित्याठः तत्रैकत्र अत्यक्तमानसमूहया,
 अपरत्र दयाशून्यमानसप्रयोजनयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामवला विभूषिता
गुणैस्तवारोऽहं मृणालनिर्मलैः ।
स भासुराणामवला विभूषिता
विहारयन्निविश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

प्रथमवृत्तीयपादगतमुदाहरति । सभेति । राजानं प्रति
कस्यचिच्छाटुकारस्तोकिरियं । हे राजन् मृणालनिर्भलैः मृणाल-
वदतिपरिशुद्धैस्त गुणेऽर्थगामीर्यादिभिः सुराणां देवानां
सभा आरोहि आरुडा, देवसभा तत्र गुणान् गायतीत्यर्थः,
किञ्चूता सभा यतोऽवस्था बंखनामकदैत्यरहिता इन्द्रेण बस्तदै-
त्यस्य विनाशितलादधुना निर्भया सतो लङ्घणान् गायतीत्यर्थः,
तथा विभोर्ब्रह्मणो विष्णोः अरुडरस्य वा उषितं वासोयत्र सा,
विभोरिन्द्रस्येति केचित् । स तादृशस्यं विभूषिता असङ्कृता
अवस्था नारोर्विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां देहीयमानानां
पुरां नगरीणां सम्पदः सम्भौर्निर्दिश उपभुज्ञ ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमङ्ग्नामिका
स्तनदयो च त्वद्यते न इन्द्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमङ्ग्नामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति । कलमिति । कस्यचित्
मन्यमिनः स्ततिरियं । कलं मधुरास्फुटम् उक्तं रमणीर्न वचनं,
तथा तनोः अरीरस्य मङ्ग्नं मङ्ग्नभागं नमयतीतितनुमङ्ग्नामिका
पृथुतरेत्यर्थः स्तनदयो च त्वद्यते लां विना कं पुरुषं न इन्ति न
व्यथयति अपि तु लां विहाय सर्वमेव व्यथयतीत्यर्थः रमण-
स्खां मधुरासापादिभिर्भोवन्तीत्यतिजिनेन्द्रियो-

इति भावः । अत्र महोति 'अजादिहसन्तोऽदीर्घादिति पाच्चिको धकारणा दिर्भादः' अतएवोत्तरेण सह साम्यम् । अतः कारणात् 'होति प्रसिद्धौ' भवन्नुखे लतप्रसूतौ विषये गणे जितेन्द्रियगणनायाम् अनामिका गणयितुरङ्गुष्ठाच्चतुर्थी अङ्गुली कलाङ्गुलुकं निर्दीर्घं तनुमत् देहस्तंभूतं कमपि जन्मं न याति न प्राप्नोति न गच्छ करोतीत्यर्थः 'भूतं क्षादौ पिशाचादौ जन्मौ द्वीपम्' इति भेदिनो । अङ्गुलीभिर्गणना हि कनिष्ठादिक्रमेण क्रियते अत्र च जितेन्द्रियगणनायां प्रस्तुतायां कनिष्ठाचाङ्गुल्या भवन्तं प्रथमं गणयित्वा अनामिकया भवादृशोऽपरोगणयित्वः स च नास्त्वेवेत्यनामिका न कमपि विषयीकरोतीति लत् सदृशः कोऽपि संयमी नास्त्वेवेति भावः ॥ ५८ ॥

वशस्य ते दिन्तु रजस्य सैनिका
वितन्वतेऽजोपम ! दंशिता युधा ।

वितन्वतेऽजोपमदं शितायुधा

द्विषाच्च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

द्वितीयहतीयपादगतमुदाहरति । वशस्येति । विजिगोप्त वृपस्य प्रश्नं सन्मिदं । हे अजोपम ! अजोरघुराजपुत्रः तत्सदृश । ते तव सैनिकाः युधा युद्धेन लक्ष्या दिन्तु वशस्य तथा रजस्य धूलिच्छ वितन्वते विश्वारथन्ति, तथा द्विषां भञ्ज्यां कुरुच्छ वितन्मु विगतदेहं तथा अतेजोविश्वासं तथा अपमदं निर-

इहारस्य कुर्वन्ति, किमूताः इंशिताः कृतस्त्राहाः, तथा
शितायुधाः शितानि तोक्षणानि आयुधानि येषां ते, तथा
तरस्त्रियो वेगवन्तः ॥ ६० ॥

बिभर्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते
भुजङ्गमोऽमा स्मरते मदच्छितम् ।
शृणूक्तमेकं स्वमवेत्य भूधरं ।
भुजङ्गमो मा स्म रते मदच्छितम् ॥ ६१ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । बिभर्तीति । राज्ञः
स्तुतिरियं । हे राजन् ते तव भुजेन अमा सह भुजङ्गमोऽनन्तो
भूमेर्वलयं मण्डसं बिभर्ति धारयति, अनन्तदेववन्तव भुजोऽपि
भूभारं वहति अग्नेन च गर्वेण न कर्त्तव्य इत्याह स्मरते । विशेषं
जानतो मत् मन्तः मत्सकाशात् अस्त्रितं सर्वजनपूजितमेकमुक्तं
वचनं शृणु, किं तदित्याह स्तं स्त्रीयं भुजं भूधरं भूमिधारकम्
अवेत्य ज्ञात्वा रतः प्रीतः सन् चितमुपचितमत्यधिकमित्यर्थः
मदं गर्वं मास्म गमः न प्राप्नुदीति ॥ ६१ ॥

स्मरानखामानविवर्द्धितो यः
स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति ।
समन्ततस्तामरसेक्षणे ! न
समन्ततस्तामरसे ! खणेन ॥ ६२ ॥

द्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । स्मरानख इति । मा-
निनों प्रति सख्या उक्तिरियम् । हे तामरसेक्षणे पद्मनयने तथा

असे अविद्येते तव यः स्वराजसः कामरूपाग्निः मानेन
 विवर्द्धते दृढ़ं गमितः सः ततो विस्तृतः सन् चणेनोत्पवेन
 समं सह समन्ततः सर्वतोभावेन तां मानप्राग्नुभूयमानां
 निर्वृतिं सुखं किं न अपाकरोति निराकरोति अपिलपाकरो-
 खेव, माने जाते तवेष्टी कामानलज्जाज्ञा यथा सुखोत्पवादिकं
 सर्वं निवारितं तथापि तं दुर्मानं न मुच्छिति अहो धन्या ते
 यद्विज्ञतेति भावः ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामन ! वासवस्य

प्रभावतो नाम नवासवस्य ।

प्रभावतोऽनाम ! न वा सवस्य

विच्छिन्निरासीत्त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

अथ पादच्याभ्यासे उदाहर्त्तव्ये प्रथमं प्रथमद्वितीयह-
 सीयपादविषयमुदाहरति । प्रभावत इति । अत्र पदच्छेदः,
 प्रभावतः, नामन, वासवस्य, इति प्रथमे । प्रभावतः, नाम,
 नवासवस्य, इति द्वितीये । प्रभौ, अतः, अनाम, न, वा, स-
 वस्य, इति द्वतीये । श्रीकृष्णस्य स्मृतिरियं । हे प्रभावतः स्वप्र-
 भावात् प्रभावतः श्रीमतोवासवस्थेन्द्रस्यापि नामन ! नामयति
 नस्मीकरोतीति नामनः तत्स्मोधनं, मखभङ्गपारिजातहर-
 णादिना इन्द्रस्यापि गर्वनिवारकेत्यर्थः, नामेति प्राकाश्ये,
 तथा हे अनाम ! नास्ति आमोरोगो यस्य यस्मादा स तथा
 तत्स्मोधनं, त्वयि विष्टपस्य भुवनस्य प्रभौ खामिनि सति

दुर्दान्तदमनादिना भुवनं पास्यति सतीत्यर्थः अतोऽस्मात्
कर्मणः कं समरकशास्वादिदमनादित्यर्थः गवासवस्य नवीनायाः
सुरायाः सवस्य वा यज्ञस्य च विच्छिन्निर्विच्छेदो जायोत्
भोगिनां सुरापानादिविषयभोगे धार्मिकाणां यज्ञादि धर्म-
कर्मानुष्ठानस्य निष्क्रीधं प्रवद्यते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परम्पराया बलवा रणानी

परम्पराया बलवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीर्व्याम विधाय दृग्भन्

परम्परायाऽबलवारणानाम् ॥ ६४ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादविषयमुदाहरति । परमिति । राज्ञः
स्तुतिरियम् । पदच्छेदो यथा । परं, परायाः, बलवाः, रणानाम्,
इति प्रथमे । परम्परायाः, बलवारणानाम्, इति द्वितीये ।
परं, पराय, अबलवारणानाम्, इति चतुर्थे । हे पराय ! पर
उत्कृष्टोऽयः इत्यविधिर्यस्य स तथा तत्सम्बोधनं, लं रणानां संया-
माणां परम्परायाः समूहस्य स्थलीः धूलीर्विधाय रेणुमयोः छाला
योम आकाशं दृग्भन् धूलिभिरेवाच्छादयन् सन्, एतेन रथा-
श्वादिसेनाङ्गानां बाहुल्यं ध्वनितं । परं श्रेष्ठं प्रबलमित्यर्थः,
परं शत्रुं परायाः गतवानसि ‘परापूर्व्याधातोर्लङ्घसुड्डि-
रूपं । लं किञ्चूतः बलवाः बलेन सामर्थ्येन परबलाणि वा
वारयतीति षः ‘वारयते: किषि रूपं । रणानां किञ्चूतानां

बसा बसवन्तो वारणा हस्तिनो यत्र ते तथा तेषां, तथा अबल-
वारणानाम् अबलान् दुर्बलान् वारयनीति ते तथा तेषाम्॥
अमन्तरं प्रथमहतीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं भवितुमर्हति
तत्तु कस्मिन्नपि पुस्तके न दृश्यते पादचयाभ्यासस्यैकपाद-
त्यागेन चातुर्विध्याचित्यात्, तस्मादतिपूर्वमेव लिपिकरप्रमा-
दाद्विनष्टमिति सम्भाव्यते, पुस्तकान्तरे तु एतत्पद्यस्य धूलीः
स्थलीर्थाम विधाय हन्त्रिति द्वितीयपादो दृश्यते तदा प्रथम-
द्वितीयचतुर्थपादाभ्यासोदाहरणं विलुप्तमिति यथा तथा भवतु
पतितमेकमुदाहरणं स्त्रयं ज्ञातव्यम्॥ ६४ ॥

न अहं वाचमलज्जा ! मिथ्या
भवद्विधानामसमाहितानाम् ।
भवद्विधानामसमाहितानां
भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

द्वितीयादिपादचयाभ्यासमुदाहरति । नेति । शठनायकं
प्रति नायिकाया उक्तिरियं । हे अलज्जा भवद्विधानां लादृ-
ग्नानां प्रतारकाणाम् ‘अयं चतुर्थपादादिगतभवद्विधानामित्य-
स्वार्थः । वाचं न अहं वाचं किञ्चूतां यतो मि-
थ्याभवत् असत्यं भवत् विधीयते यदिति विधानं प्रतिपाद्यं
यस्याः सा तथा तां, तथा असमोऽशरणः कुण्डलीभूत इत्यर्थः
योऽहिः सर्पस्त्वस्येव तानो विल्लारो यस्याः सा तथा ताम्
अतिवक्तामित्यर्थः, तथा भवे उत्पन्नौ अवणसमकाल एवेत्यर्थः,

दे धाने अर्थपोषणे यस्याः सा तथा तां अवणमाचेणीवार्थद्वय-
बोधिकामित्यर्थः । भवदिधानां किञ्चूतानाम् असमाहिता-
नामनवहितानां, तथा असमा अनुपमा अधिका इत्यर्थः,
अहिताः न च वो येषां ते तथा तेषाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन !
सन्नाहितोऽमानम् ! राजसे न ।
सन्नाहितो मानम् ! राजसेन
सन्नाहितोऽमानमराजसेन ! ॥ ६५ ॥

इत्यं पादचयविषयं द्विरभ्यासमुदाहृत्य चम्पति पादचतु-
ष्टयविषयं चिरभ्यासमुदाहरति । सन्निति । कस्त्रित् शैवं रा-
जानं प्रति कस्यचित् सुतिरियम् । अत्र पदच्छेदः । सन्,
आहितोमानमराजसेन, इति प्रथमे । सन्नाहितः, अमानम,
राजसे, न, इति द्वितीये । सन्नाहितः, मानम, राजसेन, इति
हतोये । सन्ना, हितः, अमानमराजसेन, इति चतुर्थे । तद-
यमन्वयः, हे सन् ! सधो !, तथा हे आहितोमानमराजसेन !
न नमन्ति परं न म्यन्त इत्यनमा ब्राह्मणाः तेषां राजा चन्द्रः
अनमराजः, उमा पार्वतो च अनमराजस्य उमानमराजौ
आहितौ खाङ्गे खापितौ उमानमराजौ येन स आहितो-
मानमराजः शिवः तेज सेनः इनेन ईश्वरेण सह वर्त्तमानः
तस्मेऽधनं शिवपरायणेत्यर्थः, तथा हे अमानम ! अमाना
अपरिमिता मा सम्पत्तिर्यस्य स तथा तस्मेऽधनं, लं सन्नाहितः

कृतसन्नाहः सन् युद्धयाचां कुर्वन्नित्यर्थः, न राजसे ज्ञाभमे,
कथमित्याह हे राजसेन रजोगुणजेन सोभादिना मानम !
मा नम्यते नायनीक्रियत इति स तथा तत्स्मोधनं सोभाद्य-
वशीकृतेत्यर्थः, यतस्यं सन्नाहितः सन्नाः पूर्वमेवावसादं गता
अहिताः अच्चेता यस्य सः, तथा हे अमानमराजसेन ! मानः
पूजा मा लक्ष्मीश्च मानमे न विद्येते मानमे यस्याः सा अमा-
नमा तादृशी राजसेना प्रतिपक्षनृपसैन्यं यस्य स तथा तत्स्मोधनं, त्वं
सन्ना सत्पुरुषः अतएव हितः सर्वेषां हितकारी
तत्र शैवलादिना परपोडाकरो युद्धोद्यमो न युक्त इति भावः॥

॥ ६६ ॥

सहाद्विस्तिस्त्रियोऽभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।

स्नोकदयन्तु युक्तार्थं स्नोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

अथ पादाभ्यासमुपसंहरन् स्नोकाभ्यासमाह । सहादिति ।
पादस्य यः सहादेकवारः, द्विर्दिवारः, त्रिस्तिवारोऽभ्यासः पुन-
रावृत्तिः स एवं पूर्वोपन्यस्त्वैर्हरणैः प्रदर्शित इत्यन्यः,
अच्च स इत्यथाहार्थं, तत्र सहादभ्यासः पादद्वयविषयः, दि-
रभ्यासः पादचयविषयः, त्रिरभ्यासः पादचतुष्टयविषयः ।
स्नोकदयन्त्विति युक्तार्थं सम्बद्धार्थम् एकवाक्यतया एकविशेष-
कान्वयलोधकमित्यर्थः, स्नोकदयं समानानुपूर्विकसमानवर्ष-
घटितपद्यदयं स्नोकाभ्यासः स्नोकाभ्यासाख्ययमकवदित्यन्ययः ।
अच्च स्नोकदयं स्नोकदयमेवेत्यर्थः, तेन द्विस्त्रिरभ्यासात्मकमिदं
न भवति केनाप्यनुकलादिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाङ्गना ।

खमिचोद्भारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाङ्गना ।

खमिचोद्भारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

विनायकेनेति । राज्ञः स्मृतिरियं । हे राजन् भवता
हेतुना इयं पृथ्वी पृथ्वीयमि अभीता दुर्जनेभ्यो भयशून्या जाता,
भवता किञ्चूतेन यतो विनायकेन दुर्जनानां विनेचा दुर्ज-
नान् दण्डयतेत्यर्थः, तथा वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ स्फूलौ च
बाह्य यस्य स तथा तेज, तथा खमिचान् सुष्टुरिपूर्ण् प्रब-
लान् रिपूनित्यर्थः, उद्भुत्तुं विनाशयितुं शीखं यस्य स तथा
तेज, तथा अतुलाश्रिता केनापि साहृष्टं न भजता ‘श्रिज्
सेवायामित्यस्य क्षिप् ततसूतीयैकवचनम् । इति प्रथमस्तोक-
स्थार्थः ॥ ६८ ॥

द्वितीयस्य यथा । अभीता युद्धार्थं तामभ्यागच्छता ‘अभि-
पूर्वादिणगतावित्यस्मात् क्षिप् ततसूतीयैकवचनम् । अरिणा तव
श्रुत्वा विनायकेन नायकरहितेन भवता सता पृथ्वी महती
यमस्य द्रुतान्तस्य तुला मानयन्वं ‘गौणप्रयोगाऽयं’ विचार-
स्फूलोत्यर्थः, मानयन्वे यथा न्यूनाधिकलनिश्चयस्थाया यमस्य
विचारस्थार्थां पापपुण्यनिश्चय इति गौणता, आश्रिता प्राप्ता
स्मृतमित्यर्थः, किञ्चूतेन वृत्तौ जातौ उपचितौ चितां अम्बान-
मुपगतौ बाह्य यस्य स तथा तेज ‘उपचितेति चितामुपगता-

विति 'द्वितीयथात्यादेः क्रान्तादाविति तत्पुरुषः, तथा
खानि धनानि मित्राणि बन्धुं स्य उज्जहाति परित्यजतीति
खमिचोद्धाः तेन खमिचोद्धा 'उत्पूर्वात् ओहाकत्यागे इत्य-
स्मात् किवन्नात् द्वतीयैकवचनं धातोरासुक् शशाश्चोत्या-
कारसोपः ॥ ६८ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाङ्क्षयम् ।
तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

अथ पादचतुष्टयगोचरस्य चिरभ्यासस्य प्रतिपादमवा-
ज्ञराभ्यासे विच्छिन्ननरसम्भवान्महायमकसंज्ञामाह । एका-
कारेति । महायमकसंज्ञाकरणे हेतुमाह । तत्रापीति । तत्रापि
पादमध्येऽपि अभ्यासः पादखण्डस्य पुनरावृत्तिर्दृश्यते तस्मा-
द्यत इयं परा उत्कृष्टा यमकक्रिया यमनविधिस्तत इदं
महायमकाङ्क्षयमित्यन्वयः, तत्रापीत्यत्र तस्थापीति पाठो न
सम्यक् । पादचतुष्टयाभ्यासे यत्र पादखण्डस्यायभ्यासस्तद्वाहा-
यमकमित्यर्थः, इदम्भ सकृदावृत्तौ दिरावृत्तौ च सम्भवति
किन्तु न केनापि गणितमित्युपेच्चितं यन्यक्षता ॥ ७० ॥

समानयास ! मानया समानयासमानया ।

समानया समानया समान ! या समानया ॥ ७१ ॥

महायमकमुदाहरति । समानयासेति । सखायं प्रति वि-
रहिण उक्तिरियं, पदच्छेदो थथा, समानयास, मा, अनया,

इति प्रथमे । समानय, असमानया, इति द्वितीये । समानया, समानया, इति तृतीये । समान, या, समानया, इति चतुर्थे । हे समानयास ! समानो यासो यद्वा यस्य स तथा तत्सम्बोधनं सर्वकार्येषु तु स्यप्रयत्नेत्यर्थः, मा माम् अनया नायिकया सह समानय सङ्गमय, किञ्चूतया यतोऽसमानया अनुपमया, तथा समानया मानः कोपस्तुहितया माननीयेत्यर्थः, तथापि समानया मानः पूजा तत्सहितया माननीयेत्यर्थः, एतदपि कथमित्याह हे समान ! सम आनः प्राणो यस्य स तथा तत्सम्बोधनम् एकप्राणेत्यर्थः, या नायिका समानया मा लक्ष्मीर्णयो नीतिश्च ताभ्यां सह वर्त्तमाना यतः सा लक्ष्मीमती नीतिमती च अतस्यामानेन बलवद्युयितोऽस्मि तत्त्वरितं मानमपसारथक्षमया सह मां सङ्गमयेत्यर्थः । अत्र पादानां खण्डदयेऽवान्तरथमनम्, एवं त्रिखण्डादौ चेदं भवितुमर्हतोति बोध्य । प्रमाणिकाद्वन्तम् ॥ ७१ ॥

धराधराकारधरा धराभुजां
भुजा महों पातुमहौनविक्रमाः ।
क्रमात् सहने सहसा ह्तारयो
रयोहुरा मानधुरावलस्मिनः ॥ ७२ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः समेदयोनय इत्यनेन प्रतिपादिताः सजातोयसंमिश्रणजनितभेदा उदाहृताः संप्रति विजातीयसंमिश्रणजनितान्यपि भेदान्तराणि समवितुमर्हन्तोति

प्रतिपादयन् दिङ्गात्मुदाहरति । धरेति । धराभुजां राज्ञा
भुजा बाह्वः क्रमात् महीं पृथिवीं पातुं रचितुं सहने
समर्था भवन्ति, किम्भूताः धरां पृथिवीं धरतीति धराधरो-
इनन्तनागस्तस्याकारं धरनीति धराधराकारधराः दीर्घा
इत्यर्थः, तथा अहीनोऽपरिच्छुतो विक्रमो येषां ते, यदा
अहीनां नागानामिनस्य प्रभोरनन्तस्येव विक्रमो येषां ते आ-
कारतो विक्रमतश्चानन्तस्यृग्णा इति विशेषणद्वयेन ज्ञापितं,
तथा सहसा बलेनैव हता अरथो यैस्ते, तथा रथेण वेगेनोद्गुरा
उड्डटाः, तथा मानधुरां मानस्य भारमवलम्बन इति मान-
धुरावलम्बिनः सम्मानरक्षका इत्यर्थः । अत्र प्रथमपादे अव्यपेत-
मादिमध्यमकं पादचतुष्टयसम्भितये चाव्यपेतमन्तादियमकं
सन्दंशयमकञ्च, द्वितीयपादे च वर्षद्वयव्यवहितं महीमहीति
मध्यमकं, तृतीयपादे च सहस्रैत्येकवर्षव्यवहितं तदेव ।
चतुर्थपादे च पुनर्वर्षद्वयव्यवहितं तदेवेति बङ्गनां विजातीय-
यमकानामत्र संभेदः । अयम्ब्र स्त्रोकाऽसङ्गत इति कृता कवि-
राजादिभिरुपेत्तिः, अस्माभिस्तु बङ्गषु प्रामाणिकपुस्तकेषु दृश्यत
इत्यनुपेत्त्य यथाकथञ्चित् समर्थितो व्याख्यातस्य ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रतिलोम्येन पादार्द्धस्त्रोकगोचरा ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति सृतम् ॥ ७३ ॥

इत्यमनुसोमाभ्यासे यमकभेदा दर्शिताः, संप्रति प्रति-
लोमाभ्यासे तप्रकारान् दर्शयति । आवृत्तिरिति । पादः,

अहौं स्नोकस्य, एते गोचरा विषया यस्यास्तादृशो 'अचार्द्धपदं
स्नोकार्द्धपरं' प्रातिलोम्येन विलोमेनावृत्तिः प्रतिलोमलात्
विलोमावृत्तिरूपलात् प्रतिलोमं प्रतिलोमनामकं यमकं
स्मृतमित्यत्यधः, पादगतं स्नोकार्द्धगतं स्नोकगतस्तेत्यस्य चयो
भेदा इत्यर्थः, अयमर्थः यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या
उत्तरपादः उत्तरपादस्यापि तथैवावृत्त्या पूर्वपादः तत्पाद-
गोचरं, यत्र च पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या उत्तरार्द्धं उत्त-
रार्द्धस्य च तथा वृत्त्या पूर्वार्द्धं तदर्द्धगोचरं, यत्र च संपूर्ण-
पूर्वस्नोकस्य प्रतिलोमेनावृत्त्या स्नोकान्तरं तस्य च तथा वृत्त्या
पूर्वस्नोकः तत् स्नोकगोचरमिति ॥ ७३ ॥

या मताश्च ! कृतायासा सायाता कृशता मया ।

रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेताकरणामर ! ॥ ७४ ॥

तात् क्रमेणोदाहरति । येति । मानिन्या नायकं प्रत्युक्ति-
रियं । हे मताश्च ! मता ज्ञाता आशा परकान्ताविषयिणी
इच्छा यस्य स तथा तत्स्मोधनं, या कृशता चोणलं कृता-
यासा कृतो जनितः आयासः क्षेत्रो यथा सा, मया सा कृशता
आयाता प्राप्ना, तव दुर्बेष्टिचिन्तनया पूर्वमेव मे कृशता-
जाता संप्रति लां परित्यजन्याः काधिका सा भविष्यतीत्यर्थः ।
हे स्तुतेत ! स्तुतं स्तुवमिति ! प्राप्न ! स्तुतं प्रश्नस्तुमितं गमनं यस्य
स तथा तत्स्मोधनमिति वा, तथा हे अकरणामर ! अकरणे
निन्दितक्रियायां देवतुल्य ! देववच्चिविद्वकार्यमनाचरणित्यर्थः ।

हे रमण ! अस्माकं प्रोतिकर ! । ‘सर्वाणेतानि सम्बोधनपदानि
सोऽसुष्टुप्नानि प्रकृतानुपयोगादिति वोध्यं । ते तव आरकता
इत्यर्थं गच्छतीति आरको गन्ता तस्य भावोऽसु भवतु इतस्य
गमनं भवतु लभितः परकामिनीषविधमेव गच्छेत्यर्थः । अत्र
प्रथमपादस्य प्रतिस्तोमेनावृत्या द्वितीयपादः, द्वितीयपादस्य
च तथावृत्या प्रथमपादः, एवं हतीयचतुर्थयोरपि, तेनाच
पादविषयं प्रतिस्तोमल्बम् ॥ ७४ ॥

नादिनो मदनाधी स्ता न मे काचन कामिता ।

तामिका न च कामेन स्वाधीनादमनोदिना ॥ ७५ ॥

ज्ञाकाद्विषयं प्रतिस्तोममुदाहरति । नादिन इति । कस्य-
चिद्योगिन उक्तिरिच्यं । नादिनो नादविशिष्टस्य नादब्रह्मानु-
भवत इत्यर्थः मे मम मदनाधी मदनः कामस्य आधिक्षम्भ-
नितमानस्यथा च तौ, तथा स्ता स्तकीया काचन कापि
कामिता विषयाभिलाषस्य न, नादसुखवृप्तस्य मम कामः
कामजनितमानसपोडा स्तार्थं विषयाभिलाषस्यैते न सन्ती-
त्यर्थः, स्तेत्यनेन परार्थं कामिता तु विद्यत एवेति सूचितम् ।
अतएव दमनोदिना दमो वहिरिन्द्रियसंयमः तं नोदितुं नि-
रसितुं शीलमस्य स तथा तेन कामेन हेतुना स्तमात्मा
अधीनमायत्तं यस्यास्तावृशी अजितेन्द्रियाणामात्मानं व्या-
कुलयन्तीत्यर्थः, तामिका च ग्लानिरपि न, मम नास्तीत्यर्थः।
योगिनां नादोत्पत्तिश्च प्राणायामकृता । तदुक्तं सुरेश्वराचा-

र्थण् ‘सरेचपूरैरनिक्षस्य कुम्भैः सर्वासु नाडोषु विशेषाधितःसु ।
अनाइतादभुवहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव नादः’ इति ।
केचिच्चु धीरिति सविसर्गपाठं धूला मम धीरमदनेति व्याच-
जते तत्र रुचिरं प्रतिलोमाभ्यासे विसर्गस्य समन्वासभवादिति
धेयम् ॥ ७५ ॥

यानमानय माराविकशोनानजनासना ।
यामुदारश्ताधीनामायामायमनादि सा ॥ ७६ ॥
सा दिनामयमायामा नाधीता शरदाऽमुया ।
नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥
॥ यमकचक्रम् ॥

समस्तस्तोकगोचरं प्रतिलोममुदाहरति । यानमिति ।
वेश्यामयक्षस्य सखायं प्रत्युक्तिरियं । हे सखे त्वं यानमश्वाद्यन्यतमं
वाहनमानय, किमर्थमित्याह अहं याम् उदारश्ताधीनाम्
उदाराणां दाढृणां शतमधीनं यस्ताः सा उदारश्तस्याधीनेति
वा ताँ वेश्यामित्यर्थः, आर्यां पूर्वं गतवान् सा आयमागमनम्
अनादि मया उक्ता अद्य तव समीपमागमिष्यामीति कथितेत्यर्थः।
नदू अव्यक्तशब्दे इत्यस्य कर्मणि खुड़ि रूपं कथनार्थकत्वविवक्ष-
याच सकर्मकता ततएव द्विकर्मकत्वात् सेत्यस्य गौणकर्मण-
उक्तत्वं । तस्माद्गमनस्तावश्यकतया यानस्य प्रयोजनमिति
तदानयेति हेतुहेतुमझावेनान्वयः । सा किञ्चूता मारः काम
एव अविर्मेषस्तस्य कशा ताडनी कामिनां कामज्वालानिवा-

रिकेत्यर्थः, तथा ऊना धनहीनाः सन्तोऽनन्ति जीवन्तीति
जनानास्त्रूपा ये जनास्त्रान् अस्ति त्रिपतीति ऊनजना-
सना निर्दूनजनाचाङ्गीकृत्वीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्वेषास्य प्रतिलोमेनावृत्तौ श्वेषाकान्तरं, तदर्शवति । सेति ।
वेश्वापीयं मयि दृढानुरागा संप्रति मामप्राप्य नितरां व्या-
कुला भवति तत्त्वरितमेव तच गन्तव्यमित्याह । सा वेश्वा
अमुया शरदा अत्युदीपकेनानेन शरत्कालेन आधीता आधिं
मानसव्यथामिता प्राप्ता सती श्वेषविरामा न श्वेष विरह-
दुःखस्य विरामो यस्याः सा न भवति निरक्तरं विरहदुःख-
मनुभवतीत्यर्थः, श्वेषविरामेत्यस्य द्वितीयपादादिस्थितेन ने-
त्यनेनात्ययः । सा कीदृशी दिनामयमायामा दिने दिवसे
आमयस्य रोगस्य मायां व्याजममति गच्छतीति सा दिवसे
सखोसमक्षं रोगमपदिश्य विरहदुःखं गोपयन्तीत्यर्थः, तथा
नासनाजनना नास्ति आसनाया उपवेशनस्य स्थिरत्वस्येत्यर्थः
जननमनुष्टानं यस्याः सा सततमस्थिरेत्यर्थः, अत्र नैकयश्चा
इत्यादिवत्त्रिपदबङ्गव्रीहावुत्तरपदपरत्वाभावान्त्रोऽत्त्वाभावः ।
तथा अयनं मद्गमनवर्त्म तस्य मानं ज्ञानं दर्शनमित्यर्थः,
याति प्राप्नोतीत्ययनमानया केवलं मद्गमनमार्गं निरोच-
माणेत्यर्थः । इत्यं विशेषणैरस्या अनुरागः सूचितः । अर्थ-
लिप्तुरपि वेश्वा काष्ठनुरक्ता भवति यथा मृच्छकटिकादौ
वसन्तसेनादिः । अतएवोक्तम् ‘एषापि मदनायना कापि
सत्यानुरागिणीति ॥ ३७ ॥

वर्णनामेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्द्धयोः ।
गोमूचिकेति तत् प्राञ्जर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

दुष्करथमकनिरूपणप्रभङ्गेन दुष्करांस्त्रिचालङ्घाराजपि कां-
स्त्रिनिरूपयन् प्रथमं गोमूचिकां स्त्रियति । वर्णनामिति । तु
इत्यलङ्घारान्तरतङ्घापनाय । अर्द्धयोः ऊर्ध्वाधःक्रमेण पञ्च-
द्वयेन लिखितयोः स्त्रोकम्य पूर्वार्द्धोन्नतरार्द्धयोर्वर्णनामेका-
न्तरमेकवर्षयवहितं यदेकरूपत्वमभिन्नत्वम् अर्द्धद्वयघटकवर्ष-
संघयोरेकेकात्तरव्यवधानेन यदेकविधवर्णनामुपन्यास इत्यर्थः,
तद्विदस्त्रिचालङ्घारङ्घास्त्रात्तथाविधवर्षविन्ययनं दुष्करं सहसा-
कर्त्तुमशक्यं गोमूचिकेति प्राञ्जः, चलतो गोमूचिधाराकार-
त्वेन स्त्रोकबन्धस्य लिखितत्वाद्गोमूचिकासंज्ञं चित्रालङ्घारं
वदन्तीत्यत्वयः । दुष्करमिति निरूपणोयत्वे हेतुः एतेन ये
सुकरा बन्धास्ते सर्वेऽत्र जोन्यन्ते यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इति
सूचितम् । यत्त्वित्यत्र यदीति क्वचित्याठः तत्र तदेत्यधाहत्या-
त्वयः, तदित्यत्र च क्वचित् नमितिपाठः तमलङ्घारमित्यर्थः ।
इत्यस्त्रोन्नतरार्द्धस्त्रैकान्तरितवर्णनां तादृशपूर्वार्द्धवर्षैरेकरूप्या-
र्द्धं गोमूचिका, यत्र च प्रथमद्वितीयपादयोस्त्रादृशवर्णना-
मेकविधत्वं छत्रोयत्तत्तुर्थपादयोस्त्रु तेषामपरविधत्वं तत्र पाद-
गोमूचिका यथा ‘काङ्क्नं पुखोमतनयास्त्रनताडितानि वच-
स्त्रस्त्रोत्थितरयास्त्रस्त्रपीडितानि । पायादपायभयतो नमुचि-
प्रहारी मायामपास्त्र भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी’ इति । अत्र च

पञ्चत्रुष्टयेन स्नोकलिखनम् । एवं प्रकारान्तरेणापरेऽपि
गोमूचिकाभेदाः सम्भवन्ति ते वाङ्गम्बिधाच न लिखिताः
गम्यान्तरतोऽनुसर्त्याः ॥ ७८ ॥

म ह नो म दि रा चो णा म पा झा स्नो ज ये द यम् ।
 ◇
म दे नो य दि तत् चो णा म न झा याञ् ज जिं द दे ।
॥ ७९ ॥

॥ गोमूचिका ॥

मदन इति । अयं मदनः कामः मदिरे मन्त्रताजनिके
मन्त्रखञ्चनसदृशे इति केचित् अचिणी यासां तासाद्या तासा-
मपाङ्गरूपमस्तं यस्य तादृशः सन् यदि जयेत् मां पीडयेत्
तत्तदा मदेनो मम पापं चीणं स्यात् अतोऽस्मै अनङ्गाय
अञ्जलिं ददे नमस्कुर्यां कामपरतन्त्रतया रमणीभिः सक-
टाचमीचितस्येत् कृतार्था भवेयमित्यर्थः । अत्र विषमवर्णाना-
मेकरूपलम् ईदृशस्यले च वन्धुलिखितस्नोकोच्चराद्दृस्य प्रथमा-
क्षरमारभ्य पूर्वाद्दृं पठनोयम्, एवं पूर्वाद्दृप्रथमाक्षरमारभ्ये-
च्चराद्दृं पठनीयं । यत्र च समवर्णानामेकरूपलं तत्र पूर्वाद्दृं-
प्रथमाक्षरमारभ्यैव पूर्वाद्दृम् उच्चराद्दृप्रथमाक्षरमारभ्यैव
चोच्चराद्दृं पठनीयं यथा ‘अजरामङ्गुभाचारबलिशोलविनो-
चिता । भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता’ इति । अत्र
द्वितीयादिसमवर्णानामेकरूपलम् ॥ ७८ ॥

प्राञ्जरहृभमं नाम स्नोकार्हभमणं यदि ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रं भमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

अथ दुष्करमेवार्हभमं सर्वतोभद्रस्त्र चित्तदयं लक्ष्यति ।
प्राञ्जरिति । स्नोकार्हभमणं स्नोकस्य बन्धस्त्रिखितस्नोकीयपाद-
चतुष्टयस्य अर्द्धेनार्हमार्गेण अनुलोमप्रतिलोमरूपयोरवारण-
मार्गयोर्मध्ये केवलमनुलोममार्गेणेत्यर्थः, यदि भमणं भम-
णेन पादोत्तितिसदा अर्हभमं नाम चित्तं प्राञ्जः, यदि च
सर्वतोऽनुलोमप्रतिलोमाभ्यां भमणं तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्ट-
मित्यन्यः, अथमर्थः, बन्धदयमिदं प्रायेणाद्याचरवृत्तविशेष-
विषयं, तत्र सन्निवेशप्रकारः, चतुःषष्ठिकोष्ठात्मकेऽस्मिन् बन्धे
क्रमेणाद्यपङ्कित्वतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम्, अगन्तरव्याधःस्थ-
पङ्कित्वतुष्टये चतुर्थवृत्तीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः, तत्रार्ह-
भमे अधःस्थपङ्कित्वतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे तु परावृत्त्या
समावृत्त्या वा चतुर्थादिपादचित्तिखण्डमितिविशेषः । तत्राद्वार-
कमस्तु अर्हभमे ऊर्ध्वपङ्की वामाद्विचित्तः अधःपङ्की द्विचित्ता-
द्वामतः, एवं वामस्थोर्ध्वकोष्ठादधःक्रमेण द्विचित्तस्थाधःकोष्ठा-
द्वूर्ध्वक्रमेण चानुलोमोचारणेन प्रथमादिपादोत्यानं । सर्वतो-
भद्रे तु वामाद्विचित्ततो द्विचित्ताद्वामतः ऊर्ध्वादधस्तः अध-
स्थाद्वूर्ध्वतस्त्रानुलोमविलोमाभ्यां सर्वत आवर्त्तनेन पादानामु-
त्यानमिति ॥ ८० ॥

म	ने	भ	व	त	वा	नी	कं
ने	द	या	य	न	मा	नि	नो
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	ने	म	या	न	त
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥ ८१ ॥							

॥ अर्द्धभ्रमः ॥

तचार्द्धभ्रममुदाहरति । मनोभवेति । हे मनोभव ! काम !
 तव अनीकं सेनारूपा मानिनी इयं मानवती तव न न उद्य-
 ाय जयाय अपि तु उदयायैव, तवेत्युभयचान्वयि । ननु वि-
 जिगीषोरनीकमपराधिनं दण्डयति तव काच चिन्तेत्यचाह,
 हे नत ! नमस्कृत ! वयमेनोमयाः अपराधिनो मा वा न वा
 कृतापराधा वा न भवामः किन्तु भयात् अमेयोऽपरिमित
 आमः पौडा येषां ते, यद्यपि वयं नापराधिनः तथापि भयेन
 व्याकुला जाताः स्म इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ सर्वतोभद्रम् ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति । चेति । अच पदच्छेदः । सा, अमायामामाया, मासा, इति प्रथमे । मारानायायानारामेत्येकमेव पदं द्वितीये । यानावारारावा, अनाया, इति द्वतीये । माया, रामा, माराय, अमा, इति चतुर्थे । प्रोषितस्य विरहिणो विलपनमिदं । सा स्मर्यमाणा रामा रमणी मासा चन्द्रेण अमा सह ‘क्षायामृगधरो राजा माः, इति चन्द्रपर्याये चिकाण्डशेषः । माराय विनाशाय, स्मर्यमाणा नायिका दृश्यमानस्त्रियालम्बनोदीपनविभावावुभौ संप्रति मम विनाशाय भवत इत्यर्थः, सा कीदृशी यतोऽमायस्या व्याजस्य अमस्यापरिमितस्य आमस्य पीडाया आय आगमनं

यथा सा, तथा मारः काम एव आनायो जास्तं बन्धनकारिलात् तस्यायानेनागमनेनारामः कीडा यस्याः, मारानायस्यायानं यतस्यादृशं आरामो यस्या इति वा सा, तथा यानं गमनमावारथति निवारथतीति यानावारः तादृशं आरावो वचनं यस्याः सा मधुरवचनभङ्गा विदेशगमनं निवारथन्तीत्यर्थः, अतएव अनाया नायो नयस्तद्विता अकार्यज्ञेत्यर्थः नास्ति आयो गमनं यस्याः सेति केचित्, तथा मां लक्ष्मीं यातीति माया अतिसुन्दरीत्यर्थः । इत्यं बन्धेषु दुष्करा एव लक्षिताः खड्गादिबन्धास्त्रितः सुकरा इत्युपेचिताः यन्यान्नरतोऽनुसन्त्वयाः ॥ ८१ ॥

यः स्वरस्थानवर्षानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।
इष्टश्वतुःप्रभृत्येष दर्शयते, सुकरः परः ॥ ८२ ॥

अथ काव्यज्ञेभाजनकलेनालङ्घारतया प्राचीनैरभ्युपगतस्य स्वरादिनियमस्य बङ्गभेदस्यापि दुष्करं भेदचतुष्टयं दर्शयति । य इति । स्वरा अकारादयः, स्थानानि कण्ठादीनि एषां काव्ये निवेशासम्भवात्तङ्गवा वर्षा इत्यर्थः, तथा वर्षास्त्र कण्ठ दन्त्यलाद्यविशेषितवर्षमात्राणि, तेषां निधम इतरव्यवच्छेदेनोपादानं चतुर्भिरेव स्वरैः स्थानैर्वर्षैर्वा निबन्धनमित्याद्यवधारणमित्यर्थः तद्वूपो योऽलङ्घारः प्राचीनैरक्त इति शेषः, असौ चतुःप्रभृति चतुरादि यथा स्थान्तया दुष्करेषु मध्ये इष्टोऽभिमतः यन्यबाङ्गस्यभिया दुष्कराणामेव दर्शनाया

आवश्यकत्वात् चतुरादिस्वरस्यानवर्षनियम एव दुष्करतया
दर्शयितुमुच्चित इत्यर्थः, चतुःप्रभृतीति दर्शत इति क्रियात्या
विशेषणं वा, तस्मादेष चतुरादिनियम एव दर्शते, परः पञ्च-
षडादिनियमस्तु सुकरः सुकरल्लात् स न दर्शत इत्यर्थः ।
चतुःप्रभृतीति प्रभृतिपदेन चयाणां द्वयोरेकस्य च यहणं तेन
स्वरस्यानवर्षानां प्रत्येकं चतुर्लिङ्गोक्तनियमरूपास्त्वारो भेदा
दर्शन इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

आख्यायानामाहान्त्या वाग्मीतीरीतीः, प्रीतीर्भीतीः ।
भेगो रोगो, मोदो मोहो, ध्येये धेच्छे देशे चेमे ॥ ८४ ॥

तत्र प्रथमं चतुःस्वरनियममुदाहरति । आख्यायानामिति ।
आख्यायानां वेदानामन्त्या वाक् उपनिषत् गीतीर्गनानि ईतीः
अतिवृष्ट्याद्युपद्रवरूपा आह चित्तमोहकलादिति भावः,
तथा प्रीतीः कल्पुचादिषु छेदान् भीतीर्भयजनिका आह
विद्येगादिना दुःखदाहलादिति भावः, तस्माद्गो गानादि-
विषयानुभवो रोगो व्याधिरेव, तथा मोदो विषयानन्दो
मोहोऽज्ञानमेव, तर्हि विषयसङ्गं परिच्छत्य किं कर्त्तव्यमि-
त्याह चेमे पुण्ये अनुपद्रवे वा देशे, ध्येये धातव्ये ब्रह्मणि, धेच्छे
धानं मनःसमाधानं धाः इच्छा तदेकलिप्ता च ते कर्त्तव्ये
इति शेषः। धेच्छे इति संयकारपाठे तु धा धानमिच्छा चेत्य-
र्थः । अत्र आ हौ ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः पद्यनिबन्धनम् ।
विद्युन्मालावृत्तम् ॥ ८४ ॥

लितिविजितिस्थितिविहितिन्रतरतयः परगतयः ।
उह रुधुर्गुरु दुधुवर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

चिस्वरनियममुदाहरति । चितीति । चितेर्विजितिर्विजयः
स्थितेर्म यादाया विहितिर्विधानस्त्र ते एव ब्रतं तत्र रतिर्येषां
ते ततस्य स्वजात्युचितकर्मकरणात् परा उत्तमा गतिर्दशा
ज्ञानं वा येषां ते । ‘गतिः स्तो मार्गदशयोर्ज्ञाने याचाभ्युपाय-
योरिति मेदिनी । ईदृशाः कुरवः कुरुवंशीयाः कुरुदेवजा
वा भूपाः युधि युद्धे स्तं स्वीयमरिकुलम् उह अधिकं यथा
तथा रुधुरावृतवन्नः, गुरु सातिश्यं यथा तथा दुधुवः कम्य-
यामासुः । अत इ अ उ इति चय एव स्वराः । लितिर्विर्व-
क्तम् ॥ ८५ ॥

श्रीदीप्ती ब्रौकीर्ती धोनोति गोःप्रोती ।
एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

दिस्वरमुदाहरति । श्रीदीप्ती इति श्रीर्लभीर्दीप्तिः शोभा
च ते, ब्रौर्लभा कीर्त्तिस्त्र ते, धोर्बुद्धिर्नीतिस्त्र ते, गोर्वाणी
प्रोतिः सन्तोषस्त्र ते, एते द्वे द्वे ते तव एधेते वर्द्धेते, ये द्वे द्वे इमे
देवेशे इन्द्रेऽपि न विद्येते । अत ई ए इति द्वावेव स्वरौ । वाणी-
वृक्षं ‘सर्वे चेद्वीर्धार्णा वाणीति प्रेक्षा सेति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।
यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७ ॥
॥ स्वरनियमः ॥

एकखरमुदाहरति । सेति । स्नोकोऽयं सर्वतोभद्रोदाहरणत्वेन पूर्वमुक्तस्त्रैव व्याख्यातः । अत्र आकार एवैकः खरः ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने दृष्टिरङ्गने ! दीयता सङ्कृत् ॥ ८८ ॥

अथ स्थाननियमं दर्शयन् प्रथमं चतुःस्थानमुदाहरति ।
नयनेति । मानिनों प्रति नायकस्थानिरियं । हे अङ्गने ! प्रथ-
स्थाङ्गवति । अघने मेघरहिते अतएव नक्षत्रगणशालिनि तत
एव नयनानन्दजनने गगने सङ्कृदेकवारमपि दृष्टिर्दीर्घितामि-
त्यन्धयः । ईदृशगगनस्थोदीपकलात् दर्शने जाते मानो न
स्थास्थतीत्यभिप्रेत्य दर्शनार्थं नायकस्थानुरोध इति भावः ।
अत्र दन्धतालयकण्ठमूर्द्धन्यैरेव वर्णेन्निवध्यमानलाचलार्थेव
स्थानानि ॥ ८८ ॥

अलिनीलालकलतं कं न इन्ति घनस्तनि ! ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

त्रिस्थानमुदाहरति । अस्तीति । हे घनस्तनि ! कठिनकुचे
अस्तिनो भ्रमरास्त्रद्वीपा अलकस्तता यत्र तत्, तथा नलिन-
च्छाये पद्मसदृशे नयने यत्र तत्, तथा शशिन द्रव कान्तिर्यस्य
तत् ईदृशं ते तव आननं कं पुरुषं न इन्ति न व्याकुलयति ।
अत्र कण्ठदन्धतालयवर्णैरेव निवन्धनमिति त्रीष्वेव स्था-
नानि ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्गा सदङ्गना ।

सदानघ ! सदानन्दनताङ्गासङ्गसङ्गतः ॥ ९० ॥

दिखानमुदाहरति । अनङ्गेति । भार्यामनादृत्य गीत-
वाचादिप्रमोदेन कालं गमयन्तं सखायं प्रति कस्यचिदुपा-
ज्जम्भनमिदं । हे सदानघ ! सर्वस्मिन्नपि समये व्यथारहित !
निश्चिन्तेत्यर्थः, तथा हे सदानन्दनताङ्ग ! सदा आनन्द आ-
नन्दकरं कर्ष्ण गीतवादनादिः तत्र नतं प्रवणं व्याप्तमित्यर्थः
अङ्गं गाचं यस्य स तथा तत्प्रभोधनं, नास्ति सङ्गो येषां तेऽसङ्गा
दुर्जनास्तेषां सङ्गतः समर्कात् सती चासावङ्गना चेति सदङ्गना
साध्यपि स्त्रो अनङ्गस्य कामस्य लङ्घनया आक्रमणेन स्त्राः
सम्भवन्तो नाना बङ्गविधा आतङ्गा यस्यास्तादृशी भवति
भर्द्विरहिता हि स्त्रो साध्यपि दुर्जनसङ्गात् सदोषा भवि-
तु मर्हति तस्माद्यथाप्रमोदं परिदृत्य भार्यानुकूलो भवेति
भावः । अत्र पाठान्तरात्यनुपादेयानोत्युपेच्छितानि । अत्र
कण्ठदन्त्यैरेव वर्णनिबन्धनमिति दिखानता ॥ ९० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाद्वकाघककाकद्वा ।

अद्वाद्वाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकाकक ॥ ९१ ॥

॥ स्थाननियमः ॥

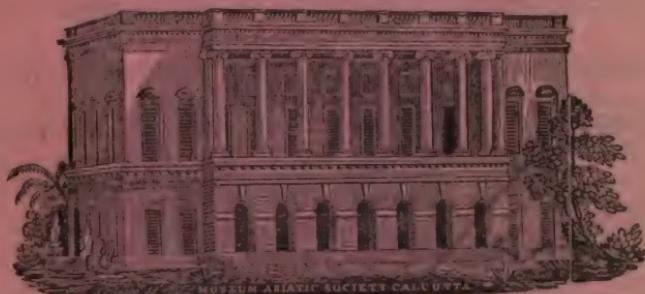
एकस्थानमुदाहरति । अगा इति । कस्यचिद्विहितबङ्ग-
तीर्थधमणस्य स्तुतिरियं । पदच्छेदो यथा । अगाः, गां, गाङ्ग-

U. U. T. 20 (38)

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 41.

काव्यादर्शः श्रीदण्डाचार्यविरचितः
श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशकृतमालिन्यप्रोच्छ नीनामक-
टीकासहितः ।

THE KÁVYÁDARŚA OF ŚRÍ DANDIN,

EDITED, WITH A COMMENTARY, BY
PĀNDITA PREMACHANDRA TARKABĀGI'SĀ.

Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED, IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika Sútras, with Commentaries, by Pandita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
The Sándilya Sútras with Swapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with Sankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
A translation of the Súrya Siddhánta and Siddhánta Sirománi, by Pandita Bápu Deva Sástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
The Kávyádars'a of S'rí Danqin, edited, with a commentary, by Pandita Premachandra Tarkabágis'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a Rúpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
The Náraṇa Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámátiṛtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
A translation of the Sánkhya Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.

काकाकगाहक, अघककाकहा, इति प्रथमाह्ने । अहाहाङ्ग, खगाङ्गागकङ्ग, अगखगकाकक, इत्युत्तराह्ने । तद्यमन्वयः । हे गाङ्गकाकाकगाहक ! गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य आकाकः सञ्चित्कुटिलगमनं ‘कै शब्दे इत्यसादाडपूर्वाङ्गावे क्षिप्, आकाः तस्मिहितोऽकः ‘अक् कुटिलायां गतावित्यसाङ्गावे डः’ आकाकसारङ्ग इत्यर्थः तं गाहत इति गाङ्गकाकाकगाहकसत्सम्बोधनं, निन्दितान्यधानि पापान्यधकानि ‘कुत्सायां कः’ तान्येवोपद्रवहेतुत्वात् काका वायसाः तान् इत्तीति अघककाकहा तादृशस्त्रं गां पृथिवीम् अगा गतवान् प्रदच्छिणीकृतवानित्यर्थः । अतस्य पापकृतविषादाभावात् हे अहाहाङ्ग ! हाहेतिदीनधनिमङ्गति गच्छतीति हाहाङ्गः ‘अगिगत्यामित्यस्य णटि रूपं’ तद्विभेऽहाहाङ्गसत्सम्बोधनं । तथा हे खगाङ्गागकङ्ग ! खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः सूर्यादयः ते अहासिङ्गानि यस्य तादृशो योऽगः पर्वतः सुमेहरित्यर्थः तं कर्तते गच्छतीति खगाङ्गागकङ्गः ‘ककि गत्यामित्यस्य णटि-रूपं’ तस्मिंस्मोधनं, पुण्यप्रभावेन सुमेहपर्वतगामिन् स्वर्गसुखाभिलाषित्विति वार्थः । तथा हे अगखगकाकक ! अगन्ति कुटिलं गच्छन्तीत्यगानि यानि खानोक्त्रियाणि तानि गच्छति कारणतया प्राप्नोतीति अगखगं तादृशं यत् कं सुखं तस्मै न ककते चपलोभवतीति अगखगकाककः ‘अक् गर्वेष्वासौख्ये-वित्यस्य रूपं’ तस्मिंस्मोधनम्, इन्द्रियजन्यसुखायासोसुपेत्यर्थः । अत्र कण्ठेरेव वैर्णिंवन्धनमित्येकस्यानता ॥ ८१ ॥

रे रे रोहस्हरोहगोगोऽगाङ्गोऽगगुः ।

किं केकाकाकुकः काको मामा मामम मामम ! ॥ १२ ॥

अथ वर्षनियमान् दर्शयन् प्रथमं चतुर्वर्षमुदाहरति । रे रे इति । बङ्गपण्याथाः कस्याच्छिदाराङ्गणाथाः स्वमभिलब्धनं कच्छित् पुस्तिन्दं प्रति द्वेषोक्तिरियं । रे रे इति नीचसमोधने । रे रे मामम ! मा खन्दीस्त्वां मम ममता यस्तु सः तत्समोधनं, ममेत्यव्ययं धर्मपरोऽयं निर्देशः, दरिद्रलात् धनव्यये कातरेत्यर्थः । मायाम् अममलं यस्तेति विगृह्य खन्दीशून्येत्यर्थः इति केचित् । मामेति निषेधे सञ्चामे द्विवेचनं, लं मां मामा अमगच्छ उपसर्पेत्यर्थः । इति चतुर्थपादस्यार्थः । यतः काको वायसः किं केकाकाकुको भवति अपि तु नैव, केका मयूरध्वनिः तस्याः काकुर्मदक्षतो विकारः तां कायति शब्दयति शब्देन प्रकाशयतीत्यर्थः इति केकाकाकुकः ‘आदकलादल’ काको यथा केकाकाकुमधिगन्तुं नाईति तथा लं मामित्यर्थः । इति द्वतीयपादार्थः । निकृष्टकार्यकारिलादपि लं न मे योग्य इत्याह लं रोहस्हरोहगोगः ‘रोहयते भयेन स्वर्णं पुनः पुनर्बां रौतीति रोहः ‘रौतेर्यनन्नात् क्रिप्त्वौय इति यस्तोपः’ तादृशो यो हस्तर्षविशेषः तस्यारसो वचसो या रुक् शरवेधकृतपीडा तद्रूपमायः पापं तद्वच्छति प्राप्नोतीति रोहस्हरोहगोगः निरपराधजीवहिंसकलात् पापात्मेत्यर्थः । चिछृष्टदेशवासिलालं न मे योग्य इत्याह अगाङ्गः अगस्त्यपर्वतस्याङ्गमेकदेशं वच्छतीति सः पर्वतीयलादविदग्ध इत्यर्थः ।

असम्भूप्रस्तापिताच लं न मे योग्य दृत्याच आगुः न गच्छति
सम्भूविषयं न प्राप्नोतीत्यगा ताहृश्चो गौर्वाणी यस्य सः,
आगतीत्यगा कुटिसा गौर्बस्येति केचित् । अत्र र ग क म इति
चतुर्भिरेव वर्णेन्निवन्धनमिति चतुर्वर्षता, वर्णपदश्च उत्तपूरक-
वर्षपरं तेनाङ्गेत्यच उक्तारसद्वावेऽपि न चतुर्वर्षगियमव्या-
घातः तस्य उत्तपूरकत्वाभावादिति वोथम् । उदाहरणे चा-
सिद्ध्यवहितवर्णचतुष्टयेन पादचतुष्टयनिवन्धनाद्यमेव नि-
यम इति न मनव्यं सव्यवधाननिवेशेऽपि चतुर्वर्षगियमानपा-
यात् यन्यक्तता तु केवलं अक्षिप्रदर्शनार्थमेवं निवद्धुमिति श्वे-
थम् ॥ ८२ ॥

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनः ।
दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ८३ ॥

चिवर्णमुदाहरति । देवानामिति । देवानामिक्षादीनां
नन्दनो दैत्यमण्डमनात् सन्तोषणः तथा वेदनिन्दिनो वेदान्
निन्दयते नास्तिकजनस्य नोदनो निराकर्त्ता, देवो नरसिंह-
रूपी भगवान् विष्णुः, दानवान् इन्द्रादिजयादिना नन्दयतोति
स तथा तस्य दानवमन्दिनो हिरण्यकशिष्योर्दाने खण्डनसमये
'दोऽवखण्डने दृत्यस्य रूपं' नादेन तारतरसिंहनादेन हत्वा
दिवमाकाशं दुदाव उपतापितवान् अन्तरिक्षचरान् सच-
कितांश्चकारेत्यर्थः । अत्र द व न इति चिभिरेव वर्णेन्निवन्धन-
मिति चिवर्णता ॥ ८३ ॥

स्वरिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सद्गृहः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

द्विवर्णमुदाहरति । स्वरिरिति । बलदेवस्य जस्तक्रीडाप्रक-
रणीयस्त्रोकोऽयं । स्वरिः पण्डितः, तथा सुरासुरान् देवदैत्या-
नपि आसन्तुमाक्रमितुं शीलं यस्य तादृशः सारो बलं यस्य सः,
सुरासुरासारिसारः, तथा श्रोभनावूरु द्वरु ताभ्यां सह
वर्त्तमानः सद्गृहः, तथा सुराया मद्यस्य रस आखादोऽस्यास्त्रीति
सुरारसी, स प्राकरणिकः प्रसिद्धो वा सीरी बलदेवः आर-
मन्ति मधुरशब्दं कुर्वन्तीत्यारसा ये सारसाः पच्चिविशेषाः तैः
सह वर्त्तमानाः सारससारसालादृशीः सरसीः सरांसि ससार
विहन्तुं जगाम । अत्र स र इति द्वाभ्यामेव वर्षाभ्यां निवन्धन-
मिति द्विवर्णता ॥ ८४ ॥

नूनं नुज्ञानि नानेन नानेनाननानि नः ।

नाऽनेना ननु नाऽनूनैनेनानानिनो निनीः ॥ ८५ ॥

॥ वर्षनियमः ॥

एकवर्णमुदाहरति । नूनमिति । प्रबलरिपुपराजितस्य क-
खच्चिकृपतेः शैव्यानां दैत्योक्तिरियम् । अत्र पदच्छेदः, नूनं
नुज्ञानि, न, अनेन, न, आननेन, अननानि, नः, इति पूर्वाद्द्वे ।
न, अनेनाः, ननु, ना, अनूनेन, एनेन, अनान्, इनः, निनीः,
इत्युच्चराद्द्वे । अनेन विजयिना रिपुणा कर्त्रा आननेन भुकुटि-

मता मुख्यैव ज्ञाता नोऽस्माकम् अननानि प्राणाः नूनं निश्चितं
न न नुक्तानि अपनीतानि अपि तु नुक्तान्येव अस्य मुखमेव
दृष्ट्वा वयं स्फुटप्रायाः का कथा युद्धप्रहारादिनेत्यर्थः, इति
पूर्वार्द्धार्थः । नगु भाः ‘सैन्यानां बन्धून् प्रति समोधनमिदम्’
अनूनेन प्रवल्लेन एनेन एतेन रिपुणा हेतुना अस्मादित्यर्थः
‘इदमस्य कथितानुकथने द्वितीयाटौःवेनः’ इत्यनेन इदम
एनः । इनो ना अस्माकं प्रभुः पुरुषः अनान् प्राणान् निनीः
नेतुमिच्छुः हणकवस्त्रादिना रचितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः, ‘नि-
नीरिति नीजः सवन्तस्य किपि रूपं’ न अनेनाः अपाप्यो न भवति
शत्रुविजितस्य यथाशक्ति युद्धैवै भरणं श्रेयो न पुनर्स्त्रानु-
दृत्या प्राणरचणमिति भावः । अत्र केवलं नकारेणैव निवन्धन-
मित्येकवर्णनियमः ॥ ८५ ॥

इति दुष्करमार्गेऽपि कश्चिदादर्शितः क्रमः ।
प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्धिष्यते गतिः ॥ ८६ ॥

अथ दुष्करचित्तमुपसंहरन् प्रहेलिकामवतारयति । इतीति ।
कश्चिदिति खल्पतर इत्यर्थः, अन्येऽपि दुष्कराच्चित्रालङ्घाराः
पश्चादिवन्धक्रियाकारकगुणादयः प्राचीनैरक्ताः सन्ति दम्य-
बाङ्गल्यभिया ते नोक्ताः यन्यान्तरतो ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
प्रहेलिकेति प्रहेलिकायाः प्रकाराणां विशेषाणां गतिर्लचणम्
उद्दिष्यते उद्देशपूर्वकमुच्यते विशेषा उद्दिष्यन्ते तेषां लक्षण-
स्थाच्यत इत्यर्थः, सामान्यस्त्रियान्तु प्रसिद्धलाक्षोक्तां यन्यान्तरतो

ज्ञातव्यं यथा ‘प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संदृतिकारि
यदिति’ अभिप्रेतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सा-
मान्यसंबन्धम् ॥ ८६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्तरणे ।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ८७ ॥

ननु प्रहेलिकाया यमकादिवत् सम्यक् शब्दोपस्कारकता
नास्ति प्रत्युत प्रकृतार्थसंवरणात्मकत्वाच रसप्रातिकूल्यमतएवास्या
अलङ्घारत्वमपि नाङ्गीकृतमन्यैः यदुकं ‘रसस्य परिपन्थिता-
न्नास्यारतः प्रहेलिकेति’ तत् कुचास्या उपयोग इत्यचाह ।
क्रीडेति । क्रीडार्था या गोष्ठो सभा तत्र विनोदाः संखाप-
भज्ञा ग्रमोदास्तेषु, यदा मिथोवाक्चातुरीकौतुकं क्रीडा,
विद्यधानामासनवन्यो गोष्ठो, काव्यास्तापेन कालहरणं विनोदः
अतएव कादम्बर्थां ‘कदाचिदस्तरच्युतकमाच्युतकविन्दुमतो
गूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिरित्युकं’ तेषां इन्दः तेषु,
तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णं जनसङ्कुले देशे य-
न्नान्तरणं गुप्तभाषणं तस्मिन्, तथा परस्य बोद्धव्यभिन्नस्य व्या-
मोहने अपरिज्ञात्वप्रतिपादने च प्रहेलिकाः सोपयोगाः
सप्रयोजनाः, तस्मात् क्रीडाद्युपयोगिलादस्या अलङ्घारत्वम्,
अन्यत्र तु दोष एवेति बोधम् ॥ ८७ ॥

आङ्गः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना ।
वच्चितान्यत्र छठेन यत्र शब्देन वच्चना ॥ ८८ ॥

प्रेतिकाप्रकारास्तादुष्टा दुष्टास्त, तत्तादुष्टानामेव षोड-
शानां पश्चादुदाहरणैः परीचां दर्शयिष्यन् प्रथमं सोहेशं
ख्चणमाइ। आङ्गरिति। पदयोः सन्धिना सान्धिष्यजनित-
सन्धिकार्यदीर्घादिना गृहो दुर्बोधाऽर्थो यत्र तां समागतां
नाम प्रेतिकामाङ्गरित्यन्वयः। अत्र पश्चादत्यमाणानां सर्वेषां
प्रथमान्तत्वात् समागतामित्यत्र द्वितीयान्तता प्रक्रमभञ्जमा-
वहति तत्तादाङ्गः समागतां नामेत्यादिपाठो लिपिकरप्र-
मादलतः सेयं समागता नामेत्यादि पठनीयं। तथा अन्यत्र
विवक्षितभिन्ने रुद्धेन प्रसिद्धेन अव्यवहृते यत्र वस्त्रना प्रतारणा सा
वस्त्रितास्त्रा ॥ ८८ ॥

व्युत्क्रान्तातिव्यवहितप्रयोगामोहकारिणी ।
सा स्यात् प्रमुषिता यस्यां दुर्बोधार्थी पदावली ॥ ८९ ॥

व्युत्क्रान्तेति। अतिव्यवहितानामत्यनासन्नपदानां प्रयोगात्
मोहकारिणी बोद्धुरर्थयहवैधुर्यसम्यादिका संटुतिकारिवाक्
व्युत्क्रान्ता व्युत्क्रान्ताखेत्यन्वयः, अत्र किञ्चिद्वावधानेन प्रयोगो
न तथा मोहयतीत्यतिव्यवहृतप्रयोगः, आसन्तिश्चात्यबोध-
हेतुः तद्रूपक्रमस्त्रनाद्युक्तान्तेतिसंज्ञा । सा स्यादिति। दु-
र्बोधाः तत्तदर्थेषु तत्त्वपदानां प्रयोगप्रसिद्धिरहितत्वात्
दुःखेन बोधा अर्थां वस्त्रासादृशी पदावली पदसमूहः न लेकं
पदं सा प्रकर्षेण बोद्धुर्मुषितत्वसम्यादनात् प्रमुषिता, निरुक्त-
वस्त्रितायान्तु एकं पदं दुर्बोधार्थमित्यतोऽनयोर्भेदः, किञ्च

वस्त्रितार्थं जानार्थस्य पदस्याग्रसिद्धेऽर्थं प्रयोगः अत्र तु पदा-
न्वेकार्थानीत्यतोऽपि भेदः ॥ ८८ ॥

समानरूपा गौणार्थरोपितैर्ग्रथिता पदैः ।

परुषा लक्षणस्तिलमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

समानरूपेति । गौणार्थेषु साथ्यवसानगौणलक्षणया वेदार्था-
र्थेषु आरोपितैर्लक्षणाग्रयोजनीभूताहार्थाभेदप्रतीतिजनकतया
प्रयुक्तैः पदैर्ग्रथिता निबद्धा संष्टिकारिवाक् सदृशयोः शक्य-
लक्ष्ययोर्देयोः समानरूपतानिवन्धनत्वात् समानरूपा स्थात् ।
परुषेति लक्षणस्यानुशासनस्यास्तिलमात्रेण तदर्थेऽस्य शक्तिरस्ति-
न वेत्यविविच्य केवलमनुशासनमस्तीति छला व्युत्पादिता श्रुतिः
शब्दो यत्र तादृशी वाक् पारुषेण प्रयुक्तत्वात् परुषा स्थात् ॥
॥ १०० ॥

सङ्घाता नाम सङ्घानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

सङ्घातेति । यत्र सङ्घानं वर्णानां गणना यदा प्रयुज्यमानः
सङ्घावाचकशब्दो व्यामोहकारणं श्रोतुर्द्वितिनिश्चयाभावेन
विशेषेण मोहं जनयति सा सङ्घानघटितत्वात् सङ्घाता । अन्य-
थेति यत्र वाक्यार्थोऽन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानाद-
र्थादन्यप्रकारेण पर्यवसानं प्राप्य शोभां गच्छति सा अन्यार्थस्य
प्रकल्पनात् प्रकल्पिता स्थात् ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नान्नि नानाथकल्पना ।
निभृता निभृतान्यार्था तु ल्यधर्मस्युद्गागिरा ॥ १०२ ॥

सेति । नान्नि संज्ञाविशेषे ज्ञातव्ये यस्यां नानार्थानां कल्पना ग्रन्थस्य नानार्थसंज्ञेतितलात् बहुगामर्थानां, विकल्पम् घटते सा नामान्तरेणान्तरितार्थविषयलाङ्गामान्तरिताख्या । निभृतेति । तु ल्यधर्मस्युद्गाप्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मे प्रतिपादयन्त्या गिरा वाक्येन निभृतो गोपितोऽन्यार्थः प्रकृतार्थ्या यत्र सा निभृताख्या, अस्यास्मानुपात्तस्य प्रकृतस्य साधारणविशेषमहित्वा सूच्यमानलात् समासोक्तिमूलकत्वं वोध्यम् ॥ १०२ ॥

समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।
संमूढा नाम, या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥

समानशब्देति । उपन्यस्तेन शब्दस्य प्रकृतार्थवोधकपदस्य पर्यायेण स्वार्थवोधकनामान्तरेण साधिता निबद्धा वाक् समानशब्दाख्या स्थात् । अत्र पर्यायता च सञ्चितलक्षणादिनैकार्थवोधकता न लभते निर्जरादिवदेकार्थशक्तता तथाते अर्थस्य संवरणीयत्वाभावेन प्रहेत्विकालानुपपत्तेरिति वोध्यम् । संमूढेति । साक्षात् वाचकशब्देन निर्दिष्टार्थापि कथितार्थापि या वाक् मूढये आपाततो मोहाय भवति सा संमूढा नाम ॥ १०३ ॥

योगमालात्मिका नाम या स्थान् सा परिहारिका ।
एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

योगेति । या वाक् 'नामेति प्राकाशे, योगानां यौगिक-
शब्दानां मासा परम्परा सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा यौगिक-
शब्दपरम्परया एकैकरूढपदप्रतिपाद्यार्थानां बोधिकेत्यर्थः,
सा परिहारिका स्थान् हारो मुकामाला तां परिगतेति व्यु-
त्पत्त्या मुकामालासहृष्टयौगिकशब्दमालारूपलादन्वर्थता, यदा
परिहरति इटिति प्रकृतार्थबोधं निवारयतोति परिहारिका,
अत्र योगमालात्मकं नाम यस्याः चेति पाठस्तु न मनोरमः ।
एकेति । यस्यामाश्रितमाधेयमेव व्यक्तम् आश्रयस्याधारस्य गोपनं
सा एक आश्रयस्त्वं निगूहितो यत्रेति व्युत्पत्त्या एकच्छन्ना-
ख्या ॥ १०४ ॥

सा भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।
सङ्कीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः ॥ १०५ ॥

सेति । यस्यामुभयोराश्रिताश्रययोर्गोपनं सा उभयम् आ-
श्रिताश्रययोर्द्वयं इत्यं यत्रेति व्युत्पत्त्या उभयच्छन्नाख्या भवेत्।
सङ्कीर्णेति । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिपञ्चदशप्रभेदा-
नां भव्ये दिविचतुरादीनां सङ्करः साहित्येनावस्थानं सा
सङ्कीर्णा नाम भवेत् । एवं षोडश प्रभेदाः प्रहेत्यिकाया उहि-
ष्टासूक्ष्मलक्षणेण सञ्चिताश्च ॥ १०५ ॥

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।
दुष्टप्रहेलिकास्त्रान्यास्तैरधीताश्वतुर्दश ॥ १०६ ॥

एता इति । एताः समागताद्योऽदुष्टाः, षोडशेति शुद्ध-
सङ्कोर्षभेदेनेत्यर्थः, अदुष्टलान्यायापि दर्शिता इति भावः । तैः
पूर्वाचार्यैरेव, अन्याः चुताचरादन्ताचराचुतदन्ताचराविन्दु-
मतीप्रस्तुतयः इति केचित्, गुप्तादीनामप्यचैवान्तर्भाव इत्यन्ये,
अधीताः पठिताः ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।
साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

ननु दुष्टप्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैस्तकास्त्रेत्याप्यनन्तरमुच्चेर-
न्नित्यत्राह । दोषानिति । अपरिसङ्ख्येयानत्यधिकान् तासां
दोषान् अत्यन्तशाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वपाण् मन्यमानाः दोष-
बाज्ञ्यादसङ्कारत्वाभावं जानन्त इत्यर्थः साध्वीरेव दोषबा-
ज्ञ्याभावेनासङ्कारत्वमापन्नाः समागताद्याः षोडशैवाभिधा-
स्याम उदाहरिष्यामः, अत्राभिधाममुदाहरणेन परीक्षा न
द्वृदेशो सज्जणं वा तयोरकलेन अभिधास्याम इतिभविष्यत्प्र-
योगानुपपत्तेः । ननु तर्हि शिष्याणां कथं दुष्टप्रहेलिका-
परिज्ञानं स्वादित्यत्राह, ता इति । यास्तु प्रहेलिकाः अस्त-
क्षणाः निरक्षमागतादिसज्जणशून्याः ता दुष्टाः निरक्षसज्जण-
शून्यसंवृतिकारिवचनं दुष्टप्रहेलिकेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि ।
अस्थानस्तदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ १०८ ॥

तत्रादुष्टाः षाडश क्रमेणोदाहरन् प्रथमं समागतामुदाहरति । नेति । जनसमाजे मानिनों गोपीं सान्त्वयतः श्रीकृष्णस्थानक्रियं । हे आलोहितेक्षणे ! कस्मात् प्रकुप्यसि, तव एभिरोदृशैरस्थानस्तदितैरलं, यतो मया गोरसो दुग्धादिस्थाभिज्ञं चेतो न, अत्र धार्यत इत्यधाहतेन सङ्कृतेन क्रियापदेनान्वयः, तव दुग्धाद्यपचयो मया न कृतः कथं त्वं कुप्यसि रोदिषि चेत्युदासीनबोधः संवरणकारो प्रथमोऽर्थः, अत्र सम्मुमात् क्रियापदं नोक्तमिति अधाहतेन धार्यत इति क्रियापदेनान्वयबोधं कुर्वन्त उदासीनाः अनेनास्था दुग्धाद्यपचयः कृतस्तदर्थमियं कुपिता रोदितीति जानन्त्विति वाक्यस्थ संवरणकारिता, प्रकृतार्थस्तु मे मम चेतः आगेऽपराधः नायिकान्तरसङ्गादितस्य रसे आस्थादे अभिज्ञं न लदितरां चेतसापि नाकाञ्जे तत् कथं कुप्यसि मानिनी भवसीति । अत्र मे आगोरसाभिज्ञमित्यत्र सञ्चिकार्येण एकारस्थादेशेन मयागोरसेत्यादि जातं तेनैव प्रकृतार्थी गूढः ॥ १०८ ॥

कुञ्जामासेवमानस्य यथा ते वर्ष्णते रतिः ।

नैव निर्विश्वतो नारोरमरस्त्वोविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

वर्ष्णतामुदाहरति । कुञ्जामिति । कान्यकुञ्जनगर्यां तत्त्वं नार्यां दानुरकं प्रति कस्थचिदुक्तिरियं । कुञ्जां भुग्नष्टां काञ्जि-

चारीमासेवमानस्य उपभुज्ञागस्य ते तव थथा रतिरनुरागो
वर्द्धते एवं तथा अमरक्षीविडम्बिनीर्देवाङ्गनासदृशीर्नारीर्नि-
र्विश्वत उपभुज्ञागस्य ते रतिर्न वर्द्धते इति प्रथमोऽर्थः । संव-
रणीयार्थस्तु कुञ्जां कान्यकुञ्जास्थनगरीं तत्रत्यरमणीमेत्यादिः,
अत्र कुञ्जाशब्दो भुग्नपृष्ठनार्थामेव प्रसिद्धः विवचितायां कान्य-
कुञ्जनगर्यां तदुत्पन्नगर्यां वा न तथेत्यप्रसिद्धार्थस्तु निपुणमति-
बोध्यतया संवरणम् ॥ १०८ ॥

दण्डे चुम्बति पश्चिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

मुखं वल्लुरवं कुर्व्वस्तुण्डेनाङ्गानि घट्यन् ॥ ११० ॥

व्युक्तान्तामुदाहरति । दण्डेविति । कर्कशकण्ठके पश्चिन्या
दण्डे नासे अङ्गानि घट्यन् घर्षयन् तथा वल्लुरवं कुर्वन् हंसः
तुण्डेन मुखेन पश्चिन्या मुखं चुम्बतीति योजना, तदियमन्य-
बोधहेतोरासन्तेर्विशेषेणातिक्रमाङ्गुक्तान्ता ॥ ११० ॥

खातयः कनि ! काले ते स्फातयः स्फार्हवल्लावः ।

चन्द्रे साक्षाङ्गवन्यन्त्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

प्रमुषितामुदाहरति । खातय इति । हे कनि ! कन्ये !
'कन्या कनी कुमारी चेति हेमचन्द्रः' ते तव काल्यते प्रचिप्यते
यः स कालः पादः 'कल प्रेरणे दत्यस्य चौरादिकस्य कर्मणि
घणि रूपं' तस्मिन् खातयः खमाकाशं खस्त्रायं गुणः खः शब्द
दत्यर्थः, अतनम् अतिः 'अत् सातत्यगमने दत्यस्य भावे इड्'
खस्य शब्दस्य अतिर्गमनं येषु ते तथा शब्दकारिनूपुरादखद्वारा

इत्यर्थः ‘चुद्रघण्टिका इत्यन्मे’ ते स्फातयः स्फायनं स्फाः वृद्धि-
रित्यर्थः, तस्या अतिर्गमनं यत्र ते स्फीता इत्यर्थः प्रभृता इति
यावत्, तथा स्फां स्फीततामर्हतीति स्फार्हः वल्लानाञ्जातो ध्वनि-
वर्लुः स्फार्हा वल्लुर्येषां ते गमनवशात् तव पादे नूपुराद्यल-
ङ्काराः अधिकं शिञ्चितं कुर्बन्तीत्यर्थः, चन्द्रिति आङ्गादयतोति
चन्द्रस्त्रिन् अत्र ईदृशे शिञ्चितनूपुराद्यलङ्कारवतीत्यर्थः तव
पादे भावात् प्रत्यक्षीकृते सति मम वायवः प्राणाः धारिणो-
उवस्थिता भवन्ति ‘धडः अवस्थाने इत्यस्य रूपम् । अत्राप्रसिद्धा-
र्थैर्बङ्गभिः पदैः ओढ़णां प्रमाणणात् प्रमुषितेयं ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा वक्षरी पञ्चपक्षवा ।

पक्षवे पक्षवे ताम्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

समानरूपामुदाहरति । अत्रोद्यान इति । वक्षरी खता ।
अन्वयः सुगमः, अत्रोद्यानत्वेन नायिकाया देहः, वक्षरीत्वेन
बाङ्गः पक्षवलेनाङ्गुलयः, कुसुममञ्जरीत्वेन नखा अध्यासिताः,
नखानां ताघता च ताम्राङ्गुलिसंसर्गात् ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये स्वैर् भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

मञ्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

पह्षामुदाहरति । सुरा इति । सुरा मध्यं तां कुर्बन्तीति
सुराः शैण्डिकाः ‘नामणिडःन्नात् सुराशब्दात् पचादित्वान्
ङ्गः’ यद्वा सुरा एषामस्तीति सुरापायिनः, दशनार्चिषा हा-
खेन विवृतमुखतया निःस्फृतेन दन्तकिरणेनोपखचिताः, सुराथा

इदं सौरं तस्मिन् सरसि मञ्जन्त इव मन्त्राः सन्तः सुरा-
स्थे मद्यग्रहे स्वैरं भमन्ति इत्यर्थं संवरणीयोऽर्थः, अत्र सुरा
इति पदं देवषमूह एव शक्तम् अनुशासनस्यास्तिलमात्रमवलम्ब्य
सुराकारकेषु तत्पायिषु चाशक्तमपि प्रयुक्तं तदियं प्रयोक्तुः
पाहृथ्यप्रकाशनात् परुषा ॥ ११३ ॥

नासिक्यमध्या परितश्तुर्वर्षविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवस्त्राङ्गया नृपाः ॥ ११४ ॥

सङ्ख्यातामुदाहरति । नासिक्यमध्येति । काचित् पुरी नगरी
अस्ति कीदृशी नासिक्येत्यादिः, अत्र काञ्ची इति संवरणीयो-
ऽर्थः तथाहि नासिकायां भवो नासिक्यः प्रकृते जकारः स
मध्ये यस्याः सा, तथा परितः सर्वतः समुदायत इत्यर्थः चतु-
र्भिर्वर्षैः क आ च ई इति चतुर्भिरक्तरैः नासिक्यत्रकारसहितैः
पञ्चभिरत्यर्थः, विभूषिता यथिता, ईदृशी काञ्चीत्येव, संज्ञा-
संज्ञिनोरभेदोपचारात् पुर्या विशेषणदयं । यस्यां पुर्याम् आहौ
वर्णा अच्चराणि यत्र तादृश आङ्गयो नाम येषां तादृशा नृपा
आसन्, एतेन पुण्ड्रकनामानो नृपा इत्यायातं पुण्ड्रकशब्दस्य
प उ ण ड र अ क अ इत्यष्टभिर्वर्षैर्निर्बद्धः पुण्ड्रकवंशा नृपाच्च
काञ्चां पूर्वमासन्निति प्रसिद्धिः, अत्र चतुरष्टेति वर्णसङ्ख्यानेन
ओहृणां मोहनादियं सङ्ख्याता ॥ ११४ ॥

गिरा स्त्रियन्त्या नम्रेण शिरसा दीनया दृशा ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कम्यं वृद्धे ! मा नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति । गिरेति । हे वृद्धे ! स्वविरे ! वार्द्ध-
क्येन स्वलक्ष्या गिरा नम्रेण शिरसा दीनया दूशा चक्षुषा
चोपलक्षिता लं सोत्कर्मं तिष्ठन्तमपि माँ नानुकम्पसे इति
प्रथमोऽर्थः । संवरणीयार्थसु हे वृद्धे ! चह्वे ! स्वमीत्यर्थः
'वृद्धिशब्दस्य समुद्धिप्रथमया रूपं, 'चह्वः सिद्धिस्तत्त्वस्यौ वृद्धे-
रप्याङ्गया इमे इत्यमरः' दारिद्र्यात् स्वलङ्घीः प्रभृतिभिरुप-
लक्षितं तथा सोत्कर्मं माँ नानुकम्पसे इति, अत्र प्रथमं प्रती-
यमानादर्थात्प्रकृतलेनार्थान्तरप्रकल्पनादियं प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्यधीराक्षि पार्थिवः कोऽपि गीयते ।
सनातनश्च, नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

नामान्तरितामुदाहरति । आदाविति । हे अधीराक्षि
चञ्चलनयने कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दवाच्यः आदौ प्रथमं
राजा इत्यनेन नामा गीयते कथते तथा स सनातनो नित्यश्च
इत्ययमप्रकृतोऽर्थः, प्रकृतार्थमुद्भावयन्नाह असौ पार्थिवो वस्तुतो
नैव राजा भूपतिः तथा नापि सनातनो नित्यः, तस्मात्
कोऽसावुच्यतामिति प्रश्नोऽत्र गम्यः, उत्तरभूतः संवरणीया-
र्थसु कोऽपि पार्थिवः पृथिवीविकारो वृक्षविशेष इत्यर्थः स
आदौ प्रथमभागे राजेति गीयते तदाचकनाम्नः प्रथमभागे
राजा इति शब्दो वर्तते इत्यर्थः, तथा सः नातनः तनेतिशब्द-
शृङ्ख्यो न, तनाम्नोऽन्ते तनशब्दोऽपि वर्तत इत्यर्थः तस्मात्
राजातनवृत्त इत्यायातं स च पियालवृत्तः 'राजातनं पियासः'

सादित्यमरः' राजात्मं राजादगमिति च रूपदद्यम् । अच
राजात्मेति नाभि वक्षये नानार्थकस्यमादियं नामान्तरिता ।
वक्षये नामपदस्य वक्षुपरं न तु संश्लामानपरं वोध्यं, तेन
'तद्यास्त्रिक्षितः कण्ठे नितमस्त्रामाभितः । गुडणां सन्धि-
धानेऽपि कः कूजति मुङ्गमुङ्गः' अच यजस्तकस्तस्यवक्षुनि-
वक्षये प्रथमं नानार्थकस्यमानामान्तरिता । एवं च एवादौ
स एवान्मे मध्ये भवतिमध्यमः । अस्यार्थं यो न जाणाति तक्षुये
तं ददाम्बैमित्यादावपि, अच अवसः प्रतिपाद्यः ॥ ११६ ॥

इतद्रव्यं नरं त्यज्वा धनवन्तं ब्रजन्ति काः ।
नानाभङ्गसमाहृष्टेषोका वेष्या न दुर्दराः ॥ ११७ ॥

गिर्वतामुदाहरति । इतद्रव्यमिति । नानाभङ्गभिर्वर्ज-
विधविदम्बन्धेष्टाभिः समाहृष्टा वन्नीकृता षोका याभिस्तादृशः
काः इतमपहृतं इवं धनं चक्ष तादृशं नरं पुरुषं त्यक्ता
धनवन्तं ब्रजन्ति भजन्ते, इतिप्रमन्त्र तत्तदिग्नेष्यमहिक्षा
वेष्या एव विषया भवितुमर्हन्ति तच्चिषेधेन संवरणीयार्थमुङ्गा-
वदति दुर्दरा दुःखेन ध्रियमाणाः कथमपि वस्त्रतामनापा-
यमाना इत्यर्थः, ईदृशो वेष्या न वेष्या अन प्रश्नविषया नेत्य-
र्थः, अतस्माः का उच्चमाभिति प्रश्नः, अतेभरभूतवंवर-
णीयार्थस्तु पर्वतभवा नद्य इति, तथा हि नाना भङ्गासरङ्गा
विषयेऽस्येति नानाभङ्ग जस्तं तेन समाहृष्टा षोका अवतर-
णाना याभिस्ताः नानाभङ्गताङ्गेति पाठे तु भङ्गभङ्गेष्ट-

भङ्गपरः, तथा दुर्धराः धरः पर्वतस्थाहुर्गताः दुर्दुष्टोऽनम्ब
इत्यर्थः धरेयाभिषा इति वा, द्रुर्द्वचस्तस्मन्विज्ञास्था-
पत्तवादीनि इवाचि इतानि सोत्तथा नीतानि इवाचि
यस्तथा स तथा तं नरं नरवद्वयम् ‘आश्रयवीयत्वाद् गौण-
प्रयोगोऽव्यं’ पर्वतमित्यर्थः, त्वक्का धनवक्तं रक्षाकरं ब्रह्म-
जीति च विवेषवानामुभववाधारणादेकतरनिषेधेऽन्वतर-
अतीतिर्वच्यत इति नदीप्रतीतिः, तदर्थस्तथा तु स्वविवेष-
प्रतीतमे भाव्यपि वाचकध्वन्युपाचलाभिष्ठतत्त्वमित्यसाम्निस्त-
तेयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रदृष्टकेशाख्यो यस्तनाभूमिसाङ्कशः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलभाषणि ॥ ११८ ॥

यमानवद्वामुदाहरति । जितेति । प्रदृष्ट उक्तष्टो च
केऽवक्षात्तथा तदाचकं नाम प्रवाच इत्यर्थः जिता प्रदृष्टकेशा-
ख्या चेत चः, भूमिर्धरा नाति भूमिर्वच सः चक्षर इत्यर्थः
तेज साङ्कशः व्यामा, तद ईदृशो चः चोद्य नां प्रभूतो-
त्कमसुत्कण्ठितं करोति प्रवाचद्वयस्थाधरो नां व्याकुच-
यतीत्यर्थः । च च प्रदृष्टकेशाख्याभूमिश्वै च चित्तसंवव्या-
प्रवाचाधरयोः पर्यायो, तथा चि प्रदृष्टकेशस्त्र प्रवाचप्रव्ये-
चभूमिश्वस्त्र चाधरप्रव्ये च चक्षा च चित्तयोऽस्त्र तदोः इव्ययोः
उक्तियहेच प्रवाचाधररूपार्थयोऽपस्त्रितिरिति तदिच्चं प्रदृष्ट-
प्रयोच्यप्रव्यस्त्र यमानवद्वेगार्थोपस्थापनात् यमानवद्वरा ॥ ११८ ॥

श्यनोये परावृत्थ शयितौ कामिनौ क्रुधा ।
तथैव शयितौ रागात् खैरं मुखमच्छताम् ॥ ११८ ॥

संमूढामुदाहरति । श्यनोय इति । श्यनोये श्यायां,
परावृत्थ पराच्छुखीभूय, तथैव शयितौ परावृत्थ शयितावपि,
खैरं स्वच्छन्दम्, अच क्रुधा परावृत्थ शयितयोः खैरं मुखच्छुभनं
दुर्घटमित्यापाततोमोहः । अथ च प्रथमं क्रुधा पराच्छुखीभूय
शयितौ पश्चात् रागात् तथैव पुनः परावृत्थ शयिताविति
पराच्छुखीभूय पार्श्वाकरेष शयितयोः पुनः परावर्तनेन श्यने
संमुखीनत्वाच्छुभनं सुधटमेवेत्यापातत एव श्रोद्धर्णां मोहवन-
गादियं समूढा ॥ ११९ ॥

विजितात्मभवदेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्याप्नं व्योमाभिनन्दनि ॥ १२० ॥

परिहारिकामुदाहरति । विजितात्मेति । विमा पक्षिणा
गद्धेन चित इद्धस्तस्तात्मभवः पुच्छार्जुनः तस्य देषी कर्त्तस्तस्य
गुहः पिता सूर्यः तस्य पादाः किरणाः तैर्हतस्तापितो अनः
हिमं जात्यमपहन्नोति हिमापहो वङ्गिः तस्तामिचो असं तद्द-
रैर्मैर्घैर्याप्नं व्योमाकाशमभिनन्दनि प्रब्रंसति, अच यौगिक-
शब्दमास्था प्रकृतार्थवोधनादियं परिहारिका ॥ १२० ॥

न स्युश्यत्यायुधं जातु न स्लीणां स्तनमण्डलम् ।
अमनुष्यस्य कस्यापि चक्षोऽयं न किलापलः ॥ १२१ ॥

एकच्छक्षामुदाहरति । नेति । अमनुव्यस्य मनुष्येवं गच्छस्य
कस्त्रापि इहः जातु कदाचिदिपि आयुधमस्त्रं न सूश्रति न वा
जातु स्त्रीणां स्त्रगमण्डलं सूश्रति, तथायतं इहः किञ्च नाफलः
अवर्याज परम् सफल एवेत्यापाततोऽर्थः, अचायुधस्त्रीस्त्रग-
स्त्रार्थाभावेन नाथं वीरो न वा इट्टारीति कथमस्य हस्तस्य
सफलतेति विरोधेन बाधावतारादमनुव्यपदेन गन्धर्वो स-
च्छते तस्य इहो गन्धर्वहस्त इति समुदायेन एरण्डदृचः प्रति-
पाद्यते तथाच इत्यावली ‘अमण्डपस्त्राङ्गुखवर्द्धमाना गन्ध-
र्वहस्तस्त्रिपुटीफलस्त्रेति । तस्य फलं विद्यत एवेत्याश्रितं फल-
मेव व्यक्तं न लाश्रयोदृक्षक्षदिघमेकच्छक्षा ॥ १२१ ॥

केन कः सह सम्भूय सर्वकार्येषु सञ्चिधिम् ।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि इष्टो निरस्ते ॥ १२२ ॥

उभयच्छक्षामुदाहरति । केनेति । कः पदार्थः केन पदा-
र्थेन सह सम्भूय मिलिला सर्वकार्येषु सञ्चिधिं सञ्चिकर्षं सन्व्या-
च भोजनकाले तु यदि इष्टः स्त्रात्तदा निरस्ते निःसार्थते
इत्यर्थं प्रश्नः, उत्तरम् केन मस्तकेन सम्भूय कस्य मस्तकस्थायं
कः केन्नः इत्यर्थः इदमर्थं टण् । स च सर्वकार्येषु सञ्चिधिं सन्व्या-
भोजनकाले इष्टो निरस्ते एवेति, अचायुधाश्रितयोर्मस्तक-
केन्नयोर्भयोरेव च्छक्षतमितीयमुभयच्छक्षा ॥ १२३ ॥

सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता ।
अमार्चिकोऽयं मूढः स्याद्दक्षरङ्गस्य नः सुतः ॥ १२४ ॥

सहीर्वामुदाहरति । सहयेति । सहया इच्छैरप्यैः सहिता,
तथा सगता गतेर्वस्तिभिः सहिता तथा सभटा भैर्वोधैः
सहिता इयं ब्रह्ममन्विती सेना चमूः चेद्यदि न जिता परा-
भूता स्वात् तदा नोऽस्ताकमयं सुतः अचरणस्तु अचरं ब्रह्म
तज्ज्ञोऽपि मूढो मूर्ख एव स्वात्, तच हेतुः चतोऽयममाचिकः
मीचन्न इति माचाविषयाः ता अर्हतोति माचिकसहस्रितः
ब्रह्मोऽपि वैष्णिकब्रह्मभावेन मूर्खलेनैव गत्यः स्वादित्यापा-
तिकोऽर्थः, संवरणीयार्थस्तु इकारेण यकारेण च गकारेण
जकारेण च भकारेण टकारेण च सहिता इयं सेना वर्ष-
माला इनः स्वावरब्रह्ममानां प्रभुर्ब्रह्मा सेन सहिता ब्रह्मणैव
सुष्टेत्यर्थः, ‘धाचाच्चराच्च दृष्टानि पचारुडान्यतः पुरेति आर-
स्तात्’ न चेत्प्रिया अभ्यस्ता तदा अमाचिको माचा अप्यस-
ज्ञानरहितोऽयं नः सुतः न चरतीत्यचरो वेदसज्ज्ञोऽपि मूढ
एव स्वात् अभ्यस्तवेदोऽपि वर्षपरिज्ञानशून्यस्मूर्ख एवेत्यर्थः ।
यदा जिता चेत्प्रियुत्तुं शक्ता, अचरणो वर्षशः वर्षपरिज्ञानवा-
नपि यदि इकारयकारादिवर्जस्तित्यनानभिज्ञकदामूर्ख इवे-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

सा नामान्तरितामिश्रा वस्त्रिताहृपयोगिनो ।
एवमेवेतरासामप्युन्नेयः सहस्रक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ प्रदेलिकाचक्रम् ॥

॥ इति शब्दालङ्काराः ॥

अत्र साहस्र्यमुपपादयति । सेति । सा पूर्वोक्ते नामान्नरिताभित्रा इयादिशब्दादां नानार्थकल्पनान्नामान्नरिताख्यप्रहेत्सिकालचण्डुका । तथा ऐनाशब्दस्य चमूरुपेऽविविष्टेऽर्थे प्रसिद्धत्वेन प्रथमं तदर्थप्रतिपत्त्वा वज्ञनात् वच्छितास्थप्रहेत्सिकाथाः स्वरूपसम्भवती च । एवमेव अश्रवा दित्ता, इतरासां समागतादीनाम्, उक्तेषः स्थानं ज्ञातयः । अत्र च दद्योः साहस्र्ये इर्गितं चित्तुःप्रभूतोनामयेवं साहस्र्ये यत्क्षेत्रात् ॥ १२४ ॥

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं सुसंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिभृष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति देषा दशैवेते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

एवं काव्यस्तोपादेष्वधर्षा गुणा असहारात् सपरिकरं निरूपिताः, अथ ‘दुष्प्रयुक्ता पुरुगेऽत्र प्रयोक्तुः सैव ग्रंशतीत्वादिशन्दर्शेण तदीशहेयधर्षतया प्रतिपादितेषु दोषेषु अग्निपुराणादिप्राचीनगिब्भरीत्या गुणासहाररूपेषादेत्रधर्मनिरूपणामत्तमेव निरूपयितव्येषु श्रुतिकटुलाद्यतिप्रभूतानामेषां काल्पनिं निरूपणं ग्रन्थवाङ्मापादयेत् येनाच शिवाणामप्रवृत्तिः स्थादित्याशङ्कमानोऽलङ्कारपरिच्छेद एवास्मिन् प्रयोक्तुरत्यनामभिज्ञतास्तत्त्वतया नितान्तपरित्याज्यानेव दशविधांस्तान् निरूपयितुमुहिश्चति । अपार्थमिति । यद्यपि

वामान्यसच्चानन्दमेव विश्वेषार्थं गिरुपदमुचितं तथापि
दोषपदस्य सुटार्थमेन घोमवस्तादेव वामान्यसच्चपरिज्ञा-
नान्तरप्रतिपादैव विश्वेषा इर्षिताः । तथाहि काव्यं दुष्कृति
विहातं अवतोत्त्वगेनेति स्तुत्यस्या दुष् वैकल्ये इत्यस्य करण्ड-
स्या दोषपदं सिद्धं, प्रकाशकाङ्गिस्तु मुख्यार्थैर्तिर्देव इत्यगेनास्य
भावघणनाता सुचिता, वैकल्यस्यापल्लृत्यं तत्स्य काव्यसापक-
र्षकोऽप्यकर्णेवा दोष इति वामान्यसच्चान्तम् । अपकर्षस्य कर्चि-
त्त्वदस्य कर्चित्तर्थस्य कर्चित्त तद्वज्ञानरवादेरिति चित्तवहु-
प्रितया नेहां चित्तधृतं बोध्यम् । अचापार्थमित्यादिद्वानां
नयुषकलादाक्षमेव विशेषं तथापार्थलादिसम्बन्धस्य कर्चित्
वाचात् कर्चित् परम्परवाच बोध्यः । इतीति इत्येते द्वैव
नहु अतिकटुलादृशः वज्र्यां अत्यन्तं त्याज्याः ज्ञाव्योधविष-
टकलादिना प्रयोग्युरत्यनभिज्ञताप्रकाशकलात्, अतिकटुला-
दृशस्तु किञ्चिद्दैरस्यान्वयनका चतुर्भवबोधप्रतिकूला इति
वाच्यन्तं त्याज्याः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञाहेतुहृष्टान्तसानिर्देषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः ग्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

ननु द्वैवेति कथमवधारणं व्यावावयवानां प्रतिज्ञादीनां
१२८निरपि विवक्षितार्थंप्रतिपत्त्या वसुतो दोष एव, अतएव
भगवता गोत्रमेन ‘प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञानरं प्रतिज्ञाविरोध’
इत्यादि सूचेण प्रतिज्ञाहान्वादीनां नियहस्तानव्यमुक्तं, भामह-
प्रस्तुतयस्तु तस्य दोषतां नेच्छान्त चक्षा ‘प्रतिज्ञाहेतुहृष्टान-

हीनं दुष्टस्त्र नेष्ठत इति, तत् किमच तत्त्वमिति पर्यन्तुयस्त
 एव प्रकृते निष्ठयोजनत्वात्तदिवेकमुपेक्षमाण आह । प्रतिज्ञेति ।
 साधगिर्देशः प्रतिज्ञा, साधसाधनं हेतुः, प्रसिद्धोदाहरणो-
 पन्नासो दृष्टान्तः, एषां हानिर्देशः काव्यापकर्षको न वा
 इत्यस्मिन् संशये असौ पर्यन्तुयस्तमानो विचारो विवेकः एक-
 तरावधारणमित्यर्थः प्रायः कर्कशो न्यायविषयकलात् कठि-
 नः, यदा कर्कशो नीरसः निष्ठयोजन इत्यर्थः, अतस्य आ-
 स्त्रीडेनास्त्रादितेन परिज्ञातेनेत्यर्थः तेन विचारेण किं फलं
 सम्बन्धक् फलं नास्त्रीत्यर्थः, अथमात्रयः वैरस्त्रजनकलेन दोषादां
 परिज्ञानं यत एव बोद्धुनां सम्भवति तदर्थस्त्र यन्तपस्त्रवयम-
 नुचितं केवलं काष्ठेष्वत्यन्तपरिहार्या एव ते कतिपये दर्शने
 न च प्रतिज्ञादिहानेरत्यन्तपरिहार्यत्वम् अप्रतिज्ञानानां प्रा-
 यस्त्रिकादिसाधानामपि कविवर्णितत्वदर्शनात् । गिर्देतुताच
 प्रसिद्धसाधे वैरसं नावहति चथा 'सम्प्रति सम्भावमयस्त्रक-
 दन्तानि विघटयतीत्यादौ, दृष्टान्तोपन्नासस्त्रज्ञारूप एवेति
 तद्वानिरपि नात्यन्तवैरस्त्रजनिका अतएव 'दृष्टान्तस्त्र साम-
 चिकलेनासार्वचिकलेऽपि न चतिरिति न्यायस्त्रज्ञानितोक्तं
 तस्माद्यत्र वैरस्त्रजनकलं तच दोषलं यत्र न तथा तच न तथा
 न युनः शास्त्रबोधविघटकलास्त्रभावादेकामपरिहार्यता एवं
 प्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि ज्ञेयाः, तच प्रतिज्ञाविरोधो चथा
 कष्ठाभरणे 'चावस्त्रीवमहं मौनो ब्रह्मचारी पिता मम ।
 माता च मम बन्धुषीदपुत्रस्त्र पितामहः' इति ॥ १२७ ॥

समुदायार्थपूर्वं यसदपार्थमितीव्यते ।

उन्मत्तमत्तवासानामुक्तेरन्यच दुष्टति ॥ १२८ ॥

संप्रत्युद्दिष्टान् दोषप्रभेदान् क्रमेण खचयति । समुदायार्थ-
पूर्वमिति । समुदायो वाक्यघटकपदसमूहः, महावाक्यघटक-
वाक्यसमूहस्य तस्यार्थो विशेषणविशेषभावेनान्विततया एक-
त्वेन प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः, तस्कूर्वं यदाक्यं महावाक्यं वा
तदपार्थम् अपार्थत्वात्तदोषवदित्यत इत्यन्ययः, यत्र पदा-
र्थानां वाक्यार्थानां वा योग्यताकाङ्क्षासत्यभावेन विशेषणवि-
शेषलेगात्मयो वाधितो भवति तदपार्थत्ववदित्यर्थः । अस्य
क्वचिद्दोषत्वमपि दर्शयति, उन्मत्तेति । उन्मत्ता उन्मादरो-
गवक्तः, मत्ता मत्तपानादिना प्राप्तविकाराः, वास्त्वाः शिश्रवः,
प्रमत्तोन्मत्तवासानामिति पाठे प्रमत्ता मत्तोपयोगादिनव-
धाना इत्यर्थः, एषामुक्तेरन्यच अनुन्मत्तादीनामुक्तौ दुष्टति
वाक्यं महावाक्यं वा दुष्टं भवति उन्मत्ताद्युक्तौ लक्ष न दोष-
त्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरहमस्मि जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता चरेरैरावणः प्रियः ॥ १२९ ॥

तत्र बङ्गवाक्यगतमपार्थत्वमुदाहरति । समुद्र इति । देवै-
र्मधैः सुरैर्बा, देवैरित्यत्र चोऽथमिति क्वचित् पाठः' । अत्र
आर्थबोधपरिषमाप्तस्यापि वाक्यतुष्टयस्याकाङ्क्षाभावेनाङ्का-
ङ्कितविरहादेकवाक्यत्वाभावस्तत एव समुदायार्थो नाश्च,

यदुकं ‘खार्थबोधसमाप्नानामङ्गाङ्गिलव्यपेक्षया । वाक्षाणमे-
कवाक्ष्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति । एवं योग्यताद्यभावेऽपि
समुदायार्थशून्यत्वं ज्ञेयं, तथा बज्जपदगतमपि अथा ‘वङ्गिना
सिद्धति, गौरश्चः पुरुषो हस्तीत्यादि ॥ १२८ ॥

इदमस्यचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।
इतरच कविः को वा प्रयुज्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥

उम्भन्तेत्याद्युक्तमनुवदन् दोषस्यातिगुह्तत्वं प्रतिपादयति ।
इदमिति । अस्यस्यचित्तानामुम्भादादिभिर्निर्विवेकमनसाम्
इदमेवं समुदायार्थशून्यमभिधानं वचनम् अनिन्दितं शिष्टै-
निन्दितलेन परिगृहीतं न भवति प्रयोक्तुरनवहितलात्
इतरच अस्यस्यचित्तप्रयुक्तभिज्ञे, एवमनाकाङ्गलादिकं, यदा
इतरच उम्भन्तादिभिज्ञेषु भव्ये कोवा कविः पण्डितः सचेता
इत्यर्थः, वस्तुतस्य इतरस्तिपाठः सम्यक् । को वा प्रयुज्जी-
तेति एतेन समुदायार्थशून्यवाक्यस्य सचेतःप्रयुक्तलासम्भवित्वा-
प्रतिपादनेन कथस्तिति प्रयोगे वैरस्यातिशय इति स्फृच्चितम्,
आतएव दोषस्यात्य प्रथमोपन्यास इति बोधम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराह्नतम् ।
विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पद्यते ॥ १३१ ॥

व्यर्थं सज्जयति । एकवाक्य इति । एकस्मिन् वाक्ये तथा
प्रबन्धे वाक्यसमूच्चे वा अत्यदं वाक्यम्बा पूर्वापरपराह्नतं पूर्वापर-

सङ्गतिशून्यं तद्यथै व्यर्थलदोषवदिति क्षत्रा दोषेषु दोषवस्तु
मधे पयते इत्यन्वयः, यदा पूर्वापरपराहतं पूर्वापरसङ्गति
शून्यलभिति व्यर्थै व्यर्थलभिति च धर्मपरोऽयं निर्देशः सप्तमी-
दयस्त्र व्यर्थै तच हेतुरदन्ततेत्यादिवत्, ननु वर्णकद-
म्बात्मकयोर्वाक्यप्रबन्धयोः कथं परस्यरमसङ्गतत्वयस्मव इत्य-
चाह विद्धार्थतयेति वाक्यप्रबन्धयोः पूर्वापरविद्धार्थप्रत्या-
यकत्वं व्यर्थलाख्योदोष इत्यर्थः एतेनाच विपदं विद्धार्थकं
ननु विगताद्यर्थकभिति सूचितम् । अर्थविरोधप्रतीतिस्त्राच
ग्राव्यवोधानन्तरं पर्यालोकनया, अपार्थेतु आकाङ्क्षाद्यभावा-
च्छाव्यवोध एव न सम्भवतीत्यनयोर्भेदः, एकवाक्ये प्रबन्धे-
वेत्यनेन च वाक्यप्रबन्धार्थपर्यालोकनयैव विरोधप्रतिभासोऽस्य
विषयः प्रकरणादिपर्यालोकनया विरोधप्रतिभाससु वक्ष्यमाण-
देशकालादिविरोधविषय इति सूचितं । अस्यात्यनवज्ज्यता च
प्रयोक्तुरत्यनभिज्ञताप्रकाशकलात्, अचैवान्यैरक्ता विद्धमति-
कारित्वप्रकाशितविद्धत्वामतपरार्थलपरिपन्थिरसाङ्गपरियहा-
दयो दोषा अन्तर्भवन्ति ॥ ११ ॥

जह्व शत्रुबलं कृतस्त्रं जय विश्वभरामिमाम् ।
तव नैकोऽपि विद्देष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १२ ॥

तच प्रबन्धगतव्यर्थलभुदाहरति । जहोति । अच शत्रु-
माचशून्यस्य कृतज्ञशत्रुबलहननं सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वलोक-
व्ययस्य पूर्वापरपर्यालोकनया विद्धत्वेन प्रतीयते । एवं वा-

क्षयगतं वोधम् । तव नैकोऽपीत्यच न च ते केऽपीति छचित्
पाठः ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिद्वस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः ।
यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

वक्त्रविशेषस्थोऽक्षी विरुद्धार्थलस्य गुणत्वं दर्शयति । अस्तीति ।
साभिषङ्गस्य विद्योगाद्यभिभूतस्य, साभिसाधस्येति पाठस्तु न
चन्द्रक्, काचिद्विस्तचणा इष्टानिष्टेयोपादेयवक्तव्यावक्तव्यादि-
विवेकशृग्नेत्यर्थः, अवस्था अस्ति भवति, यस्यामवस्थार्थां वर्त्त-
मानस्य प्रयोकुर्विरुद्धार्थाऽपि पूर्वापरपराहतापि भारती
अभिमता ओढ्णामाहृता भवेत्, अभिमतेत्यनेन न केवल-
मस्थादोषत्वं किञ्चु गुणत्वमपीति स्फुचितम् ॥ १३४ ॥

परदाराभिलाषां मे कथमार्यस्य युज्यते ।
पिवामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

उदाहरति । परदारेति । तरसं सज्जावस्त्रात् सत्वोद-
यादा सकर्म, तस्याः परकान्तायाः, दशनच्छदमधरम् ।
अत्र स्त्रियाभिमानितया परदाराभिलाषस्यायुक्तत्वं प्रति-
पादयत एव प्रयोक्तुः परदाराधरपानाशंसनमिति पूर्वार्द्ध-
व्यञ्जनस्य द्वान्तव्यभिचारिणोमत्याख्यभावस्य उच्चरार्द्धव्यञ्जने
शङ्कारव्यभिचारिणौत्सुक्येन सह सज्जपि विरोधः प्रयोक्तु-
विद्योगाभिभूतलव्यञ्जकतया शङ्कारपोषकलात् कमपि अम-

स्कारमावहतीति गुण एव, अत्र इचोर्विरोधः, एवमेकत्र बद्धनां
विरोधे च मत्कारात्तिष्ठयः यथा ‘काकार्थं ब्रह्मसञ्चाणः कच-
कुखं भूयोऽपि दृश्येत सा, दोषाणां प्रथमात्र ने अतमहो
कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वस्त्यन्यपकल्पयाः कृतधियः
खग्नेऽपि सा दुर्लभा, चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्यो-
ऽधरं धार्घति’ । इत्यत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिव्याप्ताणां
विप्रस्त्रभाङ्गैरौत्सुक्यस्तिदैन्यचिन्माभिः सह उभयपि विरोधः
प्रयोक्तुर्विरहाभिभृतत्वव्यञ्जनात् इत्यारप्रकर्षमाविर्भावयति ।
नवास्त्वेवंविधस्याके विहङ्गानां वाध्यत्वेनोक्तत्वाद्गुणत्वमित्याङ्गः
यथा ‘वस्त्रार्थादेविर्वद्धस्य वाध्यत्वे वचोगुण’ इति ॥ १३४ ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतोवापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

एकार्थं सचयति । अविशेषेणेति । पूर्वोक्तमिति सामान्य-
त्वास्त्रपुंसकम् । अर्थतः शब्दत इति प्रथमान्तम्, अत्र यत्ते-
त्यथाहार्थं, तद्यमन्ययः, पूर्वोक्तोऽर्थः शब्दो वा अत्र वाक्ये
यद्यविशेषेण भूयोऽपि कीर्त्यते तदा तदाक्यम् एकार्थम् एका-
र्थत्वास्त्वेदोषवन्नातं, यदा अर्थतः शब्दत इति च सप्तम्यन्तम्
एकार्थमित्यनेनाच्चितम् अर्थनिष्ठं शब्दगिष्ठस्त्रैकार्थमित्यर्थः ।
अविशेषेणेति एकरूपेणेत्यर्थः, यदा विशेषविवक्षाया अभावेन
अत्र विशेषविवक्षार्थमुक्तस्य पुनःकीर्त्यनं तत्त्वात् न दोषत्वं
विशेषस्य प्रस्तुतस्यानुकम्पनीयत्वादि एतचानन्तरमेव व्यक्तो-

भविष्यति, अर्थतः शब्दतेवित्यनेनान्वैहकस्य पौनरुत्थार्थार्थ-
दोषस्य कथितप्रदत्ताख्यशब्ददोषस्य च दयोरेवैकार्थमंज्ञया
संग्रहः सूचितः, न च शब्दपौनरुत्थे कथमेकार्थति यैगिकसंज्ञा-
प्रवेशः गुणदोषालक्षारसंज्ञानां प्रादेण योगबलादेव प्रवृत्ते-
रिति वाच्यं शब्दप्रदस्य तदर्थकशब्दपरत्वात् अतएव भिन्ना-
र्थकशब्दपौनरुत्थस्य वैरस्यानावह्लादोषलं यथा ‘सुरा विप्रैः
सुरा नीचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । विग्राणान्तु फलं दूरे नीचा-
नान्तु तदैव हि’ इत्यादै सुरा इति पदं पुनरुत्थमपि सुरा
देवाः सुरा मध्यानीति विभिन्नार्थकलेन न दूषणमावहति
तस्मादर्थस्य एकार्थकशब्दस्य वा पुनरुत्थलमेकार्थलं, यत्र शब्द-
भेदस्त्रार्थमाचस्य पौनरुत्थं यत्र तु तदभेदस्त्रच दयोरपीति
निष्कर्षः ॥ १३५ ॥

उत्कामुन्मनयन्येते बालां तदलक्षिषः ।

अभ्योधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्रिवः ॥ १३६ ॥

तत्रार्थगतमेकार्थलमुदाहरति । उत्कामिति । उत्कामु-
त्कण्ठिताम् उन्ननयन्ति उहीपकलादुत्कण्ठयन्ति, अचेत्को-
न्मनःशब्दयोः, अभ्योधरतडित्वत्स्तनयित्रितुशब्दानास्य स्वरूप-
भेदेऽप्येकपर्यायत्वेनैकार्थशक्तादर्थस्य पौनरुत्थम्, एवं पर्या-
यान्तरानुपादानेऽपि प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनःप्रतीता-
वप्यस्य सङ्घावो ज्ञेयः, यथा ‘सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः
परमापदां पदम् । वृणते हि विमुश्यकारिणं गुणखुभ्याः स्त-

यमेव सम्यद इति, अत्र द्वितीयाद्द्वे व्यतिरेकेण द्वितीयपाद-
स्मैवार्थं इति पुनरुक्तलमेव, यदि तु उत्कामुक्तमयन्नोत्थस्य
विरहेणोत्कण्ठितामपि अभोधराः पुनरुद्दीपकतया अत्युत्क-
ण्ठितां कुर्वन्नोत्थत्र तात्पर्यम् एवमभोधरादीनामेकस्मैव
समुदायार्थशक्तस्य विशेषतायामन्ययोस्यावथवार्थशक्तयोर्विशेष-
णतायां तात्पर्यं तदार्थभेदान्नास्य सङ्गाव इति बोध्यम्, यथा
‘सा चियामा तदार्थस्य चक्रमण्डलमण्डिता । राज्ञो विलप-
मानस्य न व्यभासत शर्वरी’ । अत्र चियामाशर्वरीशब्दयो-
रेकपर्यायलेषवयवार्थशक्तलमङ्गीष्मात्य चियामाशब्दः शर्वरी-
विशेषणलेनोपन्यस्तः । अत्र शब्दभेदादर्थत एव पुनरुक्तत्वं ।
शब्दतो यथा ‘अधिकरतत्त्वतत्त्वं कस्यितस्यापलोक्या परिमत्तन-
निमीलत्याण्डिमा गण्डपाली । सुतनु ! कथय कस्य व्यञ्जय-
त्यञ्जसैव स्मरनरपतिस्तोक्याचौवराज्याभिषेकम्’ अत्र खोला-
शब्दः पुनरुक्तः ॥ १३६ ॥

अनुकम्याद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्घिया ॥ १३७ ॥

अविशेषेणेत्युक्तस्य प्रयोजनं दर्शयन् दोषमिमं प्रतिप्रसूते ।
अनुकम्येति । अनुकम्याद्यतिशयः प्रस्तुतस्यानुकम्यनोयत्वादि-
विशेषः, आदिना विधेयानुवादादिपरियहः, तदुक्तं गुण इत्यनु-
द्गच्छौ इर्पणक्तता ‘कथितम् पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यते
विषादे विस्ताये क्रुधि । दैन्येऽथ स्तानुप्राप्तेनुकम्यायां प्रसा-

दने । अर्धान्तरसंक्रमितवाच्चे इर्षेऽवधारणे' इति । एवमुक्त-
न्नाद्युक्तावपि पैनहकस्य गुणलं ज्ञेयं, यथा मृच्छकटिके
शकारोक्तौ 'मम मन्त्रमष्टकं ममाहं वहुअन्तीत्यादि, एवं
धनुर्ज्ञाकर्णावतं सादयोऽप्यारुढलादिविशेषविवक्षया न दुष्टाः ।
न दोषो न दूषणावहः, पुनरुक्तः अस्त्रेऽर्थो वा, इयं पुनरुक्तिः,
अस्त्रज्ञिद्या गुण एव काव्यशोभाजनकत्वात्, अनुप्राप्यास्त्रहार
इति केचित् ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

तचानुकम्यायामुदाहरति । हन्यत इति । अत्र हन्यत इति
यदं पुनःपुनरुक्तं सत् प्रसुतस्यानुकम्यनीयतखापनया कमपि
चमत्कारमावहन् काव्यशोभां जनयति । एवं विधेयानुवादादै
ज्ञेयं, यथा 'उदेति सविता तामसाम् एवास्मेति चेत्यादि ॥
॥ १३८ ॥

निर्षयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।
वचांसि, दोष एवासौ संशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

संशयं सज्जयति । निर्षयार्थमिति । निर्षयार्थं वोद्धवस्य
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्तरनिश्चयाय, संशयार्थं प्रयुक्तस्य संशयजनकत्वे
हु न दूषणमित्येव वक्ष्यते । संशयमुभयकोटिकशानं, वचां-
सोति वङ्गवचनमविवक्षितम् एकपदस्य पदद्वयस्य वा संशय-

जनकले दूषणसम्भवात् चेदित्यत्र यदिति पाठः सम्यक्, संशयः संशयत्वाख्यः, अयमपि दोषः शब्दगतोऽर्थगतस्य, यत्र संशयोत्पत्त्यान्वयबोधो विहन्ते तत्र शब्दगतः यथोदाहरित्यते, यत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरं वक्षाद्यनिश्चयस्तत्रार्थगतः यथा 'मात्स्यर्थ-मुख्यार्थं विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्मु' । सेव्या नित-माः किमु भूधराणामुत स्मरम्भेरविज्ञासिनीनाम्' । अत्रप्रकर-णाद्यभावात् शान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति संशयः ॥ १३८ ॥

मनोरथप्रियालोकरसलोकेश्वणे सखि ! ।

आराद्वृत्तिरसौ माता न चमा द्रष्टुमोदशम् ॥ १४० ॥

शब्दगतं संशयमुदाहरति । मनोरथेति । जारं सानुरागं पश्चन्तीं मातुः परिज्ञानशङ्कया च चकितां प्रति सख्या उक्तिरियं । मनोरथप्रियोऽभिज्ञवितप्रेयान् जार इत्यर्थः, तस्माल्लोके दर्शने रसेनानुरागेष स्तोत्रे व्याप्तते ईच्छणे यस्माः सातया तस्मन्बोधनम्, आरादिति अत्र किम् 'आराद्वूरस्मीप-योरित्यभिधानादाराद्वृत्तिर्वर्त्तिनी ते माता विषयविप्र-कर्षादीदृशं तदीयजारदर्शनरूपकर्म द्रष्टुं न चमा वक्ता तत् प्रवर्त्तस्तेत्यर्थः, किमा स्मीपवर्त्तिनी ईदृशमसमञ्जसं कर्म द्रष्टुं न चमा तन्निवर्त्तस्तेत्यर्थः ! इत्येकतरनिश्चयाभावात् संशयः, अयस्म नानार्थशब्दप्रयोगनिबन्धन इति शब्दगतः, अर्थगतस्य पूर्वे दर्शितः ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि वातु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

अस्य चिह्नेत्वमपि इर्ष्यति । ईहूमिति । यदि वा हु
ईहूमं संशयजनकमपि वाक्यं संशयायैव संशयप्रतिपादनमु-
हित्यैव प्रधुच्यते तदा तचासौ संशयोऽलङ्घार एव चोभाजनक
एव गुण एवेत्यर्थः संशय एव यदि प्रतिपाद्यमानतचा विव-
चितः तदासौ गुण एवेत्यर्थः, एवस्माविवचितः संशयो देवो
विवचितस्तु गुण इत्यर्थः । तत् तस्यादाहरणं । वालित्यच
जातिति कृचित्पाठः ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।
कालेनैव कठोरेण अस्तां किं नस्तदाशया ॥ १४२ ॥

पश्यामीति । जायकं प्रति दूत्या उक्तिरित्यं । अनङ्गः कामः
तच्च आतङ्गः पीडा तेज लङ्घितामाक्रान्तां तां कठोरेण
निर्देयेन कालेन मृष्ट्युनैव अस्तां पश्यामि लदाशया तव प्रत्या-
शया नोऽसाकं किं, वा कामपीडया वियते किं तव प्रत्या-
शयेत्यर्थः किं स्त्रोकस्त्रास्त्रं प्रतिपाद्यः, किमा अङ्गजातेनात-
ङ्गेन सङ्घिता या तङ्गित्रां तां कठोरेण दुःसङ्गेन कालेनैव केवलं
यीश्वरमयेव अस्तां पीडितां पश्यामि लदाशया नः किं, तस्माः
ग्रात्रीरिको कापि पीडा जाति किञ्चु केवलं त्वामनामादवन्ती
चिन्ताजागरणपरा यीश्वरं पीड्यते इत्यर्थं प्रतिपाद्यः, इत्येष
संशयः स च दूत्या विवचित इति गुण एव । किं नस्तदाशयेति च पुक्षकामरेषु पाठः ॥
॥ १४२ ॥

कामार्त्ता वर्षमनप्रावेत्यनिश्चयकर्त् वचः ।

युवानमाकुलीकर्त्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

अत संशयस्य विवक्षितत्वं प्रतिपादयति । कामार्त्तेति ।
संशयस्य विवक्षितत्वे हेतुर्युवानमाकुलीकर्त्तुमिति, कामपीडी
यीपीडी वा बुद्धा नायकोऽयं व्याकुलोभूय तस्मीपं गमि-
यतीति विविच्य दूत्या तादृशं संशयजनकवाक्यं प्रयुक्तमिति
भावः, एतदुपस्थित्यन्तं व्याजस्तुतिपर्यवसानादावपि संशयस्य गु-
णत्वं बथा ‘पृथुकार्त्तखरपात्रं भूषितनिःश्चेषपरिजनं देव ! ।
विलक्षत्करेणुगृह्णनं संप्रति सममावद्योः सदनम्’ । अताङ्गो वा
दरिद्रो वा वक्तेति संशयः वाक्यस्य च व्याजस्तुतौ पर्यवसानम् ॥
॥ १४३ ॥

उहेशानुगुणोऽर्थानामनूहेशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

अपक्रमं सञ्चयति । उहेशानुगुण इति । अर्थानां प्रथम-
मुपन्यास उहेशः तस्मानुगुणोऽनुरूपः समन्वयोग्य इत्यर्थः
अनूहेशः पश्चादुहेशः क्रमः स चालकारतया पूर्वमुक्तः, स चेत्
कृतसदा तं क्रमसङ्घनस्तपत्तादपक्रमाभिधानं दोषं बुधाः
कथयन्ति, क्रमिकाणां क्रमिकैरेवाक्षय इति नियमः तस्मै-
नादन्वयबोधमान्वर्यमन्त दूषकतावीजं बोधम्, अतएवास्या-
त्यन्तपरिहार्यमर्थे गणम्, नवैरङ्गीकृतव्योः गम्भार्थदोषयोर-
क्रमलक्ष्यमत्वोच्च न शास्त्रबोधविषठकलमिति नात्यन्तपरि-

हार्यता यथा 'समय एव करोति बस्त्रावलं प्रणिगदन् इतीव
ग्रीरिष्णाम् । ग्रदि हंसरवाः पृष्ठीष्टतखरमयूरमयूरमलो-
यताम्' इति । अत्र परामृश्मानवाक्यानल्लरं हि इतिव्वदः
प्रयुज्यत इति क्रमः, अत्र तस्मैनादक्रमता सा च व्यवहित-
योजनयाच्यसम्भवेन नात्यन्तपरिहार्या । एवं 'देहि मे वा-
जिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसमिति । उत्तमं हि वस्तु प्रथमं
याचनीयं तदाने दातुरभक्तौ ततो न्यूनं याचनीयमिति क्रमः
स चाच गजेन्द्राशूनस्य वाजिनः प्रथमयाचनास्त्रित इति दु-
ष्क्रमता सा चाच्यस्य निर्बाधप्रवृत्त्या नात्यन्तपरिहार्या ॥

॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंचारहेतवो जगतामभी ।

शम्भुनारायणम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

अपक्रममुदाहरति । स्थितीति । अत्र प्रथममुहिष्टानां
स्थितिनिर्माणसंचाराणां हेतुतेनाच्ययोग्या नारायणम्भो-
जयोनिशम्भव एव क्रमेणानूदेष्टुमुचिता इति तादृशोपन्यास-
क्रमातिक्रमादपक्रमता । न चोत्तरोत्तरस्य वङ्गच्छ्वात् परभावो
युक्त इति वाच्यं क्रमाच्यानुरोधेनाच्ययोग्यस्वत्यखरविष्णा-
दिपदोपन्यासस्यैव कवेरौचित्यात् तादृशपदानाम्भ सौख्यभात्

॥ १४५ ॥

यत्रः सम्बन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याङ्गः द्वरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

अस्त्रादोषत्वमपि दर्शयति । यद्ग इति । सम्बन्धः कस्मिं-
स्थिदेकस्मिन् पदार्थे अक्रमिकयोरप्युभयोः सम्बन्धितं तत्त्वं
विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं तद्वेतुर्यस्य तादृशो यद्गः प्रथासे
यद्यपि कविना ज्ञातः स्वात्तदा क्रमसङ्कृतमपि दूषणं नैव भव-
तीति सूरथ आङ्गरित्यन्वयः, एकतरात्मयिनि पदार्थे अक्र-
मिकस्यापरस्यात्मयित्वप्रतिपादनाय अतमानेन कविना यदि-
क्रमातिक्रमेणोपन्वस्तुते तदा स न दोष इत्यर्थः, न पुनरस्य
गुणत्वं सविशेषश्चेभाजनकलाभावादिति वेदाध्यम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतक्षेष्ठौ मध्यमः क्षणिकज्ज्वरः ॥ १४७ ॥

उदाहरति । बन्धुत्याग इति । आश्लौ बन्धुत्यागदेश-
त्यागो, आयतक्षेष्ठौ दीर्घकालं क्षेष्ठानुभावकौ, मध्यमस्तनुत्यागः,
क्षणिकज्ज्वरः अस्यच्छणमेव सम्भापजनकः, वरं तनुत्यागः श्रे-
ष्ठान् न पुनर्बन्धुत्यागोदेशत्यागो वेत्यर्थः । अचादिपदोपात्त
बन्धुत्यागात्मयित्वायतक्षेष्ठले तदुक्तरोद्दिष्टस्य तनुत्यागस्यात्मया-
योगात् तं विहाय योग्यतात्तदन्तस्य देशत्यागस्यात्मयित्वं
प्रतिपादितमिति क्रमसङ्कृतं युज्यते ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्यत्व्यस्तक्षणपद्धतिः ।

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टसु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

शब्दहीनं लक्ष्यति । शब्दहीनमिति । लक्ष्यं सजातीय-
मुदाहरणात्तरं तथा लक्षणमनुशासनं सूत्रं कोषो धातुपा-

ठस्य, तद्रूपा पद्धतिर्वर्त्म प्रयोगनियामक इत्यर्थः, अनाच्छ्वा अपरिहृष्टा लक्ष्यस्तत्पद्धतिर्थस्य तादृशः पदप्रयोगः छद-भिहितभावतात् प्रयुच्यमानं पदभित्यर्थः शब्दहीनं शब्द-हीनतास्यदोषवान्, यस्तु सजातीयप्रयोगान्तरं केनापि प्रयुक्तं न हृश्चते नापि निष्यादकमनुशासनं, तथाविधपदप्रयोगः शब्द-हीन इत्यर्थः, सत्यपनुशासनाभावे बङ्गभिः प्रयुच्यमानस्य प्रयोगे ज्ञ दूषणमावहति यथा ‘सेतः परं वस्ति ग्रैस्तवगस्त्वाऽन्वित्यादि’ अत्र वस्ततीति सद्बुद्धनार्थवस्तवधातोः परस्यैपदित्यमनुशासना-सिद्धमपि बङ्गभिः प्रयुक्तमिति तत्प्रयुच्छानः कविर्बापराध्यति इत्यतो लक्ष्यस्थापनालक्ष्यत्वं दूषणवोजत्वेनोक्तं । तथा अङ्ग-ष्टेष्टः यस्य पदप्रयोगः शिष्टानामिष्टो न भवति सत्यपनुशासने तत्पदं यदि तत्तस्त्रिङ्गादिमत्तेन तत्तदर्थकलेन वा कदापि शिष्टैर्न प्रयुक्तन्नदा तत्प्रयोगाऽपि दोषायेत्यर्थः यथा ‘दैवतानि पुंसि वेति कोषे सत्यपि पुंसिङ्गोदैवतशब्दः, इन् हिंसागत्योरिति गणेकावपि गमनार्थीहन्धातुस्य न केनापि शिष्टेन प्रयुक्तः, इत्यस्य विशेषणदयेनान्यैरुक्तानामसाधुलाप्रयुक्तलासमर्थलास्य-दोषाणां स्वमते शब्दहीनपदेन संयहः, ततस्य शब्दोही-नोऽपष्टेष्टो यत्तेति व्युत्पन्निभिद्वां शब्दहीनमितिपदं, अपष्ट-लस्त्रासाधुलादिकं । किञ्चानुशासनविरह्वाऽपि शिष्टेष्टो न दोषायेत्याह शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतीति, अथस्मावः शिष्टप्रयुक्ताना-मेव पदावां व्युत्पन्नर्थमनुशासनं पापित्वादिभिः छतं ग्रपुन-रनुशासनं दृढ़ा शिष्टस्त्रानि प्रयुक्तानि तेषां नित्यतात्, यदुक्तं

गोयोचक्रेष्व ‘नित्यानां पदानां प्रतिपत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकस्यन् आख्येण क्रियते इति । तस्माद्ब्रह्मास्मगच्छुस्ततदिरुद्धुष्ट वा शिष्टेष्टुस्त प्रयोगो न दोषाद्य तद्विपरीतस्तु दोषाद्येति । चदा अग्नासच्छ्या सच्छ्यसच्छणपद्मतिर्सच्छ्यसच्छणनियमो यत्तु सः, अनेन सच्छणेनेदमेव सच्छ्यं सब्दयते अस्तु सच्छ्यस्येदमेव सच्छणमित्येवं रूपेण नियमो यत्तु न सच्छ्यते तादृशपदप्रयोगः ब्रह्महीन इत्यर्थः एतेनासाधुत्वस्य दोषत्वमुक्तं यदुक्तमाग्रेये ‘ब्रह्मशास्त्रविरुद्धलभाधुत्वं विदुर्बुधाः’ इति, तथा अशिष्टेष्टः अशिष्टैः शिष्टभिज्ञैर्यामिकजनैरिष्टोऽपि ब्रह्महीन इत्यर्थः अनेन यास्यताया दोषत्वमुक्तं, शिष्टेष्टस्तु न दुष्यतोति तु प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४८ ॥

अवते भवते बार्जर्महीमर्षवशकरीम् ।

महाराजन्नजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः ॥ १४९ ॥

उद्धाहरति । अवते इति । हे महाराजन् भवते भवते भवते लक्ष्य वाङ्गः, अर्णवः ब्रह्मरी मेखला यस्यासां यार्षवामित्यर्थः ‘ब्रह्मरी अन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि’ इति मेदिनी । ब्रह्मरीति उरेफः पाठः प्राचीनमेदिनीपुस्तके दृश्यते । मही-मवते रक्षति, अस्मिन् विषये संबन्धाभावाज्ञिज्ञासा नास्ति सत्यमेवैतदित्यर्थः, इत्यासामीदृशीर्णा गिरां रसः प्रकृते इद्वारागुप्राणितो राजविषयरतिभावो नास्ति सब्दपि नास्ताद्यते पदानामसाधुत्वप्रतिपत्त्या तत्पूर्वमाविनोऽस्यवेधस्याभावात्,

तथा हि अवते इत्यचात्मनेपदं, भवते इत्यत्र षष्ठीविषये च-
तुर्थी, अर्णवशक्तरीत्यत्र कप्रत्ययाभावः, महाराजनित्यत्रापि
टप्रत्ययाभावः, सर्वमेतदनुशासनविरुद्धं, किञ्च शक्तरीशब्दे
मेखलायां न केनापि प्रयुक्त इत्यप्रयुक्तः, तदिदं सर्वं प्रयुज्यमानं
बोद्धुबुद्धिमान्यर्थं जनयदन्वयबोधं विघटयति ॥ १४८ ॥

दक्षिणाद्रेहपसरन् मारुतश्वृतपादपान् ।

कुरुते लक्षिताधूतप्रवालाङ्गुरशोभिनः ॥ १५० ॥

इत्यादिशास्त्रमाहात्म्य दर्शनालसचेतसाम् ।

अपभाषणवद्गतिः न च सौभाग्यमुज्ज्ञाति ॥ १५१ ॥

शिष्टेष्टु न दुष्टोत्यस्य विषयं दर्शयति । दक्षिणाद्रेरिति ।
मल्लयपर्वतस्य वायुकम्पितचूतवनं कस्त्रिदर्शयति । दक्षि-
णाद्रेहपसरन् मल्लयाचलमिममुपगच्छन्, लक्षितं मन्दं चया-
तथा आधूतैः प्रवालाङ्गुरैः शोभिनः । इत्यादीति । इत्यादि-
दक्षिणाद्रेरित्यादिपदं, शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम्, आ-
खस्त्रेनानुशासनशास्त्ररहस्यमनालोचयताम्, अपभाषणवदप-
शब्दवत्, न च सौभाग्यमुज्ज्ञाति वस्तुतः शिष्टेष्टुलात् सौषुवं न
त्यजति, अयमर्थः कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादुपसरणक्रिया
कर्मतया दक्षिणाद्रिशब्दस्य द्वितीयान्तता युज्यते किन्तु तद-
भावेऽपि नेदं दुष्टं शिष्टानां सर्वत्र सम्बन्धप्रष्ठन्तताया शदुष्ट-
लाभ्युपगमात्, तथा चोक्तं, कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ
सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

स्त्रोकेषु नियमस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं अवणोद्देजनं, यथा ॥ १५२ ॥

अथ यतिनिरूपणपूर्वकं यतिभ्रष्टं स्त्रायति । स्त्रोकेष्विति ।
स्त्रोकेषु नियतं छन्दःशास्त्रैर्नियमितं स्थानं वस्त्रं तादृशं पदस्थ
सुवन्नस्य तिड्डनस्य वा छेदं विरामं यतिं विदुः जिङ्गेष्टवि-
आमस्थानलेन यत्र छन्दःशास्त्रैः पदस्थमान्त्रिहृपदिष्टा तां यतिं
जानन्ति पदान्ते जिङ्गाया विआमो यतिरिति निष्कृष्टार्थः ।
उक्तम् ‘यतिर्जिङ्गेष्टविआमस्थानं कविभिरस्यत इति । तद-
पेतं तादृशयतिशून्यं वस्त्रं यतिभ्रष्टं, यत्र पदस्थे जिङ्गा
विआम्यति तद्यतिभ्रष्टलाखदोषवदित्यर्थः, दोषले हेतुः यतः
अवणस्थोद्देजनं दुःखदं अवणोद्देजकलादस्थात्यन्तपरिहार्यल-
मित्यर्थः । स्त्रोकेष्वित्यनेन गच्छेषु यतिर्गादरणीयेति सूचितम् ॥
॥ १५२ ॥

स्त्रीणां सङ्गीतविधिमयमादित्यवंश्योनरेन्द्रः
पश्यत्यक्षिण्ठरसमिद्द शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वीं वहनि नृप इत्यस्ति चैव प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्त्रीणामिति । आदित्यवंशोऽयं कस्त्रिवरेन्द्रः शिष्टैः सामा-
जिकैरमा सह अक्षिष्ठाः पुष्कला रसा यत्र तादृशं स्त्रीणां
सङ्गीतविधिं सङ्गीतस्त्रितं विधानं गाव्यमित्यर्थः, सह पश्यतो-
त्यन्ययः । इत्यादि दुष्टमिति सप्तदशाचरं मन्दाक्रान्तादृश-

मिदम् अत्र प्रथमं चतुर्थं ततः पष्ठे ततश्च सप्तमे अतिर्निवेशा
यदुक्तं ‘मन्दाक्रान्तामुधिरसनगैर्भा भनौ तौ गयुम्मिति,
प्रकृते तु चतुर्थादिवर्षानां पदमध्यपातिलाद्यतिभृत्यम् । अस्य
क्वचिददोषत्वमयाह कार्याकार्याणीति अविकल्पानि सकला-
नि, आगमेन नीतिशास्त्रादिना, वस्त्रामायनां, वंशामिति
पाठे कुलपरम्परागताम् । इत्यस्ति चैवं प्रथोग इति एवं प्रथो-
गो न यतिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्णयते ॥ १५४ ॥

जनु स्त्रीणां सङ्गीतविधीत्यादौ यतिभ्रंशः कार्याकार्या-
ण्यमित्यादौ तदभावः कथमेतत् उभयत्रापि पदमध्य एव
विश्रामादित्याशङ्का सदृष्टान्तमुपपादयति । लुप्ते इति । पदस्य
सुवन्तस्य तिङ्गन्तस्य वा अन्ते अन्तवर्षे लुप्ते सति यथा शिष्ट-
स्यावशिष्टभागस्य पदत्वं निश्चितं वारि पच इत्यादौ विभक्ति-
स्त्रोपे जातेऽवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथा पदत्वं निर्विवादं सर्वै-
रप्यङ्गीकृतमित्यर्थः । अत्र पदान्ते इत्येकत्वमविवक्षितं राजे-
त्यादौ द्वयोरपि स्त्रोपेऽवशिष्टस्य राजेत्यादिभागस्य पदत्वान-
पायात् । तथा सन्धिविकारान्तं सन्धिः स्वरद्युषसन्धानं तत्कातो
विकारो दीर्घयत्ताद्यादेशः तादृशविकारयुक्तव्यञ्जनमित्यर्थः सो-
इन्ते यस्य तत् पदमेव पदमध्यमपि पदान्तं एवेति वर्णयते क्वन्दो-
ङ्गैरङ्गौक्रियत इत्यन्ययः पदमध्येऽपि तस्मिन् निवेशिता यति-

न दोषायेत्यर्थः, एतदेवोक्तं छन्दोगोविन्दे गज्ञादासेन ‘कचि-
छन्दस्यासे यतिरभिहिता पूर्वहतिभिः पदान्ते सा शोभां
अयति पदमधे त्यजति च । पुनस्त्रैवासौ खरविहितसन्धिः
अयति तां यथा ‘कृष्णः पुण्यात्प्रतुखमहिमा मां कहण्या’ इति ।
प्रकृते च कार्याकार्याल्लभमित्यादौ ष्टेत्यादिखरसन्धिष्ठत-
यकारादिविकारवद्दर्शान्ते यां इत्यादौ पदमधेऽपि अतिर्न
दोषाय, एतदिपरीते ल्लोणां उड्डीतेत्यादौ तु दोषायैवेति
दोषादोषयोर्विषयविभागः ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्षानां कवयो न प्रयुज्जते ।
ध्वजिनी तस्य राज्ञः केद्वदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

खरसन्धिष्ठतप्रतिप्रसवस्यायसार्बचिकलं इर्जयति । तथा-
पीति । तथापि खरसन्धिना पदमधस्य पदान्तताभ्युपगमेऽपि ।
ध्वजिनी सेना, केतवोध्वजवंशासेहस्या अत्युच्यतादुत्सिप्ता
जलदा मेघा यथा सा । इत्यादौ ध्वजिनीत्यादिकं यतः कर्षा-
नां कटु दुःखदम् अतः कवयः प्रतिप्रसूतमपि न प्रयुज्जते
कटुकर्षं तदिति पाठे कटवः सपीडाः कर्षा यत्र तदिति
बङ्गब्रोहिः, अच केद्वदस्तेत्यच त्व इति खरसन्धिकार्यदोर्ध-
युक्तं तदन्तमपि के इत्येतत्यतिस्थानतया श्रोतृणां कर्षा-
दन्तदं भवति, इत्यस्त्र यत्यपि खरसन्धौ पादान्ते पदमध-
यतिर्दोषाय पादमधेतु न तथा प्रकृते के इत्यस्य पादान्तल-
मिति वोधम् ॥ १५५ ॥

वर्षानां न्यूनताधिके गुरुलघ्वयथास्थितिः ।
तत्र तद्विवृत्तं स्थादेष दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

भिन्नवृत्तं स्थायति । वर्षानामिति । अत्र यत्तेत्यथाहार्थम्
उत्तरवाक्ये तचेत्युक्तेः, वर्षानामिति वज्ञवचनमविचितं, यत्र पदे
एकस्य हयोस्त्रिप्रभृतीनाम्बा वर्षानां न्यूनता आधिकाम्बा,
यदा वर्षानामिति निर्झारणे षष्ठी वृत्तघटकवर्षानां मध्ये कस्य-
चिच्छूनत्वमधिकलम्बा, तथा यत्र गुरुलघ्वयथास्थितिः गुरो-
र्खघोर्वा वर्षस्यायथास्यानं सञ्जिवेशः तत्र पदे तद्विवृत्तं भग्नं
वृत्तं छन्द इति वृत्तभङ्गाख्यादेषः यदा तदाक्यं भिन्नं वृत्तं
यत्तेति वृत्तभङ्गाख्यादेषवत् स्थादित्यन्ययः, एष भिन्नवृत्त-
त्वाख्यः, सुनिन्दित इति काव्यकर्तुश्छन्दोऽनभिज्ञत्वेनोपहसनो-
यत्वापनादिति भावः । इतवृत्तत्वसंज्ञयान्वैहको लक्षणा-
नुसरणेऽप्यश्चात्यरूपः प्रकृतरसानुगुणत्वरूपस्य दोषेना-
त्यन्तनिन्दित इत्युपेक्षितः । यथा ‘इन्तस्तत्तमेतत्सा इदं
भिन्ने मनोभवः कुपितः, अत्र भग्नसगणौ छन्दोऽख्यात्वाच्छङ्गि-
रनिषिद्धनैरन्तर्यन्तनिवेशावपि तथा निवेशमानौ किञ्चि-
क्षुतिदुःखमावहतः, एवं ‘सकृदपि पुनर्मध्यस्यः सन् रसा-
न्तरविज्ञनो वदतु यदिहान्यत् खादु स्थात् प्रियारदनच्छ-
दात् । अत्रान्यत् खादु स्थादिति श्रुतिकटु । अयि मयि मा-
निनि माकुरु मानं, वृत्तमिदं हास्यरसस्यैवानुकूलमिति प्रकृता
ननुगुणम् ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।

सच्चकारस्य किसलयान्यार्द्धाणीत्यधिकालरम् ॥ १५७ ॥

क्रमेणोदाहरति । इन्दुपादा इति । अत्र प्रथमपादे पा-
दारभास्य प्राक् इन्दुपादा इत्यनन्तरमा वर्ण एकोन्यूनः, वृत्ती-
यपादे च नवाच्चरत्वादेकोवर्णोऽधिकः ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निश्चिता विमुक्ता
मृगेच्छणास्त्रित्ययथागुरुत्वम् ।
स्मरस्य वाणा निश्चिताः पतन्ति
वामेष्णास्त्रित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

कामेनेति । अत्र पूर्वार्द्धे वृगेच्छणास्त्रित्यादिश्रवणादुपेक्ष-
वज्ञाख्येऽस्मिन् दृष्टे ‘उपेक्षवज्ञा जतजास्तोगावितिच्छणा-
स्त्रित्यगणका प्रथमं निवेशनोयतया कामेनेत्यादि प्रथमपादे का
इति गुरुवर्णोऽयथास्थानं निवेशितः । एवमुक्तरार्द्धे वामेच्छणा-
स्त्रित्यादिश्रवणादिक्षवज्ञाख्येऽस्मिन् दृष्टे ‘स्वादिक्षवज्ञा ततजा-
स्तोगाविति च्छणास्त्रित्यगणस्य प्रथमं निवेशनोयतया स्मरस्ये-
त्यादिपादे चेतिस्तुवर्णोऽयथानिवेशितः । अत्र द्वितीयादि-
पादचयस्य च्छणादिलेन गुरुवादिलेन वा साम्यमभिप्रेत्य दू-
षणदद्यप्रदर्शनमिदम् अन्यथा यथाश्रुते अयथागुरुत्वोदाह-
रणेऽयथालघुत्वमयथालघुत्वोदाहरणेऽचायथागुरुत्वमपि वक्तुं
शक्येत पाददद्यादौ इयोरपि गुरुत्वघ्वोः सन्नादिति श्वेयम्,

स्मरस्येताच अरेणेति पाठे निश्चिता इति क्रियापेक्षया कदंतम् ।
 दूषणदयच्छेदम् इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः संभिश्चेनोपजात्याख्यं
 इन्द्रोऽन्तरं ये न मन्यन्ते तेषां मत एव ज्ञेयम्, उपजात्यभ्युपगमे
 तु नैतत्, वस्तुतस्तु युज्यत एव तदभ्युपगमः ‘अख्युत्तरस्थां
 दिशि देवतात्मा हिमालयोनाम नगाधिराज इत्यादिमहाकवि-
 प्रयोगाणामुपजातिवृत्तवतां भृतिश्चादर्शनात्, तस्मात् कामे-
 नेत्यत्र स्वभुवा इति स्मरस्येत्यत्र च मदनेति पाठोऽज्ञातव्यः तत्र
 पूर्वच द्वतीयस्य गुरुलमुत्तरच द्वितीयस्य लघुलमयथाप्रयुक्त-
 मिति दूषणसम्भवः, किञ्चाप्राप्तगुरुभावान्तलघुलमयथालघुलं
 बोध्यं चथा ‘विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समाग-
 नो वसन्त’ इत्यादौ भारहारीत्यत्र रि इत्यस्य लघोः प्रथमपा-
 दान्तलाहुरुलाभाव इति वृत्तमेदः, यत्तु पादान्तलघोर्गुरुभाव
 उक्तस्तत् सर्वच द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमद्वतीयपाद-
 विषयन् इन्द्रवज्रावसन्ततिस्तकादावेवेति ज्ञेयम् ॥ १५८ ॥

न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत् ।
 तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्ण्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

विसन्धिकं लक्षयति । नेति । संहितां वर्णयोः सन्धिं न
 विवक्षामि सत्यप्यनुशासने न प्रयोक्तुमिच्छामि इतीच्छया पदेषु
 पदघटकवर्णेषु यदसन्धानं नास्ति सन्धानं न्तत्सूचोक्तकार्येण
 परस्यरसंयोजनं यत्र वाक्ये तदाक्यं विसन्धीति निर्दिष्टं विस-
 न्धिलाख्यदोषवत् कथितमित्यन्ययः, एवच विगतः सन्धिर्यचेति

बङ्गव्रीहिणा विसन्धीति पदं वाक्यविशेषणमन्यथा क्लीवला-
नुपपञ्चेरिति ज्ञेयम्, न विवक्षामीति एतेन सन्धिस्तु पुरुषे-
च्छयेति सैवान्यत्र विभाषित इत्यादिकमन्यैरुक्तं प्रत्युक्तम् ।
इच्छाकृतस्यैव सन्धिविशेषस्य दोषत्वं स्पृश्यति न प्रगृह्णादि-
हेतुकमिति अनुशासनबलेनैव यत्र सन्धिर्निषिद्धिते तत्प्रगृह्णम्
आदिना अनुकरणादिपरियहः, प्रगृह्णादिजन्यः सन्धिविशे-
षस्तु न दोष इत्यर्थः, अयस्म दोषाभावः सकृत्याद्योगे, असकृत्य-
योगे तु अवणाहेजकत्वाहोष एव यथा ‘दखिते उत्पत्ते एते
अच्छिणी अच्छनाहिते इत्यादि । विसन्धिपदेन चान्यैरुक्तं सन्धौ
कष्टलमसोखलस्य नात्यनन्ददूषकमित्युपेच्छितं यथा ‘उर्ब्यमावत्
तर्ब्यास्त्री मर्बन्ते चार्ब्यवस्थितिः । नात्र र्जुं युज्यते गन्तुं शिरोनमय
तन्मानाक्’। अत्र सन्धौ कष्टत्वं । ‘वेगादुड्डीय गगने चक्रण्डामर-
चेष्टितः । अयमुत्पत्ते पची तदन्त्रैव हच्छकुरु’ अत्र खण्डेति
जुगुप्तावच्छकमस्तोत्रं, चिङ्ग दृति ग्रीडावच्छकम् ॥ १५८ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

लुप्तमुद्गेदि घर्माम्भो नभस्यस्मद्पुष्पिः ॥ १५९ ॥

विवक्षाकृतं सन्धिविशेषमुदाहरति । मन्दानिलेनेति । न-
भस्याकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले उद्गेदि
उद्गिन्नं घर्माम्भोलुप्तं तथा अस्मदपुष्पिद्वये घर्माम्भो लुप्तमि-
त्यन्वयः । अस्मदपुष्पित्यत्र अस्मन्नानस्मीति पाठो न सम्यक् ।
अत्र वृत्तभङ्गभयमात्रेण प्रथमपादानस्याकारस्य द्वितीयपा-
दादिस्थेनाकारेण सह सन्धिकार्यदीर्घीभावो न कृतः ॥ १६० ॥

मानेष्ये इह शोर्येते स्त्रीणां हिमच्छतौ प्रिये ।
आसु राचिष्विति प्राञ्जैरास्तातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥

प्रगल्भादिहेतुकलेन प्रतिप्रस्तुतं सन्धिविशेषं दर्शयति ।
मानेष्ये इति । मानः प्रणयकोपः ईर्ष्णा नायकापराधकृतकोपः
तयोर्द्वः शोर्येते शोर्ये भवतः हिमच्छतोरत्यन्तोदीपकला-
दिति भावः, प्रिये प्रियं प्रिति, आसु उपस्थितासु । इतीदृशं
व्यस्तं सन्धिविशेषः प्राञ्जैरनुशासनक्रिराखातमुक्तं, तथाहि
मानेष्ये इहेत्यत्र एकारस्त्र द्विवचनसिद्धत्वात् ‘द्विवचनसिद्धा-
नामीदूदेतामिति’ सूचेण सन्धिकार्यायादेष्वः प्रतिषिद्धः, तथा
हिमच्छतावित्यत्र च क्षद्रत्वतोरको इखसेत्यनेन क्षकारस्त्र
मुण्डानिषिद्धः । मानेष्ये ईरुष्णी स्त्रीणां नास्तामिति क्चित्प्राठः
क्वचिच्च आसु राचिष्वित्यत्र अमू आदिष्विति पाठः तत्र अमू
आदिष्वित्यत्र द्विवचनसिद्धानामित्यादिना ‘अदसोमादिन’
इत्यनेन च सन्धिर्निषिद्धः ॥ १६१ ॥

देशोऽद्विवनराङ्गादिः कालोराचिन्दिवर्त्तवः ।
नृत्यगीतप्रस्तृतयः कला कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिलोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मकोन्यायः समृतिः शुनिरागमः ॥ १६३ ॥
तेषु तेष्वयथारुद्धं यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।
कवेः प्रमादादेशादिविरोधीत्येतदुच्चते ॥ १६४ ॥

अथ देशादिनिष्ठपुर्वकं तदिरोधं स्वचयति । देश
इति । अद्रिवगराइडिर्वेशः अदिना समुद्रादिपरियहः ।
राचिन्दिवर्त्तवः कालः वज्रवचनाम्नासादिपरियहः, कामार्थ-
संश्रवाः कामेनार्थस्तिष्ठया वा क्रियमाणः कामार्थस्तुपुरु-
षार्थदृश्यजनका इत्यर्थः नृत्यगौतप्रभृतयस्तुःपरिष्काराः
कला, ते च श्रेवतस्तोत्राः यथा 'नृत्य, गीत, वाच्य, नाट्यम्,
आख्येण्य, विशेषकस्त्रेण, तण्डुखकुसुमवलिविकाराः, पुष्पास्त-
रण, दशनवसनाङ्गरागाः, मणिभूमिकाकर्म, अथनरचनम्,
उदकवासम्, उदकघातः, चिचायोगाः, माल्यपथनविकस्याः,
शेखरापीडयोजन, नेपथ्ययोगाः, कर्त्त्वपञ्चभङ्गाः, गन्धयुक्तिः,
भूषणयोजनम्, ऐश्वर्यासं, कौचुमारयोगाः, इस्तालाघवे,
चिचश्चाकपूषभृत्यविकारक्रिया, पानकरसरागासवयोजन,
सूचीवापकर्माणि, सूचकीडा, प्रहेत्तिका, प्रतिमासा, दुर्वच-
कयोगाः, पुस्तकवाचन, नाटिकाख्यायिकादर्शन, काव्यसमस्ता-
पूरण, पट्टिकावेचवाणविकस्याः, तर्हुकर्माणि, तत्त्वणम्, वाच्य-
विद्या, इत्यरब्दपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागज्ञानम्, आक-
रज्ञान, दृष्टायुर्वेदयोगाः, मेषकुकुटसावकयुद्धविधिः, शुक-
सारिकाप्रस्तापनम्, उत्सादनम्, केशमार्जनकौशलम्, अच्चर-
मुष्टिकाकर्थम्, चेच्छितकविकस्याः, देशभाषाज्ञानं, पुष्पशक-
टिकानिमित्तज्ञानं, अन्तमाहका, धारणमाहका, सम्याच्य,
मानसी काव्यक्रिया, क्रियाविकस्याः, इत्तितकयोगाः, अभिधा-
नकोषच्छन्दोज्ञानं, वस्त्रगोपनानि, द्यूतविशेषः, आकर्षकीडा,

बाल्कक्रीडनकानि, वैमायिकीनां विद्यानां ज्ञानं, वैजयिकी-
वां विद्यानां ज्ञानं, वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम्भेति ॥
॥ १६२ ॥

चराचराणां जड्मस्त्ववराणां भृतानां प्रदृत्तिर्वृत्तान्ते
स्तोकसंज्ञिता स्तोकपदवाच्या । हेतुविद्या हेतुर्युक्तिः विद्यन्य-
नया विद्या युक्तिमूलकग्रास्त्रमित्यर्थः दर्शनग्रास्त्रमिति यावत्
तत्र प्रायशोयुक्त्युपन्यासेनैव बिद्वान्तस्त्रियरिकरणात्, दर्शनानि च
तर्कादीनि सौगतादीनि च तदात्मकस्तद्वृपोन्यायः । स्मृतयोग-
चादिप्रणीतधर्मसंहितास्त्रसंहिता अतिर्वेद आगमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेषु देशादिषु अथयाहृष्टमप्रसिद्धं कीकटेषु कुङ्कुमो-
त्यत्तिः कम्भीरेषु गुवाकनारिलकेवनमित्येवंरूपं किञ्चित् किमपि
अदि कर्वर्षयितुः प्रमादादनवधानात् प्रवर्त्तते वर्षितं भवति
तदा एतत् एतदर्थप्रतिपादकं वाकं देशादिविरोधोयुच्यते
इत्यन्ययः, अनेन चान्यैहक्षयोः स्यातविरुद्धताविद्याविरुद्धतयो-
र्दयोरपि संयहः, तत्र देशकालस्तोकविरोधः स्यातविरुद्धता,
कस्तान्यायागमविरोधस्तु विद्याविरुद्धता, सस्मृतिअतिरागम
इत्यत्र च अतिपदं कामग्रास्त्रक्षणिग्रास्त्रगजतुरगस्त्रादिलक्षण-
ग्रास्त्रादीनामुपस्त्रकं तेन ‘अधरे करजन्त मृगाच्या’ इत्यादौ
अधरे करजन्तवर्णनं कामग्रास्त्रविरुद्धमित्यागमविरोध एव
एवं ग्रास्त्रान्तरविरोधोऽप्युच्येयः ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।
कलिङ्गवनसमूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

देशादिविरोधानुदेशकमेषोदाहरति । कर्पूरेति । मस्या-
निसो मस्यपर्वतस्थो वातः, कर्पूरपादपामर्जसुरभिरिति
कर्पूरपादपा हि चोनादिदेश एव जायन्ते न तु मस्याद्राविति
तत्र तदर्थं विद्धुमित्यत्राद्रिरूपदेशविरोधः । कस्तिङ्गेति
स्तुग्रामायाः अतिशुद्राः, मतङ्गजा हि कस्तिङ्गवनेषु न सम्भव-
न्तीति वनरूपदेशविरोधः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदशम् ॥ १६६ ॥

राङ्गपदेशविरोधमुदाहरति । चोला इति । चोलाः
कर्णाटान्तर्गतदेशविशेषाः संप्रति ताङ्गोरेतिनीचा व्यपदि-
श्यन्ते तत्र चैका केवेरोनस्थाः शाखा वर्तते तत्तीरभूमिषु
कालागुरुद्रुमा न जायन्ते इति राङ्गपदेशविरोधः । अत्र पुख-
कालरे ‘चोलाः कालागुरुश्यामाः केरलाः कुङ्गमादणाः । न
मेहवनसंचक्षाः कावेरीतीरभूमयः’ इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र
कावेरीतीरभूमिपदेन कर्णाटराङ्गमुपलक्ष्यते तत्रैव कावेर्यः
प्रादुर्भावात् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुच्चिद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदतो ।

मधुरुत्पुङ्गनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥ १६७ ॥

अव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवच्छिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः स्त्राव्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुदाहरति । पद्मिनीति । दिवस एव पद्मिनी
स्त्रिया भवति न हु नक्षिति रात्रिरूपकालविरोधः, कुमु-
क्ती रात्रावेव स्फुटति न हु दिवेति दिवारूपकालविरोधः ।
सम्भृतमुखगिरुकरव्याहिकाकानि चतुरूपकालविरोधस्योदा-
शरकानि । मधुरसकः, नित्यामा इक्षलवृत्ताः तेषामुत्प-
त्ता प्रावृत्येव भवति, निदाधो मेघदुर्दिन, इत्यनेन कदा-
चिन्निदाधादै मेघदुर्दिनत्वसम्बवेऽपि चतुर्विशेषप्रतिनियत-
वस्तुन कृत्वन्तरे वर्षनं दोष एवेति सूचितं, वस्तुतस्तु मृच्छक-
टिकादावाकालिकदुर्दिनस्यापि वर्षनात् 'निदाधो हिमजात्य-
ह्नाद्वित्तेवाच पठोऽत्रेयः निदाधे हिमजात्यस्यात्मनासम्भवात्,
अत्रेति संभविरां अव्यालं हि ग्रहत्वेव न हु वर्षास्त्रिति वि-
रोधः, ग्रह इति वर्षिणां मत्तता हि वर्षास्त्रेव न हु ग्रहसु,
देवता इति निर्देशो हिमावरणापगमेन सुप्रकाश आदित्यो
अत्र सः इमस्ते आदित्यमण्डलस्य हिमावरञ्जुत्वता दिवहा,
शिशिर इति आचमन्यर्थर्थनीयं चक्रदत्तं चक्रनद्रवो अत्र सः
किंदान्न एव वैत्यार्थं अन्दनद्रवकादाहर इति शिशिरे तदर्थं
विरहम्, इत्यस्तुष्टकविरोधा दर्शिताः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीढशी ।

मार्गः कालविरोधस्य मनागुहिश्चते यथा ॥ १६९ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कालविरोधमुदाहर्त्तुमाह । इती-
ति । ततिः प्रकारः, ईदूशीति एवंरूपा अत्रेऽपि कालविरोधा

नातन्या इत्यर्थः । कस्त्राविरोधस्य मार्गः प्रकारो मनागु-
हिष्ठते चतुःषष्ठिविधायाः कस्त्राया विरोधस्य कात्मेन प्रद-
र्शनं यन्त्राङ्गस्त्रकरमिति दिग्दर्शनार्थं किञ्चिद्देव दर्शनं
इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

वीरश्टङ्गारथोर्भवौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

कस्त्रासु नाव्यस्त्रैव सन्तोषातिशयजनकलेनाभर्हितलाभदि-
रोधस्त्रेव प्रभममुदाहरति । वीरेति । वीरश्टङ्गारथोर्भवौररस-
श्टङ्गाररसयोः, स्थायिनौ रसस्त्रारस्त्रावभिपर्यवसानान्तमुद्रिक्ष-
तस्त्रास्त्रादमूललेन स्थिरतया वर्जमानलात् स्थायिपदबाच्चौ तदुक्तं
‘अविद्वा विद्वा वा’ च तिरोधातुमच्चमाः । आस्त्रादाकुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति स्थात् इति रसावस्त्रः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यत इति च । क्रोधः ‘प्रतिकूलेषु तैक्षण्यस्त्राव-
वोधः क्रोध इव्यत इत्युक्तस्त्रचणः, विस्मयः ‘विविधेषु पदार्थेषु
सोकसीमातिवर्जिषु । विस्कारस्त्रेतसो यस्तु सविस्मय उदाहृत
इत्युक्तस्त्रचणः, एतौ च भावौ रौद्राहृतयोरेव रसयोः स्था-
यितया नाव्यस्त्रास्त्रकारैर्भरतादिभिरक्षौ ननु वीरश्टङ्गारथो
तयोस्तु उत्थाहो रतिश्च स्थायिलेनोक्ता तदन्त वीरश्टङ्गारथो
वर्णभित्तारिष्ठपयोरेव क्रोधविस्मययोः स्थायिलेन व्यपदेशोविद्वः,
रसविवेकस्त्र भरतादिभिर्नाव्यस्त्रास्त्र एव छत इति नाव्यरूप-
कस्त्राविरोधोऽस्मि, प्रकाशकृतायुक्तम् ‘अष्टौ नाव्ये रसाः स्त्रता

इति । गीतरूपकलाया अपि तथावात् तदिरोधमणुदाहरति ।
 पूर्णेति । पूर्णाः साक्षेन प्रयुक्ताः सप्त खरा निषादर्घभगा-
 भारपुड्जमध्यमधैवतपञ्चमाल्या चत्र सः भिन्नमार्गः भिन्नः
 तत्त्वालनिषिद्धखरान्तरामङ्गीर्णे मार्गस्तत्त्वालविहित-
 खरविशेषप्रयोगः सोऽयं प्रवर्त्तत इत्यन्वयः, भिन्नपदस्थास-
 ङ्गीर्णार्थस्य 'भिन्नकीष्टत्य षड्जमिति माघस्त्रोकटीकादां भिन्न-
 कीष्टत्य तत्त्वालनिषिद्धखरामङ्गीर्णे छत्रेति व्याचक्षाणेन महिना-
 नादेनापि सुटीष्टतः, कालविशेषे खरविशेषप्रयोगनिषेधो
 यथा भरते 'प्रभाते सुरतोनिन्द्य ऋषभः पञ्चमोऽपि च ।
 अनयेत् प्रधनं द्युचा पञ्चतं पञ्चमोऽपि च । पञ्चमस्य विष्ण-
 वोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः । प्रगे प्रगीतो अनयेहश्चनस्य विष-
 ण्यम्' इत्यादि । प्रकृते चामङ्गीर्णस्त्रप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्त्रत्वं
 विहङ्गम् ॥ १७० ॥

इत्यं कलाचतुःषष्ठिविरोधः साधु नीयताम् ।
 तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

कलाविरोधमुपसंहरति । इत्यमिति । इत्यमनया दिष्टा,
 साधु नीयतां सम्यगुच्छीयताम्, नाव्यगीतरूपयोः कलायोर्विरो-
 धो यथा इर्शितः तथापरामपि कलानां विरोधो ज्ञातव्य
 इत्यर्थः, ननु कलास्त्रावचतुःषष्ठिप्रकारास्त्रासां परिज्ञानं विजा-
 तदिरोधः कथं सुज्ञेय इत्याशङ्काह तस्या इति । तस्याच्चतुः-
 षष्ठिविधायाः कलायाः, कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यतीति

अनन्तरं कलापरिच्छेदनामकं प्रबन्धं करिष्यामि तच्चैव कला-
विवेकोऽशात्य इत्यर्थः, एतेन कलापरिच्छेदे । ५पि गन्धकृता
कृत इति प्रतिपद्यते ॥ १७१ ॥

आधूतकेशरोऽस्ती तीक्ष्णभट्टङ्गसुरङ्गमः ।
गुरुसारोऽयमेरण्डो, निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

स्तोकविरोधमुदाहरति । आधूतेति । हस्तिनः केशराः, तु-
रङ्गमस्य च इटङ्गम्, एरण्डवृक्षस्य गुरुसारलं, खदिरद्रुमस्य च
निःसारलमसम्भवीति स्तोकविरोधः, सच पूर्वाद्द्वे चरभृतवृक्ष-
विषयः उच्चराद्द्वे लचरभृतवृक्षविषयः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।
विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निर्दर्श्यते ॥ १७३ ॥

इतीति । स्तोकिक एवेति न तु दैश्चिकः कालिकादिको वेत्यर्थः,
सर्वगर्हित इति देशादिविरोधापेचया स्तोकविरुद्धवर्णनं वर्ण-
यितुर्नितान्तमनभिज्ञत्वं ख्यापयतीति तत्र सर्वथा कविना सा-
वधानेन भवितव्यमिति भावः । न्यायविरोधमुदाहरण् प्रति-
जानीते । विरोध इति । यद्यपि हेतुविद्यात्मकोन्याय इत्य-
नेन न्यायस्य हेतुविद्यात्मकत्वं पूर्वमेव परिभाषितं तथापि
हेतुविद्यासु न्यायाख्यास्त्रिति पुनर्वर्चनं न्यायस्य प्रतिज्ञा दि-
पञ्चावयवात्मकत्वप्रसिद्धा बोद्धृष्ठां तङ्गमनिरासार्थम् ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाच सुगतः संखारानविनश्वरान् ।
तथाच्चि सा चकोराज्ञी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥१७४॥

तत्र सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । सत्यमेवेति ।
कस्य चिच्छिरविरहिण उक्तिरियं । सुगतो बुद्धः, संखारान्
भावनास्थान् तेषामेव प्रकृतोपयोगात्, अविनश्वरान् नाम
प्रतियोगिताशून्यान्, सा सुचिरमनुभृता, स्थितैवाद्यापि मे
हृदीति अद्यापि सा स्मरणधारया विषयीभवतीत्यर्थः स्मृतिं
प्रति संखारस्य अनकलात् तस्य चाविनश्वरत्वेन सर्वकालीन-
त्वाद्युज्यत एव स्मृतिधारारूपकार्यसम्भवः, अत्र चण्डमङ्ग-
वादिनां सौकृतानां मते भावमात्रस्यैव चण्डिकलात् संखार-
स्यापि चण्डिकलमेव प्रकृते तस्याविनश्वरत्वरूपानं सौगतन्याय-
विरह्म् ॥ १७४ ॥

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्णते ।
असतामेव हृष्ट्यन्ते यस्मादसाभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥

साङ्घर्षनरूपन्यायविरोधमुदाहरति । कापिलैरिति । कापि-
लैः साङ्घर्षविद्धिः, असदुद्भूतिरसतामनित्यानामयच दुर्वृत्ताना-
मुद्भूतिरूपत्पत्तिः स्थान एव युक्ततरमेव उपवर्णते, कुत इत्याह
यस्मादसाभिः संप्रति असतामेव सङ्घर्षन्नानामेव स्थानामेवेत्यर्थः
उद्भवा दृश्यन्ते, अचारसङ्घर्षस्य स्त्रियनवा वाक्यार्थोर्हेतुहेतु-
मङ्गवाः । सतः बदेव जायते न त्वमदिति कापिला मन्यन्ते तदु-
त्तम् ‘असदकरणादुपादानयहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्ता

झक्षकरणात् कारणभावाच सत्कार्यमिति । तेनाचासदुद्धूति-
वर्णं साक्षान्यायविरुद्धम् ॥ १७५ ॥

गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वच दृश्यते ।
अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

न्यायविरोधमुपसंहरति । गतिरिति । सैषा वैगत-
कापिलोकप्रकारा, सर्वच वैशेषिकादिष्विषि, दृश्यत इत्यत्र दर्शि-
तेति क्वचित्याठः, सैषायन्यत्र दृश्यतामिति पाठस्तु सम्यक् ।
आगमविरोधं दर्शयन्नाह अथेति ॥ १७६ ॥

अनाहिताग्न्योऽप्येते जातपुत्रा वित्वते ।
विग्रा वैश्वानरीमिष्टिमङ्गिष्ठाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

तत्र अुतिविरोधमुदाहरति । अनाहिताग्न्य इति ।
अनाहिताग्न्योऽक्षतान्याधानाः, वैश्वानरीमिति विश्वानरो
भूतसमज्ञात्मको विराट् पुरुषः ‘विश्वानरमुपास्ते विद्युदा-
दित्यवायाकाशोदकपृथिव्यात्मकैः षड्डुरुपेतमिति श्रुते’ तस्म-
मन्विनीमिष्टिं यागम्, अत्र जातान्याधानादेवे श्रुतौ वैश्वा-
नरयागाधिकारविधानादनाहितान्यादीनां तदर्थं अुति-
विरुद्धम् ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावपूर्वः स्फटिको न संस्कारमपेष्यते ॥ १७८ ॥

स्फुतिविरोधमुदाहरति । असाविति । अनुपनीतोऽपि

अजातोपनयनाख्यसंखारोऽपि, अधिजगे अधीतवान्, हृष्टा-
न्नेनेहं इद्यति स्मभावेति, अचानुपनीतस्य वेदाध्ययनं
स्मतिविरह्म, तथाच मनुः ‘नाभिवाहारयेद्वा स्मधानिनयना-
द्वते । शूद्रेण हि समस्तावद्यावदेदे न जायत’ इति ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽयेष कदाचित् कविकौशलात् ।

उक्तम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

इदाग्नो निरुक्तविरोधाख्यदोषस्य क्वचिहुण्लमपि भवतीति
दर्शयन्नाह । विरोध इति । सकलोऽपि देशाद्यागमान्तवि-
षयोऽपि, कवेर्वर्णयितुः कौञ्चित्प्रौढोऽस्य विरह्मार्थस्यापि वर्ण-
नेन वैचित्र्यप्रतिपादनं वैचित्रेभ्य क्वचिदलङ्घारविशेषरूपं
क्वचिद्वृत्तिविशेषरूपस्य तस्मात्, दोषगणनां दोषेषु गण्यलमु-
स्तस्य परित्यज्य, गुणस्य वीथीं मार्गं गुण्लमित्यर्थः ॥ १८० ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जग्निरे ।

आद्र्मांशुकप्रबालानामास्पदं सुरश्चाखिनाम् ॥ १८० ॥

तत्र देशविरोधस्य गुणतं दर्शयति । तस्येति । तस्य कस्य-
चिद्वृडादिदेशविशेषस्य, तदुद्यानानीति काकाञ्चिन्याचेना-
नुषङ्गेण वान्यथो न हचिर इत्यभिप्रेत्य तत्पदेन राजा परा-
मृष्टः, तानि प्रसिद्धान्युद्यानानि तदुद्यानानीति वा, आ-
द्र्माख्यभिनवान्यंशुकानि वस्त्राण्णेव प्रबालानि पञ्चवा येषां
ते तत्त्वा तेषां सुरश्चाखिनां कस्यवृत्ताणाम्, जग्निरे इति

उहेऽपेक्षया वज्रवचनम्, अत्र मर्त्यलोकोद्यानेषु खगीय-
सुरशास्त्रिसम्भवे वर्णित इति देशविरोधः सत्र वर्णनीयस्य
राज्ञो विभूतिमहत्त्वं पोदात्तात्त्वारमाविष्करोतीति चम-
त्कारजननाहुण एव, कविकौशलस्त्राच उदात्तात्त्वात्त्वतिप्रति-
पादनम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिष्टुनश्चार खरमारुतः ।

धुम्बन् कदम्बरजसा सह सप्तश्छदोङ्गमान् ॥ १८१ ॥

कालविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । राज्ञां
वर्णनीयनृपस्य आत्मभूपानां, सप्तश्छदोङ्गमान् सप्तपर्वदृच्छा-
षामुद्भृतपुष्ट्याणि, अत्र विजिगीषोर्युद्धवाचा सप्तश्छदोङ्गमास
शरत्कासे भवन्ति तत्र च कदम्बपुष्ट्याणि न जायन्ते तेषां
वर्षाभवत्वादिति कालविरोधः, स च ‘अकासे फलपुष्ट्याणि
देशविद्वकारणमिति विष्णुधर्मीत्तरात् खरमारुतवदाका-
लिकपुष्ट्यफलोङ्गमस्यापि लोकविनाशस्त्रकत्वात् प्रतिपञ्चभूपा-
नामवश्चमाविमरणद्योतनेन विजिगीषोरत्कर्षातिशयवज्जगाह-
गुण एव, तादृशव्यञ्जनप्रतिपादनस्त्राच कविकौशलम् ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणवस्तवधूजनमुखोङ्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

कालाविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । दोषेति । दोषाया अभि-
प्रेरणं सवेगशासनं तेव चक्षा ये वधूजनास्तेषां मुखेभ्य उद्भृतम्

अतएव स्थान गीतादिसाम्बस्तु वैषम्यं वैपरीत्यं च ताहृष्मयि
गेयं गानं कामिनां रागमवर्द्धयदित्यम्बयः, स्थानहृष्मये
गानं श्रोहणां रागवर्द्धकमिति संगीतशास्त्रस्थितिः प्रलते
च तदैपरोत्यमिति गीतरूपकलाविरोधः सच बधूजनेषु का-
मिनामत्यनुरागितव्यञ्जनाहुण एव ॥ १८२ ॥

ऐन्द्रवादर्चिषः कामो शिशिरं हव्यवाहनम् ।

अबलाविरहक्षेष्विक्षलोऽगणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

सोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । ऐन्द्रवादिति । ऐन्द्रवा-
दिन्दुसम्बन्धिनोऽर्चिषः किरणात्, अर्चिषःशब्दस्य किरणवा-
चिलं क्षीवस्त्रं बड्डपु दृश्यते, अपेक्ष्येति यजन्तगर्वलात्
पञ्चमी, हव्यवाहनं वक्षिमयि शिशिरं शीतलं गणयति यतो-
ऽबलाविरहक्षेष्विक्षलः, अच हव्यवाहनोऽपि शिशिर इति
सोकविरोधः सच विरहिषु चन्द्रकिरणसात्युदीपकलव्यञ्ज-
नाहुण एव ॥ १८३ ॥

प्रमेयोऽप्यप्रमेयोऽसि सफलोप्यसि निष्कलः ।

एकस्त्वमप्यनेकोऽसि नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १८४ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । प्रमेय इति । प्रमेयः
प्रमाणजन्यप्रमितिविषयः अप्रमेयकङ्गिनः, सफलः फलं कार्यं
तस्मितः जगत्कारणमित्यर्थः, निष्कलस्तङ्गिनः, एकस्त्वच-
तेऽद्वितीयः, अनेकः ‘द्वयोमायाभिः पुरुषप ईयते इत्यादि-

श्रुतेः प्रपञ्चात्मकत्वे बज्जल्लपतया प्रतीयमानः, अत्र प्रमेयता
प्रमेयत्वादीनां सामानाधिकरणं केनापि दर्शनकृता नोक्त-
मिति न्यायविरोधः सच प्रकृतेऽसञ्चाररूपः परमात्मनोऽचि-
त्यमहिमत्वं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८४ ॥

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।
सतीनामग्रणीश्वासोहैवो हि विधिरोद्घशः ॥ १८५ ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति । पञ्चानामिति । पाञ्चाल-
पुत्रिका द्रौपदी, अग्नीः श्रेष्ठा, दैवो देवसमन्वी विधिर्विधा-
नम् ईदृशः । आगमापरतत्त्वः युधिष्ठिरादीनां धर्माद्यंशतया
द्रौपद्यास्य पृथिव्यधिष्ठात्ररूपतया देवतादिति भावः, अत्रै-
कस्याः पञ्चपतिनं सत्यपि तस्मिन् साध्वीश्रेष्ठतम्भु श्रुत्या मन्त्रा-
दिभिर्वा नोक्तमित्यागमविरोधः सच दैवविधानस्य शास्त्रान-
पेचितया वैलचण्डं व्यञ्जयन् गुण एव ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालङ्कार्याश्चित्तमार्गः सुकरदुष्कराः ।
गुणा दोषास्य काव्यानामित्तं संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

इत्यं प्रतिज्ञातान् गुणादीन् निरूप्य यन्यमिममुपसंहरति ।
शब्दार्थेति । शब्दार्थालङ्कार्याः शब्दार्थाभयात्मककाव्यशोभा-
जनकाः स्वभावाख्यानाद्यसञ्चाराः तेषां इयोरपि शब्दार्थयोः
क्वचित् साक्षात् क्वचित् परन्यरया वा शोभाजनकलात् पूर्वोक्त-
युक्त्या शब्दार्थास्तादात्मयाभ्युपगमात् । तथा सुकरदुष्कराः

केचित् सुकराः केचिद्हृष्टराष्ट्रं चित्रमार्गाः शब्दमाचाल-
हारा धमकादयः, एषां शब्दमाचस्यैव शोभाजनकत्वात् ।
गुणाः स्नेषादयः, दोषा अपार्थलादयः, चकारात् काव्य-
लक्षणतद्देहतमार्गास्त्र, संचिष्ठ दर्शिता इति सर्वेषां काल्पेण
भेदस्यादर्शितलादिति भावः । अत्र य एव निरूपितास्त-
एवोपसंहारवाक्ये दर्शितत्वेनोक्ताः न तु निरूपणक्रमेण तथा-
ते गुणानां पञ्चादुपादानं न स्मादिति वेदाधम् ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नबुद्धिरमुना विधिदर्शितेन
मार्गेण दोषगुणयोर्वशवर्त्तिनीभिः ।
वारिभः कृताभिसरणो मदिरेष्वणाभि
र्धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालङ्कारदोष-
विभागोनाम लृतीयः परिच्छेदः ।

॥ समाप्तस्यायं यन्यः ॥

ननु संचिष्ठ दर्शिता इत्युक्तं तत्र संचेपेण दर्शनायां कथं
यन्यप्रयोजनसिद्धिरित्याशङ्कोपपादयन् यन्यं समापयति ।
व्युत्पन्नेति । अमुना निरूपेन विधीषणे निरूपने एभिरिति
विधयोस्तत्त्वादयः तैर्दर्शितेन दोषगुणयोर्व्योपादेवधर्मयो-
मार्गेणावस्थितिप्रकारेण परिज्ञातेति शेषः व्युत्पन्ना यन्यप्रयो-
जनभूतव्युत्पन्निभूती बुद्धिर्यस्य सः, तथा अमुनैव मार्गेण कृता-
भिसरणः काव्यं कर्तुमवगम्नुं वा कृतोऽस्मः कविर्बोद्धा वा

वश्वर्त्तिनोभिः पुनः पुनरनुशीलने नायन्त्राभिर्वाग्मिभः काव्य-
रूपाभीरमते निर्वृतिमान् भवति तथा कीर्त्तिस्त्र सभते इत्य-
स्ययः एतेन निर्वृतिः कीर्त्तिशापि काव्यस्य प्रयोजनमिति
पर्यावसाने प्रतिपादितम्, अच काकाञ्चिन्यायात् मार्गेणेत्यस्य
प्रथमान्तकर्त्तव्यिषेषणद्येनायत्ययः, गुणपदस्त्रालङ्कारोपलक्षकं
तेषामपि काव्यशोभाजनकलेनोपादेयधर्मत्वात् । यदा व्युत्प-
न्वबुद्धिर्देशकालादिविषयपरिशीलनेन निपुणमतिः वाग्मिभः
ख्यमेवामुना मार्गेण हृतमभिसरणं यस्य तादृशः सन् हृता-
स्यदः सञ्चित्यर्थः रमते कीर्त्तिस्त्र सभते इत्यस्ययः, अत्रोपमि-
नोति मदिरेक्षणाभिर्धन्यः पुण्यवान् युवेवेति यथा वश्वर्त्ति-
नोभिः प्रेमवशीकृताभिर्मदिरेक्षणाभिर्वराङ्गणाभिः विधिदर्शि-
तेन विधिर्देवं तेन दर्शितेन विद्युत्काशादिना प्रकाशितेन
दोषो जनपरिज्ञानादिरूपः गुणस्त्रदभावः तयोर्मार्गेण अनेन
मार्गेणाभिसरणेऽयं दोषः अनेन तु गुण इति दोषगुणै विविच्य
खानुकूलतया परिगृहीतेन वर्तमनेत्यर्थः हृतमभिसरणमभि-
सारो यस्य तादृशो धन्यो युवा रमते वराङ्गणाप्रेमास्त्रदत्तको-
र्त्तिस्त्र सभते तथेत्यर्थः ॥ १८७ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मालिन्य-
प्रेष्ठनीषमाख्यायां काव्यादर्शटोकायां शब्दालङ्कारदोष-
विभागोनाम द्वतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

उद्धैखण्डपृष्ठीपतिविजितमिदं भारतं वर्षमस्मिन्
 कल्याता राजधानो धनिगुणिविजितां वासभूर्भविभूषा ।
 अस्त्रामस्त्रातिकाख्या समितिरमितधीवैभवैः कालजीर्णत्-
 प्राच्यास्थर्यप्रमेयोहूतिपरमतिभिः सज्जनैः सञ्जिताभूत् ॥ १ ॥
 आदेष एव तस्माः क्षमतिवचसोऽपि मेऽजनयत् ।
 व्याख्यानेऽस्मिन् शक्तिं गरथति हि लघुं परियहो महताम् ॥ २ ॥
 क्व वयं मन्दमतयः क्व च प्राचां वचोऽम्बुधिः ।
 मन्ये विस्तोडनादस्य विषमेव समुत्तितम् ॥ ३ ॥
 याचे नतः कविवरानवरापि यायाद्
 युश्चाकमोक्षणपद्यं विद्वितिर्ममेयं ।
 नाङ्गीकृतं म्लपयदङ्गमनङ्गजेचा
 संप्रार्थितेन गरुणं सरसात्मना किम् ॥ ४ ॥
 उल्कर्षी कश्चपर्षेवलबस्तिजयिनोऽर्जन्मनोऽजृभितश्री
 वंशो विश्वावतंसोऽवस्थिकुलमितश्चामलं प्रादुरासीत् ।
 एतस्मान्मध्यराढाविततगुणगणो यामणोः सज्जनानां
 सम्भूतोरामनारायणधरणिसुरः शाकराढानिवासी ॥ ५ ॥
 तस्मात्मजेन जनदुर्गमकाव्यमार्गसातत्यसम्भरणलभसमादरेण ।
 रोपदिपाश्वशशभृदिमिते शकाव्दे श्रीग्रेमचन्द्रकविना विद्वितिः
 क्षतेयम् ॥ ६ ॥
 काठिन्यमाल्लिन्यनिवारणेन सुदर्शमादर्शमसौ चकार ।
 पुरस्त्रितेऽस्मिन् प्रतिविम्बमास्त्रान् पश्चन्तु भावान् सुधियः सुखेन
 ॥ ७ ॥

THE EAST ASIAN LIBRARY

BIBLIOTHECA INDICA :

A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

The *LALITA VISTARA*, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The Prákrita Grammar of Kramadís'wara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA.

The *VEDÁNTA SŪTRAS*. Commenced by DR. RÖER, and continued by Pandita Rámanáráyana Vidyáratna, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. and XI., Nos. 64, 89, 172, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198 and 199.

The *TAITTIRÍYA SANHITÁ* of the Black Yajur Veda. Edited by DR. E. RÖER, and E. B. COWELL, M. A. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. and XVII. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185 and 193.

○ The *TAITTIRÍYA BRÁHMANA* of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁLA MITRA. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. and XVIII., Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196 and 197.

○ An English Translation of the *SÁHITYA DARPPANA* by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4,	4 0 0	2 8 0
The Brihad Áranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18,	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135,.....	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,	6 0 0	3 12 0
An English translation of the Chhándogya Upanishad of the Sáma Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181,	0 0 0	1 4 0
The Taittiriya, Aitaréya and S'vetás'wata Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34,	3 0 0	1 14 0
The I'sa, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukyá Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,.....	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aitaréya, S'vetás'wata, Kena, I'sá, Katha, Pras'na, Mundaka and Mándukyá Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50,	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35,.....	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55,	5 0 0	4 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80,	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naishadha Charita, by S'rí Harsha, with Náráyana's Commentary. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124,	12 0 0	7 8 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M. Nos. 94, 97 and 141,	0 0 0	1 14 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyáságara. Nos. 63 and 142,	0 0 0	1 4 0
The Súrya-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146,	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary. Edited by F. E. Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148,	0 0 0	1 14 0
The Elements of Polity, by Kámandalukí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179,.....	0 0 0	1 4 0
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Bannerjea. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. and VII. Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183,	4 6 0	0 0 0